

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

**KÂZIM (İNANÇ) PAŞA; HAYATI, ASKERÎ VE SİYASÎ
FAALİYETLERİ
(1880 - 1938)**

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

Özlem Elif (POLAT) TAŞ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ

ANKARA - 2008

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

**KÂZIM (İNANÇ) PAŞA; HAYATI, ASKERÎ VE SİYASÎ
FAALİYETLERİ
(1880 - 1938)**

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

Özlem Elif (POLAT) TAŞ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ

ANKARA - 2008

ONAY

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Özlem Elif (POLAT) TAŞ tarafından hazırlanan “**KÂZİM (İNANÇ) PAŞA; HAYATI, ASKERÎ VE SİYASÎ FAALİYETLERİ (1880-1938)**” başlıklı bu çalışma, 22.02.2008 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda (oybirliği/oyçokluğu) ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı / Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda **Doktora Tezi** olarak kabul edilmiştir.

[i m z a]

.....

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

.....

[i m z a]

.....

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

[i m z a]

.....

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

[i m z a]

.....

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

[i m z a]

.....

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecini yaşayıp Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunun mimarı olan tarihî neslin mensuplarından birisi de Kâzım (İNANÇ) Paşa'dır. Yaşadığı dönemde devletin kurtuluşu ve kuruluşu içinde önemli görevlerle vatana hizmet eden Kâzım Paşa'nın, adından ve hizmetlerinden şimdiye dek gerektiği kadar söz edilmemiş olması, adına değinenlerin de çoğunlukla, onu, aynı nesle mensup ve aynı ismi taşıyan şahıslarla karıştırmış olmaları çalışmamızın doğuş sebebi olmuştur.

Bu çalışma; Kâzım Paşa'nın hayatını ve faaliyetlerini, arşiv belgeleri odağında bilimsel bir şekilde ortaya koyarak hakkındaki eksik ve yanlış bilgileri düzeltmek, onu karıştırıldığı diğer şahıslardan ayırarak yaşamını aydınlatıp anısını onurlandırmak ve böylece onu tarihin mezarlığına gömülmekten kurtararak bu tarihî şahsiyete ve tarihe karşı sorumluluğumuzu yerine getirmek amaçlarıyla gerçekleştirilmiştir.

Kâzım Paşa'nın hayatını ana fikir kabul ederek yaşadığı devrin biyografik bir panoramasını çizme çabası içinde başladığımız çalışmanın ilerleyen zamanlarında, onun öne çıkan görevlerinden başka nice başarılarını tespit etme imkânı bulunmuştur.

Çalışmamızda karşılaştığımız en büyük güçlük; soyadının henüz kullanılmadığı dönemlerde aynı adı taşıyan, aynı nesle mensup ve üstelik birbirleriyle paralel görevlerde bulunan şahısların konudan ayrıştırılması olmuştur. Söz konusu şahıslar, Kâzım İNANÇ'tan başka; Kâzım ÖZALP, Kâzım SEVÜKTEGİN, Kâzım DİRİK, Kâzım KARABEKİR, Kâzım ORBAY olmuş, araştırmalarımızda herhangi bir karışıklığa meydan vermemek amacıyla bu değerli şahsiyetlerin yaşamları da göz önünde tutulmuştur.

Çalışmanın başında yaptığımız ön araştırmada ulaştığımız, Mebusluk yıllarında oldukça aktif bir siyasetçi olduğu bilgilerinin Zabıt Cerideleri'nde

aynı şekilde olmadığı, yani Meclis içindeki Kâzım Paşalar ile karıştırıldığı anlaşılmış, böylece mebusluk yıllarında pasif bir politika izlemesi konu çerçevesini daraltmıştır.

Günümüzde yaşayan yakınının olmaması Kâzım Paşa'nın kişisel bilgi ve belgelerine ulaşmamıza fırsat vermemiş, uzak akrabaları olduğu bilgisiyle dolaylı yollardan adına ulaşılan kişiler de konuya ilgisiz kalmışlardır.

Yaşadığı döneme has bir özellik olarak hatıralarını kaleme almış olması şüphesiz konunun daha kapsamlı bilgilerle ifade edilmesine imkân verirdi. Ancak onun yaşamıyla ilgili bir hatıratının olmaması çalışmanın değerini daha da arttırmış, ardında vâris bile bırakmayan bir şahsiyetin anıları canlandırılmaya çalışılmıştır. Bu noktada Kâzım Paşa ile ilgili elde edilen arşiv belgeleri daha çok arkadaşlarının hatıralarından, duygusal anlatımların dışında kalan, zaman ve mekân bilgileriyle sentezlenmiştir.

Askerî faaliyetlerini destekleyecek belgelerin bir kısmı, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi içinde devam eden tasnif çalışmaları sebebiyle elde edilememiş, uzun yıllar valilik yaptığı Samsun Valiliği kapsamında bir arşivin oluşturulmaması, İçişleri Bakanlığı Arşivi'nden gereğince faydalandırılmamamız işimizi güçleştirmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında, değerli fikirleri ve teşvikleri için Prof. Dr. E. Semih YALÇIN'a ve Doç. Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ'a , yardımları için Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Genelkurmay ATASE Arşivi ve Kütüphanesi, MSB Arşivi, TBMM Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Emekli Sandığı Arşivi, İçişleri Bakanlığı Arşivi, Kara Harp Okulu Müzesi ve Arşivi, Devlet Mezarlığı Müzesi çalışanlarına, destekleri için dostlarım Deniz BAYBURT, Aysun ÖNCÜL, Nevin ÜNLÜER'e, sevgili aileme ve eşime teşekkür ediyor, aziz vatanımıza emeği geçmiş tüm borçlu olduklarımızı minnetle anıyorum.

Ankara - 2008

Kâzım İNANÇ Paşa
(1880 – 22.09.1938)

**“ Türk Çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için
kendinde kuvvet bulacaktır. “**

Mustafa Kemal ATATÜRK

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM KÂZIM (İNANÇ) PAŞA' NIN HAYATI

1. AİLESİ.....	4
2. ÖĞRENİM HAYATI.....	5
3. YETİŞTİĞİ ÇEVRE.....	9
4. GÖREVLERİ.....	12
5. TALTİFLERİ.....	23
6. VEFATI.....	24

İKİNCİ BÖLÜM KÂZIM (İNANÇ) PAŞA' NIN ASKERÎ FAALİYETLERİ

1. MİLLÎ MÜCADELE ÖNCESİ ASKERÎ FAALİYETLERİ.....	27
1.1. Orduya Girişi.....	27
1.2. Balkan Savaşı'ndaki Faaliyetleri.....	31
1.3. Birinci Dünya Harbi Yıllarındaki Faaliyetleri.....	41
1.3.1. Çanakkale Cephesi'ndeki Faaliyetleri.....	47
1.3.2. Sinâ - Filistin Cephesindeki Faaliyetleri.....	81
1.3.3. Mütareke Dönemindeki Faaliyetleri.....	96
1.3.3.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçişindeki Rolü.....	98

1.3.3.2. Askerî Şûra Üyeliği.....	128
1.3.3.3. Anadolu'ya Geçişi.....	131
2. MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ ASKERÎ FAALİYETLERİ.....	135
2.1. Garp Cephesindeki Faaliyetleri.....	140
2.1.1. Büyük Taarruz ve Sonrasındaki Faaliyetleri.....	156
3. MİLLÎ MÜCADELE SONRASI ASKERÎ FAALİYETLERİ	191
3.1. Üçüncü Ordu Müfettişliği Yılları.....	191

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÂZIM (İNANÇ) PAŞA' NIN SİYASÎ FAALİYETLERİ

1. SAMSUN VALİLİĞİ YILLARI.....	225
2. MEBUSLUK YILLARI.....	248
SONUÇ.....	259
KAYNAKÇA.....	263
EKLER.....	283
ÖZET.....	310
ABSTRACT.....	312

KISALTMALAR

a.g.b.	: adı geçen broşür
a.g.d.	: adı geçen defter
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
ATASE	: Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı
ATBD	: Askerî Tarih Belgeler Dergisi
B.C.A.	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	: Bakınız
BMM	: Büyük Millet Meclisi
C.	: Cilt
C.H.F.	: Cumhuriyet Halk Fırkası
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
HTVD	: Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
KHO	: Kara Harp Okulu
KKK	: Kara Kuvvetleri Komutanlığı
Ks.	: Kısım
M.	: Miladî
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MSB	: Millî Savunma Bakanlığı
R.	: Rumî
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
S.C.F.	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.F.	: Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası
t.y.	: tarih yok
vd.	: ve devamı, ve diğerleri
Z.C.	: Zabıt Ceridesi

GİRİŞ

1880 – 1938 yılları arasında yaşamış olan Kâzım (İNANÇ) Paşa, Türk Tarihi'nin en çalkantılı dönemlerinden birinde, üç büyük savaşta yer almış ve yıllarını ateş çemberi içinde geçirmiş tarihî bir şahsiyettir.

O, Kudretli Osmanlı Devleti'nin yıkılışına tanıklık etmiş, yeni bir devletin kuruluş kadrosu içinde aktif olarak yer almış, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ileri gelen askerî ve siyasî karakterlerinden birisi olmuştur.

Çalışmamızda çözümlenmesi amaçlanan öncelikli sorun; Büyük Türk Destanı'nın tamamlayıcı isimlerinden biri olan Kâzım (İNANÇ) Paşa hakkında şimdiye dek yeterli bir çalışmanın yapılmamış olması ve dolayısıyla bu tarihî şahsiyetin tarih içindeki yerinin aydınlatılmamış olmasıdır. Bu çözümlemeye bağlı olarak onun hakkında ortaya konan yeni bilgiler çerçevesinde, yaşadığı devrin yeni bir panoraması çizilmeye gayret edilmiştir.

Vatana hizmet etme kaygısıyla yaşamış olan bu tarihî şahsiyeti tarihin ara sayfalarında sıkışmaktan kurtarmak ve adının eksik ve yanlış bilgilerle geçtiği yerleri düzeltmek çalışmamızın hareket noktasını oluşturmuştur.

Bu çalışmayla çözüme kavuşması amaçlanan diğer bir nokta da; Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın yaşadığı 1880 – 1938 yılları kapsamındaki etkinliğini ortaya koymaktır. Buradan hareketle, Kâzım (İNANÇ) Paşa, bir Türk subayı olarak hangi şartlar içinde yetişmiştir, karşılaştığı olaylara karşı izlediği politika ne olmuştur, üç büyük savaş içindeki yeri ve faaliyetleri nelerdir, bulunduğu görevlerde izlediği politikanın döneme etkisi ne olmuştur, yakın arkadaşı Mustafa Kemal'in hayatındaki yeri ve bu noktada Millî Mücadele'ye katkısı hangi yönde gerçekleşmiştir, Türk İstiklâl Harbi ve Cumhuriyet Dönemi'ndeki askerî ve siyasî etkinliği neler olmuştur, valilik yaptığı şehirdeki seçimlerin kaderini nasıl belirlemiştir, mebusluk yıllarındaki etkinliği neler olmuştur, sorularına cevap aranmaya çalışılmıştır.

Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın biyografisini ortaya koymaya çalışırken, tarih metodolojisinin ve objektif bakış açısının dışına çıkılmamaya özen gösterilmiş, savunulan her fikir mümkün olduğunca belgelere dayalı olarak ortaya konmuştur.

Metodolojik olarak öncelikle çalışılacak materyaller tespit ve tetkik edilmiştir. Çalışmamızın temel dayanağını oluşturan belgelerden Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın askerî kimliğiyle ilgili olanlar; Kara Harp Okulu ve MSB Arşivi'nden temin edilirken, askerî faaliyetlerine ait belgelerden Genelkurmay ATASE Arşivi'nde devam eden tasnif çalışmaları dışındaki ulaşabildiklerimize geniş yer verilmiştir. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü içinde konumuzla ilgili belgelerin Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde de yer alması bizi buraya yönlendirmiştir. Siyasî faaliyetleriyle ilgili olarak, T.C. İçişleri Bakanlığı, Emekli Sandığı ve TBMM Arşivleri'nden yararlanılmıştır. Yaşayan yakınlarının bulunmaması ve arkasında yazılı bir eser bırakmaması bizi, yakın arkadaşlarının hatıralarına sevk etmiş, çok sayıda hatıradan teknik tarihî bilgiler seçilerek alınmış ve belgelerle sentezlenmiştir. Onun önemli faaliyetlerini dolaylı da olsa bünyesinde bulunduran resmî ve süreli yayınlardan istifade edilmiş, yaşadığı dönemi içeren çok sayıda telif tetkik eserden konuyu destekleyecek ve bütünleyecek bilgiler seçilerek alınmıştır. Elde edilen tüm veriler tarih metodolojisi ile tahlil edilerek sentezlenmiştir.

Bu noktada çalışmamızın Birinci Bölümü'nde Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın ailesi, tahsili ve yetiştiği çevre üzerinde durulurken sonraki bölümlere temel teşkil eden onun görevleriyle ilgili bilgiler, ön bir bilgi vermesi amacıyla ve ana hatlarıyla ayrı bir başlıkta verilmiştir. Hizmetlerinden dolayı aldığı taltifler ve vefatı, bir bütünlük içinde bu bölümde ele alınarak genel bilgi verildikten sonra gelecek bölümlerde tüm faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

İkinci Bölüm; Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın Erkân-ı Harbiye sıralarından mezun olduğu 1902 yılından hemen sonra başlayan ve 1928 yılında siyasî hayatı tercih ederek askerlikten istifasına kadar süren askerî faaliyetlerini

kapsamaktadır. Bu kapsamda üç büyük savaş içinde önemli görevlerde bulunması sebebiyle Balkan Harbi, Birinci Dünya Harbi ve Türk İstiklâl Harbi içerisindeki görev ve faaliyetleri ele alınmış, özellikle Millî Mücadele'ye karşı izlediği politika ve Mustafa Kemal'in yaşamındaki yerine geniş yer verilmiştir. Ayrıca Cumhuriyet Dönemi içinde rejime yönelik tehditleri ortadan kaldırma hareketleri belirtilmiştir.

Üçüncü Bölüm'de Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın siyasî faaliyetleri ele alınırken Cumhuriyet Dönemi'nde önce Samsun Valisi olarak idarî çalışmalarına ve 1930 Yerel Seçimleri'nde izlediği politikayla seçimlerin kaderini değiştirme süreci üzerinde durulmuştur. İzlediği politikanın yaşamına etkileri ve valilikten alınmasından sonra İzmir Mebusu seçilerek IV. ve V. Dönem TBMM çatısı altında yer aldığı yıllara yine bu bölümde değinilmiştir.

Çalışmamızın genel bir değerlendirilmesi içinde ulaşılan sonuçlar "Sonuç" başlığı altında ortaya konulurken "Ekler" kısmında konumuzla ilgili, metin içindeki bilgileri destekleyen ve konuya geniş bir bakış açısı kazandıracak belge, harita, kroki ve fotoğraflara yer verilmiştir.

Büyük Türk Destanı'nı her yanıyla aydınlatmak, bu destanı oluşturan şahısları tanıtan çalışmalarla hem onlara olan vefa borcumuzu ödemek, hem de onlardan aldığımız güçle millet olma bilincini sağlamlaştırmak yolunda yapılacak tüm çalışmalara ilham ve şevk vermesi temennisiyle...

BİRİNCİ BÖLÜM

KÂZIM (İNANÇ) PAŞA’NIN HAYATI

1. AİLESİ

Kâzım (İNANÇ) Paşa, 1880 (Rumî 1296) yılında, Diyarbakır’da doğmuştur.¹ Babası Sefer Bey², annesi Fatma Hanım’dır.³ Aile isimleri Alyanakzâde ‘dir .⁴ Kâzım Paşa, İNANÇ soyadını alıncaya kadar çevresinde “Diyarbekirli Kâzım” olarak anılmıştır.

Fatma İsmet Hanım ile evlenen Kâzım (İNANÇ) Paşa, 1930 yılında eşinden boşanmış ve Hava Semiha Hanım⁵ ile evlenmiştir. İlk eşi Fatma İsmet Hanım’dan 1908 tarihinde Fatma Neyran adında bir kız çocuğu olmuştur.⁶

¹ **Kadıköy Nüfus Müdürlüğü**, Vukûatlı Aile Nüfus Kayıt Örneği. Bu belge Ek 1’de gösterilmiştir. **Millî Savunma Bakanlığı Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası. Bu arşiv Kara Kuvvetleri Komutanlığı Emeklilik Arşiv Şubesi adıyla veya bulunduğu mevkiden dolayı Lodumlu Arşivi olarak da bilinmektedir. Ancak araştırmalarımıza göre MSB, iki yıl önce K.K.K. bünyesindeki tüm belgeleri Bilkent - Lodumlu’da bulunan kışla içinde birleştirmiş ve buraya MSB Arşivi ismini vermiştir. **Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855, Tercümei Hâl Örneği; Bu belgenin aslı Ek 2’ de verilmiştir. ; **Emekli Sandığı Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Dosya No: 531573 / AO. 028. 567. Nüfus kaydı, İstanbul – Kadıköy Nüfus Müdürlüğü’nde bulunan Kâzım (İNANÇ) Paşa’nın diğer nüfus bilgilerine göre, C. Numarası: 004/02, Sayfa Numarası: 56, Kütük Sırası: 290 ve T.C. Kimlik Numarası : 348797349262’dir .

² **TBMM Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855. Nüfus Kayıt Örneği ve Kara Harp Okulu Arşivi, 29 Numaralı Künye Defteri’nde “Sefer” olarak belirtilen bu isim, MSB Arşivi Şahsî Dosyası’nda “Hakkı”, TBMM Arşivi Tercüme-i Hal Örneği’nde ”Safer” olarak yer almaktadır.

³ **T.C. İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü** Nüfus Kayıt Bilgileri ; **TBMM Arşivi**, Sicil No: 855 ; **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

⁴ **TBMM Arşivi**, Sicil No: 855, Azayı Kırımına Mahsus Tercüme-i Hal Varakası. Bu belge Ek 3’te gösterilmiştir.

⁵ Hava Semiha Hanım, Kâzım (İNANÇ) Paşa’nın 1938 yılında vefatından sonra 1945 yılında Abdurrahman BENLİOĞLU ile evlenmiş, 1981 yılında da vefat etmiştir.

⁶ **Kadıköy Nüfus Müdürlüğü**, Vukuatlı Aile Nüfus Kayıt Örneği. “Neyran” ismi, Emekli Sandığı Arşivi’nde “Niran” olarak yer almıştır. T.C. İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü Nüfus Kayıt Bilgileri’nde iki isme de rastlanmıştır, bilgilerine göre aynı kişiye iki kayıt tutulmuş ve iki farklı vatandaşlık numarası verilmiştir. Fatma Neyran (Niran) Hanım, 1930 tarihinde babası tarafından Serbest Cumhuriyet Fırkası’na yazdırılacak, 1935 yılında Tahir YETMEN ile evlecek ve düğününe babasının yakın arkadaşı Mustafa Kemal de katılacaktır. Fatma Neyran (Niran) YETMEN, 1974 yılında vefat etmiş ve çocuk sahibi olmamıştır. Bu bilgilere göre Kâzım (İNANÇ) Paşa, Devlet Mezarlığı Müzesi Arşivi’nde kaydı bulunan atmış bir komutan içinde varisi olmayan üç komutandan biridir.

2. ÖĞRENİM HAYATI

Kudretli Osmanlı Devleti'nin kan kaybettiği ve kurtuluş çarelerinin arandığı yıllarda bir asker ve hele de subay olmak, vatana faydalı olmak isteyen tüm gençlerin içini yakan bir ateştir. Ordu - millet anlayışının tesiri ve ailelerinin asker bir evlâda sahip olmayı gurur sebebi saymaları sonucunda gençler, söz konusu dönemde kendilerini hep üniforma içinde düşlemişlerdir. Bu vatansever gençlerin askerî eğitime ilk adım attıkları yer Askerî Rüştîyeler'dir. Askerî Ortaokul olarak da tanımlanabilecek rüştîyeler, Askerî İdadîler'e öğrenci yetiştirmek amacıyla kurulmuş ilk aşama askerî okullardır.

Araştırmalarımıza göre Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın, Harp Okulu ve Erkân-ı Harbiye'deki öğrencilik yıllarına ait, okul kayıtları ve bazı sınıf arkadaşlarının hatıratlarındaki kısa ifadelerin dışında başka bilgi ve belge yer almamaktadır. Öğrencilik dönemi içinde adına ilk olarak, Kara Harp Okulu Arşivi'nde bulunan 1895 Yılında Askerî Okullarda Okuyan Öğrencilere Ait 13 Numaralı "Numara Defteri" nde⁷ Bursa Askerî İdadîsi İkinci Sene Şakirdanı Listesi içinde rastladığımız Diyarbakirli Kâzım, 1897 yılında Harp Okulu'na girdiği⁸ bilgisine göre dört yıllık askerî rüştîyeye on yaşındayken 1890 yılında ve idadiye de 1894 yılında başlamış olmalıdır.

Osmanlı Askerî Okulları içinde idadîler, Harp Okullarına öğrenci hazırlayan orta dereceli askerî okullar olarak yer almışlardır. Öğrencilik yıllarındaki adıyla Diyarbakirli Kâzım, üç yılını geçireceği Bursa Askerî İdadîsi'ne 1894 yılında başlamış ve buradan 1897 yılında mezun olmuştur.

⁷ **Kara Harp Okulu Arşivi**, Defter No: 13 , Hicrî 1313 / Milâdi 1895 Yılında Okuyan Öğrencilere Ait Numara Defteri, Bursa Askerî İdadîsi İkinci Sene Şakirdanı Listesi.

⁸ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası , Askerlik Safahatı Belgesi. Bu belge Ek 4'te verilmiştir.

Bursa Askerî İdadîsi İkinci Senesi'ni sınıf listesine göre doksan altı kişiden oluşan sınıfı beşinci sırada tamamlayan Diyarbakirli Kâzım'ın, 285 tam puan üzerinden 281 aldığı dersler ve aldığı notları şöyledir: ⁹

Müsellesât: 45, Hendese-i Mücesseme: 45, Kitabet: 45, Fransızca: 43, Tarih-i Umumi: 45, Resim: 18, Tarama: 20, Cimnastik: 20.

1897 yılında, on yedi yaşındayken Bursa'dan İstanbul'a bir subay namzedi olarak gelen Diyarbakirli Kâzım, 14 Mart 1897 (Rumî 2 Mart 1313)¹⁰ tarihinde piyade sınıfına ayrılmış ve Harp Okulu'na (Mekteb-i Harbiyye) başlamıştır.¹¹ Mekteb-i Harbiyye Piyade Birinci Senesinde "Kâzım Efendi - Diyarbakır" ismiyle ve P-1431 yaka numarasıyla sınıf listesinin on ikinci sırasında yer almış, Topoğrafya Nazariyatı: 39, Hendese-i Resmiyye: 41, Hikmet-i Tabiyye: 43, Kimya: 45, Kitabet: 42, Talim Nazariyatı:45, Terbiyeyi Askeriye:40, Lisan-ı Fransevi: 42, Harita Tersimi:20, Hendese-i Resmiye Eşkali:20, Topoğrafya Ameliyatı: 17, Talim Ameliyatı: 20 ve Alman veya Rus Lisanı: 45 olmak üzere 485 tam puan üzerinden yekûnda 459 puan alarak ilk senesini tamamlamıştır.¹²

Diyarbakirli Kâzım, 1898 yılında Piyade ikinci sınıfındadır ve okul numarası: 5, sınıf içindeki sıralaması: 7'dir. İkinci sınıfta yekûnda 465 puanla tahsil ettiği dersler ve bu derslerden aldığı notlar şöyledir:¹³

⁹ **K.H.O. Arşivi**, a.g.d., Bursa Askerî İdadîsi İkinci Sene Şakirdânı Listesi. Bu belge Ek 5'te gösterilmiştir.

¹⁰ **MSB Arşivi**, , Askerlik Safahatı Belgesi.

¹¹ Mekteb-i Harbiye, İstanbul Maçka Kışlası'nda olup öğrenim süresi üç yıldır. Öğrenciler piyade ve süvari sınıflarına ayrılarak eğitim görmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nde Askerî Okullar ve Eğitim ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. **Osmanlı Dönemi'nde Askerî Okullarda Eğitim**, Ankara, 2000; Yusuf Çam; **Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askerî Okullar, Rüstiye – İdadî – Harbiye (1892 – 1902)**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1991; **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908 – 1920)**, C. III, Ks. 6, Kitap 1, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1971; **Osmanlı Askerî Teşkilâtı ve Kıyafetleri (1876 – 1908)**, İstanbul, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yayınları, 1986.

¹² **K.H.O. Arşivi**, Defter No: 14, 1897 Yılında Askerî Okullarda Okuyan Öğrencilere Ait Numara Defteri - R 1313 / H 1315 / M 1897, Piyade Birinci Sene Şakirdanı, s.43. Bu belge Ek 6'da verilmiştir.

¹³ **K.H.O. Arşivi**, Defter No: 15, 1898 Yılında Askerî Okullarda Okuyan Öğrencilere Ait Numara Defteri - R 1314 / H 1316 / M 1898, Piyade İkinci Sene Şakirdanı, s. 24. Bu belge Ek 7'de gösterilmiştir. 15 Numaralı Defterde yer alan dersler ve notlar aynı isimler ve rakamlarla

Hidemat-ı Seferiye:44, Dahiliye Kanunname-i Hümayunu:45, Fen Mimarı: 45, Furust Nazariyatı: 44, Lisan-ı Fransevi:43 , Talim Nazariyatı: 45, Malumat-ı ve Terbiye-İ Askeriye: 41, Meç ve KılıçTalimi: 13, Coğrafya Ameliyatı: 15, Harita Tersimi: 20, Talim Ameliyatı:20, Ceza Kanunname-i Hümayunu: 45, Alman ve Rus Lisanı: 45.

17 Ocak 1900 tarihinde Harp Okulu'ndan başarıyla mezun olan¹⁴ Diyarbekirli Kâzım'ın Harp Okulu öğrencisi olduğu dönemdeki uygulamaya göre Mekteb-i Harbiye'nin son senesinde yapılan kurmaylık sınavıyla öğrenciler arasında başarı sıralaması yapılmış, bu sınavda üstün başarı elde edenler yine aynı çatı altındaki Harp Akademisi (Erkân-ı Harbiye)¹⁵ sınıflarına devam etmişlerdir. Öğrenim süresi üç yıl olan Harp Akademisi'ni de başarıyla bitirenlerden ilk on ikisi kurmay yüzbaşı (Erkân-ı Harp), geriye kalanlar da mümtaz yüzbaşı olarak orduya katılmışlardır.

Diyarbekirli Kâzım da yirmi yaşındayken Harp Okulu'nu bitirerek teğmenliğe (mülâzım-ı sanî) nasb etmiş ve üniformalar içinde bir Osmanlı subayı olmuş ve "1315-P.29" sicil numarasıyla¹⁶ Erkân-ı Harbiye'nin

K.H.O. Arşivi, Defter No: 17 , 1898-1901 Yıllar Arasında Askerî Okullarda Okuyan Öğrencilere Ait Numara Defteri - Piyade Altıncı Ks. Şakirdanı Listesi içinde de bulunmaktadır. Bu defter içindeki tek farklılık Alman ve Rus Lisanı dersinin yerini yalnızca Rus Lisanı'nın almış olmasıdır. Bu bilgiden hareketle Piyade İkinci Sene aynı zamanda Piyade Altıncı Ks. şeklinde de ifade edilmektedir. Bu belge Ek 8'de gösterilmiştir.

¹⁴ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

¹⁵ Bu dönemde Osmanlı Ordusu'nda yapılan ıslahatlara göre Harp Akademisi, askerî ve fennî olmak üzere iki kısma ayrılmış, 1898'den itibaren de "Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane" ve "Erkân-ı Harbiye Namzet Sınıfları" adıyla anılmaya başlanmıştır. Harp Akademisi ile ilgili ayrıntılı ilgili bilgi için Bkz. M. Mazlum İskora, **Türk Ordusu Kurmaylık-Erkân-ı Harbiye Tarihçesi**, Ankara, Harp Akademileri Matbaası, 1944; Ali Güler, Suat Akgül, **Türk Tarihinde Harbiye**, Ankara, Kara Harp Okulu Basımevi, 1999; İsrail Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, **Kara Harp Okulu Tarihi**, Ankara, Kara Harp Okulu Matbaası, 1991; Yusuf Çam, **Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askerî Okullar, Rüştîye – İdadî – Harbiye (1892 – 1902)**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1991; **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908 – 1920)**, C. III, Ks. 6, Kitap 1, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1971; **Osmanlı Askerî Teşkilâtı ve Kıyafetleri (1876 – 1908)**, İstanbul, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yayınları, 1986; **Osmanlı Dönemi'nde Askerî Okullarda Eğitim**, Ankara, 2000.

¹⁶ Genelkurmay Personel Başkanlığı General - Amiral Şubesi Kayıtları ; **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

55. Sınıfı¹⁷ sıralarında teğmen rütbesiyle Türk Ordusu'nun şerefli bir subayı olarak yerini almıştır.

Sınıf sıralamasında on dokuzuncu olarak bitirdiği Harp Akademisi'ndeki ilk yılını, Erkân-ı Harbiye Namzetleri Birinci Sınıfı'nı; 580 tam puan üzerinden yekûnda 479 puanla bitirmiştir. Bu toplamı elde ettiği ders ve notları şu şekildedir:¹⁸

İstihkamat-ı Hafife: 34, Coğrafyayı Sevkül Ceyş: 38, Fenn-i Esliha: 43, Tarih-i Fenn-i Harp: 43, Fransızca: 42, Nazariyat: 43, Mebahis-i Riyaziye: 25, Kitabet- i Askeriye:32, Tabiye Nazariyatı: 34, Riyaziye: 42, Alman Lisanı: 41, Rusça Lisanı: 41, Mufasssal Coğrafya: 17, İstikşaf: 14, Talim Ameliyatı: 14

Erkân-ı Harbiye ikinci senesinde, 2 Şubat 1901 tarihinde üsteğmenliğe (mülâzım-ı evvel) nasb eylemiştir.¹⁹ Sınıf sıralamasında 530 tam puan üzerinden 505 puan elde ettiği ve sınıfın on dördüncü sırasında yer almasına sebep olan dersler ve bu derslerden aldığı notları ise şöyledir:²⁰

Topçuluk: 40, Muhaberat-ı Meşhure Münakaşatı: 39, İstihkamat-ı Cesmiye: 32, Tabiye Tatbikatı:35, Ecnebi Ordu Teşkilatı:43, Tabakatü'l Arz: 35, Fransızca: 40, Tarik ve Şimendifer: 40, Talim Nazariyatı: 44, Mebahis-i Riyaziye: 32, Almanca ve Rusça: 45, İstikşaf: 15, Talim Ameliyatı: 20.

Diyarbakirli Kâzım, 6 Aralık 1902 (Rumî 23 Teşrin-i Sâni 1318) tarihinde akademinin son sınıfı olan 55. Sınıfı²¹ başarıyla tamamlayarak

¹⁷ **K.H.O. Arşivi**, Defter No: 19 , R 1315 / H 1318 / M 1900-1903, Mekteb-i Harbiye'ye 28 Şubat 1315 Duhullü Öğrencilerin Üç Senelik Derecesini Gösterir Defter. Erkân-ı Harbiye Namzetleri Birinci Sınıfı Listesi.

¹⁸ **K.H.O. Arşivi**, a.g.d.

¹⁹ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

²⁰ **K.H.O. Arşivi**, a.g.d., Erkân-ı Harbiye İkinci Sene Sınıf Listesi.

²¹ **K.H.O. Arşivi**, a.g.d.

Harp Akademisi'nden Erkân-ı Harbiye yüzbaşılığıyla mezun olmuştur.²² Son sınıfta on üçüncü sırasında yer almasına sebep olan ve 505 tam puan üzerinden 447 yekuna ulaştığı dersler ve notları şu şekildedir.²³

Erkân-ı Harbiye Vezaifi: 41, Tabiye Tatbikatı: 40, Muhaberat-ı Felah: 36, Muhaberat-ı Meşhure ve Münakaşatı: 42, Talim Nazariyatı:45, Şimendüfer ve Telgraf-ı Askeriye: 39, Müellifat-ı Ecnebiye-i Askeriye: 45, Heyet ve Talim: 38, Fransızca: 23, Almanca veya Rusça: 44, İstikşafat-ı Askeriye:14, İstihkamat-ı Cesmiye Eşgali:20,Talim Ameliyatı:20.

Sicil ve Ahlâk Defteri'nde²⁴ ismine rastlayamadığımız Diyarbekirli Kâzım, bu bilgidен hareketle öğrencilik yıllarını herhangi bir cezâ almadan geçiren, kurallara uygun davranan bir öğrenci olmuştur.

3. YETİŞTİĞİ ÇEVRE

Çocukluk ve ilk öğrencilik yıllarına ait bilgi ve belge bulunmayan Diyarbekirli Kâzım'ın kişiliğine en çok etki eden yıllar olan Harbiye yıllarına değinmek yerinde olacaktır.

Diyarbekirli Kâzım'ın Harbiye öğrenciliği döneminde Osmanlı Devleti, siyasî, sosyal ve ekonomik alanlarda büyük buhranlar yaşamıştır. Devletin içinde bulunduğu duruma karşı bir önlem olarak düşünülen meşrutiyet denemeleri sonuca ulaşmanın ötesinde bir istibdad devri açmış, iç isyanlar, dış tehditler, toplumsal çözölme bu dönemin gelişmeleri olarak ilk tepkilerini belki de öncelikle Harbiye öğrencileri arasında göstermiştir.

Harbiyeliler'in büyük bir çoğunluğu istibdada karşı kinlerini ve hürriyete olan hasretlerini ortak bir inanç ve hareket halinde dile getirmişlerdir.

²² MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

²³ K.H.O. Arşivi, Defter No: 21 , R 1316 / H 1318 / M 1900 -1903 Yılları Arasında Askerî Okullarda Okuyan Öğrencilere Ait Numara Defteri - Erkân-ı Harbiye Üçüncü Sene Şakirdanı Listesi.

²⁴ K.H.O. Arşivi, Defter No: 33 , Mekteb- i Fünun-u Şahane Öğrencilerinin Sicil ve Ahlâk Numaralarını Gösterir Defter - R 1314 / H 1316 / M 1898-1901.

Namık Kemal'in heyecanlı kasideleriyle daha da bir ivme kazanan hürriyet ve vatan sevgisi, bazen yönetimin sıkı tedbirler almasına bile sebep olmuştur.²⁵ Harp Okulu saflarındaki hava ruhları oldukça canlandırıcıdır. Girit Olayları şiddetlenmiştir. Şarkî Rumeli ve Makedonya kaynar. Arada Osmanlı-Yunan Harbi de geçer. Öğrenciler gece gündüz tartışırlar. Hemen her boş vakitte duvar haritalarının başındadırlar. Bu haritalarda sınırları dünya kadar geniş görünen Osmanlı padişahlığının hali ve geleceği konuşulur. Kendileri bu imparatorluğu yaşatmak, kurtarmak için ne yapabileceklerdir? Ne vakit ordu saflarında yerlerini alacaklardır? Ne vakit söz onların olacaktır?²⁶

Esasen Kudretli Osmanlı Devleti'nin kan kaybederek sona erişini ve bu enkazın içinden yeni bir devletin doğuşunu izleyen bu özel Harbiyeliler, yetiştikleri çevrenin ve oluşturdukları kişiliklerin sonucunda Millî Mücadele'nin ve yeni kurulacak devletin başlıca mimarları olacaklardır.

Bu mimarlardan biri olacak olan Diyarbekirli Kâzım'ın da duygu ve düşünce dünyası Harbiye sıralarında oturan her öğrenci gibi bu atmosferden etkilenmiştir. Temellerini ordunun oluşturduğu bir devletin vatansever bir subayı olarak, bu fırtınalı gelişmelerine karşı kendi düşüncelerine yakın bulduğu arkadaşlarıyla yakın ilişkiler içine girmiştir. Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın devrin mimarlarından biri olması şüphesiz birbirinden etkilenererek kişiliklerini şekillendiren diğer arkadaşlarının da Türkiye Cumhuriyeti Tarihi'ne ismini yazdırmış önemli isimler olmasıyla ilintilidir. Bu önemli tarihi isimlerle sıkı dostluklar kurmuş ve sonraki vazifelerinde de onlarla birlikte hareket etmiştir.

²⁵ Ali Fuat Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İstanbul, y.y., 1966, s. 62.

²⁶ **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, Haz.: M. Şükrü Hanioglu, İstanbul, Der Yayınları, 1989, s. 464.

Diyarbakirli Kâzım'ın Erkân-ı Harbiye'deki en yakın arkadaşı sıra arkadaşı da olan Enver Efendi'dir (Enver Paşa).²⁷ Enver Paşa anılarında Kâzım Paşa ile olan yakın arkadaşlıklarından söz ederken; " *İlk sınıfta, şimdi Erkân-ı Harp Binbaşı olan Diyarbakirli Kâzım Efendi ile yan yana düştük. Biz onunla daima beraber çalışırdık.*" ifadelerine yer vermiştir.²⁸ Onların arkadaşlıklarından söz eden devrin bir başka mimarı da Fahrettin (ALTAY) Paşa'dır. Fahrettin Paşa hatıralarında Enver Paşa ile mektuplaştıklarından söz ederken aldığı mektubundan yaptığı bir alıntıda Enver Paşa'nın "....*terfi hakkında Kâzım'dan da bir haber alamadım.*"²⁹ şeklindeki sözlerine yer vererek kendisi de; "Diyarbakirli Kâzım, Enver'in sınıf arkadaşı. Çalışkan, intizam sever, bir lisan bilir." ifadeleriyle Kâzım (İNANÇ) Paşa'dan söz etmiştir.³⁰ Enver Paşa ile arkadaşlık ilişkileri vazifeye başladıktan sonra da samimi bir çerçevede sürececek olan Kâzım (İNANÇ) Paşa, özellikle Enver Paşa'nın devlet idaresinde etkin rol aldığı dönemde onun bu mevkiinden büyük yararlar görecektir, Balkan Savaşları sırasında önemli şube müdürlüklerine getirilecektir. Bu noktada Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın yetiştiği çevre içinde yakın arkadaşlarının İttihatçı olduğu onun da bu çizgide olduğunu düşündürse de çalışmamız sırasında bu çıkarıma dayanak olacak herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu iki ismin yolları, mütareke döneminden sonra ayrılacak, Kâzım (İNANÇ) Paşa Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele içinde aktif rol alacaktır.

²⁷ **K.H.O. Arşivi**, a.g.d. Defterde bulunan öğrenci listesinde Enver Paşa; Enver Efendi – Ahmet - Dersaadet olarak yer almaktadır.

²⁸ **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, s. 256. Şevket Süreyya AYDEMİR, Enver Paşa adlı eserinde Kâzım Paşa'yı Kâzım SEVÜKTEGİN olarak belirtmiştir: Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1970, s. 473. Soyadı Kanunundan önce dönem içinde etkili olan altı Kâzım Paşa olması sebebiyle bu karışıklık pek çok yerde ortaya çıkmıştır. Bunlar; Kâzım İNANÇ'tan başka, Kâzım KARABEKİR, Kâzım ÖZALP, Kâzım DİRİK, Kâzım SEVÜKTEGİN ve Kâzım ORBAY'dır. Tespitlerimize göre Kâzım (İNANÇ) Paşa, en çok iki Kâzım Paşa ile karıştırılmıştır. İlki; Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın Diyarbakırlı olması sebebiyle, daha sonra Diyarbakır Mebusu olan Kâzım (SEVÜKTEGİN) Paşa, ikincisi de Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın IV. ve V.Dönemde mebusu olduğu İzmir'in Valisi Kâzım (DİRİK) Paşa'dır.

²⁹ **İmparatorluktan Cumhuriyete: Fahrettin ALTAY Paşa Anlatıyor**, Haz. Taylan Sorgun, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları, 2003, s. 27.

³⁰ **İmparatorluktan Cumhuriyete**, s. 77.

Harbiyeli “Diyarbakirli Kâzım”ın yakın olduğu diğer sınıf ve okul arkadaşları; Şükrü Naili, Ali Hikmet, Hafız Hakkı, Bekir Sami ve Mehmet Ali’dir. Bekir Sami Bey başta olmak üzere Millî Mücadele içinde rol alacak olan tüm arkadaşları Mütareke Dönemi’nde Anadolu’ya geçiş yazısını yıllar sonra Diyarbakirli Kâzım’ın elinden alacaklardır.³¹ Mehmet Ali, iki dönem alt sınıfta okuyan Mustafa Kemal’in sınıf arkadaşı ve yakın arkadaşı Ali Fuat (CEBESoy)’un ağabeyidir. Ali Fuat Paşa anılarında, bir akşam ağabeyinin saraydan gelen bir paşa tarafından yataktan alınıp götürülmesi üzerine Mustafa Kemal ve ağabeyinin yatakhane arkadaşı Diyarbakirli Kâzım ile geçirdiği telaşlı saatlerden söz etmiştir.³²

Diyarbakirli Kâzım, duygu ve düşünce alemlerinin birlikte şekillendiği bu isimlerle orduya hizmet edecek, vatani koruyacak ve bir devrin mimarlığında kimi zaman bir komutan, kimi zaman bir vali ve bir mebus olarak ülkesi için üzerine düşen vazifeyi en iyi şekilde yapmaya çalışacaktır.

4. GÖREVLERİ

Erkân-ı Harbîye’yi 5 Kasım 1902 (Rumî 23 Teşrîn-i Evvel 1318) tarihinde başarıyla bitiren Diyarbakirli Kâzım Bey, 6 Aralık 1902 (Rumî 23 Teşrîn-i Sanî 1318)’de Erkân-ı Harp yüzbaşısı (kurmay yüzbaşı) olmaya hak kazanarak ordudaki görevine başlamıştır.³³

20 Aralık 1902 (R- 7 Kanûn-u Evvel 1318) tarihinde³⁴ bölük idare ve kumanda görevini yerine getirmek üzere Şam’da bulunan³⁵ Beşinci Ordu’ya tayin olmuştur. Ancak sağlık durumu bu göreve el vermediği için Erkân-ı

³¹ Miralay Bekir Sami GÜNSAV’ın Kurtuluş Savaşı Anıları, Haz.: Muhittin Ünal, İstanbul, Cem Yayınları, 1994, s. 23.

³² Cebesoy, a. g. e. , s. 26.

³³ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

³⁴ Bu tarih MSB Arşivi’nde bulunan Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası içindeki el yazması belgede Askerlik Safahatı Belgesi’nden farklı olarak; 23 Ekim 1903 (10 Teşrîn-i Evvel 1319) olarak belirtilmiştir. Bu belge Ek 9’da verilmiştir.

³⁵ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908 – 1920), C. III, Ks. 6, Kitap 1, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1971, Ek 2.; Türk Kara Kuvvetleri Tarihi, Ankara, Kara Kuvvetleri Basımevi, 1996, s.75.

Harbîyye'den çıkışından itibaren tamamıyla iyileşinceye kadar İstanbul'da bulunması uygun görülmüş ve bu nedenle 20 Şubat 1904 (R- 7 Şubat 1319) tarihinde Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Dairesi Birinci Şubesi'nde görevlendirilmiştir.³⁶

9 Mart 1905 (R- 24 Şubat 1320) tarihinde³⁷ kolağalığa (kıdemli yüzbaşı) nasbolan Yüzbaşı Kâzım Bey³⁸ 31 Mart 1909 (R-18 Mart 1325) tarihinde Üçüncü Ordu'ya mensup olup İstanbul'da bulunan İkinci Avcı Taburu Kumandanlığı'na tayin edilmiştir.³⁹

14 Haziran 1909 (R-1 Haziran 1325) tarihinde binbaşılığa terfîen⁴⁰ aynı tarihte Birinci Ordu Nizamiye İkinci Alay Birinci Tabur Kumandanlığı'na tayin edilmiş ve 1 Kasım 1909 (R-19 Teşrîn-i Evvel 1325) tarihinde alayla İzmir'e gitmiştir.⁴¹

14 Kasım 1909 (R-1 Teşrîn-i Sânî 1325) tarihinde taburuyla Aydın'a tayin edilen Binbaşı Kâzım Bey, bu havalide eşkıya takibine memur edilmiş,⁴² iki sene tabur kumandanlığının son yarısı Aydın havalisi Çakırcalı takibatında geçmiştir.⁴³

Yeniden yapılanan ordu teşkilâtı içinde Onaltıncı Alay Birinci Tabur Kumandanlığı'nda tayin edilmiş,⁴⁴ 20 Mart 1911 (R- 7 Mart 1327) tarihinde stajını tamamladıktan sonra bulunduğu göreve tabî olmak şartıyla bir sene

³⁶ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

³⁷ Bu tarih MSB Arşivi'nde bulunan Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası içindeki el yazması belgede Askerlik Safahatı Belgesi'nden farklı olarak; 6 Kasım 1904 (24 Teşrîn-i Evvel 1320) olarak belirtilmiştir.

³⁸ **T.C.İçişleri Bakanlığı Arşivi**, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No:2228, Maaş Çizelgesi.

³⁹ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

⁴⁰ Kâzım Bey'in binbaşılığa terfî tarihi MSB Arşivi'nde Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi'nde 14 Temmuz 1909 (R- 1 Temmuz 1325) ve esas nasbı 8 Aralık 1909 (R- 25 Teşrîn-i Sanî 1325) olarak yer alırken aynı dosya içerisindeki el yazması belgede bu tarih 14 Haziran 1909 (R-1 Haziran 1325) olarak belirtilmiştir.

⁴¹ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

⁴² **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

⁴³ **TBMM Arşivi**, Sicil No: 855, Azayî Kiramına Mahsus Tercüme-i Hâl Varakası.

⁴⁴ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı El Yazması Belge.

lisan tahsili için Almanya'ya gönderilmiştir.⁴⁵ Bu sürenin sonunda yurda dönüşünde 26 Mart 1912 (R- 13 Mart 1328)'de Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Üçüncü Şube'ye tayin olmuş ve İkinci Şube tarafından gerçekleştirilen imtihanda, tahsil ettiği lisanı en iyi derecede ve imkânın fevkinde öğrendiğini kanıtlamıştır.⁴⁶

Binbaşı Kâzım Bey, Balkan Harbi Seferberliği'nde 29 Eylül 1912 tarihinden 22 Ekim 1912 tarihine kadar Şark Ordusu, Mürettep 1 nci Kolordu, Çanakkale Redif Tümeni'nde⁴⁷ 1. Şube (Harekât Şubesi)⁴⁸ Müdürü olarak atandıysa da⁴⁹ bu kolordunun lağvedilmesiyle, 22 Ekim 1912 Salı günü⁵⁰ Şarkî Rumeli Ordusu Karargâhı'na Üçüncü Şube Müdürü olarak tayin edilmiştir.⁵¹

Kâzım Bey'in Doğu Ordusu Karargâhı'ndaki Üçüncü Şube Müdürlüğü görevi, bu ordunun lağvedilmesi üzerine, 24 Kasım 1912 tarihinde Karargâh-ı Umumî İkinci Şube (İstihbarat Şubesi)'sine atanmasıyla sona ermiştir. Kâzım Bey, 10 Ağustos 1913 tarihine kadar bu görevde kalacaktır.⁵²

Balkan Harbi'nin sona erişinin ardından Kâzım Bey, 10 Ağustos 1913 tarihinde Genel Karargâh'taki görevine geri dönmek üzere Roma Sefareti Senîyyesi Ataşemiliterliği'ne atanmıştır.⁵³

⁴⁵ **MSB Arşivi**, Almanya'ya Giden Stajyer Subay Künye Defteri, Defter No: 201.

⁴⁶ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

⁴⁷ Redif Tümeni; dörder bölüklü, üç taburu kapsayan üçer alaydan oluşmuş piyade birlikleridir. Balkan Harbi öncesinde yapılan düzenlemeye göre bunların nişancı taburları olmadığı gibi bazı alaylar iki veya üç taburludur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. **Balkan Harbi, 1912-1913**, C. I, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1970, s. 101-104.

⁴⁸ Balkan Harbi'nde Şark ve Garp Ordularının teşkilâtları birbirinden farklıdır. Şark Ordusu'nda sekiz şube bulunmaktadır: "1. Şube: Harekât, 2. Şube:İstihbarat, 3. Şube: Menzil ve Kuvve, 4. Şube:Evrak, 5.Şube: Zât İşleri, 6. Şube: Levazım, 7. Şube: Sağlık ve Veteriner, 8. Şube: Yargılama' dır. Osmanlı Ordu Teşkilâtı hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, C. III, Ks. 6, 1908-1920, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1996, s. 139.

⁴⁹ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

⁵⁰ Abdullah Z. Çobanoğlu, **Şark Ordusunun Hezimet, 1. Nizamiye Kolordusu Anılarından**, İstanbul, Hayriye Basımevi, 1916, s. 3.; Mehmed Nihad, **Balkan Harbi,Trakya Seferi, Kırkkilise Muharebeleri**, C. II, 18-26 Ekim Günleri, İstanbul, Askerî Basımevi, 1924, s. 33.

⁵¹ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

⁵² **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

⁵³ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

Roma'da ataşemiliter olarak kaldığı dört aylık bir sürenin ardından 18 Aralık 1913 tarihinde, İstanbul'a gelerek bağlı olduğu memûriyetinde yeniden işe başlamıştır.⁵⁴

3 Ağustos 1914 tarihinde komutanlığına Mareşal (Müşir) Otto Liman von SANDERS'in⁵⁵ getirildiği⁵⁶ Birinci Ordu⁵⁷ içinde Erkân-ı Harbîye İstihbarat Şubesi Müdüriyetine atanmış,⁵⁸ bu tarihten itibaren Birinci Dünya Harbi sonuna kadar Liman Paşa'nın Türkiye'deki en büyük yardımcısı olmuştur.

Kâzım Bey, Birinci Ordu Erkân-ı Harbîye İstihbarat Şubesi Müdüriyeti'ne atandığı 3 Ağustos 1914 tarihinden itibaren yaklaşık bir sene İstanbul'da görev yapmıştır. 29 Kasım 1914 tarihinde Birinci Ordu Erkân-ı Harbîye Harekât Şubesi Müdüriyetine, 8 Aralık 1914 tarihinde de bu görevine ilâveten Ordu Erkân-ı Harbîye Riyâseti Vekâleti'ne atanmıştır.⁵⁹ 10 Ocak 1915 tarihinde Liman Paşa, Birinci Ordudan Başkomutanlığa yazdığı dilekçesiyle; Ordu Harekât Şubesi Müdürü iken iki aydan beri Erkân-ı Harbîye

⁵⁴ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

⁵⁵ Prusyalı Süvari Korgenerali. 1855'te Pomeranya'da büyük bir çiftlik sahibinin oğlu olarak doğdu. 1874'te orduya ve 1887 'de Genelkurmay'a girdi. 1904'te albay, 1908'de tuğgeneral ve 1911'de tümgeneral oldu ve Kassel'deki 22. Piyade Tümeni Komutanlığı'na atandı . 16 Temmuz 1913'te, II. Wilhelm'in tahta çıkışının 25. yıldönümünde soyluluk unvanına yükseltildi ve 1906'da ölen karısı Amalie von SANDERS'e bağlılığından ötürü, kendi orta sınıfa mensup ismi Liman'ın yanına von SANDERS soyluluk ismini koydu. Alman Ordusunun en yaşlı tümen komutanı olarak tanındı. 1913-1918 Türk Mareşal olarak askerî komisyonu komutanlığı yaptı. Barış esnasında Türk Ordusu'nun başmüfettişi, savaş esnasında İstanbul'daki Birinci Ordu'nun ve Çanakkale'deki Beşinci Türk Ordusu'nun ve Filistin'deki Yıldırım Ordusu'nun başkomutanı oldu. Birinci Dünya Harbi'nin ardından İstanbul'a dönerek İngilizler'e teslim oldu. 1919 yazına kadar diğer askerî ve siyasi suçlularla Malta Adası'nda kaldı. 1929 'da Süvari Korgenerali iken öldü. Bkz. **Türkiye'de Vazife Alan Alman Subaylar**, Çev. Enis Arslan, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi, Basılmamış Daktilo Eser, s. 15; Jehuda Wallach, **Bir Askerî Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya-Alman Askerî Heyetleri, 1835-1919**, Çev. Fahri Çeliker, 2. Baskı, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1985, s. 121.

⁵⁶ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C.I, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi, Haz. Cemal Akbay, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1991, s. 117.

⁵⁷ Birinci Ordu; Liman von SANDERS'in Odessa ve Akkerman arasına yapmayı düşündüğü çıkarmayı gerçekleştirmesi planlanan ordudur. Ancak Almanlar için Mısır'ın daha çok önem taşıdığı düşüncesiyle Liman Paşa, bu çıkarmadan vazgeçmiştir.

⁵⁸ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

⁵⁹ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

Vekâleti'nde bulunan Binbaşı Kâzım Bey'in asaleten onayını istemiş⁶⁰ ve Kâzım Bey, 12 Şubat 1915 tarihinde asaleten Birinci Ordu Erkân-ı Harbîyesi Riyâseti'ne tayin olarak bu ordunun kurmay başkanlığına getirilmiştir.⁶¹

7 Mart 1915'te kaymakamlığa (yarbay) terfî eden⁶² Kâzım Bey, ordunun yeniden yapılanarak Çanakkale Cephesi'nde görev yapacak olan Beşinci Ordu'nun kurulmasıyla, Ordu Komutanı Liman Paşa'nın Kurmay Başkanı olarak Çanakkale'de yerini almıştır.⁶³ 25 Mart 1915 tarihinde Çanakkale'ye gelen Kâzım Bey, bu hayatî cephede komuta ve subaylar arasında bir denge unsuru olmuş, zamansız olduğunu düşündüğü taarruz emirlerine komutayı aşmayı göze alarak müdahalede bulunmuştur.

Yarbay Kâzım Bey, düşmanın geri çekilme döneminde Erkân-ı Harbîye Reisliği bünyesinde olmak üzere bir hafta kadar Saros Körfezi Kumandanlığı yapmış,⁶⁴ savaşın sonunda; 14 Aralık 1915 tarihinde miralaylığa (albay) terfî etmiştir.⁶⁵

15 Ocak 1916'da Çanakkale'den ayrılan⁶⁶ Miralay Kâzım Bey, bundan sonra da 1916 senesi boyunca İstanbul'da, Liman Paşa'nın maiyetinde çalışmıştır.⁶⁷

Kâzım Bey, 12 Haziran 1917 tarihinde 8 – 3600 numaralı tezkereyle On dokuzuncu Kolordu Kumandanlığı Vekâleti'ne tayin olmuşsa da

⁶⁰ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Birinci Ordu İkinci Şube / 3540 Numaralı Yazısı.

⁶¹ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

⁶² MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

⁶³ Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Sene, Bir Alman Paşasının Çanakkale ve Filistin Hatıraları – Askerî Tarih Encümeninin Cevaplarıyla**, Çev. Osmanlı Genelkurmayı Askerî Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, Haz. Muzaffer Albayrak, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2006, s. 80.

⁶⁴ TBMM. Arşivi, Sicil No: 855, Azayî Kırâmına Mahsus Tercüme-i Hâl Varakası.

Kâzım Bey'in Saros Körfezi Kumandanlığı görevine ait bir bilgiye MSB Arşivi'nde bulunan Şahsî Dosyası'nda rastlanamamıştır. Bilginin alındığı kendi ifadelerinde ise görev tarihi belirtilmemiştir.

⁶⁵ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

⁶⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 3474, Dosya: H - 56

⁶⁷ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

21 Haziran 1917 tarihinde Beşinci Ordu Erkân-ı Harbîye Riyâseti bünyesindeki görevinde kalması uygun bulunmuştur.⁶⁸

1917 Ekimi'nde askerî okul ve cepheleri görmek üzere Liman Paşa ile Almanya'ya gitmiş, buradan dönüşünde; 24 Şubat 1918 tarihinde⁶⁹ Mareşal Liman von SANDERS 'in Sina – Filistin Cephesi'nde bulunan Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na atanması sonucunda ve onun isteğiyle Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Kurmay Başkanı olmuştur.⁷⁰

Bu arada yeni görevine gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldığı tarihte yani 1 Mart 1918'de Mirliva(tuğgeneral) olarak nasbedilmiştir.⁷¹

Albay Kâzım Bey, yeni görevini 24 Şubat 1918 tarihinden, Ordular Grubu Komutanlığı'nın Mustafa Kemal Paşa'ya bırakıldığı 27 Ekim 1918'e kadar yerine getirmiştir.⁷² Türk komutanların yönlendirmesine alışık olan askerî kadro ile Liman Paşa arasındaki üslûp farklılığını dengede tutması savaşın cephe gerisinde de şiddetlenmesini önlemiştir.

Mondros Mütarekesi'nin imzası üzerine İstanbul'a geldiğinin ertesi günü olan 5 Kasım 1918 tarihinde Erkân-ı Harbîye-i Umumîye Reis-i Sanîsi (Genelkurmay İkinci Başkanı) olarak atanmıştır.⁷³ Kâzım Paşa'nın Mütareke Dönemi içinde Erkân-ı Harbîye-i Umumîye Reis-i Sanîsi gibi önemli bir görevde olması, Millî Mücadele Dönemi'nin hazırlık sürecinde onun tarihteki yerini almasına fırsat vermiştir. Hükûmet'in askerî kanadı içinde önemli bir görevde yer alan Kâzım Paşa, bu görevini millî menfaatler doğrultusunda yerine getirmiş, işgallere karşı bir yandan orduyu ayakta tutmaya çalışırken diğer yandan Millî Mücadele'yi başlatacak kadronun Anadolu'ya geçişinde etkili olmuştur. Yakın arkadaşı Mustafa Kemal'e Dokuzuncu Ordu Kıtâatı

⁶⁸ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

⁶⁹ Sanders, a. g. e. , s. 239.

⁷⁰ Steuberin, **Yıldırım**, İstanbul, Askerî Matbaa, 1862, s. 23.

⁷¹ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

⁷² MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

⁷³ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

Müfettişliği görevinin geniş yetkilerle verilmesinde büyük rol oynamış, ayrıca onun Anadolu'ya geçişinin ardından Mustafa Kemal hakkında İngilizler'de oluşan şüpheleri ortadan kaldırarak onun hükûmete bağlılığı konusunda İngilizler'i iknâ etmiştir.⁷⁴

Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye İkinci Reisi Kâzım Paşa, bu görevinin yanı sıra Askerî Şûra Üyeliği de yapmıştır.⁷⁵

Kâzım Paşa, Mütareke Dönemi boyunca Millî Mücadele yararına çalışmasının sonucu olarak 12 Nisan 1920 tarihinde hükûmet tarafından görevinden alınmıştır.⁷⁶ Bundan sonra İstanbul'da Hüseyin Bey, Nureddin ve Yakup Şevki Paşalarla birlikte Ankara Hükûmeti ile uzlaşması için Damat Ferid Paşa'yı ikna etmeye çalışan Kâzım Paşa, bu konuda başından beri desteklediği Ankara Hükûmeti ile görüşmek üzere 1920 Haziranı'nın ortalarında Anadolu'ya geçmiştir.

Anadolu'ya geldikten sonra TBMM. Başkanı Mustafa Kemal imzalı bir yazıyla meclis içinde görev yapacağı belirtilmiş⁷⁷ ve TBMM Başkanı emrinde Garp Cephesi Komutanlığı bölgesinde emniyet, asayiş ve askere alma işlerini yürütmekle görevlendirilmiştir.⁷⁸

Bu sırada duyulan ihtiyaç üzerine Garp Cephesi Komutanlığı Vekâleti ihdas edilmiş⁷⁹ ve Kâzım Paşa, aynı salâhiyetle 28 Temmuz'dan 12 Kasım'a kadar görev yapacağı Garp Cephesi Komutanlığı Vekâleti'ne atanmıştır.⁸⁰

⁷⁴ “İzmir Mebusu Kâzım Paşa'nın Bir Mektubu”, **Cumhuriyet**, 17 Mayıs 1933.

⁷⁵ **Düstur**, 2. Tertip, C. I, s. 75.

⁷⁶ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

⁷⁷ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 579, Gömlek: 71, Belge: 71-1; **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

⁷⁸ **TBMM Arşivi**, Sicil No: 855, Azayî Kiramına Mahsus Tercüme-i Hâl Varakası. Belgede Kâzım Paşa'nın ifadesiyle bu görev, Metbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü olarak yer almıştır.; **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

⁷⁹ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 838, Gömlek: 138, Belge: 138-3.

⁸⁰ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

Bu görevin ardından 12 Kasım 1920 tarihinde Millî Müdafaa Vekâleti Müsteşarlığı'na,⁸¹ 8 Ağustos 1921 tarihinde de Başkomutanlık nezdinde kurulan Başkomutanlık Kalemi (Genel Sekreterlik) Başkanlığına atanmıştır.⁸²

Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra ordunun yeni kuruluşu içinde Kâzım Paşa, İkinci Ordu'ya bağlı olan ve İsmet Paşa'nın On altıncı ve On yedinci Piyade Tümenleri'nden düzenlediği,⁸³ Altıncı Kolordu Kumandanı olarak yerini almış,⁸⁴ 22 Mart 1922 tarihinde⁸⁵, Millî Mücadele Dönemi'nin sonuna dek yerine getireceği Altıncı Kolordu Komutanlığı'na atanmıştır.⁸⁶

Kâzım Paşa, kendisine bağlı birliklerle Büyük Taarruz ve Başkumandanlık Meydan Muharebesi'nde başarılı faaliyetlerde bulunmuş ve bundan sonra takip harekâtı ve Boğazlar'a yaklaşma hareketi içinde etkin rol oynamıştır.⁸⁷

4 Ekim 1924 tarihinde rütbesi Ferikliğe yükseltilen⁸⁸ Kâzım Paşa, aynı tarihte Dokuzuncu Kolordu Komutanlığı'na tayin olmuş,⁸⁹ Ferik⁹⁰ Kâzım

⁸¹ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası. ; ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1065, Gömlek: 172, Belge: 172-1. Kâzım Paşa'nın Milî Müdafaa Vekâleti Müsteşarlığı'na tayin tarihi MSB Arşivi Dosyası'nda 12 Kasım 1336 olarak yer alırken, ATASE Arşivi Tayin Belgesi'nde 16 Kasım 1336 olarak belirtilmiştir.

⁸² **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1263, Gömlek: 4, Belge: 4- 2.

⁸³ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1595, Gömlek: 35, Belge: 35-1.

⁸⁴ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1595, Gömlek: 35, Belge: 35-1.

⁸⁵ On altıncı ve On yedinci Tümenlerden teşkil edilen Altıncı Kolordu'nun kuruluş tarihi ATASE Arşivi belgelerinde 25 Mart 1338 olarak yer almıştır.

⁸⁶ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası. 291 Sayılı Atama Yazısı. Bu dosyada bulunan bir başka belgede Kâzım Paşa'nın Altıncı Kolordu Komutanlığı'na atanma tarihi 2 Nisan 1338 (1922) olarak yer almaktadır. Ali İhsan SABİS de Hatıralarında bu tarihi 15 Nisan olarak vermektedir. Bkz. Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım, İstiklâl Harbi**, C. V, Ankara, Güneş Matbaası, 1961, s. 283.

⁸⁷ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922 – 1 Kasım 1923, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1969, s. 27.

⁸⁸ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 4 / 10 / 1924, Sayı: 6 / 3434, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 7. 27.17.

⁸⁹ **B.C. Arşivi**, 4 / 10 / 1924, Sayı: 6 / 3457, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 7.27.20.

⁹⁰ Osmanlı Askerî Rütbeleri'nden bazılarının günümüz rütbelerinde tam karşılığı bulunmamaktadır. Feriklik, hem tümgeneral hem de korgeneral yerine kullanılmıştır. Ancak Birinci Ferik şeklinde açık şekilde verilen rütbenin tam karşılığı korgeneraldir. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca- Türkçe Lûgatinde ferik kelimesini; kolordu komutanı olarak tanımlamış, birinci ferik için korgeneral, ikinci ferik içinse tümgeneral ifadelerini kullanmıştır**. Bkz. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 24. Baskı, Ankara, Aydın Kitabevi, 2007, s. 260. Kâzım Paşa ile ilgili olarak Başbakanlık

Paşa, bu atamadan birkaç gün sonra, 7 Ekim 1924 tarihinde ihtiyaç üzerine yeni görevinin yanı sıra, Tokat Vali Vekâleti'ne atanmıştır.⁹¹

Cumhuriyet Devri'nde ordunun yeni teşkilâtı içinde Kâzım Paşa'nın da görevi değişmiştir. 5 Kasım 1924 tarihinde Türkiye Reis-i Cumhuru Gazi Mustafa Kemal, Başvekil İsmet, Millî Müdafaa Vekili Kâzım (ÖZALP) imzalı bir tezkereyle Kâzım Paşa, merkezi Diyarbakır olarak belirlenen Üçüncü Ordu Müfettişliği'ne atanmıştır.⁹² Kendi memleketi içinde çıkan Şeyh Said İsyanı'nı bastırmak üzere ,ayaklanma bölgesini cephelere ayırarak adeta düzenli bir ordu harekâtı uygulamış ve asileri savunmada bırakmış, yaklaşık bir ay süren askerî temizlik harekâtıyla isyanı bastırmıştır.

Şark İstiklâl Mahkemesi gelişmeleri içinde de yer alan Kâzım Paşa'nın, bölgede tedbirler almasını beklerken seferberlik ilân eden Hükûmet'e karşı tepkili davranışlar içine girmesi, onun görevinden alınmasına sebep olmuştur.⁹³ Böylece son askerî görevi olan Üçüncü Ordu Müfettişliği'nden, Hükûmet ile aralarındaki görüş ayrılıkları sebebiyle 21 Haziran 1925 tarihinde istifa etmiş ve orduda açığa alınmıştır.⁹⁴

Ağustos 1926 ortalarında, Bitlis Valisi Halid Bey'in görevinden azledilmesi ve yerine Samsun (Canik) Valisi Fahri Bey'in tayin edilmesi sonucunda boşalan Samsun Valiliği için Kâzım Paşa uygun görülmüş ve

Cumhuriyet Arşivi belgelerinde tümgeneral, Genelkurmay Başkanlığı Kayıtları içinde de korgeneral ifadelerine yer verilmiştir. Kâzım Paşa'nın feriklik rütbesi, son askerî görevinin Kolordu Komutanlığı olduğundan hareketle korgenerale tekabül etmektedir. Bkz. **Türk Silahlı Kuvvetleri General ve Amiralleri Albümü,1923 – 2000**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2001, s. K – 9.

⁹¹ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası,

⁹² **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası. ; Kemal Yılmaz, **Üçüncü Ordu Bölgesi'nde Çıkan Ayaklanmalar ve Ayaklanmaların Bastırılması**, Ankara, 1991, s.219.

⁹³ İsmet İnönü, **Hatıralar 2**, , İstanbul, Bilgi Yayınları,1987. s. 107.

⁹⁴ Ahmet Süreyya Örgüevren, **Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemeleri Vesikalar, Olaylar, Hatıralar**, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2002, s. 129.

22 Ağustos 1926 tarihinde dört yıl süreyle görev yapacağı Samsun Valiliği'ne tayin edilmiştir.⁹⁵

Vali Kâzım Paşa, Samsun'u bayındır hale getirecek çalışmalar yapmış, elektrik ve su şebekesini hizmete sokmuştur. 1930 Yerel Seçimleri, şehirde temin ettiği hürriyet ortamının sonucu olarak Samsun'da kazanılmıştır. Ancak Danıştay kararı sonucunda S.C.F.'nin kazandığı belediye seçimleri bozdurulmuş,⁹⁶ 26 Kasım 1930 tarihinde⁹⁷ Kâzım Paşa, işten el çektirilmiş⁹⁸ ve 30 Kasım 1930 tarihinde Dahiliye Vekâleti emrine alınmıştır.⁹⁹

Vekâlet emrinde bulunan Kâzım Paşa, hakkında Memurin Kanunun Birinci Maddesi uyarınca, Dahiliye Vekâleti'nin 22 Şubat 1931 tarih ve 1207 numaralı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcrâ Vekilleri Heyeti'nin 25 Şubat 1931 tarihli toplantısında verilen kararla tasfiyeye tâbî tutulmuştur.¹⁰⁰

Bütün bu gelişmeler karşısında Kâzım Paşa, tahkikat ve görüşmeler sonrasında varılan neticenin, tasfiyesi için gösterilen sebebin delili olmadığı düşüncesiyle ve hakkındaki kararın reddi amacıyla Dahiliye Vekâleti'ni dava etmiştir.¹⁰¹ 1 Aralık 1932'de varılan sonuç; "Kâzım Paşa'nın tasfiyesi için sebep gösterilen aczini ispat edecek kâfi delil bulunmadığı" şeklinde

⁹⁵ **B.C. Arşivi**, 22 / 8 / 1926, Sayı: 4017, Dosya: 71 – 298, Fon Kodu: 30.18.1.01, Yer No: 20. 53.. 18; **Millî Savunma Bakanlığı Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Dahiliye Vekâleti, 4354 Numaralı Atama Yazısı.

⁹⁶ Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri, 1924 – 1930**, Ankara, Başnur Matbaası, 1972, s. 6.

⁹⁷ **B. C. Arşivi**, 26 / 11 / 1930, Dosya No: 7256, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 64.432..12.

⁹⁸ Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk İle Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, İstanbul, Tan Matbaası, 1945, s. 39.

⁹⁹ **B.C. Arşivi**, 30 / 11 / 1930, Sayı: 10283, Dosya No: 71 – 347, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 15.78..7. **T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi**, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228, 10283 Numaralı Kararnâme.; **TBMM Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855.

¹⁰⁰ **B.C. Arşivi**, 25 / 2 / 1931, Sayı: 10712, Dosya No: 71 – 354, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 18.13..17. ; **Emekli Sandığı Arşivi**, Dosya No: 531573 / AO.028.567, 10712 Numaralı Kararname.

¹⁰¹ **T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi**, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228, 31 / 791 Numaralı Tezker.

açıklanarak ittifakla kararın reddine karar verilmiştir.¹⁰² Sonuç olarak Kâzım Paşa'nın hakkındaki tasfiye kararı 16 Kasım 1933 tarihinde Şûrayı Devlet tarafından kaldırılmıştır.¹⁰³

Bu gelişmeler içinde 21 Ekim 1928 tarihinde askerlikten emekliye ayrılan¹⁰⁴ Kâzım Paşa, ilk askerî görevine başladığı 6 Aralık 1902 tarihinden 21 Ekim 1928'de emekli oluncaya kadar vatanına askerî kimliğiyle hizmet etmiş¹⁰⁵ ve korgenerallik rütbesiyle emekli olmuştur.

6 Haziran 1932 tarihinde Dördüncü Dönem İzmir Mebusu olan Vâsıf Bey'in Roma Büyük Elçiliği'ne tayin edilmesi dolayısıyla mebusluktan istifa etmesi yerinin boş kalmasına sebep olmuş, boşalan mebusluğa İntihabı Mebusan Kanunu uyarınca, B.M.M. Reisliği'nin uygun gördüğü birinin seçilmesi gündeme gelmiştir.¹⁰⁶ 8 Aralık 1932 tarihinde yapılan ara seçimlerde Vasıf Bey'in yerine İzmir'den sekiz yüz elli yedi oy alarak Kâzım Paşa seçilmiştir.¹⁰⁷

İzmir Mebusu Emekli Korgeneral Kâzım İNANÇ¹⁰⁸, IV. Dönem içinde iki yıl mebusluk yaptıktan sonra, 8 Şubat 1935 tarihinde yapılan Genel Seçimler

¹⁰² T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228, 31 / 791 Numaralı Tezkere.

¹⁰³ T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228. ; TBMM Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855, 1387 Numaralı Belge.

¹⁰⁴ Emekli Sandığı Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Dosya No: 531573 / AO.028.567. ; T.C.İçişleri Bakanlığı Arşivi, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228, Belge No: 3291. ; TBMM Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855. ; MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

¹⁰⁵ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası. ; TBMM Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855.

¹⁰⁶ B. C. Arşivi, 6 / 6/ 1932, Dosya No: 78148 – 12, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 74.489..20. ; T.C.İçişleri Bakanlığı Arşivi, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228. ; TBMM Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855.

¹⁰⁷ TBMM Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855. ; B. C. Arşivi, 21 / 12/ 1932, Dosya No: 78151, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 74.489..23.

¹⁰⁸ Soyadı Kanunu'nun ardından İNANÇ soyadını alan Kâzım Paşa'nın bu adı alma nedenine, elde edilen bilgiler dahilinde rastlanamamıştır.

sonucunda bin yüz elli beş oy alarak yeniden İzmir Mebusu seçilmiş, 11 Şubat 1935 tarihinde tutanağını aldıktan sonra 1 Mart 1935'te Meclis'e katılmıştır.¹⁰⁹

5. TALTİFLERİ

Kâzım İNANÇ Paşa, vatana hizmeti ve görevlerinde gösterdiği başarılarından dolayı, çeşitli zamanlarda nişan, madalya ve kıdem zammıyla taltif edilmiştir.

26 Nisan 1907 (R- 13 Nisan 1323) tarihinde Romanya Hükûmeti'nin Kurondö Romani Nişanı'nın Komandör Rütbesi ile taltif edilmiş,¹¹⁰ 6 Mart 1915 'te bir sene hazar ve bir sene sefer-i kıdem zammı almıştır.¹¹¹

23 Mayıs 1915 tarihinde Alman İmparatoru tarafından Demirsalip Nişanı verilmiştir.¹¹² Çanakkale Cephesi'nde Beşinci Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi olarak Almanya'dan İkinci Rütbe Demir Salib Nişanı almıştır.¹¹³

2 Temmuz 1915'te Harp Madalyası ile taltif edildikten sonra 22 Temmuz 1915 tarihinde üç sene kıdem zammı almış,¹¹⁴ 1 Eylül 1915 tarihinde Gümüş İmtiyaz ve Altın Liyakat Madalyaları ile taltif edilmiştir.¹¹⁵

25 Aralık 1915'te Alman Islah Heyeti'nce ve 6217 numaralı tezkereye göre Almanya'dan Birinci Sınıf Demir Salib Nişanı almıştır.

¹⁰⁹ TBMM Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855, 11 Şubat 1935 Seçim Mazbatası.

¹¹⁰ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

¹¹¹ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

¹¹² İzzettin Çalışlar, *On Yıllık Savaşın Günlüğü, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklâl Savaşları*, Haz. İsmet Görgülü, İzzettin Çalışlar, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997, s. 100.

¹¹³ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

¹¹⁴ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi. Harp Madalyası'nın verildiği tarih belge içinde belirtilmemiştir.

¹¹⁵ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

17 Ocak 1916 tarihinde de 8 – 9014 numaralı tezkereye göre Üçüncü Rütbeden Osmanî Nişanı ile taltif edilmiştir.¹¹⁶

13 Temmuz 1916 tarihinde ve 3311 – 2420 numaralı tezkereye göre Avusturya Devleti tarafından Şovalye Rütbesi'nden Leopold Nişanı almış,¹¹⁷ 13 Mayıs 1917 tarihinde, 8 – 4799 numaralı tezkereye göre Üçüncü Osmanî Nişanı taltifen Kılıçlı'ya tahvil edilmiştir. 30 Temmuz 1917'de Saksonya Dükalığı tarafından Şeref Salibi Nişanı almış, 25 Ağustos 1917'de 4048 numaralı tezkereye göre Almanya'dan Kılıçlı İkinci Rütbeden Kırmızı Kartal Nişanı verilmiştir. 23 Eylül 1917 tarihinde ve 8 – 10933 numaralı tezkereye göre tekrar İkinci Rütbeden Kılıçlı Mecidi Nişanı ile taltif olmuştur.¹¹⁸

22 Ocak 1918'de Avusturya Hükûmeti tarafından İkinci Sınıf Liyakat Madalyası ile,¹¹⁹ 20 Ekim 1918 tarihinde ve 8 – 4446 numaralı tezkereye göre İkinci Rütbeden Kılıçlı Osmanî Nişanı ile taltif edilmiştir.¹²⁰

Garp Cephesi'nde gösterdiği üstün hizmetler sonucunda TBMM tarafından takdirname ile taltif edilmiştir.¹²¹

6. VEFATI

Vatana askerî ve siyasî görevleriyle uzun yıllar hizmet eden Kâzım İNANÇ Paşa'nın, müzmin miyokardit neticesi kalp yetmezliğinden 2 Haziran'dan itibaren dört ay İstanbul Haydarpaşa Hastanesi'nde kaldıktan sonra 22 Eylül 1938 tarihinde, henüz elli sekiz yaşında iken, vefat etmiştir.¹²²

¹¹⁶ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi; El Yazması Belge.

¹¹⁷ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, 84628 / 1042 Numaralı Hariciye Vekâleti Tezkeresi ; El Yazması Belge.

¹¹⁸ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

¹¹⁹ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, El Yazması Belge.

¹²⁰ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Belge No: 2034.

¹²¹ Rauf Orbay, **Siyasî Hatıralar**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2004, s. 506; Sadık Atak, **Büyük Komutan Harputlu Yakup Şevki SÜBAŞI**, Broşür 2, y.y., 1978, s. 19.

¹²² **Emekli Sandığı Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Dosya No: 531573 / AO.028.567.

Kâzım Paşa'nın vefatı ertesi gün çıkan gazetelerde yer almış, 22 Eylül 1938 Perşembe günü çıkan Ulus Gazetesi "*Acı bir kayıp*" başlıklı vefat haberinden sonra; "... *General Kâzım İNANÇ, kıymetli bir asker, temiz bir vatansever ve inkılâp hareketlerine iştirak etmiş bir yurt çocuğu idi. Arkasında bir kız çocuğu bırakmıştır.*" ifadelerine yer vermiştir.¹²³

Merhumun naaşı aynı gün İstanbul Edirnekapi Şehitliği'ne defnedilmiş, şehitlikte yapılan cenâze töreni çok hazin olmuş,¹²⁴ İstanbul'da büyük bir üzüntü yaratmış,¹²⁵ bulunan devlet büyükleri ve toprağa verilen Kâzım Paşa'nın dostları törene iştirak etmişlerdir.¹²⁶

Vefatına dair Başbakanlığın 29 Eylül 1938 tarih ve 6 / 4106 Sayılı Tezkeresi, 14 Aralık 1938 Pazartesi günü yapılan Genel Kurul'da Başbakan Mahmud Celal BAYAR tarafından okunmuştur.¹²⁷

Kâzım Paşa'nın naaşı, vefatından elli yıl sonra 25 Ekim 1988 tarihinde, 6 Kasım 1981 gün ve 2549 Sayılı Devlet Mezarlığı Kanunu'nun geçici Birinci Maddesi gereğince Ankara Devlet Mezarlığı'na nakledilmiştir.¹²⁸ Kabri, Devlet Mezarlığı alanı içinde Simge ve Anıtsal Duvar'ın hemen sağ yanında yer almaktadır. Devlet Mezarlığı Müzesi girişinde Garp Cephesi Komutası ile çekilmiş bir fotoğrafı,¹²⁹ müzenin alt katında da mezarlıkta kabri bulunan komutanların portreleri içinde büyük boy bir fotoğrafı bulunmaktadır.¹³⁰ Ancak, hayatta olan yakını bulunmayan Kâzım Paşa, atmış bir komutan

¹²³ **Ulus**, 22 Eylül 1938.

¹²⁴ **Ulus**, 23 Eylül 1938. ; **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1938.

¹²⁵ **Akşam**, 23 Eylül 1938. Gazetede basılan cenaze töreni fotoğrafı Ek 10'da verilmiştir.

¹²⁶ **Ulus**, 23 Eylül 1938.

¹²⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. 27, Devre 5, 4. İnkat, İçtima 4, s. 21.

¹²⁸ **Devlet Mezarlığı Müzesi Arşivi**, Kâzım İNANÇ Paşa Kayıtları. Kâzım İNANÇ Paşa'nın kabrinin Devlet Mezarlığı alanındaki konumu ve görüntüleri Ek 11'de gösterilmiştir.

¹²⁹ Bu fotoğraf Ek 12'de gösterilmiştir.

¹³⁰ Bu fotoğraf Ek 13'te gösterilmiştir.

içinde varisi olmayan üç kişiden biri olarak belirtilmekte ve hakkında yalnızca ansiklopedik bilgiler yer almaktadır. ¹³¹

Vatana büyük hizmetlerde bulunan Kâzım İNANÇ Paşa, günümüzde Devlet Mezarlığı'ndaki bilgilerin yanı sıra; Erzincan'da bulunan Üçüncü Ordu Komutanlığı " General Kâzım İNANÇ Paşa Kışlası", ¹³² ve Samsun'da onun anısına 1956 yılında yapılan " Kâzım Paşa Müfredat Laboratuar İlköğretim Okulu"¹³³ isimlerinde yaşamakta, ayrıca Kara Harp Okulu içindeki büstlü protokol yolunda Kurtuluş Savaşı Komutanları'nın büstleri içinde onun da büstü yer almaktadır. ¹³⁴

¹³¹ Müze Müdürlüğü ile yapılan görüşmeler sonucunda, bu eksikliğin giderilmesi amacıyla , hazırladığımız çalışmanın bir özeti ilgili yere verilecektir.

¹³² Tüm çabalarımıza rağmen Kâzım Paşa'nın adını taşıyan ve Erzincan'da bulunan kışlanın, isminin hangi tarihte verildiği bilgisi ve kışlanın ismi taşıyan kapısının fotoğrafı talebimiz sonuçsuz kalmıştır.

¹³³ **Samsun Valiliği Kayıtları.**

¹³⁴ Bu protokol yolunda başta Mustafa Kemal ATATÜRK ve Mareşal Fevzi ÇAKMAK olmak üzere ondört general ve onaltı korgeneralin büstü karşılıklı olarak sıralanmıştır. Kâzım Paşa'ya ait büstün görüntüsü Ek 14'te gösterilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

KÂZIM (İNANÇ) PAŞA'NIN ASKERÎ FAALİYETLERİ

1. MİLLÎ MÜCADELE ÖNCESİ ASKERÎ FAALİYETLERİ

1. 1. Orduya Girişi

Erkân-ı Harbîye'yi 5 Kasım 1902 (Rumî 23 Teşrîn-i Evvel 1318) tarihinde başarıyla bitiren Diyarbekirli Kâzım Bey, 6 Aralık 1902 (Rumî 23 Teşrîn-i Sanî 1318)'de Erkân-ı Harp yüzbaşısı (kurmay yüzbaşı) olmaya hak kazanarak ordudaki görevine başlamıştır.¹³⁵ Dönemin uygulaması gereğince kurmayların görevi, ordu veya büyük birliklerin karargâhlarında çalışmaktır. Ancak bu karargâhlarda görev yapabilmek için de iki yıl süreyle piyade, topçu ve süvari birliklerinde fiilen hizmet etmek, staj görmek gerekmektedir.¹³⁶

Buna göre Yüzbaşı Kâzım Bey, 20 Aralık 1902 (R- 7 Kanûn-u Evvel 1318) tarihinde¹³⁷ bölük idare ve kumanda görevini yerine getirmek üzere Şam'da bulunan¹³⁸ Beşinci Ordu'ya tayin olmuştur. Ancak sağlık durumu bu göreve el vermediği için Erkân-ı Harbîyye'den çıkışından itibaren tamamıyla iyileşinceye kadar İstanbul'da bulunması uygun görülmüş ve bu nedenle 20 Şubat 1904 (R- 7 Şubat 1319) tarihinde Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Dairesi Birinci Şubesi'nde görevlendirilmiştir.¹³⁹ Birinci Şube'nin ordu teşkilâtı içindeki karşılığı seferberlik ve teşkilât şubesidir.¹⁴⁰

¹³⁵ **Millî Savunma Bakanlığı Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

¹³⁶ Hüseyin Hüsnü Emir, **Erkân-ı Harbîye Meslek Vezâifi ve Teşkilâtı**, İstanbul, y.y., 1924, s. 38.

¹³⁷ Bu tarih MSB Arşivi'nde bulunan Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası içindeki el yazması bir belgede Askerlik Safahatı Belgesi'nden farklı olarak; 23 Ekim 1903 (10 Teşrîn-i Evvel 1319) olarak belirtilmiştir.

¹³⁸ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908 – 1920)**, C.III, Ks. 6, Kitap 1, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1971, Ek 2.; **Türk Kara Kuvvetleri Tarihi**, Ankara, Kara Kuvvetleri Basımevi, 1996, s. 75.

¹³⁹ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

¹⁴⁰ M. Mazlum İskora, **Türk Ordusu Kurmaylık-Erkân-ı Harbîye Tarihçesi**, Ankara, Harp Akademileri Matbaası, 1944, s.13.

Kâzım Bey'in yüzbaşılığa nasbolduğu 6 Aralık 1902 tarihinden kolağası olana kadar aldığı maaşı 400 kuruştur.¹⁴¹ 9 Mart 1905 (R- 24 Şubat 1320) tarihinde¹⁴² kolağalığa (kıdemli yüzbaşı) nasbolan Yüzbaşı Kâzım Bey'in ordudan aldığı maaş da 600 kuruşa yükselmiştir.¹⁴³ Kolağası olduktan kısa bir süre sonra, 26 Nisan 1907 (R- 13 Nisan 1323) tarihinde Romanya Hükûmeti'nin Kurondö Romani Nişanı'nın Komandör Rütbesi ile taltif edilmiştir.¹⁴⁴

31 Mart 1909 (R-18 Mart 1325) tarihinde Üçüncü Ordu'ya mensup olup İstanbul'da bulunan İkinci Avcı Taburu Kumandanlığı'na tayin edilmiştir.¹⁴⁵

14 Haziran 1909 (R-1 Haziran 1325) tarihinde binbaşılığa terfi ederek¹⁴⁶ maaşı da 900 kuruşa yükselmiştir. Binbaşılığa nasbindan kaymakamlığa terfisine kadar ilki 350 kuruş , daha sonraki de 750 kuruş olmak üzere iki kez zam almış ve maaşı 2000 kuruş olmuştur.¹⁴⁷

Binbaşılığa terfiyen aynı tarihte Birinci Ordu Nizamiye İkinci Alay Birinci Tabur Kumandanlığı'na tayin edilmiş ve 1 Kasım 1909 (R-19 Teşrîn-i Evvel 1325) tarihinde alayla İzmir'e gitmiştir.¹⁴⁸

14 Kasım 1909 (R-1 Teşrîn-i Sâni 1325) tarihinde taburuyla Aydın'a tayin edilen Binbaşı Kâzım Bey, bu havalide eşkiya takibine memur

¹⁴¹ **T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi**, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228, Maaş Çizelgesi.

¹⁴² Bu tarih MSB Arşivi'nde bulunan Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası içindeki el yazması belgede Askerlik Safahatı Belgesi'nden farklı olarak; 6 Kasım 1904 (24 Teşrîn-i Evvel 1320) olarak belirtilmiştir.

¹⁴³ **T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi**, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No:2228, Maaş Çizelgesi.

¹⁴⁴ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

¹⁴⁵ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

¹⁴⁶ Kâzım Bey'in binbaşılığa terfi tarihi MSB Arşivi'nde Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi'nde 14 Temmuz 1909 (R- 1 Temmuz 1325) ve esas nasbı 8 Aralık 1909 (R- 25 Teşrîn-i Sâni 1325) olarak yer alırken aynı dosya içerisindeki el yazması belgede bu tarih 14 Haziran 1909 (R-1 Haziran 1325) olarak belirtilmiştir.

¹⁴⁷ **T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi**, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Maaş Çizelgesi.

¹⁴⁸ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

edilmiş,¹⁴⁹ iki sene tabur kumandanlığının son yarısı Aydın havalisi Çakırcalı takibatında geçmiştir.¹⁵⁰

Yeniden yapılanan ordu teşkilâtı içindeki görevi olan On altıncı Alay Birinci Tabur Kumandanlığı'nda;¹⁵¹ 20 Mart 1911 (R- 7 Mart 1327) tarihinde stajını tamamladıktan sonra bulunduğu göreve tabî olmak şartıyla bir sene lisan tahsili için Almanya'ya gönderilmiştir.¹⁵² Bu sürenin sonunda yurda dönüşünde 26 Mart 1912 (R- 13 Mart 1328)'de Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Üçüncü Şube'ye tayin olmuş ve İkinci Şube tarafından gerçekleştirilen imtihanda, tahsil ettiği lisanı en iyi derecede ve imkânın fevkinde öğrendiğini kanıtlamıştır.¹⁵³ Bu özelliği onu, Çanakkale Cephesi'nden başlayarak Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyâseti'ne kadar, vatan için önemli görevler üstleneceği mevkîlere taşıyacak, bu görevlerle Osmanlı Devleti'nin enkazından kurulacak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin yapılanmasında önemli mimarlar arasında yerini alacaktır.

Araştırmamız içinde Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın, yaşamını, çok genel ve kısa da olsa, kendi ifadeleriyle maddelediği tek belge olan TBMM Şahsî Dosyası'nda bulunan Tercüme-i Hâl'inde “ Dil tahsilim için gittiğim Almanya'dan avdetimde Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye'de Trablusgarp Masası Şefliği'nde bulundum.”¹⁵⁴ ifadesi yer almaktadır. Ancak bu görevle ilgili bir bilgiye ne MSB Arşivi'nde bulunan askerî bilgilerinde, ne de Trablusgarp Savaşı sırasında Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye'den söz eden eserlerde rastlanamamıştır.

Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın 20 Mart 1911 (R- 7 Mart 1327) tarihinde Almanya'dan döndüğü tarihte Osmanlı Devleti, Afrika'daki son toprağı olan

¹⁴⁹ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

¹⁵⁰ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi**, Sicil No: 855, Azayî Kiramına Mahsus Tercüme-i Hâl Varakası.

¹⁵¹ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı El Yazması Belge.

¹⁵² **MSB Arşivi**, Almanya'ya Giden Stajyer Subay Künye Defteri, Defter No: 201.

¹⁵³ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

¹⁵⁴ **TBMM Arşivi**, Sicil No: 855, Azayî Kiramına Mahsus Tercüme-i Hâl Varakası.

Trablusgarp'ta (Libya) İtalya ile savaşılmaktadır. Millî birliğini 1870 yılında tamamlayarak sömürgecilik yarışına geç katılan İtalya, uzun arayışlardan sonra kendisine yakın olan ve kan kaybeden Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki toprağı Trablusgarp ve Bingazi'ye gözünü dikmiştir. 29 Ekim 1912 tarihinde burayı bombardımana başlayarak sahillere hakim olmuştur. İçinde bulunduğu olumsuz şartlardan dolayı buraya asker gönderemeyen Osmanlı Devleti, savaşıacak gücü olmadığından büyük devletlere arabuluculuk yapmaları için başvurduysa da sonuç alamamıştır. Ancak bu vatan toprağına gönüllü olarak vatansever genç Osmanlı subaylarından Mustafa Kemal, Enver, Filibeli Ali Fethi, Kuşçubaşı Eşref, Nuri (Conker), Ali (Çetinkaya), Ömer Naci (Hatip), Sabancalı Hakkı, Rusuhi, Kısıklı Cemil ve daha başkaları gitmiştir.¹⁵⁵ Vatanın selâmetini herşeyin üzerinde tutan bu subaylar, yerli halkı teşkilâtlandırarak İtalya'ya karşı Trablusgarp'ı savunmaya çalışmışlar ve İtalyanlar'ı kıyılardan içeriye sokmamışlardır. Bu gençlerden Mustafa Kemal, Tobruk ve Derne'de düşmana karşı başarılar kazanmış ve bunun sonucunda kıdemli yüzbaşılıktan binbaşılığa terfi etmiştir. Genç Türk subaylarının Trablusgarp'ta hayalleri aşan savunma başarıları karşısında İtalya bir çıkmaz sokak içinde tıkanıp kalmıştır.¹⁵⁶ İçinde bulunduğu durumdan kurtulmak için çareler arayan İtalya, Oniki Ada'yı işgal ederek Çanakkale Boğazı'na yaklaşmış olsa da boğazı geçememiştir.

Bu sırada Trablusgarp Savaşı Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık mücadelesi içinde olan Balkan toplulukları tarafından bir fırsat olarak değerlendirilmiş, 20 Eylül 1912 tarihinde Bulgar Ordusu'nun seferberlik ilânını, 8 Ekim 1912 tarihinde Karadağ'ın, Osmanlı Devleti'ne harp ilânı takip etmiştir.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. I, Ks. 2, İstanbul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968, s. 85 ; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı, 1908-1918**, C. IX., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996, s. 277.

¹⁵⁶ Karal, a. g. e. , s. 282.

¹⁵⁷ **Balkan Harbi Kronolojisi**, Yay.Haz. Hülya Toker, Nurcan Fidan, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1999, s. 1.

Dış gelişmelerin yanı sıra ülke içinde de karışıklıklar, siyasî çekişmeler yaşayan Osmanlı Devleti, İtalya ile antlaşma yapmak zorunda kalmıştır. İki devlet arasında, 15 Ekim 1912 tarihinde Quchy Antlaşması imzalanmış, Osmanlı Devleti Trablusgarp ve Bingazi'yi İtalya'ya bırakmış, On iki Ada'yı Yunanistan tehlikesine karşı Balkan Savaşı bitimine kadar emanet vermiş ve böylece devlet, Afrika'da kalan son toprak parçasını da kaybetmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki; ana hatlarıyla ele aldığımız Trablusgarp Savaşı içinde Kâzım (İNANÇ) Paşa, kendi ifadesi ve araştırmamıza göre, o sırada siyasî çekişmelerin hakim olduğu Osmanlı Genelkurmayı'nda savaş içinde çok etkili olamayan bir idarî görevde bulunmuştur.

1. 2. Balkan Savaşı'ndaki Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde onun hakimiyeti altında yaşayan Balkan milletleri, devletin içeride ve dışarıda güç kaybetmeye başlaması üzerine ve Batılı Devletlerin milliyetçilik akımını bu önemli coğrafyaya pompalamaları sonucunda hareketlenmeye başlamışlardır. Millî birliklerini sağlama yönünde güçlü istekler duyan¹⁵⁸ Balkan milletlerinin, bağımsızlık mücadelelerinin yanı sıra, İngiltere, Rusya gibi Avrupa devletlerinin de Osmanlı'nın Balkanlar'daki mirasına konmak amacıyla güttükleri doğu siyaseti, Balkan Savaşları'nı tarihte farklı bir yere yerleştirmiştir.

Savaşın tarihsel olarak kaynağı, 1877-1878 Osmanlı – Rus Harbi sonunda, 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'na kadar dayanmaktadır. Bu antlaşmada yer alan; Bulgaristan'ın Makedonya'yı içine alan bir prenslik kurması, Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsız olması, Sırbistan'ın genişlemesi¹⁵⁹ gibi maddelerle Balkan milletleri, bağımsızlık hayallerine oldukça yaklaşmıştır. Bu antlaşmaya

¹⁵⁸ Richard C. Hall, **Balkan Savaşları, 1912-1913**, Çev. M.Tanju Akad, İstanbul, Homer Kitabevi, 2003, s. 1.

¹⁵⁹ Aram Andonyan, **Balkan Harbi Tarihi**, Çev. Zaver B,beryan, İstanbul, Sander Yayınları, 1975, s. 15-136.

karşı İngiltere ve Avusturya'da beliren şiddetli tepkiler sonucunda Rusya, yeni bir antlaşmanın imzalanmasına mecbur kalmıştır. 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması'na göre; Bulgaristan'ın sınırlarının daraltılması ve Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk bir devlet haline getirilmesi kararı alınmıştır.¹⁶⁰ Berlin Antlaşması'na göre çıkarları zedelenen ve toprakları ellerinden alınan Balkan milletleri ayaklanmış ve Makedonya'yı paylaşma mücadelesi içine girmişlerdir. Tüm bunlara Rusya ve Avusturya arasındaki Balkanlar'a hakim olma mücadelesini ve Ruslar'ın Balkan milletlerini Panslavizm politikasıyla kışkırtmasını da eklersek Balkan Savaşları'nın sebepleri sıralanmış olmaktadır.

Rusya'nın Balkan milletlerini teşviki ile Balkan milletleri arasında yakınlaşmalar olmuş, 13 Mart 1912 'de Bulgaristan-Sırbistan, 29 Mayıs 1912' de Bulgaristan - Yunanistan, Ağustos 1912'de Karadağ-Bulgaristan ve 6 Ekim 1912'de Karadağ-Sırbistan ittifak antlaşmaları imzalamışlardır.¹⁶¹

Rusya'nın desteğini alıp kendi aralarında ittifak antlaşmalarını da yapan Balkan milletleri, savaşa hazır hale geldikten sonra Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçmeye başlamışlardır. İlk olarak 8 Ekim 'de Karadağ ve ardından 17 Ekim'de Bulgaristan ve Sırbistan, 19 Ekim'de de Yunanistan, Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmişlerdir.¹⁶²

Osmanlı Devleti, Birinci Balkan Savaşı'na oldukça elverişsiz şartlarda girmiş, düşman bir Balkan koalisyonu ile karşı karşıya kalan devlet, 24 Eylül 1912 tarihinde Avrupa'daki kuvvetlerini, karşı taraftan önce seferber etmiştir. Çoğu birlik eksik kadroludur ve Osmanlı yetkilileri açıklanamaz bir şekilde orduyu küçültmüşlerdir.¹⁶³ Ayrıca ordunun silah ve gereçleri çok eski ve

¹⁶⁰ Fahir Armaoğlu, **Siyasî Tarih, 1789 -1960**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1960, s. 300.

¹⁶¹ Fahri Belen, **1912-1913 Balkan Harbi**, C. III, İstanbul, Harb Akademileri Matbaası, 1971, s. 70.

¹⁶² Reşat Hallı, **Balkan Harbi 1912-1913**, C. I, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1970, s. 76.

¹⁶³ Hall, **a. g. e.**, s. 30.

noksandır, üstelik bu ordunun içine de politika girmiş, birlik ve disiplin bozulmuştur. Ordunun geri hizmetleri de oldukça kötü durumdadır.¹⁶⁴

Balkan milletlerinin hudutlara askerî yığınak yapmaya başlamasıyla Osmanlı Devleti, 1 Ekim 1912 Salı Günü genel seferberlik ilân etmiştir.¹⁶⁵ Bu karar verilmeden hemen önce Balkan milletlerine karşı bir sefer planı hazırlanmıştır. 5 Numaralı Sefer Planı adıyla kabul edilen bu plana göre, Balkanlar'da çıkacak bir harpte tüm Türk Kara Kuvvetleri'nin kullanılmasına gerek görülmemiş, Rumeli Ordusu; Trakya'da Doğu Ordusu (Şark Ordusu - Birinci Ordu), Makedonya'da Batı Ordusu (Garp Ordusu – İkinci Ordu) olarak ikiye ayrılmıştır.¹⁶⁶

Şark Ordusu, barıştaki Birinci Ordu'nun, Garp Ordusu ise, barıştaki İkinci Ordu'nun redif tümenleri ile takviye edilmesi ve diğer ordulardan bazı nizamiye tümenlerinin bu ordular emrine verilmesi ve muharebe amacına göre yeni bir örgüte tabî tutulması suretiyle meydana gelmiştir. Şark Ordusu Komutanı Abdullah Paşa¹⁶⁷, Garp Ordusu Kumandanı Ali Rıza Paşa'dır.¹⁶⁸ Sefer kuruluşu gereğince ordular şu birliklerden oluşturulmuştur :¹⁶⁹

Türk Şark Ordusu:

1 nci, 2 nci , 3 ncü, 4 ncü Kolordularla 15 nci, 16 ncı, 17nci ,18 nci,
22 nci , 23 nci, 24 ncü Redif Kolorduları,
Kırcaali Müfrezesi ,
Edirne Müstahkem Mevkîi Kuvvetleri,
Bağımsız Süvari Tümeni,
Bağımsız Süvari Tugayı.

¹⁶⁴ **Balkan Harbi, 1912-1913**, C. I, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1970, s. 93.

¹⁶⁵ Pertev, **Balkan Harbi'nde Büyük Genel Karargâh** , İstanbul, Askerî Matbaa, 1927, s. 3.

¹⁶⁶ Tahsin Ünal, **Türk Siyasî Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul, Kutluğ Yayınları, 1974, s. 414.

¹⁶⁷ İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s. 18.

¹⁶⁸ Görgülü, **a. g. e.** , s. 36.

¹⁶⁹ **Balkan Harbi, 1912-1913**, C. I, s. 112-113.

Türk Garp Ordusu:

5 nci, 6 ncı, 7 nci Kolordular, 2 nci Mürettep Redif Kolordusu,

Firzovik ve Taşlıca Müfrezeleri,

Bağımsız Süvari Tümeni,

Bağımsız Struma Kolordusu, İpek Müfrezesi, İşkodra, Yanya Kolorduları, Mürettep 8 nci Kolordu, Karaburun Müfrezesi.

Harplere dair birinci elden kaynaklar Harp Cerîdeleri'dir ki, her karargâhta bu işle görevlendirilen biri tarafından gelişmeler günü gününe kaleme alınır. Ancak Balkan Harbi'nde cerîdeler önemsenmemiş ve yarıda bırakılmış¹⁷⁰ çoğu birlik ve karargâhta da hiç tutulmamıştır.¹⁷¹ Kâzım Bey'in, kişisel faaliyetleri bir tarafa, bulunduğu birliğin askerî gelişmelerine ulaşmak dahi mümkün olamamış, ancak bu konuda yazılan hatıratlardan zaman ve mekân saptamaları yapılmaya çalışılarak harp tarihi ile bütünleştirilmiştir. Bu noktada çalışmamızın sınırlarını aşacağı düşüncesiyle Balkan Harbi'nin askerî tarihine değil, Binbaşı Kâzım Bey'in görev yaptığı birimi odak alarak savaşın ana hatlarına değinmek yerinde olacaktır.

Binbaşı Kâzım Bey, Balkan Harbi Seferberliği'nde 29 Eylül 1912 tarihinden 22 Ekim 1912 tarihine kadar Şark Ordusu, Mürettep 1 nci Kolordu, Çanakkale Redif Tümeni'nde¹⁷² Birinci Şube (Harekât Şubesi)¹⁷³ Müdürü olarak görev yapmıştır.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Abdullah Z. Çobanoğlu, **Şark Ordusunun Hezimet, 1. Nizamiye Kolordusu Anlarından**, İstanbul, Hayriye Basımevi, 1916, s. 7.

¹⁷¹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, C.III, Ks. 6, 1908-1920, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1996, s.194.

¹⁷² Redif Tümeni; dörder bölüklü, üç taburu kapsayan üçer alaydan oluşmuş piyade birlikleridir. Balkan Harbi öncesinde yapılan düzenlemeye göre bunların nişancı taburları olmadığı gibi bazı alaylar iki veya üç taburludur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. **Balkan Harbi, 1912-1913**, C. I, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1970, s. 101-104.

¹⁷³ Balkan Harbi'nde Şark ve Garp Ordularının teşkilâtı birbirinden farklıdır. Şark Ordusu'nda sekiz şube bulunmaktadır: "Birinci Şube: Harekât, 2. Şube: İstihbarat, 3. Şube: Menzil ve Kuvve, 4. Şube: Evrak, 5. Şube: Zât İşleri, 6. Şube: Levazım, 7. Şube: Sağlık ve Veteriner, 8. Şube: Yargılama" dır. Osmanlı Ordu Teşkilâtı hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, C. III, Ks. 6, 1908-1920, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1996, s. 139.

¹⁷⁴ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

Çanakkale Redif Tümeni, Balkan Harbi'nden önce Trablusgarp Savaşı döneminde kurulmuştur. İtalyanlar'ın Trablusgarp ve Bingazi'yi işgale başlamaları üzerine Osmanlı Hükûmeti, işgal edilen bölgede gizli bir şekilde savunma teşkilâtı oluşturmaya başlamıştır. Öte taraftan da Rumeli ve Anadolu'da kıyı gözetleme ve koruma amacıyla birçok birlikler yarı seferber edilmiş, sonunda İtalyanlar'ın Akdeniz Cezayiri'ne de el atmaları ve Osmanlı kıyılarına doğrudan doğruya tehdide başlamaları üzerine 1912 ilkbaharında İzmir ve Çanakkale dolaylarında birer ordu teşkil edildiği gibi Batı Rumeli'de de yeniden redif tümenleri silah altına alınarak kıyılardan korunmasına tahsis edilmiştir.¹⁷⁵ İtalya'nın boğazlarda başarısız olması ve bu sırada hareketlenen Balkan topraklarındaki askerî ihtiyaç sebebiyle Çanakkale Tümeni'nin Şark Ordusu'na katılmasına karar verilmiştir.¹⁷⁶

Genel Karargâh'ın emriyle Çanakkale Tümeni, 4 Ekim günü Tekirdağ'a nakledilmiş, Edremit Tümeni ve Ayvacık Alayı ile de takviyesine karar verilerek On beşinci Kolordu'ya bağlanmıştır.¹⁷⁷ Fakat, On beşinci Kolordu, Genel Karargâh'ın fikir değiştirmesi üzerine lağvedilmiş, Edremit Tümeni Maydos'ta kalmış, diğerleri de Dördüncü Kolordu'ya iltihak etmişlerdir.¹⁷⁸

Binbaşı Kâzım Bey, tüm bu gelişmeler içinde 29 Ekim 1912 tarihinde¹⁷⁹ Çanakkale'ye geçmiş,¹⁸⁰ tümeniyle birlikte 4 Ekim 1912 tarihinde Tekirdağ'a gelmiştir. Kâzım Bey'in Balkan Harbi'ndeki bu ilk görevi için denilebilir ki, 29 Eylül 1912 tarihinden 22 Ekim 1912 tarihine kadar görevli bulunduğu Şark Ordusu, Mürettep 15 nci Kolordu, Çanakkale Redif Tümeni

¹⁷⁵ Mehmed Nihad, **Balkan Harbi, Trakya Seferi**, C. I, Savaş Harekâtının Başlamasına Kadar, (5 Ekim 1912) , İstanbul, Matbaa-i Askerîyye, 1924, s. 48.

¹⁷⁶ Mehmed Nihad, **a. g. e.** , s. 180.

¹⁷⁷ Mehmed Nihad, **a. g. e.** , s. 180-181.

¹⁷⁸ **Balkan Harbi, 1912-1913, Trakya Harp Sahnesinden Mütarekeye Kadar Vukû Bulan Olaylar**, Çev. Süreyya Onag, Berlin, Büyük Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Yayınları, 1914, s. 142.

¹⁷⁹ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

¹⁸⁰ **TBMM. Arşivi**, Sicil No: 855, Azayî Kiramına Mahsus Tercüme-i Hâl Varakası.

Birinci Şube (Harekât Şubesi) Müdürlüğü 15 nci Kolordunun lağvedilmesiyle, daha henüz genel taarruza bile geçilmeden, başlamadan bitmiştir.

Osmanlı Devleti, genel seferberliğini 1 Ekim 1912'de ilân etmiş, seferberlik hazırlıklarının on beş günde tamamlanacağı düşüncesiyle Türk Başkomutanlığı 17 Ekim 1912'de çarpışmalara fiilen başlanabileceğini düşünerek 16 Ekim'de Bulgaristan ve Sırbistan'a, 18 Ekim'de de Yunanistan'a harp ilân etmiştir.¹⁸¹

Genel Karargâh, 16-17 Ekim 1912 günü saat 19:30'da aldığı kararla orduların genel taarruza geçmesini emretmiştir. Doğu Ordusu, taarruz fikrine karşı olmasına¹⁸² rağmen 22 Ekim 1912 Salı günü¹⁸³ genel taarruz emrini vermek mecburiyetinde kalmış ve böylece doğu harekât alanında savaş fiilen başlamıştır. Bu tarih aynı zamanda Binbaşı Kâzım Bey'in, Şarkî Rumeli Ordusu Karargâhı'na Üçüncü Şube Müdürü olarak atandığı tarihtir.¹⁸⁴

Binbaşı Kâzım Bey'in Balkan Harbi'nde atandığı ikinci görev yeri olan Doğu Ordusu Karargâhı, Lüleburgaz'da bulunmaktadır. Karargâh, taarruzun vakitsiz olduğunu ve henüz menzil teşkilâtının çalışmaya başlamadığını bildirirse de Genel Karargâh'ın emriyle kendisini savaşın içinde bulmuştur. Doğu Ordusu Karargâhı'nın bundan sonraki çalışmaları Edirne-Kırklareli¹⁸⁵ Muharebesi'ne hazırlanmak olmuştur.¹⁸⁶ 19-20 Ekim saat 20:00'de düşman Edirne'ye girmiştir. 22-24 Ekim tarihlerinde Kırklareli ve Edirne arasında

¹⁸¹ Görgülü, a. g. e. , s. 11.

¹⁸² Mehmed Nihad, **Balkan Harbi, Trakya Seferi, Kırkkilise Muharebeleri**, C. II, 18-26 Ekim Günleri, İstanbul, Askerî Basımevi, 1924, s. 33.

¹⁸³ Çobanoğlu, a. g. e. , s. 3.; Mehmed Nihad, **Balkan Harbi, Kırkkilise...** , s. 33.

¹⁸⁴ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

¹⁸⁵ Bu savaş, çeşitli kaynaklarda Kırklareli'nin diğer isimleri olan Kırkkilise, Lozengrad (Bulgarca Bağlar Şehri) isimleriyle de yer almaktadır. Kırkkilise ismi 20 Aralık 1924 tarihinde TBMM. çıkarılan bir kanunla Kırklareli olarak değiştirilmiştir.

¹⁸⁶ Mehmed Nihad, **Balkan Harbi, Kırkkilise...** , s. 54.

savaşılmış, sonuçta Osmanlı Ordusu Kırklareli'ni terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁸⁷

Osmanlı Devleti, bu yenilgi üzerine büsbütün yıkılma tehlikesi ve İstanbul'un Bulgarlar'ın eline geçmesi kaygısıyla siyasî buhranlar yaşamış, Ahmed Muhtar Hükûmeti'nin sadâretten çekilmesiyle yeni hükûmeti Kâmil Paşa kurmuştur.¹⁸⁸

Edirne - Kırklareli Muharebesi'nden sonra, Bulgarlar,Türk Ordusu'na çekilmek ve kendini toparlamak için beş gün bırakmışlardır. 28 Ekim akşamı, komutanlarının istekleriyle değil, daha çok ileri birliklerin Karaağaç'ta karşılaşmasıyla Lüleburgaz - Pınarhisar Muharebesi başlamıştır. Bu muharebe sırasında Doğu Ordusu,1 nci ve 2 nci Şark Ordusu adıyla ikiye ayrılarak savaşmıştır.¹⁸⁹ Ancak iki ordu da 2 Kasım'da¹⁹⁰ Çatalca'ya çekilmiştir. Bulgar Ordusu'nun takip harekâtına geçmemesinden faydalanan Doğu Ordusu, bu mevzîde tertiplenerek teşkilâtlanmıştır.13 Kasım 1912'de Çatalca önüne ulaşan Bulgarlar,17 Kasım'da taarruza geçseler de başarı sağlayamamışlardır. Bulgar Ordusu'nun 22-24 Ekim'de Edirne'yi bir baskın ile ele geçirme girişimi de başarısızlığa uğramıştır. Doğu Ordusu, Lüleburgaz-Pınarhisar ve daha sonra Çatalca Muharebelerini yaparken Edirne Savunması da devam etmiştir.¹⁹¹

Birinci Balkan Harbi içinde Garp Ordusu'nun faaliyetleri, çalışma sınırlarımızın dışında olması sebebiyle ele alınmamıştır. Savaşta Garp Ordusu; 22 Ekim'de Sırplarla Komanova Muharebesi'ni,16-18 Kasım'da

¹⁸⁷ Stephane Lauzanne, **Uçurumun Kenarındaki Türkiye, 1. Balkan Savaşı ve Çekilen Acılar**, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1990, s. 54 vd.

¹⁸⁸ Yusuf Hikmet Bayur, **Birinci Balkan Savaşı**, C. I, y.y., Yenigün Haber Ajansı, 1999, s. 61.

¹⁸⁹ Bayur, **Birinci...**, s. 62.

¹⁹⁰ Hall, **a. g. e.**, s. 42.

¹⁹¹ Görgülü, **a. g. e.**, s. 13; İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. IV, İstanbul, y.y.,1955, s. 388 - 396.

Kırçova-Manastır Muharebesi'ni, Yunanlılarla 1-2 Kasım'da Yenice Muharebesi'ni gerçekleştirmiştir.¹⁹²

Binbaşı Kâzım Bey, bu gelişmeler içinde Şarkî Rumeli Ordusu Karargâhı'nda Üçüncü Şube Müdürü olarak görev yapmaya çalışmıştır. Savaşın başında eksikleri olduğunu belirterek taarruza karşı çıkan bu karargâh, şubelerini tüm işlerlikleriyle oluşturamamıştır. Kâzım Bey'in başında bulunduğu şube sonraları kurulmuş olan irtibat, seferberlik, ya da nakliye ismiyle bilinen şubedir. Bu şube Balkan Savaşı'nın ilânından sonra "Menzil" ismini almıştır.¹⁹³ Menzil Şubesi, bir kurmay subayın başında olduğu, ordu bölgesinde demiryolu, disiplin, bina ve yol yapımı, harita ikmâli, depo alayları ve gıda temîni hizmetlerinden sorumludur.¹⁹⁴ Ancak savaş öncesi Almanlar'ın hazırladıkları "Menzil Hidematı Nizamnamesi" sadece çevirisi yapılarak kabul edilmiş, menzil işleri vücuda getirilememiştir. Menzil Nokta Kumandanı olacaklar, vazifelerini seferberlik günü ellerine aldıklarında bu tabiri ilk kez işitmişler, noktalarına geldiklerinde de kimseyi bulamamışlardır.¹⁹⁵ Vagon ve lokomotif yoktur ve alaylar yerlerine gönderilememektedir.¹⁹⁶ Telgraf muhaberatı seferberlik günlerinde adeta durmuştur. Ambarlarda gıda bulunmasına rağmen erata düzenli olarak verilememiş, erat çoğu kez açlıkla karşı karşıya kalmıştır,¹⁹⁷ cephane ve subay eksiktir.¹⁹⁸ Doğu Ordusu Kurmaylarından Binbaşı Kâzım Bey, savaşın imkânsızlıkları içinde görevini yerine getirmeye çalışmıştır. 5 Numaralı Proje halindeki Menzil Hidematı Nizamnamesine göre ordunun geri hizmet

¹⁹² Mehmed Nihad, **Balkan Harbi, Kırkkilise...**, s. 106 vd.

¹⁹³ **Balkan Harbi, 1912-1913**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1979, s. 47.

¹⁹⁴ **Türk Kara Kuvvetleri Tarihi**, s. 193.

¹⁹⁵ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. II, Ks. 2, Balkan Savaşları, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 4 - 5.

¹⁹⁶ Çobanoğlu, **a. g. e.**, s. 6.

¹⁹⁷ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, Osmanlı Devri, Balkan Harbi, Şark Ordusu, C. II, Kitap 1, Birinci Çatalca Muharebesi, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1983, s. 273 - 311.

¹⁹⁸ Mahmut Muhtar Paşa, "Balkan Harbi Hezimetini", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 4 Haziran 1985, s. 41; Fethi Ünsal, "Balkan Harbi Yenilgisinin Nedenleri", **Askerî Tarih Bülteni**, Yıl 16, S. 30, Şubat, 1991, s. 82.

teşkilâtının¹⁹⁹ seferberlik süresince tahakkuk etmemiş olması sonucunda Binbaşı Kâzım Bey gibi geri hizmetler kadrosu elemanları, genel olarak ne yapacaklarını bilemez ve hiçbir iş yapamaz durumuna düşmüşlerdir.²⁰⁰ Esasen bu harbin sonuçta kaybedilme sebepleri de bu şartlar olacaktır.

Kâzım Bey'in Doğu Ordusu Karargâhı'ndaki Üçüncü Şube Müdürlüğü görevi, bu ordunun lağvedilmesi üzerine, 24 Kasım 1912 tarihinde Karargâh-ı Umumî İkinci Şube (İstihbarat Şubesi)'sine atanmasıyla sona ermiştir. Kâzım Bey, 10 Ağustos 1913 tarihine kadar bu görevde kalacaktır.²⁰¹

Balkan Harbi'nde Büyük Genel Karargâh, orduların sevk ve idaresi için kurulmuştur. Başkomutan Vekilliği 23 Ocak 1913 tarihinde gerçekleşen Bâbiâlî Baskını'nda öldürülmesine kadar Nazım Paşa tarafından, daha sonra da Ahmed İzzet Paşa tarafından yürütülmüştür.²⁰² Binbaşı Kâzım Bey'in, bu karargâhtaki diğer şube arkadaşları; Bnb. İsmet (İNÖNÜ), Bnb. Fahrettin (ALTAY), Yzb. Refet (BELE), Bnb. Kâzım (DİRİK), Bnb. Âsım (GÜNDÜZ), Bnb. Ali İhsan (SABİS) gibi yakın arkadaşlarıdır.

Kâzım Bey'in, Genel Karargâh bünyesinde görev yaptığı süre içinde Birinci Balkan Harbi, 30 Mayıs 1913'te imzalanan Londra Antlaşması ile sona ermiştir. Osmanlılar, Trakya'nın batısındaki tüm toprakları kaybederek Midye-Enez hattının doğusuna çekilmişlerdir. Bu sırada savaşı herşeye rağmen sürdürmek ve Edirne'yi geri almak isteyen Enver Bey liderliğindeki İttihad ve Terakkî Partisi, 23 Ocak 1913 tarihinde iktidarı ele geçirmişlerdir.

¹⁹⁹ Bu teşkilâtla ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Trakya Seferi**, C. I, Ks. 2, s. 591.

²⁰⁰ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Trakya Seferi**, C. II, Ks. 2, s. 594; Mehmed Nihad : **Balkan Harbi, Trakya Seferi, Genel Karargâh Harekât Alanında Lüleburgaz Meydan Muharebesi**, C. III, İstanbul, Matbaa-i Askerî, 1928, s. 31. Mehmed Nihad, eserinde, “26 Ekim 1912 tarihinde Genel Karargâh, Doğu Ordusu Kurmaylarından olup Genel Karargâh Kurmay subaylığı da yapmakta olan Kurmay Binbaşı Kâzım Bey (Diyarbakırlı)'den Batı Trakya ile ilgili gelişmeleri haber aldı.” ifadesini kullanmıştır. Ancak MSB Arşiv Kayıtlarına göre Kâzım Bey, iki görevi aynı anda yapmamıştır. 22 Ekim-24 Kasım'da yalnızca Doğu Karargâhı'nda 3. Şube Müdürü, 24 Kasım-10 Ağustos arasında da Genel Karargâhta 2. Şube Müdürü olarak bulunmuştur.

²⁰¹ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

²⁰² Pertev, **a. g. e.** , s. 2 ; Görgülü, **a. g. e.** , s. 17.

Kâmil Paşa istifa etmiş, savaştaki başarısızlığın sorumlularından sayılan Nazım Paşa öldürülmüştür. Savaş, 3 Şubat 1913'te yeniden başlamıştır.²⁰³

Londra Antlaşması'na göre Rumeli'yi ele geçiren Balkan milletleri, bu toprakları paylaşamamışlardır. Bulgaristan'ın en büyük payı almak ve Ege Denizi'ne açılmak isteği, ona karşı Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve aralarında Dobruca sınır meselesi bulunan Romanya'nın birleşmesine sebep olmuştur. Bu birliğe Osmanlı Devleti'nin de katılmasıyla İkinci Balkan Harbi patlak vermiştir.

Osmanlı Ordusu, Balkan Harbi'nin ikinci döneminde, 3 Şubat -13 Nisan 1913 tarihleri arasında; Ahmed Abuk Paşa komutasında İkinci Çatalca Muharebesi'ni, 8 -10 Şubat tarihleri arasında; Çanakkale Boğazı Kuvâyî Mürettep Komutanı Fahri Paşa komutasında Bolayır Muharebeleri ve Şarköy Çıkarması'nı yapmışlardır. Sonuç olarak Edirne ve Kırklareli yeniden Osmanlı Devleti'ne geçmiştir.²⁰⁴

31 Temmuz 1913'te Bulgar Ordusu genel bir ateşkes kabul etmek zorunda kalmış, 10 Ağustos'ta Balkan milletlerinin kendi aralarında imzaladığı Bükreş Antlaşması ile Makedonya, üç bölgeye ayrılarak paylaşılmıştır.²⁰⁵

Osmanlı Devleti ise savaş sonunda 30 Eylül 1913 tarihinde Bulgaristan ile İstanbul Antlaşması'nı, 14 Kasım 1913 tarihinde Atina Antlaşması'nı, 14 Mart 1914 tarihinde Sırbistan ve Karadağ ile İstanbul Antlaşması'nı imzalamıştır.²⁰⁶ Bulgaristan ile imzalanan İstanbul Antlaşması'na göre, batı sınırlarımızı Meriç Nehri'ne kadar genişletmiştir.

²⁰³ Hall, a. g. e. , s. 93; Ünal, a. g. e. , s. 424.

²⁰⁴ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Balkan Harbi**, C. II, Ks. 2, Kitap 2, Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1981, s. 1 vd.

²⁰⁵ Hall, a. g. e. , s. 165.

²⁰⁶ **Balkan Harbi Kronolojisi**, s. 140.

Binbaşı Kâzım Bey'in bu görevi içindeki sorumluluğu; düşmanın hareket tarzını ve kuvvetlerinin yerleştirildiği yerleri tespit ederek harp usûlünü ortaya koymak olmuştur. Ancak Balkan Harbi'nin şartları içinde İstihbarat Şubesi, savaş sırasında bir çok kaynaktan gelen bilgileri birleştirerek analizini yapmakla ilgilenmiştir.²⁰⁷ Zîra, Balkan Savaşı'nın sonuna kadar, Osmanlı Askerî Teşkilâtı içinde geniş bir istihbarat yapan ve onu destekleyen bir teşkilât olmamıştır. Bu faaliyet ancak Balkan Savaşı'nın getirdiği kötü sonuçlardan sonra, zayıf bir teşkilât olarak kurulmaya başlamıştır.²⁰⁸

Balkan Savaşları, 1912 yılının Ekim ayından 1913 yılının Haziran ayına kadar Osmanlı Devleti'ni bir yıl oyalamış, sonuçta ise bir yıl içinde toplam nüfusu altı milyondan biraz fazla olan "Koca Rumeli" Osmanlı aile albümünde bir hatıra fotoğrafı olarak kalmıştır.²⁰⁹

Balkan Savaşları gelişimi içinde ele almaya çalıştığımız Binbaşı Kâzım Bey, savaş süresince karargâhlarda görev yapmış bir kurmay subay olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun bu olumsuz koşullarda karargâh içinde elde ettiği tecrübeler, daha sonra Büyük Harp'te yine onu karargâhtan karargâha taşıyacak, özellikle Çanakkale Cephesi'nde Türk Tarihi için dönüm noktası olacak gelişmeler içinde yer almasına imkân verecektir.

1. 3. Birinci Dünya Harbi Yıllarındaki Faaliyetleri

Balkan Harbi'nin sona erişinin ardından Kâzım Bey, 10 Ağustos 1913 tarihinde Genel Karargâh'taki görevine geri dönmek üzere Roma Sefareti Seniyyesi Ataşemiliterliği'ne atanmıştır.²¹⁰ Askerî elçilik yaptığı bu görevinde, Osmanlı Devleti Roma büyükelçisinin yanında askerî açıdan İtalya'nın

²⁰⁷ Zeynel Abidin Küçük, "Osmanlı Askerî Salnamelerine Göre Erkan-ı Harbîye Umumîye Riyâseti ve Harbîye Nezâreti Teşkilâtı", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2002, s. 75.

²⁰⁸ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1908 – 1920**, C. III, Ks. 6, s. 233.

²⁰⁹ Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasî Partiler, C. III, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları, 1989, s. 465.

²¹⁰ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

durumunu ve tutumunu takip etmek ve hükûmetine bildirmekten sorumlu olmuştur.²¹¹ Ancak yerinde araştırmayı isteyen bu konuda elimizdeki imkânlarla göre yeterli bilgiye ulaşamamıştır. Roma’da ataşemiliter olarak kaldığı dört aylık bir sürenin ardından 18 Aralık 1913 tarihinde, İstanbul’a gelerek bağlı olduğu memûriyetinde yeniden işe başlamıştır.²¹²

Kâzım Bey, 3 Ağustos 1914 tarihinde Birinci Ordu²¹³ Erkân-ı Harbîye İstihbarat Şubesi Müdüriyetine atanmıştır.²¹⁴ Bu ordu, Balkan Harbi yenilgisinden sonra, Harbîye Nezâreti’nin Osmanlı ordusunun kuruluş ve konusu bakımından çok ileri adımlar attığının bir örneği olarak, beş kolordudan oluşmuş ve komutanlığına da Mareşal (Müşir) Otto Liman von SANDERS²¹⁵ getirilmiştir.²¹⁶ Ordunun yeniden yapılanmasının en önemli amîli 1914 yılının dünya üzerinde yaşattığı buhranlar ve bunların Osmanlı coğrafyasına yansımalarıdır.

²¹¹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Müsterek Askerî Terimler Sözlüğü**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1992, s. 22.

²¹² **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

²¹³ Birinci Ordu; Liman von SANDERS’in Odessa ve Akkerman arasında yapmayı düşündüğü çıkarmayı gerçekleştirmesi planlanan ordudur. Ancak Almanlar için Mısır’ın daha çok önem taşıdığı düşüncesiyle Liman Paşa, bu çıkarmadan vazgeçmiştir.

²¹⁴ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

²¹⁵ Prusyalı Süvari Korgenerali. 1855’te Pomeranya’da büyük bir çiftlik sahibinin oğlu olarak doğdu. 1874’te orduya ve 1887 ‘de Genelkurmay’a girdi. 1904’te albay, 1908’de tuğgeneral ve 1911’de tümgeneral oldu ve Kassel’deki 22. Piyade Tümeni Komutanlığı’na atandı . 16 Temmuz 1913’te II. Wilhelm’in tahta çıkışının 25. yıldönümünde soyluluk unvanına yükseltildi ve 1906’da ölen karısı Amalie von SANDERS’e bağlılığından ötürü, kendi orta sınıfa mensup ismi Liman’ın yanına von SANDERS soyluluk ismini koydu. Alman Ordusunun en yaşlı tümen komutanı olarak tanındı. 1913-1918 Türk Mareşal olarak askerî komisyonu komutanlığı yaptı. Barış esnasında Türk Ordusu’nun başmüfettişi, savaş esnasında İstanbul’daki Birinci Ordu’nun ve Çanakkale’deki Beşinci Türk Ordusu’nun ve Filistin’deki Yıldırım Ordusu’nun başkomutanı oldu. Birinci Dünya Harbi’nin ardından İstanbul’a dönerek İngilizler’e teslim oldu. 1919 yazına kadar diğer askerî ve siyasî suçlularla Malta Adası’nda kaldı. 1929 ‘da Süvari Korgenerali iken öldü. Bkz. **Türkiye’de Vazife Alan Alman Subaylar**, Çev. Enis Arslan, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi, Basılmamış Daktilo Eser, s.15; Jehuda Wallach, **Bir Askerî Yardımın Anatomisi, Türkiye’de Prusya-Alman Askerî Heyetleri, 1835-1919**, Çev. Fahri Çeliker, 2. Baskı, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1985, s. 121.

²¹⁶ **Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi**, C. I, Osmanlı İmparatorluğu’nun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi, Haz. Cemal Akbay, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1991, s. 117. Genelkurmay Başkanlığı’nda basılan ve ATASE Arşivi’nde bulunan belgelere dayanılarak hazırlanan tüm eserlerde Liman von SANDERS’in 1. Ordu Komutanı olduğu bilgisi yer almakla birlikte, SANDERS’in Türkiye’de yaşadığı yıllara dair anılarını yazdığı “ Türkiye’de Beş Sene” adlı eserinde kendisinin 1. Ordu’nun değil, 1. Kolordu Komutanı olduğunu ifade etmektedir. Bu bir söylem farkı olmalıdır, çünkü Liman Paşa, beş kolordudan müteşekkil Birinci Ordu’nun komutanıdır. Birinci Kolordu, Birinci Ordu’ya bağlıdır.

1914 yılı dünyayı kana boyayan Birinci Dünya Savaşı'nı başlatmasıyla tarihe geçmiştir. Fransız İhtilâli sonucunda oluşan çeşitli fikir akımları ve ihtilâl savaşlarının oluşturduğu siyasî, sosyal ve ekonomik gelişmeler, sömürgecilik ve emperyalizm savaşları, siyasî birlik kurma mücadeleleri, Balkan Savaşları'nın ardından Avrupa'da denge değişikliklerine sebep olmuş ve Birinci Dünya Savaşı bu coğrafyadan aldığı kıvılcımla alevlenmiştir.²¹⁷

XIX. yüzyılda endüstrileşmenin hızla gelişmesi sonucu oluşan sömürgecilik, diplomatik münasebetlerin alanını Avrupa'nın dar sınırlarından çıkararak yeni kıtalara, Afrika ve Uzakdoğu'ya yaydığı gibi çeşitli kombinezonlarla bloklaşan büyük devletler arasındaki çatışma alanlarını ve imkânlarını da arttırmıştır.²¹⁸ Almanya-Avusturya-İtalya yakınlaşmasıyla Üçlü İttifak Bloku, bu devletlere karşı bloklaşan İngiltere-Fransa-Rusya da Üçlü İtilâf Bloku'nu oluşturmuştur.

İnsanlık tarihinin, o güne kadar gördüğü en kapsamlı ve şiddetli savaşı olan ve 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyılın başlarında meydana gelen olayların bir sonucu olarak ortaya çıkan Birinci Dünya Savaşı²¹⁹, Avrupa'daki barut fıçısına ilk kurşunun Saraybosna'da Avusturya Veliahtı'nın öldürülmesi ile sıkılması ve bu olaydan sonra Avusturya'nın Sırbistan'a harp ilân etmesiyle başlamıştır.²²⁰

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın sonlarından itibaren Almanya ile ilişkilerini geliştirmiş, dünya siyasî arenasında yalnız kalmamak amacıyla savaşın başında ilk önce İtilâf Devletleri ile ittifak arayışlarına girmiştir. Ancak İngiltere, müttefiki Rusya'yı gücendirmemek ve yıkılmak üzere olan bir devlet olarak gördüğü Osmanlı Devleti'nin yükünü üzerine almak istemediğinden Osmanlı Devleti'nin teklifini kabul etmemiş ve Osmanlı Devleti'ni savaşta

²¹⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. Fahir Armaoğlu, **Siyasî Tarih, 1789 -1960**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1960, s. 400 vd.

²¹⁸ Armaoğlu, **a. g. e.**, s. 409.

²¹⁹ Rifat Uçarol, **Siyasî Tarih, 1789 – 1994**, 4. Baskı, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1995, s. 459.

²²⁰ Enver Behnan Şapolyo, **Kemal ATATÜRK ve Millî Mücadele**, İstanbul, Rafet Zaimler Yayınevi, 1958, s. 115.

Almanya'nın yanında yer almaya itmiştir.²²¹ 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile bir dostluk antlaşması imzalamış,²²² bu tarihten sekiz gün sonra İngilizler'den kaçarak Çanakkale'ye sığınan Geoben ve Breslau adlı Alman gemilerinin Rus limanlarını topa tutmasıyla yaşanan mizansen içinde kendisini savaşın içinde bulmuştur.²²³ Osmanlı Devleti; Rusya, İngiltere, Fransa gibi büyük devletlerin güçlü orduları ve ekonomik kaynaklarına karşı Kafkas, Kanal, Sîna-Filistin, Hicaz-Yemen, Irak, Galiçya-Romanya-Makedonya, Çanakkale cephelerinde yokluklar içinde savaşmış ve savaştan en çok zararlı çıkan devlet olmuştur.

Çalışmamızın sınırlarını aşacağı düşüncesiyle genel olarak söz ettiğimiz Birinci Dünya Savaşı, 1914 yılında başlamış ve Osmanlı Devleti, Balkan Harbi'nin ardından 1914 yılına kadar geçen zamanı, bütün teşkilâtında olduğu gibi askerî teşkilâtında da bir düzen sağlamak ve ordusunu yeniden yapılandırmakla geçirmiştir. Balkan felâketlerinden sonra çok perişan bir hale gelen Osmanlı Ordusu'nun, daha Mahmut Şevket Paşa zamanından bir Alman heyet tarafından ıslahı tasarlanmıştır.²²⁴ Alman İmparatoru İkinci Wilhelm,Türkiye'ye gidecek Alman Askerî Heyetinin başına o sırada Alman Ordusunun Kassel'deki 22.Tümen Komutanı olan Liman von SANDERS'in geçmesini istemiştir.²²⁵ 27 Ekim 1913 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ve padişah iradesiyle Liman von SANDERS, Islah Heyeti Başkanı olarak atanmıştır. Bu konudaki irade, SANDERS'e beş yıl süreyle Islah Heyeti'nin ve merkezi İstanbul olup beş kolordudan oluşan Birinci Ordu'nun Komutanı olmasının yanı sıra; tüm subayların atamaları, harekât, eğitim, ceza yetkileri gibi oldukça geniş yetkiler vermiştir.²²⁶ Liman von SANDERS'in

²²¹ Uçarol, a. g. e. , s. 464.

²²²Stanford J. Shaw, Ezel KURAL Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmed Harmancı, C. II, y.y., 1983, s. 373.

²²³ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, C. I – II: 1914 – 1995**, Ankara, Alkım Yayınevi, b.t.y., s. 109.

²²⁴ Danişmend, a. g. e. , s. 407.

²²⁵ Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Sene, Bir Alman Paşasının Çanakkale ve Filistin Hatıraları** – Askerî Tarih Encümeninin Cevaplarıyla, Çev. Osmanlı Genelkurmayı Askerî Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, Yay.Haz. Muzaffer Albayrak, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2006, s.23. Dokakinzade Feridun, **Büyükharp,Türk Cepheleri**, İstanbul, Harp Akademileri Matbaası, 1930, s. 21.

²²⁶ Wallach, a. g. e. , s. 114.

bu göreve gelişi dış devletlerden tepkilere ve sürtüşmelere sebep olmuş, özellikle Rusya; Almanya'nın, Osmanlı ve boğazlar üzerinde hak iddia edeceğinden korkmuş,²²⁷ Liman Paşa'nın İstanbul'daki ordu kumandanlığına tayininin, Almanlar tarafından Boğazlar'ın maskelenmiş bir ilhakından başka bir şey olmadığını ifade etmiştir.²²⁸ Rusya, İngiltere ve Fransa'nın bir Alman generalinin Osmanlı Devleti içinde bu kadar yüksek makama tayin edilemeyeceği konusundaki tepkileri üzerine SANDERS, henüz terfi vakti gelmeden, mareşalliğe yükseltilmiş, ordu kumandanlığından alınarak genel müfettiş yapılmış,²²⁹ böylece bu konudaki siyasî müdahaleler de sona ermiştir.

Türkiye'de kaldığı beş yıllık süre içinde Liman Paşa olarak anılan Otto Liman von SANDERS, Alman subaylardan çok Türk subaylarla çalışmıştır. Bunların başında, tanıdığı andan itibaren ülkeden ayrılana kadar yanından hiç ayırmayacağı Kâzım (İNANÇ) Paşa yer almıştır. Kâzım Bey'in Almanca'ya hakimiyeti onun Türkçe bilmemesi sorununu ortadan kaldırmıştır.

Liman Paşa'nın kendisine bir Türk Kurmay Başkan seçmesi, bir rivayete göre Almanlar ile Enver Paşa arasında gerçekleşen gizli bir görüşmenin sonucudur. Buna göre, büyük kıtalar ve birliklerin kumandanları Alman olursa Erkân-ı Harp Reisi Türk olacak, kumandan Türk olursa Erkân-ı Harp Reisi Alman olacaktır.²³⁰

Kâzım Bey, Birinci Ordu Erkân-ı Harbîye İstihbarat Şubesi Müdüriyeti'ne atandığı 3 Ağustos 1914 tarihinden itibaren yaklaşık bir sene İstanbul'da görev yapmıştır. 29 Kasım 1914 tarihinde Birinci Ordu Erkân-ı Harbîye Harekât Şubesi Müdüriyetine, 8 Aralık 1914 tarihinde de bu

²²⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II, Ks. 3 , Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 286 - 288.

²²⁸ Joseph Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü**, İstanbul, Kayihan Yayınları, 1990, s. 37.

²²⁹ Sanders, **a. g. e.** , s. 29-30; Şükrü Esmer, **Siyasî Tarih**, İstanbul, Maarif Matbaası, 1944, s. 426 - 431.

²³⁰ Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Dünya Harbi**, C. I, İstanbul, Nehir Matbaası, 1990, s. 180.

görevine ilâveten Ordu Erkân-ı Harbîye Riyâseti Vekâleti'ne atanmıştır.²³¹ 10 Ocak 1915 tarihinde Liman Paşa, Birinci Ordudan Başkomutanlığa yazdığı dilekçesiyle; Ordu Harekât Şubesi Müdürü iken iki aydan beri Erkân-ı Harbîye Vekâleti'nde bulunan Binbaşı Kâzım Bey'in asaleten onayını istemiş²³² ve Kâzım Bey, 12 Şubat 1915 tarihinde asaleten Birinci Ordu Erkân-ı Harbîyesi Riyâseti'ne tayin olarak bu ordunun kurmay başkanlığına getirilmiştir.²³³ Binbaşı Kâzım Bey, üstün hizmetlerinden dolayı 6 Mart 1915 tarihinde bir sene savaş ve bir sene sefer-i kıdem zammıyla taltif edilmiş,²³⁴ bu terfî ile maaşına 750 kuruş zam yapılmış²³⁵ ve 9457 numaralı tezkerede bildirildiği üzere 7 Mart 1915'te kaymakamlığa (yarbay) terfî etmiştir.²³⁶

Kâzım Bey'in 3 Ağustos 1914 tarihinden itibaren İstanbul'da Birinci Ordu içinde görevli olması bu iki önemli ismi karşılaştırmıştır. Liman Paşa, İstanbul'dan Çanakkale yolculuğuna çıkmadan önce Birinci Ordu'da da kurmay başkanı olarak seçtiği Kâzım Bey'i başta olmak üzere yanına alacak²³⁷ ve bu başlangıçla uzun yıllar birlikte görev yapacaklardır. Liman Paşa anılarında yıllar sonra Kâzım Bey'den ;"*...Kurmay Başkanı sıfatıyla bana sadakatle yardım ve yoldaşlık etmiş ve karşılaşmış olduğum bazı zorlukları bertaraf etmiştir.*"²³⁸ ifadelerle minnet dolu duygularla söz edecektir.

Liman von SANDERS ve Yarbey Kâzım Bey'in henüz İstanbul'da oldukları sırada Kâzım Bey, Liman Paşa'ya bir Türk subayını takdim ederek Çanakkale'nin iki kilit ismini tanıştıracaktır. Bu subay, daha sonra Liman Paşa tarafından cephenin kaderini değiştirecek bir göreve atanacaktır.

²³¹ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

²³² MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Birinci Ordu İkinci Şube / 3540 Numaralı Yazısı.

²³³ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

²³⁴ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Harbîye Nezâreti / 24 Şubat 1330 Tarihli Yazısı.

²³⁵ T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No:2228, Maaş Çizelgesi.

²³⁶ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

²³⁷ Sanders, a. g. e. , s. 80.

²³⁸ Sanders, a. g. e. , s. 236.

Seferberliğin ilânı sırasında Sofya’da ataşemiliter olan Mustafa Kemal, savaş içinde faal görev almak istemiş, Başkomutanlık Vekâleti’ne bu isteğini yazmış ve ısrarı üzerine On dokuzuncu Tümen Komutanlığı’na atandığı haberini almıştır. İstanbul’a döndükten sonra Başkumandanlık Kurmay Başkanlığı’nda kendisini; “ On dokuzuncu Tümen Kumandanı Mustafa Kemal” diye tanıtana kadar kimsenin böyle bir tümenden haberi yoktur. Bu tümenin Liman Paşa’nın ordusunda bulunabileceği ihtimâli üzerine Beşinci Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi Yarbey Kâzım’a ulaşmış ve Kâzım Bey’ den bilgi istemiştir. Erkân-ı Harbîye Reisi Kâzım ; “ *Bizim dislokasyonumuzda böyle bir fırka yoktur, fakat caiz ki Gelibolu’da bulunan Üçüncü Kolordu, yapmakta olduğunu bildiğimiz bazı teşkilâtı cedîde meyanında yeni bir fırka vücuda getirmek tasavvurundadır. Bir defa oraya teşrif buyurulursa hakikat anlaşılır.*” sözleriyle, yeni kurulan teşkilât içerisinde böyle bir tümenin bulunabileceğini ve bu bilgiyi yerinden öğrenebileceğini belirterek Mustafa Kemal’i, oradan ayrılmadan önce, Liman Paşa’ya tanıtmıştır. Aralarında Bulgarlar’ın harbe girmesi konusunda geçen konuşmada Mustafa Kemal, kendisinin de Bulgarlar gibi Alman başarısına güveni olmadığını belirtmesi üzerine Liman Paşa, Gelibolu’da emri altında görev yapacak Tümen Komutanına izin vermiştir.²³⁹

Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Harbi’ne girmesiyle Yarbey Kâzım Bey de bir Türk Subayı olarak, öncelikle Çanakkale Cephesi’nde ve ardından Filistin Cephesi’nde bulunacaktır. Daha önceki görevlerini de genellikle cephe gerisinde karargâhta ifa etmiş olması, onu yine karargâhlara taşıyarak kurmay başkan sıfatı ile görev yapmasını sağlayacak, ayrıca Almanca’ya olan hakimiyeti de Liman Paşa ile yılar boyunca birlikte çalışmasına imkân verecektir.

²³⁹ Şapolyo, a. g. e. , s. 120-121; Ayhan S. Bilbaşar, **Çanakkale 1915**, İstanbul, y.y.,1971., s. 37.

1. 3. 1. Çanakkale Cephesi'ndeki Faaliyetleri:

Çanakkale Savaşları, Birinci Dünya Savaşı'nın ve dolayısıyla tüm dünyanın kaderini değiştirmesi bakımından tarihte ayrı bir öneme sahiptir. Emperyalist devletlerin Çanakkale Boğazı'na hakim olma mücadelesi ve deniz ve kara kuvvetlerinin ortak taarruzuna karşı²⁴⁰ Türkler'in gerçekleştirdiği bir varoluş destanıdır.

1915 yılı Nisan ayında Müttefikler, Üçlü bir hedef güderek Çanakkale Harekâtı'nı başlatmışlardır. Amaçları; boğazları ele geçirerek Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakmak, boğazlardan geçerek müttefikleri Rusya'ya yardım götürmek, Orta Avrupa'da bulunan Alman-Avusturya ordularını arkadan çevirmektir.²⁴¹

19 Şubat 1915 tarihinde karma bir Fransız ve İngiliz filosu, boğazları kapatan Türk kuvvetlerini topa tutmaya başlamıştır. Dört hafta süren planlı bir bombardımandan sonra , 18 Mart 'ta boğazı geçmek isteyen düşman büyük bir zayıflık ile püskürtülmüştür.²⁴² Bunun üzerine düşmanlar, boğazdan yalnız donanma ile geçmenin imkansızlığını görmüşler ve İstanbul'a denizden ulaşamayacaklarını anlamışlardır. Özellikle prestij kaybeden İngilizler'in, 18 Mart yenilgisinden hemen sonra adalara asker ve malzeme yığdıkları ve yeni bir girişimde bulunma hazırlıkları Türk Genelkurmayı'nca haber alınmıştır.²⁴³ Bu noktadan hareketle, düşmanın başarıya ulaşamayan

²⁴⁰ Pomianowski, a. g. e. , s. 97.

²⁴¹ David Walder, **Çanakkale Olayı**, Çev. M. Ali Kayabal, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1970, s. 59 ; C.F.Aspinall Oglander, **Büyük Harbin Tarihi, Çanakkale Gelibolu Askerî Harekâtı**, C. II, Çev. Tahir Tunay, İstanbul, Askerî Matbaa, 1939, s. 35.

²⁴² Carl Mühlman, **Çanakkale Savaşı, Bir Alman Subayının Notları**, Çev. Sedat Umran, İstanbul, Timaş Yayınları, 1998, s. 58; Ünal, a. g. e. , s. 449.

²⁴³ Karal, a. g. e. , s. 455.

harekâtını karadan deneyebileceği öngörüsüne varılmış ve Çanakkale'yi karadan savunmak için yeni tedbirlere başvurulmuştur.

Bu tedbirlerden ilki, Çanakkale'yi savunmak için özel bir ordu olarak Beşinci Ordu'nun kurulması olmuştur. Bu ordunun komutanlığına, Harbîye Nâzırı ve Genelkurmay Başkanı Enver Paşa'nın teklifini aynı gün kabul ederek , 24 Mart 1915 tarihinde Liman von SANDERS atanmıştır. 25 Mart'ta İstanbul'dan ayrılarak 26 Mart'ta Gelibolu'ya gelen Liman Paşa, Beşinci Ordu Karargâhı'nı burada kurmuştur.²⁴⁴

Beşinci Ordu'nun kurulmasıyla birlikte Kâzım (İNANÇ) Paşa²⁴⁵ ile Liman von SANDERS'in kader ortaklığı da başlamıştır. Yeni ordunun kurmay heyeti iki yaver ve genel karargâhın komutanı bir yana, sadece Türk subaylardan oluşmuştur. Türkler'in ordu kumandanı sıfatıyla General Liman, çalışma arkadaşlarını tamamen Türkler'den seçmeyi kaçınılmaz görmüş, Türk şartlarına uymayan bir Alman ölçütü kullanmamaya çalışmıştır.²⁴⁶ Türk kurmay subayları tarafından kaleme alınan emirlerin, Türk birliklerinin karakterine, Alman subayları tarafından hazırlanmış olanlardan daha iyi uyduğu ve daha büyük bir itaatle karşılanıp uygulanacağı düşüncesiyle kurmay başkanını bir Türk'ten seçmiştir.²⁴⁷ Burada Genelkurmay Başkanı Kâzım Bey ilk isimdir ki, kendisi, Türkler'in komutanı olan Alman generaline 1918'in Ekim sonuna kadar yorulmak bilmeyen bir gayretle ve titiz bir kurmay şefi olarak hizmetten geri kalmamıştır.²⁴⁸

Liman Paşa, İstanbul'dan Gelibolu'ya gitme hazırlıklarını yaparken Birinci Ordu Karargâh Heyeti'nden Kurmay Başkanı olarak seçtiği

²⁴⁴ Sanders, **a. g. e.**, s. 80.

²⁴⁵ Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın Beşinci Ordu Kurmay Başkanlığı'na atandığı tarihe ait bilgi ve belge bulunamamıştır. Ancak Liman von SANDERS'in görevini 24 Mart'ta öğrenerek kabul ettiği ve 25 Mart'ta Kâzım (İNANÇ) Paşa ile Gelibolu'ya yola çıktığı düşünülürse onun da Liman Paşa ile aynı tarihte bu göreve geldiği sonucuna ulaşılabilir.

²⁴⁶ Mühlman, **a. g. e.**, s. 69.

²⁴⁷ Wallach, **a. g. e.**, s. 171.

²⁴⁸ Mühlman, **a. g. e.**, s. 69.

Kâzım Bey'i ve iki Alman yaverini yanına almıştır.²⁴⁹ Fahrettin ALTAY, anılarında Kâzım Bey ile ilgili olarak; *"Kurmay Başkanı Diyarbakırlı Kâzım, Başkomutan Vekîli Enver Paşa'nın sınıf arkadaşı. Çalışkan, intizam sever, bir lisan bilir. Bu yüzden Mareşal Sanders kendisini sevmiş ve yanından ayırmamıştır. Onun da stratejisi zayıf, ama gene de Mareşal'in daha büyük hatalar yapmasını önlemiştir."* demektedir.²⁵⁰

Kâzım Bey'in Kurmay Başkanı olduğu Beşinci Ordu; Çanakkale Müstahkem Mevkîi dolaylarında ve Gelibolu Yarımadasında bulunan birliklerden Dokuzuncu Tümen dahil olduğu halde, Üçüncü Kolordu, On birinci ve Beşinci Tümenlerle, jandarma alayları, Atmış dördüncü Piyade Alayından kurulmuştur.²⁵¹

Çanakkale Cephesi'nde Beşinci Ordu'nun faaliyetleri, ayrı bir çalışma konusu olacak kadar ayrıntılıdır. Konu bütünlüğünün sağlanması açısından bu gelişmeler, Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın karargâhtaki faaliyetlerinin odağında, bütüncü bir bakış açısıyla genel olarak ele alınacaktır.

Beşinci Ordu'nun 26 Mart'ta Gelibolu'ya gelişinden düşman kuvvetlerinin çıkarma yapmaya başladığı 25 Nisan tarihine kadar geçen dört haftalık süre, birliklerin tertibi ve hazırlıklarla değerlendirilmiştir. Beşinci Ordu Komutanı Liman von SANDERS , Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi (Kurmay Başkanı) Kâzım Bey ve iki Alman Yaverden oluşan karargâh heyeti 26 Mart'ta Gelibolu'ya ulaştıktan sonra şehirde geçici bir karargâh oluşturmuşlar ve aynı gün Bolayır mevkiine hareket etmişlerdir.²⁵² Bunun sebebi Liman Paşa'nın , Rumeli yakasındaki büyük çıkarma hareketlerinin

²⁴⁹ Sanders, **a. g. e.** , s. 80. Liman Paşa'nın Alman Yaverleri; Süvari Yüzbaşısı Prigge ve Süvari Yüzbaşısı Mühlman'dır.

²⁵⁰ **İmparatorluktan Cumhuriyete: Fahrettin ALTAY Paşa Anlatıyor**, Haz. Taylan Sorgun, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları, 2003, s. 77.

²⁵¹ **ATASE Arşivi**, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 184, Dosya: 786 – A.; **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, "Osmanlı Ordusu Hümayunu Başkomutanlığı Vekâleti'nin Liman von SANDERS'i Atama Yazısı", Yıl 38, S. 88, Ağustos, 1989, Belge No: 2129.

²⁵² Sanders, **a. g. e.** , s. 80.

öncelikle buraya yöneleceği düşüncesidir.²⁵³ Savunma tertiplerine vakit kaybetmeden başlayan Liman Paşa, kendi öngörüsüne göre çıkartmayı mümkün gördüğü bölgeleri şu şekilde saptamıştır.²⁵⁴

1. Anadolu tarafında Bandırma'dan Kumla'ya kadar olan bölge.
2. Gelibolu Yarımadası'nın batı kıyılarında boğaza giriş yerinden, Saros Körfezi'ne kadar olan bölge.
3. Saros Körfezi'nde özellikle Bolayır berzahı bölgesi.

Düşman tehdidinin gösterdiği önceliğin planlanmasının ardından hazırlanan savunma planına göre;²⁵⁵ kıyılarda gözetlemeye yetecek kadar birlik bulundurmak, kuvvetin büyük kısmını gruplar halinde ihtiyatta tutarak kıyıya çıkan düşmanı taarruzla denize dökmek esas alınacaktır. Savunma planına göre ordu kuruluşu da şu şekilde oluşturulmuştur.²⁵⁶

Seddülbahir'de Albay Sami Bey komutasında Dokuzuncu Tümen tarafından Yarımada kıyılarının savunulmasıyla görevlendirilmiştir. Tümenin büyük kuvvetleri Maydos'tadır.

Bolayır berzahı ile Saros Körfezi savunması, Albay Sodenstern komutasındaki Beşinci Tümen'e memur edilmiştir. Tümenin büyük kuvvetleri Kavak'ta bulunmaktadır. Gelibolu'da Yarbey Remzi Bey komutasındaki Yedinci Tümen, Beşinci Tümeni desteklemekle görevlendirilmiştir.

Boğazın Avrupa yakasındaki tüm kuvvetler, yedeği olmak üzere Mustafa Kemal komutasında On dokuzuncu Tümen'e ayrılmıştır. Bu tümen Maydos (Eceabad) 'un kuzeybatısında mevzîlenmiştir.

²⁵³ Sanders, a. g. e. , s. 83.

²⁵⁴ M. Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, C. II, Çev. Bursalı Mehmed Nihad, İstanbul, Matbaa-i Askerî, 1933, s. 210-212 ; Sanders, a. g. e. , s.83.

²⁵⁵ **ATASE Arşivi**, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 180, Dosya: 774;

Sanders, a. g. e. , s. 81-84.

²⁵⁶ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Kitap 1, s. 226 - 230; Sanders, a. g. e. , s. 81-84; Bilbaşar, a. g. e. , s. 145.

Ordusunun kuruluşunu bu şekilde tamamlayan Liman Paşa, karargâhta da görev taksimatı yapmıştır. Kendisi bizzat askerî harekâtın icrası ve askerlerin talim ve terbiyesiyle düzenli bir şekilde ilgilenirken Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi Kâzım Bey'in görevini de; erzak tedariki, askere alma işleri, memleketin müdafaasıyla sıkıca irtibatı olan işler ve diğer konular hakkında mülkî memurlarla gereken görüşmeler, haberleşme ve bilgi alışverişi olarak belirlemiştir.²⁵⁷

Cephenin beyni olan Gelibolu'daki Beşinci Ordu Karargâhı'nda, Kurmay Başkan Kâzım Bey, haberleşmeyi sağlaması bakımından hayatî bir görev yürütmüştür. 25 Nisan 1915 günü sabahı alacakaranlığında düşmanın çıkarma yaptığı hakkında raporlar almaya başlamıştır. Raporlar, İngilizler'in Gelibolu Yarımadası güneyi ile Kumkale kesimine çıktığını bildirmektedir. Bolayır sırtlarından gelen raporlar ise, muharebe ve taşıt gemilerinden oluşan gemilerin Saros Körfezi'nde ilerlediğini, Bolayır sırtlarına ateş açtığını belirtmektedir. Kâzım Bey, durumu öğleden sonra bir rapor halinde; *"Şimdiye kadar gelen haberlere göre düşmanın Beşige Limanındaki çıkarma teşebbüsünün tamamen püskürtüldüğü, o sırada oradaki harekâtın bir gösteriştense ibaret olmasının muhtemel bulunduğu "*²⁵⁸ ifadesiyle Bolayır'da bulunan Ordu Komutanı Liman Paşa'ya ve ardından bir şifreyle Başkomutanlık Vekâleti'ne bildirmiştir.²⁵⁹

Beşinci Ordu Karargâhından Başkomutanlık Vekâletine Mevrud Şifredir:

²⁵⁷ ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 50, Gömlek: 131, Belge: 131-4. Bu belge, Liman von SANDERS' in görevde bulunduğu müddet zarfında askerlik işlerinden başka işlere müdahale etmediği; Mütareke Dönemi'nde ordu bölgesinde mülkî idare işlerine karışmadığını açıklayan ve Malta'da sürgünken yazarak İsveç Sefareti vasıtasıyla gönderdiği mektuptur.

²⁵⁸ Sanders, a. g. e. , s. 90.

²⁵⁹ ATASE Arşivi, 1-1, Klasör: 180, Dosya: 776, Fihrist: 4-2' den nakleden: ATBD., "Beşinci Ordu Karargâhından Başkomutanlık Vekâleti'ne Mevrud Şifre", Yıl 38, S. 88, Ağustos, 1989, Belge No: 2133.

12.01.331 (25 Mart 1915) öğleden evvel saat on bir elide On dokuzuncu Fırkadan verilen habere nazaran Arıburun civarına çıkarılan iki alaydan fazla olduğu tahmin olunan düşmana taarruz edilerek düşmanın perişan bir surette kaçtıkları ve taarruza devam olunduğu ve son ihrac noktası ateş altına alındığı cihetle düşmanın artık ihraca devam edemediği ve buradaki sefain 18 nakliye gemisiyle müteaddidi mavna ve kruvazörlerden ibaret olduğu anlaşılmış olduğu Zığındere civarına bir alay kadar ve Seddülbahir , Domuzdere civarlarına da iki tabur kadar kuvvet çıkmış ve bunlara da taarruz etmekte bulunmuş fakat neticeye dair henüz bir malumat alınamadığı maruzdur.

12 Nisan 331(25 Nisan 1915)

Kumandan Emriyle Erkân-ı Harb Reisi

Kâzım

Üçüncü Kolordu Komutanı Esat Bey, anılarında çıkarma olayını; “.... Gelibolu Karargâhında bulunan Beşinci Ordu Komutanı Liman fon SANDERS’e bilgi vermek üzere telefonla kendisini aradım. Cevap alamadım. Ordu Karargâhı Kurmaybaşkanı Kâzım Bey’e telefon ettim. Kâzım Bey, Liman fon SANDERS’ in Saros Körfezi’ne girmekte olduğunu haber aldığı düşman taşıt gemilerine, büyük önem verdiği için gözüyle görebilmek için Bolayır sırtlarına gittiğini söyledi.” ifadeleriyle anlatmıştır.²⁶⁰ Liman Paşa’yı yerinde bulunmadığını Kâzım Bey’den öğrenen Esat Paşa anılarında , bu konuşmanın ardından, durumu bildirmek ve gerekli emirleri almak üzere Liman Paşa’nın yanına gittiğinden, onu elinde bir dürbinle çalının arkasından düşman gemilerini seyreder bulduğundan söz etmiştir. Esat Paşa, Ordu Komutanına bu sırada, asıl çıkarmanın Arıburnu ve Seddülbahir’de²⁶¹ başladığını ve Saros Körfezi’ne gelen bu gemilerin bir gösterişten ibaret olması muhtemel bulunduğunu belirtmiştir.²⁶²

²⁶⁰ Esad Paşa’nın Çanakkale Anıları, s. 36.

²⁶¹ Seddülbahir ismi kimi eserlerde müttefiklerin ifadesi şekliyle “Helles” olarak yer almaktadır. Bkz. C.F.Aspinall Oglander, **Büyük Harbin Tarihi, Çanakkale Gelibolu Askerî Harekâtı**, C. I, Çev. Tahir Tunay, İstanbul, Askerî Matbaa, 1939, s. 161.

²⁶² Esad Paşa’nın Çanakkale Anıları, s. 38.

Böylece, 25 Nisan 1915 tarihi Çanakkale Cephesi'nde Seddülbahir Bölgesi Kıyı Muharebeleri ve Arıburnu - Anafartalar Muharebeleri'nin başlamasıyla tarihteki yerini almıştır. Bu muharebeler içinde en önemli sorun, Türk Komutanları ile birliklerinin bağlı olduğu Beşinci Ordu'nun Komutanı olan Liman von SANDERS arasındaki öngörü ve strateji çatışması olmuştur. Liman Paşa, kendi öngörüsüne göre hareket etmiş; düşmanın öncelikli çıkarma yapacağı yerin Bolayır olacağı düşüncesine göre aldığı savunma tedbirleriyle Anadolu kıyısına pek önem vermemiş, bu durumda birlikleri çıkarmaların yapıldığı yerlere göre isabetli yerlere yerleştirmemiş ve bunun sonucunda düşman birlikleri yarımada'ya çıkmıştır.²⁶³ Bu stratejiye karşı Türk Komutanlar, Liman Paşa'nın Gelibolu'ya gelmeden önce birliklerini yerleştirdikleri şekliyle, kuvvetlerin doğru dağıtımı için Saros Körfezi ile Asya Kıyısı için yalnızca birer tümen ayrılıp dört tümen gücündeki esas kuvvetin, sadece dış bölgelere değil, aynı zamanda merkeze, yani Seddülbahir-Arıburnu- Çanakkale mıntıklarına sevk edilmesini savunmuşlardır.²⁶⁴

Ordu Komutanı Liman von SANDERS 'in düşman çıkarmaları sırasında "kıyıları hafif tutup, ihtiyatlarla karaya çıkan düşmana yüklenmesi"²⁶⁵ politikası sonucunda birliklerini bir anda beklenmedik bir ateş hattında bulan vatansever subaylar, üstün çabalarla bu ilk tehlikeyi atlattıktan sonra tepkiler vermeye başlamışlardır. Bu tepkiler, çıkarmadan sonraki günün şartlarına göre yeni bir dağıtım, yeni bir görev ve uygulanacak yeni bir strateji konusunda olmuştur.

²⁶³ ATASE Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 180, Dosya: 775.

²⁶⁴ Pomiankowski, a. g. e. , s. 115; İsmet İnönü, **İNÖNÜ'nün Hatıraları, Genç Subaylık Yılları, 1884-1918**, Haz. Sabahattin Selek, İstanbul, Burçak Yayınları, 1969, s. 146; **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1976, s. 23-24; **Esad Paşa'nın Çanakkale Anıları**, s. 38-40; Ergun Göze, **Çanakkale'de Kumandanlar Savaşı**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2003, s. 25 vd.; Edward J. Erickson, **Size Ölmeyi Emrediyorum, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu**, Çev. Tanju Akad, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003, s. 104-111. Bu dönemde Beşinci Ordu'nun kuvvesi Ek 15' de verilmiştir.

²⁶⁵ Göze, a. g. e. , s. 79.

Yaşananlar sonucunda denilebilir ki; Beşinci Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi Kâzım Bey, cephede birliklere komuta eden ve Harbîye'den arkadaşları olan subaylar ile Liman Paşa arasındaki müzakerelerde bir denge unsuru olmuştur. Kâzım Bey, kimi zaman sert bir üslûbu yumuşatarak Ordu Komutanı'na aktarmış ve talep edilen işi gerçekleştirmiş, Liman Paşa'nın göremediği noktaları uygun bir şekilde kendisine izah etmiş, kimi zaman da ordu komutanı ve başkomutanlık arasında yaşanması muhtemel gerginlikleri kendi üslubunca engellemeye çalışmış ve Türk Tarihi için böylesi hayatî bir dönemde, zafere ulaşmak için cephe gerisindeki çoğu sorunu kendi çabalarıyla büyümeden çözümlenmiştir.

Yarbay Kâzım Bey'in cephede bir denge unsuru olmasının ilk örneği; Mustafa Kemal'in başında bulunduğu On dokuzuncu Tümen'in ordugâhının yerleşimiyle ilgilidir. On dokuzuncu Tümen, Esat Paşa'nın komuta ettiği ve Yarbay Fahrettin Bey'in kurmay başkanlığını yaptığı Üçüncü Kolordu'ya bağlı üç tümendendir.²⁶⁶ Bu üç tümendenden Gelibolu'daki Yedinci Tümen Bolayır Sahilleri'ni, Kilitbahir'deki Dokuzuncu Tümen Kemikli'den Seddülbahir'e uzanan kıyıların savunulması için görevlendirilmişlerdir. Maydos'taki On dokuzuncu Tümen ise ordu komutanının emrindedir ve kolordunun bu tümeni savunmada kullanma yetkisi yoktur. Yedinci Tümenin iki alayı Bolayır sahillerinde olup bir alayı Gelibolu'da ihtiyatta bulunmaktadır. Dokuzuncu Tümen'in Yirmi yedinci Alayı Kemikli'den Kabatepe güneyine kadar olan sahildedir. Yirmi altıncı Alayı Seddülbahir Bölgesi'nde, Yirmi altıncı Alayı da Kilitbahir'in ilerisinde ihtiyattadır. Maydos (Eceabad) 'ta On dokuzuncu Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal, Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi Fahrettin Bey'e, tümenin tatbikat bakımından dar ve havası bozuk bir yerde tutulmasındansa yarımada'nın en hakim noktası olan Kocaçimen Dağı'nın eteklerinde ordugâhta bulundurulmasının çok daha yararlı olacağını teklif etmiştir. Kolordu da aynı fikirde olmasına rağmen Ordu Komutanı Liman von SANDERS, tümenin süratle Anadolu yakasına geçirilmesi lâzım geleceğini,

²⁶⁶ Görgülü, a. g. e. , s. 83.

bu itibarla Eceabad iskelesinden uzak olmasını yerinde görmediğini belirterek müsaade etmemiştir. Ancak Yarbey Fahrettin Bey'in, Liman Paşa'nın kurmay başkanı ve Harbîye'den tanıdığı arkadaşı Kâzım Bey'e yaptığı özel ricası sonucunda sahile yakın Kilya İskelesi ilerisindeki Bigalı çam ormanlarında ordugâhın kurulmasına izin alınabilmektedir.²⁶⁷ On dokuzuncu Tümen, 25 Nisan günü gerçekleşen Arıburnu Muharebesi'nde bulunduğu bölgeye yapılan çıkarmaya bu ordugâhta hazırlanmıştır. Tümenin, ordu komutanının farklı öngörüsü sebebiyle harekât emri alamaması üzerine Tümen Komutanı Mustafa Kemal, "*Düşmandan kaçılmaz.*" diyerek askerine süngü taktırmış, kendi inisiyatifini ile saldırıya geçmiştir. Bu şekilde kazanılan an Mustafa Kemal'in yaşamında olduğu kadar Çanakkale Savaşı'nda da önemli rol oynamıştır.

İngiliz, Fransız ve diğer müstemleke askerlerinden oluşan dolgun mevcutlu düşman birlikleri, kuvvetli bir donanma ateşiyle de desteklenerek karaya tutunmuştur. Arıburnu ve Seddülbahir'e yerleşen düşmanı denize dökmek için yapılan üst üste taarruzlar ve binlerce şehit ve yaralıya mal olan bu kanlı hücumlar, düşmanın, denizden, karadan ve havadan açtığı ezici ateş altında bir fayda sağlayamamıştır. Düşman da kendilerine binlerce ölü ve yaralıya mal olan birçok hücumlarına rağmen Türk siperlerini aşamamış, sahilde çakılıp kalmıştır.

25 Nisan gününü, Erkân-ı Harbîye Reisi Kâzım Bey'in de içinde bulunduğu Beşinci Ordu kademesi, Başkomutanlığa her saat başı şifre raporlar tellemek ve bazı taburları güneye hareket ettirmekle geçirmiştir.²⁶⁸

26 Nisan günü düşmanın kıyıdaki kuvvetlerini takviye etmesi üzerine saat 13:00'e kadar kıyılardaki hakim tepeler düşmüş, bu duruma karşı yeni savunma tertibatı alınmıştır. Aynı günün akşamı Liman Paşa, karargâhını

²⁶⁷ *İmparatorluktan Cumhuriyete ...*, s. 78.

²⁶⁸ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, C. V, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Kitap 2, Amfibi Harekât, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1978, s. 21.

Gelibolu'da bırakarak denizyoluyla Eceabad'a hareket etmiş, Yukarı Saros Körfezi'ndeki komutayı Kurmay Başkanı Kâzım Bey'e bırakmıştır. Kâzım Bey'in elinde kalan en son kuvvet bir depo istihkâm bölüğü ve birkaç amele taburundan ibarettir. Bu taburlar da tepelerin yamaçlarına çadır kurmak ve düşmanı aldatmakla yükümlüdür. Böylesi güçsüz bırakılan bir mevkîyi İngiliz kuvvetlerinin fark etmemesi büyük bir tehlikeyi engellemiştir.²⁶⁹

27 Nisan 'da Arıburnu'nda ve Seddülbahir'de muharebeler devam etmiş, üç günlük kanlı muharebelerin ardından geri çekilen düşman, 28 Nisan günü Seddülbahir Bölgesi'nin en yüksek yeri olan Kirte (Alçıtepe)'yi almak üzere taarruza başlamıştır.²⁷⁰ Tarihe Birinci Kirte Muharebesi olarak geçen bu muharebede müttefikler, Türk birliklerinin sıkı savunması karşısında başarılı olamamış ve her iki taraf da ağır kayıplara uğramıştır.

29 Nisan günü Maydos Kasabası'nın İngilizler tarafından yakılmıştır. Aynı gün Üçüncü Kolordu Komutanı Esat Bey, grubuna takviye güç talep etmek ve Ordu Komutanı'na durumunu iletmek amacıyla Kurmay Başkan Kâzım Bey'i ziyaret etmiştir.²⁷¹ 2 Mayıs günü yine iki isim, bir araya gelerek ordunun durumunu görüşmüşlerdir.²⁷²

1-4 Mayıs günlerinde Türkler'in Arıburnu'nda ve Seddülbahir'de gece taarruzları sürmüştü fakat karşı taarruz sonucunda ilerleme kaydedilememiştir. Bunun üzerine 5 Mayıs'ta Beşinci Ordu Komutanlığı'ndan verilen emirle gerek Arıburnu ve gerek diğer kesimlerdeki savunma birlikleri yeniden düzenlenmiş, bölgeler sınırlanmış, grup teşkilâtı kurulmuş ve gruplara yeni atamalar yapılmıştır.²⁷³ Ordunun bölgeler arası grup teşkilâtı; Anadolu Grubu, Güney Grubu (Alçıtepe ve güneyindeki kuvvetler- Seddülbahir Cephesi),

²⁶⁹ Sanders, a. g. e. , s. 91.

²⁷⁰ ATASE Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 180, Dosya: 776.

²⁷¹ Esad Paşa'nın Çanakkale Anıları, s. 88.

²⁷² Esad Paşa'nın Çanakkale Anıları, s. 91.

²⁷³ ATASE Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 540, Dosya: 2108.

Kuzey Grubu (Arıburnu ve Anafartalar'daki kuvvetler-Arıburnu Cephesi) ve Saros Grubu'dur.²⁷⁴ Kuzey Grubu'nun Komutanı Esat bey, Güney Grubunun Komutanı ise von Zodenshtern'dir.²⁷⁵

Mayıs ayı boyunca ordunun yeni tertibatına devam edilmiş, Kurmay Başkan Kâzım Bey'in görev yaptığı Beşinci Ordu Karargâhı da bu tertibat içinde yer değiştirmiştir. 10 Mayıs 1915 günü öğleden önce, Gelibolu'dan taşınarak Arıburnu Cephesi'nden yaklaşık 5 ve Bigalı Köyü'nden 3 km. uzaktaki Yalova Köyü²⁷⁶ dolayında çadırli bir ordugâh kurmuştur.²⁷⁷

Bu süreç içinde Ordu Komutanı Liman von SANDERS, Mayıs Ayına kadar , Başkomutan Vekîli Enver Paşa'ya çektiği telgraf raporlarında cephede yaşanan olayları oldukça yumuşatarak ve iyimser bir dille anlatmıştır.²⁷⁸ Bunun sonucunda cephedeki taktik harekâta bir irade daha karışmaya başlamış, Mayıs ayının birinci gününden itibaren karargâhla başkomutanlık arasındaki telgraf trafiği artmıştır. Aldığı iyimser haberler üzerine düşmanın bir kısmının denize döküldüğü, diğerlerinin de neredeyse denize dökülüp yok edileceğini düşünen Başkomutan Vekîli, karargâha taarruz emirleri vermeye başlamıştır. Liman Paşa da çok geçmeden özellikle Arıburnu Bölgesi'ndeki durumun iyimser bir dille örtülecek nitelikten çıktığını anlamış ancak bunu Başkomutan Vekîli'ne anlatma ihtiyacı duymamıştır.

Enver Paşa'nın taarruz emirlerini üstelemesi ve 4 Mayıs tarihli Çanakkale'nin erken tasfiyesini emretmesi üzerine hemen aynı gün Erkân-ı

²⁷⁴ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C.V, Çanakkale Cephesi Harekâtı, 2. Kitap , Amfibi Harekât, s. 173.

²⁷⁵ Erickson, **a. g. e.** , s. 114; Görgülü, **a. g. e.** , s. 67.

²⁷⁶ Çanakkale'nin Eceabad İlçesi'nde bulunan Yalova Köyü.

²⁷⁷ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C.V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1980, s. 14; Falih Rıfkı Atay, **Çankaya, Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar**, İstanbul, Kırıl Matbaası, 1984, s. 89.

²⁷⁸ **ATASE Arşivi**, 4 / 8747, Klasör: 3474, Dosya: H – 5, Fihrist: 2 – 3, 2 – 4, 2- 5, 2 - 11' den nakleden: **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Kitap 2, Amfibi Harekât, s. 177.

Harbîye Reisi Kâzım Bey, araya girerek Başkomutan Vekîli'ne şu yazılı cevabı göndermiştir:

“Başkomutan Vekîli Enver Paşa Hazretlerine

Bu gece yine her zamanki gibi Seddülbahir’de bir hücum yapıldı. Fakat, bu bölgenin düşmandan tamamiyle temizlenmesi yine mümkün olamadı. Rica ederim, dokuz günden beri arka arkaya yapılan hücumlara artık bir son verilsin. Düşmanın bugün, yine filo desteğinde asker çıkaracağı doğaldır. Çünkü, filoya karşı koyacak kuvvetimiz , yalnız övmeye değer niteliklerine güvendiğimiz askerlerimizdir ki, o da günden güne eriyor.

Şehit ve yaralı sayısı 15.000’ i aşmıştır. Düşmanın ne zamana kadar çıkarmaya devam edeceğini kestiremez isem de, buna karşılık kesinlikle bildiğim bir şey vardır. O da artık son takviye birliklerini almış olmağımızdır.

Düşman, ilk çıkarmada elde ettiği küçük arazi parçalarından şimdiye kadar fazla ilerleyememiştir. Mahdut hedefli olarak yaptığı taarruzlar daima büyük zayıat ile geriye püskürtülmüştür. Düşman, daha çok bizi, taarruza zorlayarak zayıf düşürmek istiyor. Biz, sürekli hücumlarla onun istediği kadar zayıflayınca , o zaman büyük ve taze kuvvetlerle taarruza başlayacak ve normal olarak karşısında yorgun ve güçsüz bir ordu bulacaktır.

Ordunun, bu aldatılmaya artık kapılmaması zamanı gelmiş ve geçmiştir. O bize taarruz etsin ve zayıf düşsün. Seddülbahir ve Arıburnu bölgelerinde aldığı küçük parçalarla sanmam ki İngilizler, sonradan Yarımada’ya egemen olduk ve Çanakkale’yi ele geçirdik iddiasında bulunsunlar. Yeter ki, biz onları daha fazla ilerletmemeye ve bize zarar verebileceği noktalardan daima uzak tutmaya bütün kuvvetimizle çalışalım. Fırsat çıkarsa taarruz edelim. Askerin dinlenmeye pek çok ihtiyacı vardır.

Özellikle ordu ve mesela muharebe bölgesinde yedi tümenlik kuvvetler birbirine yalnız taktik zorunluluklar sonucu öyle karışmıştır ki, böyle soluk haline getirilmeleri olanaksız bir ölçüye girmiştir.

Gelecekte daha başka cephelerde çarpışmayacağımızı ve özellikle Anadolu yönünde de Fransızların bir harekette bulunmayacaklarını kim iddia edebilir.

Bu gün Saros' ta bağımsız süvari tugayı ve bir de yolda olan Kırklareli Müfrezesi kalacaktır. Anadolu yakasında ise 15 . Kolordunun bir tümenden az kuvveti vardır.

Hakkındaki yüksek güvenlerine dayanarak ordunun bir süre için savunmada kalmasını ve bu suretle bulacağı fırsatlar içerisinde dinlenmesini ve kendisine çekidüzen vermesini onaylayıp emir buyurmaklığınızın uygun olacağını arz etmek istiyorum.Dileklerim yalnız özel ve kişisel düşüncelerimden ibarettir. Emir ve irade yine efendimizindir. “

Beşinci Ordu Kurmay Başkanı Kâzım

Kâzım Bey'in, Ordu Komutanını aşarak kaleme aldığı bu düşüncelerini daha da geç olmadan bir şeyler yapma sorumluluğu içinde ve Enver Paşa'nın Harbîye sıralarında en yakın arkadaşı olmasının samimiyeti ile dile getirdiği düşünülebilir. Ancak askerî rütbelere göre davranılması gereken savaş anında Enver Paşa, bu uzun telgraf raporunu, muhatabının Ordu Komutanı olduğu düşüncesiyle karşılıksız bırakmıştır. Hatta 5 Mayıs'ta bir bakıma tekit anlamını taşıyan bir emirle ivedi taarruza geçilmesi isteklerini tekrarlamıştır.²⁷⁹ Telgrafında Ordu Komutanı Liman Paşa'ya , Erkân-ı Harbîye Reisi Kâzım Bey 'in yazdıkları hususundaki düşüncelerini de sormuş, kararlarını beklediğini belirtmiştir. Bu ikinci emre yine Ordu Kurmay Başkan Kâzım Bey cevap vermiştir. Anlaşılan o ki, Ordu Komutanı Liman von

²⁷⁹ ATASE Arşivi, 4 / 8747, Klasör: 3474, Dosya: H – 5, Fihrist: 2 - 5' ten nakleden: **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Kitap 2 , Amfibi Harekât, s. 178.

SANDERS, bizzat kendi isteğiyle Kurmay Başkan Kâzım Bey'in arkasına gizlenmiştir. Durumu bu şekilde idare ederek Başkomutanlığın ivedi taarruz yolundaki direnişlerinin zamanla yatışmasını beklemiştir.²⁸⁰

5 Mayıs 1915 günü saat 13:30'da alınan Başkomutanlık emrine , Beşinci Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Kâzım, Ordu Komutanı adına bir dil kullanarak aynı gün saat 2040 işaretli şu telgrafı göndermiştir:²⁸¹

“Yüksek güveninizin devamını hassaten istirham ettiklerini ve burada insan gücü ve mukavemetinin son ölçüsüyle görev yapıldığını size arz etmekliğimi Sayın General Liman von SANDERS benden rica ettiler ve Tanrının yardımıyla, ordunun bu düşmanı bir adım bile ilerletmeyecek surette gösterdiği övülmeye değer ve kahramanca savunmanın aksine siyâsî durum üzerinde de pek büyük ve iyi etkiler yapacağı ve bunun sizce de memnunlukla karşılanacağı düşüncesinde bulunduklarını da arz etmekliğimi emir buyurdukları arz olunur....”

Ancak Liman Paşa, aracı kullanmaktan vazgeçerek Kâzım Bey'in raporundan hemen sonra aynı gün içinde kendi imzasıyla Başkomutanlığa bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafta yeni tertibatı gerekli görerek neler yaptığını anlattıktan sonra; “ ... Kurmay Başkanının mütalâası yalnız kendisinin kişisel görüş ve düşünceleridir. Karargâhın yer değiştirmesi nedeniyle Kâzım Bey, benimle beraber değildi....” demiştir.²⁸²

Enver Paşa, bu raporlarla iknâ edilememiş, taarruzların devam ettirilmesine dair emirlerini tekrarlamıştır. 10 Mayıs'ta orduya çektiği telgrafta durumu yerinde görmek amacıyla orduyu ziyarete geleceğini bildirmiş ve ertesi gün öğlen ziyaretini gerçekleştirmiştir. Liman Paşa ile baş başa bir

²⁸⁰ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Kitap 2, Amfibi Harekât, s. 178- 179.

²⁸¹ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Kitap 2, Amfibi Harekât, s. 179.

²⁸² **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Kitap 2, Amfibi Harekât, s. 180.

görüşmenin ardından Başkomutan Vekîli Enver Paşa, öğleden sonra yanında Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi Kâzım Bey, Esat Paşa, Fahrettin Bey, İsmet Bey vesaire olduğu halde, karargâhları dolaşarak mevkî, vaziyeti harbîye hakkında bilgi edinmiştir.²⁸³ Denetleme gezisinin ardından, 12 Mayıs'ta tekrar İstanbul'a dönmüştür.²⁸⁴

Çanakkale Bölgesi'ndeki tüm yüksek rütbeli komutanlar, içinde bulunan durumun güçlüğüne yakından görmüş olacağı nedeniyle, Başkomutan Vekîli'nin bu gezisini sevinçle karşılamışlar, Beşinci Ordu'ya daha çok yardım yapılacağını beklemişler, kuvvetlerine kısa bir süre de olsa dinlenme imkânını verileceği umuduna kapılmışlardır.²⁸⁵ Ancak 13 Mayıs'ta Beşinci Ordu'ya gönderdiği bir telgrafla askerî gözlemlerini anlatan Enver Paşa, Beşinci Ordu Komutan ve birliklerinin yakında kesin bir zafer kazanacaklarından emin olduğunu belirtmiştir.²⁸⁶ Gezisi sırasında bazı askerî düzensizliklerle karşılaşmasına rağmen, muharebeleri son aşamasında gören Enver Paşa , düşmanın kolayca denize dökülebileceği kanısıyla kesin taarruzu emretmiştir.

Bu sırada cephede, 6 – 8 Mayıs günlerinde, Seddülbahir Bölgesi'nde İkinci Kirte Muharebesi gerçekleştirilmiş,Türk kuvvetlerinin kahramanca karşı koyması sonucunda düşman taarruzu sonuçsuz bırakılmıştır.

19 Mayıs 1915 tarihinde, Enver Paşa'nın ziyareti sırasında Liman Paşa ile planladıkları Arıburnu Taarruzu'na başlanmıştır. Liman Paşa, bu taarruzla düşmanı denize dökerek Başkomutan Vekîli Enver Paşa'nın isteğini yerine getirmeyi amaçlasa da, İstanbul'dan gönderilen takviye güçlerle düşmana

²⁸³ İzzettin Çalışlar, **On Yıllık Savaşın Günlüğü, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklâl Savaşları**, Haz. İsmet Görgülü , İzzettin Çalışlar, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997, s. 97.

²⁸⁴ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Kitap 2 , Amfibi Harekât, s. 180 -181.

²⁸⁵ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C.V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 15.

²⁸⁶ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Kitap 2, Amfibi Harekât, s. 182.

saldıran Kuzey Grubu, düşmanın bu taarruza hazırlıklı olması karşısında taarruzu durdurmak zorunda kalmıştır.

Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi Kâzım Bey, ordu komutanının emriyle Başkumandanlık Vekâletine gönderdiği 22 Mayıs 1915 tarihli şifresinde; düşmanın şiddetli top ateşine karşı Türk askerlerinin gösterdikleri büyük fedakârlık ve cesaret sayesinde düşmanın uzaklaştırıldığını ve özellikle düşmanın zayıflığının fazla olduğunu belirtmiştir.²⁸⁷ İki tarafın da kayıplarının çok fazla olması sebebiyle, 23 Mayıs günü ölümlerin gömülmesi amacıyla bir ateşkes yapılmış, bu şekilde muharebeler kısa bir süre de olsa kesilmiştir.

Liman von SANDERS, kendi öngörüsü sonucunda yapılan taarruzun pişmanlığını, savaştan sonra kaleme aldığı anılarında; ” *Bu taarruzun benim tarafımdan yapılmış bir hata olduğunu kabul ederim. Bu hata düşmanın kuvvetini iyi takdir edememekten ileri gelmişti.....*”²⁸⁸ cümleleriyle ifade etmiştir.

Erkân-ı Harbîye Reisi Kâzım Bey, bu kanlı taarruzun olduğu gün 180 rakımlı tepe güneyindeki On dokuzuncu Tümen’in karargâhında bulunmaktadır. Bu tarihten üç gün önce de burayı ziyaret etmiş olan²⁸⁹ Erkân-ı Harbîye Reisi, tümenin kurmay başkanı İzzettin Bey ve Tümen Komutanı Mustafa Kemal ile sık sık görüşmeler yapmıştır.²⁹⁰ Tümen Komutanı Mustafa Kemal ve Ordu Kurmay Başkanı Kâzım Bey, mevkîdeki birliklerin tertibiyle ilgili fikir alışverişinde bulunmuşlar ve Kâzım Bey, Mustafa Kemal’in fikirlerinde haklı gördüğü tespitlerin uygulanacağını belirtmiştir.²⁹¹

²⁸⁷ ATASE Arşivi, 1-1, Klasör: 181, Dosya: 778, Fihrist: 20 - 1’ den nakleden: ATBD.,” Beşinci Ordu Karargâhından Başkumandanlık Vekâleti’ne Mevrud Şifre”, Yıl 38, S. 88, Ağustos,1989, Belge No: 2148.

²⁸⁸ Sanders, a. g. e. , s. 102.

²⁸⁹ Çalışlar, a. g. e. , s. 96.

²⁹⁰ Çalışlar, a. g. e. , s. 98.

²⁹¹ Mustafa Kemal: Arıburnu Muharebeleri Raporu, Haz. Uluğ İğdemir, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi,1990, s. 155 -156.

Mayıs'ın 15. günü Ordu Komutanı Liman von SANDERS, Başkomutan Vekîli Enver Paşa'ya bir telgraf göndererek , geçmişte yapılan olağanüstü hizmetlerine binaen Kuzey Grubu Komutanı Esat Paşa, On dokuzuncu Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal ve Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi Yarbay Kâzım Beyler'in Demir Salib Nişanıyla taltiflerini istemiştir.²⁹² 23 Mayıs 1915 tarihinde söz konusu isimlere Alman İmparatoru tarafından Demirsalip Nişanı verilmiştir.²⁹³ Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi Kâzım Bey de Almanya'dan İkinci Rütbe Demir Salib Nişanı almıştır.²⁹⁴

Arıburnu ve Anafartalar Bölgesi'nde 19 Mayıs Taarruzu'ndan Ağustos ayına dek askerî bir gelişme olmamış, bu kanlı taarruzun ardından birliklerin yeniden düzenlenmesi yoluna gidilmiştir. Ancak Arıburnu Bölgesi'deki taarruzunun sonuca ulaşamamasından güç alan düşmanla Seddülbahir Bölgesi'nde, 4–6 Haziran günlerinde Üçüncü Kirte Muharebesi gerçekleşmiştir. Bu muharebe sonucunda, düşman Türk mevzîlerine girmeyi başarsa da Türk karşı taarruzu ile geri atılmış, 5 - 6 Haziran günlerinde tekrarlanan taarruzlar şiddetli Türk savunması karşısında kırılmışlardır.

Haziran ayına kadar Seddülbahir ve Anafartalar Bölgesi'nde eş zamanlı olarak süregelen muharebeler Üçüncü Kirte Muharebesi'nden itibaren Ağustos'a dek Seddülbahir Bölgesi'nde devam etmiştir. 21-22 Haziran 1915 tarihinde gerçekleşen Birinci Kerevizdere Muharebesi'nde, Türk cephelerini parçalamak isteyen İngiliz ve Fransız kuvvetleri püskürtülmüştür. Türk savunma hatlarını yaramayan düşmana karşı 28 Haziran – 3 Temmuz günlerinde Zığındere Muharebesi'nde sonuç elde edilememiş, 5 Temmuz Zığındere Türk Taarruzu'nda İngilizler ele geçirdikleri yerlerde iyice

²⁹² **ATASE Arşivi**, 1-1,Klasör: 8, Dosya: 40, Fihrist: 32' den nakleden: **ATBD.**, “Beşinci Ordu Karargâhından Başkomutanlık Vekâleti'ne Mevrud Şifre”, Yıl 38, S. 88, Ağustos,1989, Belge No: 2146.

²⁹³ Çalışlar, **a. g. e.**, s. 100.

²⁹⁴ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi. Nişanın verildiği gün belgede yer almamaktadır. On dokuzuncu Tümen Kurmay Başkanı olan İzzettin ÇALIŞLAR, anılarında Tümen Komutanı Mustafa Kemal'in bu nişanı 23 Mayıs günü aldığını ifade etmektedir. İsimlerinin aynı telgrafla Başkomutanlığa bildirildiği düşünülürse Kâzım Bey ve Esad Paşa'nın da nişanlarını aynı tarihte aldıkları sonucuna ulaşılabilir.

mevzîlenmişlerdir. Bu muharebeden sonra İngilizler'in harekete geçmesi üzerine 12- 13 Temmuz 1915 tarihinde İkinci Kerevizdere Muharebesi yapılmış, İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin taarruzları gelişme kaydedememiştir. Bu muharebeler Çanakkale Cephesi'nin en kanlı çarpışmaları olmuştur. İngilizler, Ağustos ayında büyük bir gizlilikle Arıburnu'ndaki kuvvetlerini takviye etmişlerdir. Amaçları, Anafartalar Bölgesi'ne büyük bir çıkarma yaparak bu bölgedeki Türk kuvvetlerini sarmaktır. İngilizler, diğer taraftan da Seddülbahir Bölgesi'nden Arıburnu Bölgesi'ne Türk kuvvetinin kaydırılmasını engellemek amacıyla 6 – 7 Ağustos günleri, bu cephenin merkezine, Kirte istikametinde taarruzlar düzenlemişlerdir. Taarruzlara karşı Türk birlikleri, düşmanı geri püskürtmüşlerdir. Müttefikler, çıkarmanın ilk günü almayı planladıkları Alçıtepe'yi alamamışlar, her yönden sayıca üstünlüklerine rağmen Türk savunmasına karşı ancak 5 km. ilerleyebilmişlerdir.

Bu muharebelerden sonra Seddülbahir Bölgesi'ndeki çarpışmalar, birkaç yerel hareket dışında topçu bombardımanları, küçük çaptaki gece baskınları, bomba atışlarıyla lağım patlamaları biçiminde 13 Ağustos 1915 günü akşamına kadar sürmüştür.²⁹⁵

Kâzım Bey'in Kurmay Başkanlığında Beşinci Ordu Komutanlığı Haziran ayı boyunca îmkânlar ölçüsünde yeni tedbirler almaya başlamış, muharebe gücünü arttırmaya çalışmış, birliklere yeniden çeki düzen verme çalışmalarını hızlandırmıştır. Başkomutanlık ile yaşanan yoğun telgraf trafiği ile bölgeye yeni bir kuvvet istenmiş, ancak 12 Haziran tarihli Başkomutanlık raporuyla yeni kuvvet gönderilmesine politik durumun elverişli olmadığı cevabı alınmıştır.²⁹⁶ Bu düzenlemeler içinde Kâzım Bey, birliklerin haberleşmedeki eksiklerini tespit etmiş,²⁹⁷ silah ve cephane durumları ile ilgilenmiş, bu konuda Başkomutanlık Vekâleti'ni raporlarıyla bilgilendirerek silah ve

²⁹⁵ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 90.

²⁹⁶ **ATASE Arşivi**, 4 / 8747, Klasör: 3474, Dosya: H - 9, Fihrist: 6-24' den nakleden: **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, (Haziran 191 - Ocak 1916), s. 93.

²⁹⁷ **Çanakkale Hatıraları**, Haz. Metin Martı, C. II, İstanbul, Arma Yayınları, 2002, s. 139.

cephane ihtiyacını bildirmiştir.²⁹⁸ 26 Haziran 1915 tarihli raporunda Yarbay Kâzım, Başkomutanlık Vekâleti'ni Güney Muharebeleri ile ilgili olarak teferruatlı bir anlatımla bilgilendirmiştir.²⁹⁹

Erkân-ı Harbîye Reisi Yarbay Kâzım Bey, Temmuz ayını daha çok güney grubunu teftişle geçirmiştir. Burada tümen düzenlemeleri yapılmış, kurmay başkanlardaki değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Kâzım Bey'e, silah ve cephane ihtiyacını belirlemek amacıyla yaptığı teftişlerde, cephane durumu hakkında fikir edinmekle görevli olan Avusturya Ataşemiliteri General Pomian Kovski de eşlik etmiştir.³⁰⁰

6 Temmuz 1915 tarihinde Veliâht Yusuf İzzettin Efendi'nin Çanakkale Cephesi'ni ziyaret edeceği haberini alan Kâzım Bey, veliahtın ziyaret edeceği karargâhların teftişe hazırlıkları ile ilgilenmiş, komutanlarla görüşmeler yapmış ve veliahtın bu kıtaları teftişinde heyet içinde yer almıştır. Yusuf İzzettin Efendi, teftişinin ardından geceyi Beşinci Ordu Karargâhı'nda geçirmiş ve ertesi gün Çanakkale'ye gitmiştir.³⁰¹

Yarbay Kâzım Bey, Temmuz 1915'te Harp Madalyası ile taltif edildikten sonra 22 Temmuz 1915 tarihinde üç sene kıdem zammı almıştır.³⁰²

Güney Bölgesi'nde Temmuz başında gerçekleşen Zığındere Muharebesi'nde Güney Grubu Komutanı Weber Paşa'nın telaşa kapılmış, birliklerini geri çekmeye hazırlanmıştır. Geri çekilme emrini hazırlamasını istediği Güney Grubu Karargâhı Harekât Şubesi Müdürü Kurmay Yüzbaşı

²⁹⁸ **ATASE Arşivi**, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 3474, Dosya: H – 10.

²⁹⁹ **ATASE Arşivi**, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 181, Dosya: 779.

³⁰⁰ **ATASE Arşivi**, 4 / 8747, Klasör: 3849, Dosya: H - 22, Fihrist: 1 – 7, 1 – 9' dan nakleden: **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C.V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915-Ocak 1916, s. 195.

³⁰¹ Yılmaz Öztuna, "Çanakkale'nin Ünlü Kumandanlarından Esad Paşa", **Hayat Tarih Mecmuası**, Yıl 1, C. I, S. 3, Nisan, 1963, s. 19.

³⁰² **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi. Harp Madalyası'nın verildiği tarih belge içinde belirtilmemiştir.

Mehmed Nihat,³⁰³ Weber Paşa'yı sonuna kadar direnmek gereğine iknâ edemeyince Beşinci Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi Yarbey Kâzım Bey ile görüşerek ondan, nasıl davranması gerektiği konusunda yardım istemiştir. Görüşme sonucunda “kesin olarak geri çekilmeye olanak bırakmamayı” emir alan Mehmed Nihat, anılarında bu görüşmenin ardından Weber Paşa'ya ordudan baskı ve etki yapılmaya başlandığından söz etmektedir.³⁰⁴ Kâzım Bey vasıtasıyla Ordu Komutanı Liman von SANDERS'e yansıyan bu sorun karşısında, Zığındere Muharebesi Weber Paşa'nın son savaşı olmuş, 8 Temmuz 1915'te onun Güney Grubu Komutanlığı görevine son verilerek³⁰⁵ yerine Güney Grup Komutanı olarak Mehmed Vehip Paşa atanmıştır.³⁰⁶

Beşinci Ordu Komutanlığı, Temmuz ayı boyunca Güney Bölgesi'nde devam eden muharebelerle yıpranan komuta heyetleri ve birliklerin eksiklerini gidermeye çalışırken birliklerine dinlenme imkanı sağlamaya gayret ettiği bir dönemde, Başkomutanlık Vekâleti'nden de sürekli taarruz emirleri almaya devam etmiştir. Enver Paşa'nın özellikle Saros'tan bir çıkarma beklediği haberleri üzerine Liman Paşa da çeşitli kaynaklardan edindiği bilgiler ve grup komutanlarının düşünceleri üzerine İngilizler'in yeniden boğazı denizden zorlamasına ihtimâl vermemiştir. Asya yakasından da bir hareketin yapılamayacağı; buna karşın yarımadanın diğer bölgelerine, Saros veya Arıburun bölgelerinden herhangi birine bir çıkarmanın yapılacağı kanısına varmıştır.³⁰⁷

³⁰³ Mehmed Nihat; Bursalı Mehmed Nihat olarak da bilinir. Pek çok harp tarihi eserinin çevirisini yapmış ve eserler yazmıştır. İzmir Müstahkem Mevkii Komutanlığı Piyade Tugay Komutanı iken bir kaza kurşunuyla şehit olmuştur.

³⁰⁴ Mehmed Nihat Bursalı, **Büyük Harpte Çanakkale Seferi**, İstanbul, y.y. 1926, s. 21.

³⁰⁵ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 210.

³⁰⁶ Görgülü, a. g. e. , s. 78.

³⁰⁷ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 272.

Bu düşünceden hareketle Beşinci Ordu, çıkarma hazırlığı için yarımada da büyük çaplı kuvvet kaydırmaları yapmış, Ordu Komutanı Liman Paşa, Ordu'yu üç grup haline getirmiştir.³⁰⁸

Anafartalar Grubu'nun hemen altında, Kabatepe'nin güneyine kadar olan bölgede, Kuzey Grubu adı altında toplanan üç tümenlik kuvvetin başına Ali Rıza Paşa getirilmiş,

Seddülbahir'deki Güney Grubu Kumandanlığı'na , Vehip Paşa'nın yerini almak üzere Cevad Paşa tayin edilmiş, Saros Bölgesi'ni ise Alman Generali von der Goltz 'un kumandasındaki birlikler korumaktadır. Goltz Paşa'nın Irak Cephesi'ne tayini ile buraya Esat Paşa tayin edilmiştir.

Müttefiklerin yapacağı çıkarma hareketine karşı hazırlıklarla geçirilen sürenin ardından, düşmanın ilerleme girişimlerinin haber alınmasıyla beklenen günün yaklaştığı anlaşılmıştır.

6 Ağustos 1915 tarihinde, Müttefik Kuvvetler Komutanı General Hamilton, İngiltere'den aldığı takviye güçlerle Arıburnu'nda saldırılara başlamıştır. Arıburnu Muharebesi'nde müttefikler, boğazlara ulaşarak yolu açmayı amaçlamış ve bunun için de yüksek tepelere hakim Türk birliklerini arkadan kuşatmak istemişlerdir. Bütün bunları büyük bir gizlilik içinde yapmaya çalışan düşman, Türk gözetleme postalarınca fark edilerek müdahale edilmiştir.³⁰⁹ Anzaklar'a rehberlik eden Rumlar'ın yolları şaşırması ve arazinin sarp olması dolayısıyla müttefikler, bu kuşatmadan bir sonuç alamamışlardır.

6 – 7 Ağustos 1915 tarihinde gerçekleşen Arıburnu Muharebeleri'nin bu sonuca ulaşmasında Beşinci Ordu'nun öngörüsüyle Kuzey Bölgesi'nde gereken tedbirlerin alınması önemli bir yer tutmuştur. Beşinci Ordu Kurmay

³⁰⁸ Mühlman, a. g. e. , s. 137.

³⁰⁹ ATASE Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 216, Dosya: 908.

Başkanı Kâzım Bey, bu hazırlıklar içerisinde Güney Grubu ve Saros Grubu'ndan belirlenen kuvvetlerin Kuzey Bölgesi'ne kaydırılması ile bizzat ilgilenmiş, 6 Ağustos günü saat 19:20'de bu konuyla ilgili emrini adı geçen gruplara göndermiştir.³¹⁰

Düşmanın yeni ve büyük harekâtının başladığı haberi Beşinci Ordu Karargâhı'na ulaştığında Kâzım Bey, Arıburnu'nda Esat Paşa'nın yanında bulunmaktadır. Kuzey Grubu'nun geri ile irtibatını kesen en şiddetli ateş hattında bulunduğu karargâhına geç saatte dönebilmiştir.³¹¹ Beşinci Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi Yarbey Kâzım, 6 Ağustos günü gece yarısından sonra, Saros Grubu Komutanı Albay Ahmed Fevzi'yle telefonda görüşerek,³¹² düşmanın Kuzey ve Güney Grupları'nda birkaç gündür faaliyetlerini artırdığını, özellikle Kuzey Grubu'nun sol tarafına bugün şiddetli taarruzlarda bulunduğunu, şimdiye kadar yapılan çarpışmalar dikkate alındığında düşmanın bu gibi hareketleri müteakiben diğer mahallerde yapacağı daha büyük çaplı ciddi girişimlerin hazırlığı içinde olduğunu, ordu karargâhınca düşmanın bu kez Saros mıntıkasına bir çıkarma girişiminde bulunmasının olası görüldüğünü bildirmiş ve grup birliklerinin her ihtimâle karşı hazır bulunmaları gereğine dikkat çekmiştir.³¹³

7 Ağustos günü sabah 07:00'de Kâzım Bey, tekrar Ahmed Fevzi Bey'i aramış ve ona Beşinci Ordu Komutanı Liman Paşa'nın kendisini Anafartalar Grubu Komutanı tayin ettiğini bildirmiştir.³¹⁴ Öğleden sonra saat 14:00'te Yalova Köyü'nde Liman Paşa, Albay Ahmed Fevzi Bey, Yarbey Kâzım Bey ve bir Alman emir zâbiti bir araya gelmişler, jandarma karakolundaki bir odada bir buçuk saat görüşme yapmışlardır. Bu görüşmede Beşinci Ordu

³¹⁰ ATASE Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 4350, Dosya: H – 5.

³¹¹ Sanders, a. g. e. , s. 110.

³¹² Cemil Conk, **Çanakkale Conkbayırı Savaşları**, Ankara, Harp Tarihi Dairesi Yayınları 1959, s. 83-85.

³¹³ **Türk Kurmay Subaylarının Gözüyle Çanakkale Savaşı**, Haz. Burhan S. Iır İstanbul, Salyangoz Yayınları, 2006, s. 30.

³¹⁴ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 356.

Komutanının verdiği emir ve bilgileri alan Ahmed Fevzi Bey, saat 15:30'da Kocaçimen'e gitmek üzere Yalova'dan hareket etmiştir. Yeni Anafartalar Grubu Komutanı, yolda rastladığı bir telefon merkezinde Kocaçimen ve Anafartalar Bölge Komutanları ile konuşmuş³¹⁵ ve bu görüşmeler sonucunda Liman Paşa'nın kendisine verdiği bilgilerin tamamıyla hatalı olduğu kanısına varmıştır. 8 Ağustos günü , Ahmed Fevzi Bey derhal Beşinci Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi Yarbay Kâzım'ı aramış ve muharebenin Kocaçimen Dağı'ndan değil Anafartalar'dan idaresinin daha doğru olacağını düşünerek o yöne hareket etmekte olduğunu bildirmiştir.³¹⁶ Yarbay Kâzım Bey'den de durumunu Ordu Komutanı'na arzını rica etmiştir. Aynı gün ordunun düşüncelerini almak amacıyla Yarbay Kâzım'ı tekrar aramış ancak Kâzım Bey kendisini az sonra tekrar arayacağını belirterek telefonda ayrılmış ve nitekim yarım saat geçmeden Ahmed Fevzi Bey'i aramıştır. Liman Paşa ile görüşen Kâzım Bey, Ordu Komutanı'nın Ahmed Fevzi Bey'in belirttiği harekât planını aynen tasvip ettiğini, ancak hemen taarruz etmesini emrettiğini belirtmiştir. Bunun üzerine askerîn halsiz olduğunu ifade eden Ahmed Fevzi Bey, Yarbay Kâzım Bey'den; *"Ben size Müşir Paşa'nın emirlerini ilettim, üst tarafı size aittir."* cevabını almıştır.³¹⁷

Ahmed Fevzi Bey, yeniden Kâzım Bey'e telefonla ulaşarak; Liman Paşa'nın bugün gerçekleştirmesini istediği taarruzu doğru bulmadığını ve ertesi gün şafağına kadar taarruzu ertelediğini anlatmıştır.³¹⁸ Yarbay Kâzım Bey, bunun üzerine en iyisinin doğrudan doğruya kendisinin Liman Paşa ile konuşması olacağını söylemiştir.³¹⁹

³¹⁵ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C.V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 400.

³¹⁶ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C.V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 396.; Bilbaşar, a. g. e. , s. 354 - 356.

³¹⁷ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 404-409.

³¹⁸ Mustafa Kemal, **Anafartalar Muharebatı'na Ait Tarihçe**, Yayn. Uluğ İğdemir, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990, s. 28; Conk, a. g. e. , s. 87-88.

³¹⁹ Bilbaşar, a. g. e. , s. 356.

Liman Paşa ile telefonda konuşan Ahmed Fevzi Bey, kesin bir taarruz emri almış ancak gerçekleştirmemiştir. Bunun üzerine Yarbay Kâzım Bey, Ahmed Fevzi Bey'i telefonla arayarak Liman Paşa'nın yanında olduğunu ve taarruz emrine neden uymadığını sorduğunu bildirmiştir. Bunun sebebini daha önce izah ettiğini belirten Ahmed Fevzi Bey, bir müddet sonra bir şifre emri almıştır. Beşinci Ordu Komutanı Liman Paşa'dan gelen bu şifrede;” *Anafartalar Grubu Kumandanlığına tayin edilen Mustafa Kemal Bey karargâhınıza geldikten sonra emir ve kumandayı kendilerine bırakarak İstanbul'a hareketiniz rica olunur.*” demektedir.³²⁰

Mustafa Kemal, Arıburnu Cephesi'ndeki savaşların ilk gününden beri bölgeden ayrılmamış ve en kanlı muharebelerin içinde yer almıştır. Anzak askerlerinin ilk hücumunun şiddetine hedef olan birlik ona ait On dokuzuncu Tümen olmuştur. 7 Ağustos'ta yine müttefiklerin süvarilerinin ilk ve son piyade muharebesi olarak tarihteki yerini alan Conkbayırı Muharebesi'nde, bu birliği tamamen yok eden yine Mustafa Kemal'in askerleridir. 7 Ağustos 1915 tarihinde gerçekleşen Conkbayırı Muharebesi'nde düşman bölgedeki Türk Mevzîlerini deniz ve kara topçu ateşleriyle dövdükten sonra Conkbayırı tepelerine ulaşmıştır. Mustafa Kemal'in komutasındaki On dokuzuncu Tümen karşı taarruza geçerek düşmanı durdurmuştur.

8 Ağustos günü müttefikler Conkbayırı'na karşı tasarladıkları genel taarruzu geliştirerek birliklerini oldukça geniş bir bölgeye yaymışlardır. Özellikle Kanlısirt Bölgesi'nde ilerleyen İngilizler, kullandıkları el bombalarıyla Türk Kuvvetlerini durdurmaya başlamışlardır.³²¹

8 Ağustos öğle vakti cephede durum son derece tehlikeli bir hâl almıştır. Bu durumu Kuzey Grubu Komutanı Esat Paşa'ya bildiren Kurmay Başkanı

³²⁰ Bilbaşar, a. g. e. , s. 358. Ahmed Fevzi Bey, İstanbul'a döndükten sonra emekli olduğu kendisine tebliğ edilmesine rağmen bu karar bir süre sonra değiştirilmiştir. Üçüncü rütbeden Kılıçlı Osmanî Nişanı'yla taltif edildikten sonra Viyana Ataşemiliteri olarak tayin edilmiş ve rütbesi geri verilmiştir.

³²¹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 338–340.

Fahrettin Bey, Esat Paşa'ya durumun şiddetle kötüye girmekte olduğunu ve Conkbayırı Bölgesi'nde kudretli bir komutanın tayini lâzım geleceğini söyledikten sonra onun için de Mustafa Kemal Bey'in kolordu kumandanı olarak bu bölgeye verilmesini teklif etmiştir. Bu teklifi yerinde bulan Esat Paşa, bu teklifi kendisinin ordu komutanına yapması lâzım geldiğini belirtmiş ve Fahrettin Bey' den de bu isteği Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi Kâzım Bey'e bildirmesini istemiştir. Telefonla Kâzım Bey'e ulaşan Fahrettin Bey, yanında Esat Paşa'nın da bulunduğunu belirttikten sonra, Conkbayırı'ndaki durumu Kâzım Bey'e uzun uzun anlatarak buradaki kuvvetlerin Mustafa Kemal'in emrinde bir kolordu halinde toplanmasını Esat Paşa'nın istediğini söylemiştir. Kâzım Bey, bir aralık duraklayarak; Mustafa Kemal'in sağ yanına yardım istemediği için Liman Paşa'nın bu isteği kabul etmeyeceğini sandığını belirtmiştir. Bunun üzerine Fahrettin Bey, kolorduca bu konuda bir kusur görmediklerini, şimdi tehlike arz eden duruma karşı gerekli tedbirlerin alınmasının zamanı olduğunu ve bunu da yalnızca Mustafa Kemal'in yapabileceğine kani olduklarını ifade etmiş ve Kâzım Bey'e Liman Paşa'dan muvafakat alması için ısrarla rica etmiştir.³²²

Conkbayırı'ndaki tehlike gittikçe büyümesi ve önüne geçilmez bir duruma gelmesi üzerine saat 20:00'de tekrar telefonla Kâzım Bey'i arayan Fahrettin Bey, hattın melanj olması üzerine Kâzım Bey ve Mustafa Kemal'in tarihî konuşmasının arasına girmiştir. İlk günden bu yana her an ateş hattında olan Mustafa Kemal, Beşinci Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi Yarbey Kâzım Bey'e, Türk hatlarının durumunu tehlikede gördüğünü anlatmaktadır.³²³ Yarbey Kâzım Bey, telefonda Liman Paşa'nın Mustafa Kemal'e durumu nasıl gördüğünü ve düşüncelerini sorduğunu bildirmiştir. Bu soru karşısında Mustafa Kemal, Conkbayırı'nın durumunun hassasiyetini izah ettikten sonra durumun ıslahı için vakit kaybedilirse bir felâketle karşılaşılabilabileceğini belirtmiştir.³²⁴

³²² İmparatorluktan Cumhuriyete..., s. 100; Esad Paşa'nın Çanakkale Anıları, s. 176 -178, 272.

³²³ İmparatorluktan Cumhuriyete..., s. 101; Esad Paşa'nın Çanakkale Anıları, s. 178.

³²⁴ Mustafa Kemal, Anafartalar..., s. 26.

Mustafa Kemal'e göre; durum gittikçe tehlike arz etmeye başlamış, Anafartalar'a çıkan ve çıkmakta olan düşman kuvvetlerinin bu hücum temposunu devam ettirdiği takdirde, belki de kısa zaman sonra tüm tepeleri tahliye etmek gereği ortaya çıkacaktır. Onun düşünceleri doğrultusunda ilk alınacak tedbir bütün cephe ve kumandayı bir elde toplamaktır.³²⁵

Beşinci Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi Yarbay Kâzım Bey'in duydukları karşısındaki ilk sorusu: “ *Çare kalmadı mı?* ” olmuştur. Mustafa Kemal, bu soru karşısında: “ *Bütün mevcut kuvvetlerin tahtı kumandama verilmesinden başka çare kalmamıştır.* ” deyince Yarbay Kâzım Bey :” *Çok gelmez mi?* diye sormuş ve Mustafa Kemal'in buna yanıtı: “ *Az gelir !* ” olmuştur.³²⁶

Telefonun diğer ucunda bekleyen Fahrettin Bey, konuşmanın kesilmesinin ardından gülümseyerek Esat Paşa'ya dönmüş ve Ordu Komutasının, kendi teklifleri karşısında bizzat Mustafa Kemal'in fikrini sorduklarını, Mustafa Kemal'in direktmesi karşısında ona, teklifleri olan kolordu komutanlığının değil, ordu komutanlığının verilebileceğini sandığını ifade etmiştir.³²⁷

Nitekim aynı gün gece yarısı saat 21:50'de Mustafa Kemal'in, “*Anafartalar Grubu emir ve komutasını almak üzere hemen hareket buyurması....*” ifadeleriyle başlayan atama emriyle³²⁸ Mustafa Kemal, Türk'ün kaderini değiştirecek tarihî görevine atanmıştır.

³²⁵ Bilbaşar, a. g. e., s. 360.

³²⁶ Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, Haz. Uluğ İĞDEMİR, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 186; Mustafa Kemal, *Anafartalar...*, 26; Ruşen Eşref Ünaydın, *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat*, İstanbul, Varlık Yayınları, 1954, s. 51; Uluğ İğdemir, “Atatürk'ün Anafartalar Grubu Komutanlığı'ndan İstifasına Dair Bazı Belgeler”, *Bellefen*, C. XXXII, S. 125-128, 1968 s. 474; Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk: Hayatı ve Eserleri*, Ankara, Güven Basımevi, 1963, s. 89; Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977, s. 56; Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972, s. 113. TEZER, bu eserinde pek çok yazarın düştüğü yanılgıyı yineleyerek, Yarbay Kâzım (İNANÇ) Bey'den “Kâzım DİRİK” adıyla söz etmiştir.

³²⁷ *İmparatorluktan Cumhuriyete...*, s. 101.

³²⁸ Mustafa Kemal, *Arıburnu...*, s. 186-187.

Liman Paşa, bu görevi Mustafa Kemal'e verme sebebini; *"İlk askeri başarısını Trablusgarp'ta kazanmış olan Mustafa Kemal Bey, sorumluluk almasını seven görevine bağlı bir komutan karakterine sahipti. Kendisi 25 Nisan sabahı, On dokuzuncu Tümen ile kendi kararıyla muharebeye müdahale ederek düşmanı sahile kadar sürmüş ve bundan sonra üç ay durmaksızın, kırılmaz bir dirençle şiddetli taarruzlara başarıyla karşı koymuştu. Kararlılık ve çalışkanlığına tamamen güvenebilirdim."* ifadeleriyle açıklamıştır.³²⁹

Liman Paşa, Mustafa Kemal'in yüksek kabiliyetlerini eskiden beri bildiği halde ona yüksek bir paye verilmekten Enver Paşa tarafından alıkonulmuş olabilir. Ancak cephedeki tehlike artınca Liman Paşa da kendi düşüncelerine göre karar vermiştir.³³⁰

Böylece bir günlük gecikmeyle 9 Ağustos 1915 günü sabah 04:30'da başlayan Conkbayırı veya Birinci Anafartalar Muharebesi , Mustafa Kemal'in bizzat yönetimi ile gerçekleşmiştir. Tarafların taarruz için tertiplenmesine karşılık Türk Birlikler,daha önce harekete geçmiş ve daha şiddetle hücum ederek düşman taarruzunu çabuk kırmıştır.³³¹ Mustafa Kemal'in başlattığı taarruzlar ile İngilizler düş kırıklığına uğratılmış ve kıyıya doğru geri püskürtülmüştür.³³² Bu muharebenin en önemli anısı, İngilizler'in şiddetle ateş altına aldığı gözetleme yerinden bir an ayrılmayan Anafartalar Grubu Komutanı Albay Mustafa Kemal'in,düşman mermilerinden saçılan bir şarapnel parçasının sağ göğsüne isabet etmesi olmuştur. Şarapnel sadece , saatini parçalamış, kendisine bir zarar vermemiştir.³³³ Bu saatten geri

³²⁹ Sanders, a. g. e. , s. 113.

³³⁰ Alan Moorehead, "Türk'ün Kahramanlık Destanı: Çanakkale" Çev. Ahmet Emin Yalman, **Vatan Gazetesi**, Ocak-Mayıs, 1957.

³³¹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 410.

³³² **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C.V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 368.

³³³ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 376.

kalanları savaştan sonra Liman Paşa anı olarak almış ve Mustafa Kemal'e de ailesinin asalet armasını taşıyan bir saat hediye etmiştir.³³⁴

9 Ağustos 1915 günü muharebeleri, İngilizler için hiç beklemedikleri bir başarısızlıkla sonuçlanmış, bunun üzerine Anafarta sırtlarını elde etmek isteyen İngilizler, 10 Ağustos sabahı yeniden taarruza geçmişlerdir. Ancak kıtaların verdiği zayıflığın fazlalığı üzerine taarruzlarını sürdürmeyi kesmişlerdir. Aynı örneği 12 Ağustos'ta da yaşayan İngilizler, sonuç olarak büyük kayıplar karşılığında kazandıkları arazi parçasını boşaltmak zorunda kalmışlardır.³³⁵ Müttefikler ile bundan sonra 15 ve 16 Ağustos günlerinde gece taarruzları yapılmış, İngilizler'in kısa bir süre Kireçtepe'yi ele geçirmelerine karşı yapılan taarruzla burası geri alınmıştır.

Beşinci Ordu, "Anafartalar'ın en buhranlı günü"nü³³⁶ atlatır atlatmaz yeniden bir dizi tertiplere girişmiş, Anafartalar Grubu'nu pekiştirmiştir.

21 Ağustos'ta Anafartalar üzerinden Kocaçimen – Conkbayırı Bölgesi'ni ele geçirmek amacıyla yeniden şansını denemek isteyen düşman, İkinci Anafartalar Muharebesi'nde geri püskürtülmüştür. Bu muharebe Çanakkale Muharebeleri'nin sonuncusu olmuş, düşman bir kez daha taarruza cesaret edemediği gibi Gelibolu Yarımadası üzerindeki amaçlarından vazgeçerek kuvvetlerini tahliye etmek zorunda kalmıştır.

Beşinci Ordu Komutanlığı, büyük bir gizlilik içerisinde planlanan düşman tahliyesinden habersiz Başkomutanlık Vekâleti'nin de emriyle Anafartalar Cephesi'nde bir süre daha yeni düzenlemeler yapmayı sürdürmüştür.³³⁷

³³⁴ **Atatürk Atatürk'ü Anlatıyor, "Benim Tutkularım Var", 1881 - 1919**, Haz. İbrahim Karakaş, Gülnur Aksop, İstanbul, Milliyet Yayınları, 2006, s. 150.

³³⁵ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 422.

³³⁶ Sanders, a. g. e. , s. 114.

³³⁷ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 463.

Eylül ayını bağlı olduğu ordusunun güçlerini takviye çalışmalarına yardım etmekle geçiren Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi Yarbey Kâzım Bey, 1 Eylül 1915 tarihinde Gümüş İmtiyaz ve Altın Liyakat Madalyaları ile taltif edilmiştir.³³⁸

Beşinci Ordu Komuta Grubu, 24 – 26 Eylül 1915 tarihinde Başkomutan Vekîli Enver Paşa'yı karargâhında ağırlamıştır.³³⁹ Bu teftişin ardından , muharebelerden sonra karmakarışık olan kıtaların asıl kuruluşlarını alma ve tertiplenme çalışmalarına hız verilmiştir. Ekim ayında birliklerini düzenleme işine devam eden Beşinci Ordu, Kasım'ın sonlarına doğru İngilizler'in çekilme ihtimâline karşı birliklerini uyarmış ancak kesin sonucu sağlayacak büyük bir taarruz planının hazırlıklarına başlamıştır.

6 Aralık 1915 günü İngilizler,Çanakkale Cephesi'nin tahliyesine karar vermişlerdir.³⁴⁰ Bu nedenle, Beşinci Ordu'nun planladığı büyük taarruz gerçekleşmemiştir.

Beşinci Ordu Karargâhı'na, İngilizler'in büyük bir titizlikle düzenleyip uyguladığı tahliye haberi, 20 Aralık saat 04:00'te Beşinci Ordu Karargâhı Birinci Şube Müdür Vekîli Yüzbaşı Ali Remzi³⁴¹ tarafından ulaştırılmıştır. Öncelikle Beşinci Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi Yarbey Kâzım Bey'i uyandırarak durumu bildirmiştir. Kâzım Bey, şimdiye kadar ordu karargâhından hemen hiç kimsenin ordu komutanıyla temasa gelmesine izin vermemesine rağmen bu önemli haberi komutana kendisi vermeyi uygun bulmamış ve Yüzbaşı Remzi'yi karargâh bürolarından 150 m. kadar uzakta kurulu bir barakada oturan Liman von SANDERS'in yanına göndermiştir.³⁴²

³³⁸ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

³³⁹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 468.

³⁴⁰ ATASE Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 542, Dosya: 2116 – A .

³⁴¹ Emekli General Remzi YİĞİTGÜDEN.

³⁴² **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 492.

Haberi duyan Liman Paşa önce sevinmiş ve bu durum için şükretmiş, ardından tüm dikkatlerine rağmen düşmanın kuvvetlerini geri çekmekteki başarısına sinirlenmiştir.³⁴³

Müttefiklerin yarımadaдан tahliyesinin ardından Beşinci Ordu'nun , 9 Ocak 1916 tarihinde verdiği ordu emriyle orduda yeni düzen kurulmuştur. Gelibolu Yarımadası bundan sonra, 1916 Ocak ayında karargâhı Lüleburgaz'a nakledilen, Beşinci Ordu emrinde bulunmuş ve Gelibolu'da komutan olarak Cevad Paşa kalmıştır.³⁴⁴

Çanakkale Cephesi'nin önemli isimlerinden biri olan Yarbay Kâzım Bey, düşmanın geri çekilme döneminde Erkân-ı Harbîye Reisliği bünyesinde olmak üzere bir hafta kadar Saros Körfezi Kumandanlığı görevinde bulunmuştur.³⁴⁵ Savaşın sonunda; 14 Aralık 1915 tarihinde miralaylığa (albay) terfî etmiş, 25 Aralık 1915'te Alman Islah Heyeti'nce ve 6217 numaralı tezkereye göre Almanya'dan Birinci Sınıf Demir Salib Nişanı almış, 17 Ocak 1916 tarihinde de 8 – 9014 numaralı tezkereye göre Üçüncü Rütbeden ile taltif edilmiştir.³⁴⁶

Beşinci Ordu'nun kurulmasının ardından vakit kaybetmeden 25 Ocak 1915 tarihinde Gelibolu'ya ilk adımı atan Liman Paşa ve Miralay Kâzım Bey, savaşın ardından cepheden en son ayrılan isimler olmuşlar, yine bir Ocak günü, 15 Ocak 1916'da saat 21:30'da Uzunköprü yoluyla İstanbul'a gitmek üzere Yalova dolayındaki karargâhlarından ayrılmışlardır.³⁴⁷

Çanakkale'den ayrıldıktan sonra da Liman Paşa ve Kâzım Bey, birlikte hareket etmişlerdir. İstanbul'da bir süre kaldıktan sonra 29 Ocak 1916

³⁴³ Sanders, **a. g. e.** , s. 127.

³⁴⁴ Sanders, **a. g. e.** , s. 133.

³⁴⁵ **TBMM Arşivi**, Sicil No: 855, Azayî Kiramına Mahsus Tercüme-i Hâl Varakası.

Kâzım Bey'in Saros Körfezi Kumandanlığı görevine ait bir bilgiye MSB Arşivi'nde bulunan Şahsî Dosyası'nda rastlanamamıştır. Bilginin alındığı kendi ifadelerinde ise görev tarihi belirtilmemiştir.

³⁴⁶ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi; El Yazması Belge.

³⁴⁷ **ATASE Arşivi**, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 3474, Dosya: H – 56.

tarihinde Lüleburgaz'daki yeni karargâhı teftiş etmeye gitmişlerdir. Bu ziyaretin ardından 30 Ocak 1916 'da öğleden sonra Lüleburgaz karargâh Karargâhı'ndan ayrılarak Onaltıncı Kolordu Komutanı olarak Edirne'ye atanan³⁴⁸ Mustafa Kemal'i ziyaret etmek amacıyla Edirne'ye gitmişlerdir.³⁴⁹

Mustafa Kemal, Gelibolu'da bir taraftan düşmana karşı savaşırken diğer taraftan aralarında fikir ayrılıklarından kaynaklanan bir gerginlik yaşadığı Enver Paşa ile de ilişkilerini dengede tutmaya çalışmıştır. Ancak Çanakkale Cephesi'nde terfisini bekleyen Mustafa Kemal, Beşinci Ordu'nun bu konudaki önerisinin Başkomutanlık Vekâleti'nce 2-3 ay bekletilmesi karşısında Başkomutanlık Vekâleti'ne istifasını sunmuştur. 27 Eylül 1915'te, Beşinci Ordu Erkân-ı Harbîye Reisi Kâzım Bey ile bu konuda görüşmeler yapmıştır.³⁵⁰ Savaşın sonunda, albaylığa terfi edilmesine engel olan nedenleri anlamak üzere Kâzım Bey'i telefonla arayan Mustafa Kemal, yoluna tertiplenen engelleri sezdiğini, bir gün makamca onları şaşırtacak noktaya geleceğini belirtmiş ve Kâzım Bey'den gerekenleri ikaz etmesinin yararlı olacağını ifade etmiştir.³⁵¹

Kâzım Bey, ordunun yeniden tertiplenmesi sırasında yaptığı karargâh gezilerinde, subayların terfileri ve kıdem zammı konusunda Başkomutanlık Vekâleti'nin uyguladığı politika sebebiyle durumu yatıştırmak zorunda kalmıştır. Savaşın bitişiyle yeni düzeni kurmaya çalışan subaylar, bu konuda da Kâzım Bey'den yardım talep etmişlerdir.³⁵²

Sonuç olarak Çanakkale Zaferi; müttefikleri hayal kırıklığına uğratarak planlarını bozmuş ve savaşın iki yıl uzamasına sebep olmuştur. Özellikle Arıburnu, Anafartalar ve Conkbayırı'nda gerçekleştirilen muharebeler, Türk Milleti'ne yıllardır yaşanan yenilgilerden sonra bir umut ışığı yakmıştır.

³⁴⁸ **İmparatorluktan Cumhuriyete...**, s. 105.

³⁴⁹ Çalışlar, **a. g. e.**, s. 144.

³⁵⁰ Çalışlar, **a. g. e.**, s. 120.

³⁵¹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, s. 611.

³⁵² Çalışlar, **a. g. e.**, s. 122-134.

Bu ışık, Çanakkale’de meş’aleyi eline alarak öne çıkan Mustafa Kemal önderliğinde Millî Mücadele yolunu da aydınlatacak ışık olacaktır.

Çanakkale Zaferi şüphesiz ki, kendinden katlarca üstün bir düşmana karşı mücadele veren Türk Ordusu’nun eseridir. Bu ordunun komuta kadrosunda hayati bir görev yerine getirenlerden biri de Kâzım Bey olmuştur. Onun , yıllardır Türk komutanların yönlendirmesine alışık olan askerî kadro ile Liman Paşa arasındaki üslûp farklılığını dengede tutması savaşın cephe gerisinde de şiddetlenmesini önlemiştir.

Miralay Kâzım Bey, Çanakkale Muharebeleri’nden sonra da 1916 senesi boyunca İstanbul’da, Liman Paşa’nın maiyetinde çalışmıştır.³⁵³ 13 Temmuz 1916 tarihinde ve 3311 – 2420 numaralı tezkereye göre Avusturya Devleti tarafından Şovalye Rütbesi’nden Leopold Nişanı alan³⁵⁴ Kâzım Bey, bu süre içinde bir taraftan Lüleburgaz’daki Beşinci Ordu Karargâhı’nı sık sık teftişe giderken diğer taraftan da Liman ve Enver Paşalar’ın arasındaki siyasî çekişmelerin içinde yer almıştır. Beşinci Ordu’nun emri altında bulunmasında başka Alman Askerî Heyet Başkanı sıfatını da taşıyan Liman Paşa, Alman subaylarının nerelerde kullanılacağı konusunda Enver Paşa ile uzun süren gerginlikler yaşamıştır. Bu çatışmalar sonucunda Almanya’ya geri çağırılmayı bekleyen Liman Paşa, Nisan ayında Kurmay Başkanı Kâzım Bey’in Enver Paşa’dan getirdiği bir yazı almıştır. Enver Paşa, sorunun Liman Paşa’nın isteği doğrultusunda çözümlenebileceği ifadesiyle onun Almanya’ya dönüşünü engellemiştir.³⁵⁵

1916 senesi ilkbaharında Beşinci Ordu Karargâhı Bandırma’ya taşınmıştır. Yaz başında Beşinci Ordu’dan diğer cephelere takviye birlikler istenmesi ve bulunduğu mevkiinin önemine rağmen ordunun gücünün

³⁵³ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

³⁵⁴ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, 84628 / 1042 Numaralı Hariciye Vekâleti Tezkeresi ; El Yazması Belge.

³⁵⁵ Sanders, **a. g. e.** , s. 143 - 145.

zayıflatılması üzerine Liman Paşa, ordu komutanlığından istifa ettiğini bildirirse de bu istek kabul edilmemiştir.³⁵⁶

13 Mayıs 1917 tarihinde, 8 – 4799 numaralı tezkereye göre Üçüncü Osmanî Nişanı taltifen Kılıçlı'ya tahvil edilen Kâzım Bey, 12 Haziran 1917 tarihinde 8 – 3600 numaralı tezkereyle On dokuzuncu Kolordu Kumandanlığı Vekâleti'ne tayin olmuşsa da 21 Haziran 1917 tarihinde Beşinci Ordu Erkân-ı Harbîye Riyâseti bünyesindeki görevinde kalması uygun bulunmuştur. 1917 senesi Kâzım Bey için taltiflerle dolu bir sene olmuştur. 30 Temmuz 1917'de Saksonya Dükaliği tarafından Şeref Salibi Nişanı almış, 25 Ağustos 1917'de 4048 numaralı tezkereye göre Almanya'dan Kılıçlı İkinci Rütbeden Kırmızı Kartal Nişanı verilmiştir. 23 Eylül 1917 tarihinde ve 8 – 10933 numaralı tezkereye göre tekrar İkinci Rütbeden Kılıçlı Mecidi Nişanı ile taltif olmuştur.³⁵⁷

1917 Ekimi'nde Alman İmparatoru'nun Çanakkale'yi ziyaretine hazırlanan Beşinci Ordu Komuta Heyeti, bu ziyaretin ardından Almanya'ya gitmiştir.

Kâzım Bey'in 16 Ocak 1918 tarihinde Başkomutanlık Vekâleti'ne verdiği dilekçeyle Avrupa'daki Garp Cepheleri'ni görmek üzere Almanya'ya gitme isteği kabul edilmiştir.³⁵⁸ Liman Paşa anılarında bu seyahatten söz ederken Kâzım Bey ile ilgili olarak; *"Seyahatimde Binbaşı Prigge'den başka Beşinci Ordu Kurmay Başkanım Albay Kâzım Bey'i de götürmeme müsaade edilmişti. Kâzım Bey, 1914 senesi sonbaharından beri Kurmay Başkanı sıfatıyla bana sadakatle yardım ve yoldaşlık etmiş ve karşılaşmış olduğum bazı zorlukları bertaraf etmişti."*³⁵⁹ ifadelerine yer vermiştir. 22 Ocak 1918'de Liman Paşa, Binbaşı Prigge ve Albay Kâzım Bey, İstanbul'dan hareket etmişlerdir. İlk önce Belçika'ya giderek muharebe meydanlarını, istihbarat

³⁵⁶ Sanders, a. g. e. , s. 146 - 153.

³⁵⁷ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

³⁵⁸ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Belge No: 21.

³⁵⁹ Sanders, a. g. e. , s. 236.

okulunu ve harp akademisini görmüşlerdir. Aynı ay içinde Bükreş'i ziyaretleri sırasında Kâzım Bey, Avusturya Hükûmeti tarafından İkinci Sınıf Liyakat Madalyası ile taltif edilmiştir.³⁶⁰ Şubat ayında Almanya'da ziyaretlerine devam eden grup Enver Paşa'nın Liman Paşa ile görüşme isteğiyle bu ayın ortalarında sona ermiştir.³⁶¹

1918 yılı Mart ayı Albay Kâzım Bey ve Liman Paşa'nın yeni bir yolculuğa birlikte çıkacakları bir tarih olacaktır. Çanakkale Cephesi'nden sonra Filistin Cephesi'nde de Kâzım Bey, Ordu Komutanı olan Alman General'in Kurmay Başkanı olarak görev yapacaktır.

1. 3. 2. Sîna – Filistin Cephesi'ndeki Faaliyetleri:

Birinci Dünya Savaşı'nda Almanlar'ın kendi çıkarları doğrultusunda sürekli ısrarlarıyla³⁶² açılan cephelerden birisi de Sîna- Filistin Cephesi olmuştur. Süveyş Kanalı'nı ele geçirerek İngiltere'nin sömürgelerine giden yolları kesmeyi amaçlayan Almanlar, böylece onların özellikle Hindistan'dan edinecekleri insan gücü ile Avrupa Cephesi'ni takviye etmelerini engellemeyi planlamışlardır. Ayrıca Mısır'ın Türkler tarafından alınmasının geç olmadığını savunarak yapacakları Alman yardımıyla bu planlarının gerçekleşebileceği konusunda Türk Başkomutanlığı'nı iknâ etmişlerdir.

1914 yılı sonlarında Almanlar tarafından planlanan Kanal Harekâtı'na bölgedeki ordunun kumandanı Zeki Paşa'nın taraftar olmaması üzerine yerine Cemal Paşa atanmış, Ocak 1915'te gerçekleştirilen Birinci Kanal Harekâtı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu başarısızlığın ardından İkinci Kanal Harekâtı'nın hazırlıklarına başlanmışsa da ordunun lojistik bakımdan çok zayıf olması ve çöl şartlarının ağırlığı sebebiyle oldukça olumsuz koşullarda mücadele edilmiştir. Haziran 1916'da Arap milliyetçileri isyan

³⁶⁰ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, El Yazması Belge.

³⁶¹ Sanders, a. g. e. , s. 236 - 238.

³⁶² Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sîna - Filistin Cephesi, C. IV, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât , 21 Nisan 1917 - 30 Ekim 1918, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1986, s. III.

etmiş, Temmuz ayında Mekke isyancıların eline geçmiştir. Bu duruma rağmen Ağustos 1916'da kahramanca savaşan Türk birlikleri bir ay süren harekât sonunda geri çekilmek zorunda kalmışlardır. İkinci Kanal Harekâtı'ndaki yenilginin ardından Türkler'in Sîna Yarımadası'ndan Gazze'ye çekilmeleri üzerine³⁶³ taarruza geçen İngilizler, 26 Mart 1917 tarihinde Birinci Gazze Muharebesi'nde Filistin'in içine giden tüm yolların geçtiği Gazze'yi ele geçirmek isteseler de³⁶⁴ geri çekilmek zorunda kalmışlar, 19 Nisan 1917'de İkinci Gazze Muharebesi'nde de başarı sağlayamamışlardır.³⁶⁵ Fakat İngilizler, bölgeye yeni kuvvetler getirerek Kudüs istikametinde büyük bir taarruz hazırlığına başlamışlardır.³⁶⁶ Bu sırada İngiliz Kuvvetleri Başkomutanlığı'na atanan General Edmund Allenby'nin, Kudüs'ü milâdi yılbaşında hristiyan alemine hediye olarak sunmak istediğini belirtmesi³⁶⁷ Filistin Cephesi'nin önemini arttırmıştır.

11 Mart 1917 tarihinde, Gazze Muharebeleri'nden kısa bir süre önce Bağdat'ın İngilizlerce işgal edilmesiyle bölgede İngiliz nüfuzunun artması üzerine Alman Başkomutanlığı, bu şehrin yeniden alınması için gerekli yardımı yapacağını vaad etmiştir. Bu amaçla 24 Haziran 1917 tarihinde Halep'te Enver Paşa'nın başkanlığında bir komutanlar toplantısı yapılmış, diğer cephelerden dönen birliklerin Halep'te toplanarak Yedinci Ordu'nun kurulmasına ve ardından bu ordunun da Irak'taki Altıncı Ordu ile bir ordular grubu halinde birleştirilmesine karar verilmiştir.³⁶⁸

³⁶³ Şükrü Mahmut Nedim, **Filistin Savaşı, 1914 - 1918**, Çev. Abdullah Es, Ankara, Genelkurmay Basımevi 1995, s. 39.

³⁶⁴ Nedim, **a. g. e.**, s. 40.

³⁶⁵ Kress von Kressentein, **Türkler'le Beraber Süveyş Kanalı'na**, Çev. Mahzar Besim Özalpsan, İstanbul, Askerî Matbaa, 1943, s. 176 - 187.

³⁶⁶ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sîna - Filistin Cephesi**, C. IV, Ks. 1, Harbin Başlangıcından İkinci Gazze Muharebesinin Sonuna Kadar, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1986, s. 166 vd.

³⁶⁷ Nedim, **a. g. e.**, s. 51.

³⁶⁸ Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, **Yıldırım**, Ankara, Genelkurmay Yayınları, 2002, s. 12.

Yıldırım Ordular Grubu³⁶⁹ adı verilen ordular birliği, 5 Temmuz 1917’de kurulmuş,³⁷⁰ ordu komutanlığına Prusya eski Harbîye Nâzırı ve Genelkurmay Başkanı olan General Erich von Falkenhayn³⁷¹ tayin edilmiştir.³⁷²

General Edmund Allenby komutasındaki İngilizler’e karşı Gazze ve Birüssebi³⁷³ Meydan Muharebeleri’nde Yıldırım Ordular Grubu’nun geri çekilmek zorunda kalması ve Kudüs’ün kaybedilmesi üzerine General Falkenhayn görevinden alınarak Kurmay Başkanı Miralay Dommes ile birlikte Alman cephelerinden birine atanmış³⁷⁴ ve ardından ordu yeniden teşkilâtlandırılmıştır.

Başkomutan Vekîli Enver Paşa, Liman Paşa’yı daha Almanya seyahatindeyken görüşmek üzere davet etmiştir. 9 Şubat 1918 tarihinde Harbîye Nezâreti’ne giden Liman Paşa, Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı teklifi almıştır.³⁷⁵ Bu görev için Alman İmparatorluğu’ndan ve

³⁶⁹ “Yıldırım” ifadesi ilk kez Birinci Napolyon’un Mısır Seferi sırasında Türkler tarafından kullanılmıştır. Yıldırım Orduları’na Almanca verilen unvan “ F.Ordular Grubu ” dur. F harfi Falke isminin karşılığıdır. Yıldırım Ordular Grubu,Türk Yedinci ve Sekizinci Ordular’ın aynı komuta altında toplanmasıyla oluşturulmuş ve bu kuvvetler Alman birlikleriyle takviye edilmiştir. Bu Alman birliklerinin çekirdeğini “ Paşa II “ kapalı adıyla anılan ve Asya Kolordusu denilen üç taburlu bir alay teşkil etmiştir. Ayrıca, Yedinci ve Sekizinci Ordular dışında kalan birliklerden Suriye ve Batı Arabistan Genel Komutanlığı teşkil edilerek komutanlığına da Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa tayin edilmiştir. Tüm ayrıntılar için Bkz. Liman von Sanders, **Türkiye’de Beş Sene, Bir Alman Paşası’nın Çanakkale ve Filistin Hatıraları – Askerî Tarih Encümeninin Cevaplarıyla**, Çev. Osmanlı Genelkurmayı Askerî Tarih Encümeni Tercüme Heyeti , Yay.Haz. Muzaffer Albayrak, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2006, s. 210 vd.; Veli Yılmaz, **Birinci Dünya Harbi’nde Türk – Alman İttifakı ve Askerî Yardımlar**, İstanbul, İSAM Yayınları, 1993, s. 206 vd.; Akdes Nimet Kurat, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Bulunan Alman Generallerinin Raporları**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966. Ordunun kuruluş şemaları için Bkz. İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s. 138–154.

³⁷⁰ **ATASE Arşivi**, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 211, Dosya: 892.

³⁷¹ von Falkenhayn Paşa; Prusya Piyade Korgenerali’dir. Son olarak Dokuzuncu Ordu Başkanlığı yapmış,1917-1918’de Türk Mareşal rütbesiyle Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı görevinde bulunmuştur. 1922’de Piyade Korgenerali iken ölmüştür. Bkz. **Türkiye’de Vazife Alan Alman Subaylar**, Çev. Enis Arslan, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi, Basılmamış Daktilo Eser.

³⁷² Sanders, **a. g. e.** , s. 212.

³⁷³ Birüssebi; Beerşeba veya Bir Üs – Saba isimleriyle de bilinir. İsrail’de Necef Çölü kenarında bulunan Lût Gölü’ne ve Kızıldeniz’e giden yollara hakim şehirdir.

³⁷⁴ Joseph Pomiankowski, **a. g. e.** , s. 262 ; Sanders, **a. g. e.** , s. 242.

³⁷⁵ **ATASE Arşivi**, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 216, Dosya: 905.

Başkomutanlığı'ndan 24 Şubat 1918 tarihinde onay alan³⁷⁶ Liman Paşa, aynı gün görevine atandıktan³⁷⁷ hemen sonra yeni görev yerine hareket etmiştir.³⁷⁸

Mareşal Liman von SANDERS, komutanlık görevini kabul ederken Türk Genel Karargâhı'ndan isteyeceği tüm yardımların kabulünü şart koşmuş, ilk isteği ise; 1914 senesi sonbaharından beri maiyetinde çalışmış³⁷⁹ Alman diline vakıf olan tecrübeli, fevkalâde vazifeşinas bir zâbit olarak tanınan³⁸⁰ Beşinci Ordu Kurmay Başkanı Albay Kâzım Bey ile karargâhın Türk subaylarından bazılarını beraberinde götürmek olmuştur.³⁸¹ Başkomutan Vekîli'nden bu konuda alınan iznin hemen ardından Liman Paşa, Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'nın karargâhını Şam'dan Nasıra'ya taşımıştır.³⁸² 24 Şubat 1918 tarihinde İstanbul'dan ayrılan kurmay heyeti, özel trenleriyle 1 Mart günü öğle vakti Taberiye Gölü'nün güneyindeki Samah İstasyonu'na varmışlardır.³⁸³ Buradan, öğleden sonra saat üçe doğru Nasıra'ya hareket eden heyet demiryolu ile önce Afule'ye , oradan da otomobille Nasıra'ya ulaşmışlardır.³⁸⁴

Albay Kâzım Bey, İstanbul'dan ayrıldığı tarihte yani 1 Mart 1918'de Mirliva(tuğgeneral) olarak nasbedilmiş³⁸⁵ ve maaşı 4000 akçe olmuştur.³⁸⁶

³⁷⁶ Sanders, **a. g. e.** , s. 239.

³⁷⁷ **ATASE Arşivi**, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 216, Dosya: 905.

³⁷⁸ **ATASE Arşivi**, 4 / 11122, Klasör: 3704, Dosya: H – 19, Fihrist: 1 – 16'dan nakleden: **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sîna - Filistin Cephesi**, C. IV, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât , 21 Nisan 1917 - 30 Ekim 1918, s. 538.

³⁷⁹ Sanders, **a. g. e.** , s. 239; **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sîna-Filistin Cephesi**, C. IV, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât , 21 Nisan 1917 - 30 Ekim 1918, s. 539.

³⁸⁰ Steuberin, **Yıldırım**, İstanbul, Askerî Matbaa, 1862, s. 23.

³⁸¹ Sanders, **a. g. e.** , s. 239; **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sîna - Filistin Cephesi**, C. IV, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât , 21 Nisan 1917 - 30 Ekim 1918, s. 539.

³⁸² Steuberin, **a. g. e.** , s. 55; Ünal, **a. g. e.** , s. 447; Wallach, **a. g. e.** , s. 205. Wallach, Nasıra'dan "Nazareth" olarak söz etmektedir.

³⁸³ Sanders, **a. g. e.** , s. 240; **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sîna - Filistin Cephesi**, C. IV, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât , 21 Nisan 1917 - 30 Ekim 1918, s. 539.

³⁸⁴ Sanders, **a. g. e.** , s. 242.

³⁸⁵ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

8 Mart 1918 tarihinde³⁸⁷ Nasıra'da Kazanova adlı bir otelde bulunan Yıldırım Orduları Grubu Karargâhı'na ulaşan Liman Paşa, aynı gün Ordular Grubu'nun emir ve komutasını eline almıştır.³⁸⁸

Kâzım Paşa, tıpkı Çanakkale Cephesi'nde olduğu gibi Liman Paşa'nın ordu komutanlığını kabul ettiği gün onunla birlikte kendini bu kez de Filistin Cephesi yolculuğunda bulmuştur. Gelibolu'dan sonra bu kez Nasıra'daki ordu karargâhında yine Liman Paşa'nın himayesinde, yine ordu kurmay başkanlığı görevini yerine getirecektir.

Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı, Mart ayı boyunca cephede incelemeler yapmış, görülen aksaklıkların düzeltilmesi için tedbirler almış ve yeni savunma planları düzenlemiştir. Yeni kurmay heyetinin General Falkenhayn dönemindeki heyete göre en önemli farkı; karargâh kurmaylarının çoğunluğunun Almanlar'dan değil Türkler'den oluşmasıdır. Liman Paşa, komutasındaki Alman Askerî Komitesi'nin Türk Ordusu'nun kabiliyeti ve psikolojik durumu ile ilgili çalışmalarından istifade edemediği için Alman subayları göndermiştir.³⁸⁹ Böylece, emirler de önce ki gibi Almanca değil Türkçe olarak verilmeye başlanmıştır.³⁹⁰ Denilebilir ki; Liman Paşa, karargâhı Türkleştirmiştir.³⁹¹

³⁸⁶ T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No:2228, Maaş Çizelgesi.

³⁸⁷ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sîna - Filistin Cephesi, C. IV, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât, 21 Nisan 1917-30 Ekim 1918, s. 539.

³⁸⁸ Sanders, a. g. e. , s. 242.

³⁸⁹ Erkilet, a. g. e. , s. 13 ; Nedim, a. g. e. , s. 53. Filistin Cephesi'ne ait belgelerin bir bölümü bu sebeple Almanca'dır. Büyük bir bölümü Almanlar tarafından Almanya'ya götürülmüş, diğer bölümü de geri çekilme harekâtında yanmış veya kaybolmuştur.

³⁹⁰ ATASE Arşivi, 1/ 11122, Klasör: 3704, Dosya: H – 20, Fihrist: 1' den nakleden: Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sîna - Filistin Cephesi, C. 4, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât , 21 Nisan 1917 - 30 Ekim 1918, s. 547.

³⁹¹ Wallach, a. g. e. , s. 205 ; Steuberin, a. g. e. , s. 57.

9 Mart 1918 tarihinde İngilizler, Nablus'a ilerlemek amacıyla taarruza başlamışlar, üç gün süren şiddetli muharebelerin ardından düşmanın taarruzları durdurulmuştur.³⁹²

Yıldırım Orduları Grubu Kurmay Başkanı Kâzım Paşa, 1918 senesinin Mart ve Nisan aylarını genellikle Liman Paşa'nın kurmaya çalıştığı yeni savunma planlarının Başkomutanlık Vekâleti'ne iletilmesi işleriyle³⁹³ ve takviye birliklerin yerleştirilmesiyle geçirmiştir. İstanbul'dan gönderilen takviye birliklerin dağınıklığı ve yerlerini bulamaması konusunda Liman Paşa anılarında ; “*Ordular Grubu Kurmay Başkanı Albay Kâzım Bey,*³⁹⁴ *çok çalışkan bir Türk kurmay subayı olan Binbaşı Muzaffer Bey'in de yardımıyla, geri bölgelerde bazı acayip birlikler buluyordu....*” demektedir.³⁹⁵

Kâzım Paşa, hizmetlerinden dolayı 22 Mart 1918 tarihinde iki sene üç ay seferi kıdem zammı ile taltif edilmiştir.³⁹⁶

11 Nisan 1918'de Enver Paşa, Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na uzun bir yazı göndererek Yıldırım Orduları Karargâhı'nda devamlı surette bir irtibat subayının bulundurulacağını bildirmiş ve bu subayın her şeyden haberdar edilmesini istemiştir. Bu istek üzerine Yıldırım Orduları Grubu Kurmay Başkanı Kâzım Paşa, üzerinde ; “ .. *bir dakika geciktirilmesi ölüm cezasını gerektirir.*” ihtarı bulunan ve sonu; “ *ellerinizden öper, sağlığınıza dua ederim.*” sözleriyle biten uzun bir telgraf çekmiştir. Bu telgrafta Kâzım Paşa; “bir irtibat subayının atanmasıyla kendisine hakaret edilmiş olacağını, Kurmay Başkan olarak kalmasında zorlanmamasını, bir asker ve bu ülkenin bir çocuğu olarak sade paşa rütbesiyle değil nefer olarak da vatanına hizmet

³⁹² Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. III, Ks. 3, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 434.

³⁹³ Sanders, **a. g. e.**, s. 251.

³⁹⁴ Kâzım Bey, 1 Mart 1918 tarihinde Mirliya olarak nasbedilmişti.

³⁹⁵ Sanders, **a. g. e.**, s. 252.

³⁹⁶ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Belge No: 34 / 199.

etmeye hazır olduğunu “ dile getirmiştir.³⁹⁷ Enver Paşa, Kâzım Paşa’nın karargâhın yükünü hafifletmek için düşünülmüş olan bir irtibat subayının neden güvensizlik işareti sayıldığına bir anlam veremeyerek onun bu konudaki isteğini reddetmiştir.³⁹⁸

21-31 Mart 1918 tarihlerinde Birinci Şeria³⁹⁹ Muharebesi gerçekleşmiş, İngilizler Şeria ‘nın doğusuna doğru yarma harekâtı amacıyla ilerlemeye başlamışlardır. Bu zorlu muharebenin sonucunda sürekli takviye edilen Türk birlikleri, İngilizler’i geri püskürtmüşlerdir.⁴⁰⁰

30 Nisan – 2 Mayıs günlerinde İngilizler, hasat zamanının yaklaşması üzerine bölgedeki ürünleri Türkler’e kaptırmamak amacıyla İkinci Şeria Muharebesi’ni düzenlemişlerdir.⁴⁰¹ Saat 03:00’de başlayan bu taarruzu Nasıra’da bulunan Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı, sabah 07:30’da öğrenmiştir. Haberleşme hizmetindeki aksaklıklar, bazı telefon ve telgraf hatlarının asi Araplar tarafından kesilmesiyle artmıştır. Ordular Grubu Kurmay Başkanı Kâzım Paşa, Şeria Bölgesi’nde bulunan Dördüncü Ordu Komutanı Mersinli Cemal Bey⁴⁰² ile görüşmek amacıyla o sabah uçakla Amman’a uçmuş, oradan da otomobille Salt’a gitmeyi planlamıştır.⁴⁰³

Durumla ilgili ilk haberin alınmasının hemen ardından Liman Paşa, Türk birliklerinin Şeria’ya doğru taarruz etmesi emrini vermiştir. Saat 10 :00 sıralarında düşman Salt’ın önündeki tepelerde görüldüğü sırada Kâzım Paşa , Cemal Bey ile Salt’ın yaklaşık olarak üç km. kuzeybatısındaki tepelerde bulunmaktadır. Biraz sonra düşman keşif kollarıyla bu kesimdeki

³⁹⁷ Kâzım’ın Enver’e Özel Yazısı: Federal Askerî Arşiv, No: 247 / 197’den nakleden: Wallach, **a. g.e.**, s. 207.

³⁹⁸ Wallach, **a. g. e.** , s. 208.

³⁹⁹ Şeria’nın diğer isimleri; Jordan, Gavr ve Gor’dur.

⁴⁰⁰ Sanders, **a. g. e.** , s. 254-258; **Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, Sîna-Filistin Cephesi**, C. IV, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi’ne Kadar Yapılan Harekât , 21 Nisan 1917 -30 Ekim 1918, s. 556-565.

⁴⁰¹ Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbi’nde Türk Harbi**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1967, s. 43-45.

⁴⁰² Görgülü, **a. g. e.** , s. 152.

⁴⁰³ Sanders, **a. g. e.** , s. 269.

piyade taburu ileri emniyet postaları arasında ateş muharebesi başlamıştır. Ordu karargâhının Salt'ta olması ve düşmanın karargâha iyice yaklaşması sebebiyle Salt, terk edilmek zorunda kalınmış ve 30 Nisan saat 18:20'de bu kasaba İngilizler'in eline geçmiştir.⁴⁰⁴ Karargâhın Salt'tan Sevilah'a⁴⁰⁵ taşınmasının ardından takviye güçlerle 3 Mayıs gecesi taarruza başlayan Türk kuvvetleri Salt'ı geri almış ve böylece İkinci Şeria Muharebesi Türkler'in lehine sonuçlanmıştır.⁴⁰⁶ Ancak bu başarıdan istifadeye ve Şeria'nın batı kesimindeki tepeler hattının ele geçirilmesine ihtiyat kuvvetinin olmaması engel olmuştur.⁴⁰⁷

15 Haziran 1918 tarihinde Başkomutanlık Karargâhı'ndan gelen bir emirle Filistin Cephesi'ndeki Alman birliklerinin bölgeden geri çekileceği ve bazı birliklerin de Kafkas Cephesi'ne gönderileceği haberi üzerine bu durumda fikrinin alınması gereğini ileri süren Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Liman von SANDERS, 21 Haziran 1918'de Enver Paşa'ya istifasını bildirmiştir. Ancak bu isteğin Alman Askerî Kabinesi tarafından kabul edilmemesi üzerine Liman Paşa, görevini sürdürmek durumunda kalmıştır.⁴⁰⁸

Temmuz ayında cephede yaşanan olumsuz koşullar ağırlaşmaya başlamıştır. Mevsim itibarıyla sıcaklığın 55 derecelere kadar ulaşması, bulaşıcı hastalıklar, suyun uzak mesafelerden temini, lojistik hizmetlerin eksikliği, kömür eksikliği sebebiyle demiryolu ulaşımının yetersizliği, Kafkas Cephesi'ne gönüllü giden subaylara fazla maaş verileceği vaadiyle birliklerin

⁴⁰⁴ ATASE Arşivi, 4 / 7302, Klasör: 3221, Dosya: H – 102, Fihrist: 1 – 9, 1 – 10' dan nakleden: **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sîna - Filistin Cephesi**, C. IV, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât , 21 Nisan 1917 - 30 Ekim 1918, s. 586.

⁴⁰⁵ Genelkurmay yayını olan eserlerde bu isim "Sevilah" olarak geçerken, Liman von SANDERS'in anılarında "Seville" şeklinde yer almaktadır. Bkz. Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Sene, Bir Alman Paşasının Çanakkale ve Filistin Hatıraları – Askerî Tarih Encümeninin Cevaplarıyla**, Çev. Osmanlı Genelkurmayı Askerî Tarih Encümeni Tercüme Heyeti ,Yay.Haz. Muzaffer Albayrak, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2006, s. 275 vd.

⁴⁰⁶ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sîna-Filistin Cephesi**, C. IV, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât , 21 Nisan 1917 - 30 Ekim 1918, s. 594.

⁴⁰⁷ Sanders, **a. g. e.** , s. 277.

⁴⁰⁸ Sanders, **a. g. e.** , s. 290 - 297.

azalmasına karşılık düşmanın topçu ve uçaklarını tesîrinin artması Türk birliklerini oldukça yıpratmıştır. Bu koşullarda 14 Temmuz'da Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı, İngilizler'in geri sürülmesi amacıyla taarruz emri vermiş olsa da taarruzu geri durdurmak zorunda kalmış,⁴⁰⁹ karargâha gelen eksik ve birbirini tutmayan raporlar ve bizzat yaptırılan gözetlemeden, İngiliz takviye kitaları karşısında artık istenen başarının sağlanamayacağı kanısına varmıştır.⁴¹⁰ Liman Paşa, bu konudaki düşüncelerini anılarında; *"Gerek benim ve gerek Kurmay Başkanım Kâzım'ın; bizim cephemizdeki durumun devam ettirilemeyeceği hakkındaki fikir ve düşüncemizin gerçek sebebi, Türkiye'nin artık mevcut maddi imkânları ile Filistin ve Doğu Kafkasya gibi birbirinden uzak iki cephede aynı zamanda savaşı devam ettirecek kudrette olmamasından ibarettir..."* ifadeleriyle Ağustos'un başında Alman Genel Karargâhı'na arz etmiş ve Alman birliklerinin Filistin'de bırakılmasını istemiştir.⁴¹¹

Ağustos ayında İngilizler'in taarruz hazırlığı içinde oldukları bir sırada Şeria'da kuvvetleri artan Araplar'ın emiri Şerif Hüseyin'den ,Türk Hükûmeti'nin bir Arap Devleti kurulmasının temînatını verdiği takdirde kuvvetleriyle birlikte Şeria'yı koruma teklifi alınmıştır. Ordular Grubu Kurmay Başkanı Kâzım Paşa vasıtasıyla Şeria Bölgesi'ndeki birliklerin komutanı olan Cemal Bey, Şerif Hüseyin ile bu konuda görüşmüştür. Kâzım Paşa, bu görüşmeden sonraki düşüncelerini Liman Paşa'ya ; *"Türkler tarafından bu teklife güvenilemeyeceği ve bunun İngilizler'in asıl taarruzlarının, sahil mıntıkasında veya hiç olmazsa Şeria ile deniz arasında gerçekleşeceği bir sırada, bizim Şeria mevzîlerimizin Araplar'ın eline geçmesi için hazırlanmış bir hile olarak kabul edilebileceği.." şeklinde ifade etmiştir.*⁴¹²

⁴⁰⁹ Sanders, a. g. e. , s. 300.

⁴¹⁰ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sîna - Filistin Cephesi**, C. IV, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât , 21 Nisan 1917 - 30 Ekim 1918, s. 605.

⁴¹¹ Sanders, a. g. e. , s. 307.

⁴¹² Sanders, a. g. e. , s. 316.

19 Eylül 1918 tarihinde birliklerini takviye eden İngilizler Nablus⁴¹³ Meydan Muharebesi'ni başlatmışlardır.⁴¹⁴ Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı, bunun üzerine üç ordusunu cepheye yayarak kesin sonuçlu bir savunma kararı almıştır. Muharebenin ikinci günü; 20 Eylül günü sabah 5:30'da İngilizler, Yıldırım Orduları Grubu Karargâhı'nı tutsak ederek muhabere dışı bırakmak amacıyla karargâhın bulunduğu Nasıra şehrine girmişler, Grup Karargâhı olan Kazanova Otelinin 200m. yakınındaki Cermanya Otelini işgal etmişlerdir. Komutanlığın telefon ve telgraf merkezini düşmanın eline geçmesiyle Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'nın ordularla olan bağlantısı tamamen kesilmiştir.⁴¹⁵ Şehrin tamamen kuşatılarak İngilizlerin eline geçmesi ihtimâli ve endişesi sebebiyle sokak muharebeleri karmaşasında Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı, önemli sayıda evrak dosyalarını yakmak zorunda kalmış,⁴¹⁶ metanet ve tedbirlerle kendisini bu baskından kurtarmıştır.⁴¹⁷

Saat 08:30'da toplanan erlerle, batı istikametinde yaptırılan taarruzdan İngilizler etkilenecek geri çekilmişlerdir. Bu çekilmenin ardından Grup Karargâhı boşaltılmış, saat 13:15'te Liman Paşa, Kâzım Paşa, Binbaşı Prigge ve Süvari Yüzbaşı Hecker, Nasıra'yı terk ederek saat 15:30'da Taberiye'ye ulaşmışlardır. Buradan Bisan'a gitmek üzere bir kamyonu binen Kurmay Heyeti, Samah'a doğru hareket etmiştir. Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'nın yeni karargâhının da Şam'da olması kararlaştırılmıştır.⁴¹⁸ 20 - 22 Eylül günleri içinde Grup Karargâhı'ndan verilen hiçbir emir ordulara ulaşamaması sebebiyle Şam'da bulunan Kurmay Heyeti, Taberiye Cephesi için alınması gereken tedbirleri hazırlamak üzere 22 Eylül'de trenle yola çıkmıştır. Aynı günlerde İngiliz birliklerinin her açıdan takviye edilmesine karşı

⁴¹³ Nablus'a Samarya ismiyle de rastlanmaktadır.

⁴¹⁴ Cemal Paşa, **Hatıralar, İttihat ve Terakkî, Birinci Dünya Savaşı Anıları**, Tamamlayan ve Düzelten: Behçet Cemal, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1977, s. 264.

⁴¹⁵ Nedim, **a. g. e.**, s. 137.

⁴¹⁶ Sanders, **a. g. e.**, s. 341 - 344.

⁴¹⁷ İsmet İnönü, **Hatıralar, Birinci Dünya Harbi**, İstanbul, Cumhuriyet Yayınları, 1999, s. 69.

⁴¹⁸ Sanders, **a. g. e.**, s. 344 - 346.

Türk birliklerinin içinde bulunduğu şartlar onların Doğu Şeria'ya çekilmek zorunda kalmasına sebep olmuştur.⁴¹⁹

Türk birliklerinin geri çekilmeye başlaması üzerine Yedinci Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'ndan çekilmekte olan orduların harekâtını yeniden düzenleyici tedbirler almayı beklemiş, ancak bu emri alamayınca diğer ordu komutanlarıyla bir görüşme yapmıştır. Dördüncü, Yedinci ve Sekizinci Ordu Komutanları arasında yapılan bu görüşme sonucunda; ya orduların bir komuta altında birleştirilerek emir ve komutanın Mustafa Kemal Paşa'ya verilmesi ya da Dördüncü Ordu Komutanı'nın bu işi üzerine alması gerektiği kararında birleşilmiştir.⁴²⁰ Liman Paşa ile, Şam'ı savunma konusunda fikir çatışmaları yaşayan Mustafa Kemal Paşa, 1 Ekim gecesi durumun gittikçe artan güçlüğü anlatmak ve ciddi kararların uygulanmasında daha fazla gecikmemek amacıyla telefonla ulaşamadığı Liman Paşa'yı bizzat görmeye gitmiştir. Humus'ta Liman Paşa ile buluşan Mustafa Kemal Paşa, son durumun tartışmasının ardından düşünce ve kararını Liman Paşa'ya onaylatmıştır. Liman Paşa, büyük bir saygınlıkla; “ *Karar budur. Fakat ben nihayet bir yabancıyım, bu kararı veremem. Bunu ancak, bu yurdun asıl sahipleri verebilir.*” demiş ve “*O halde karar uygulanacaktır.*” karşılığını almıştır. Bunun üzerine Liman Paşa; “*Yalnız ricam, Kurmay Başkanım Kâzım Paşa'yı da iknâ eder misiniz?*”⁴²¹ demesi üzerine o sırada uzun bir süredir ağır bir zatürreeden hasta yatan Kâzım Paşa'nın yanına gitmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa, “*Elde kalan Yedinci Ordu, bir enkazdan ibarettir. Bunlar Halep'te Suriye'nin kuzeyinde toplanmalı ve bundan sonra yeni bir karar alınmalıdır.*” açıklamasının ardından bunu Ordu Komutanı sıfatıyla kendinin yapacağını belirtmiştir.⁴²² Her iki general bu

⁴¹⁹ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina - Filistin Cephesi**, C. IV, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât , 21 Nisan 1917-30 Ekim 1918, s. 668 vd.; Sanders, **a. g. e.** , s. 344 - 366; Nedim, **a. g. e.** , s. 152.

⁴²⁰ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina - Filistin Cephesi**, C. IV, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât , 21 Nisan 1917-30 Ekim 1918, s. 705 - 709.

⁴²¹ Sedat, **Yıldırımın Akibeti**, İstanbul, 1927, s. 249.

⁴²² Falih Rıfkı Atay, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, İstanbul, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, 1998, s. 66-67; Şapolyo, **a. g. e.** , s. 219.

konuda düşünce birliğine varmışlar ve bunun üzerine Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Liman Paşa, 3 Ekim akşamı Mustafa Kemal Paşa'ya, Humus'ta komutayı üstlenmek üzere kurmay heyetiyle hemen hareket etmesi ve oradaki düzensiz birlikleri ve kolları toplayıp yeniden teşkilâtlandırma hususundaki emirleri vermiştir.⁴²³

5 Ekim'de Yıldırım Orduları Grubu Karargâhı, İngilizler'in ilerleme planları karşısında Şam'ın savunmasının güçlüğü düşünülerek Halep'e intikal etmiştir.⁴²⁴ Bu sırada, son haftalardaki zorluk ve zahmetlerden dolayı hasta yatan Kâzım Paşa da Halep'e naklolunmuş, yerine vekalaten Binbaşı Prigge kurmay başkanı olmuştur.⁴²⁵ Bu tarihten itibaren Kâzım Paşa'ya Başkomutanlık Vekâleti tarafından üç aylık istirahat izni verilmiştir.⁴²⁶ İstirahatı sırasında 20 Ekim 1918 tarihinde ve 8 – 4446 numaralı tezkereye göre Kâzım Paşa, İkinci Rütbeden Kılıçlı Osmanî Nişanı ile taltif edilmiştir.⁴²⁷

24 Ekim'de Halep'in güneyinde çetin çarpışmalar olmuş, düşman birliklerinin ilerlemeye devam etmesi üzerine aynı gün Yıldırım Orduları Grubu Karargâhı'nın büyük bir bölümü Adana'ya taşınmıştır. Liman Paşa, Türk makamlarla yapılacak birçok görüşme dolayısıyla Ordular Grubu Kurmay Başkanlığı'nın tekrar Türk birine verilmesini istemiş, o ana kadar Yedinci Ordu Komutanı Mustafa Kemal'in kurmay başkanı olan Albay Sedat Bey, bu göreve getirilmiştir.⁴²⁸

Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'nın Adana'dan verdiği ilk emir, "memleketin bir karış toprağını sebepsiz bırakmamak ve fakat üstün

⁴²³ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina - Filistin Cephesi**, C. IV, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât , 21 Nisan 1917-30 Ekim 1918, s. 708-709; Sanders, **a. g. e.** , s. 366.

⁴²⁴ Nedim, **a. g. e.** , s. 153.

⁴²⁵ Sanders, **a. g. e.** , s. 369.

⁴²⁶ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

⁴²⁷ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Belge No: 2034.

⁴²⁸ Sanders, **a. g. e.** , s. 373.

düşmanın ciddi girişimleri karşısında orduları kesin savunma için elverişli mevzîlerde toplamak ” olmuştur.⁴²⁹

25-26 Ekim günlerinde Yedinci Ordu, düşman taarruzları püskürtme cesaretini göstermiş böylece Türk birlikleri muharebelerin son günlerinde şan ve şerefini yüceltmıştır.⁴³⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın komutasındaki birlikler, Antakya'yı içine alacak şekilde İskenderun- Beylan (Belen) - Der el Cemal (Diricemal) - Tel-er Rifat (Tellerifat) ve doğuya uzanımı eski halini koruyacak şekilde yeni bir hatta çekilmiş, bu hat 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'ne kadar Türk birliklerinin elinde kalmıştır. Bu tarihî hat; daha sonra Misak-ı Millî'de güney sınırimız olarak kabul edilecektir.⁴³¹

27 Ekim akşamı Başkomutanlık Kurmay Başkanı Müşir Ahmed İzzet Paşa'dan⁴³² gelen bir şifreyle;” *İtilâf Devletleri, Türkiye ile bir mütareke imzasını genellikle kabul edeceklerini bildirmişlerdir. Bu konuda birinci şart olarak Almanlar'ın emniyet altında geri dönmelerini istedim.....*”⁴³³ demektedir. Bu şifre Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'nı Mustafa Kemal Paşa'nın üzerine alacağını habercisi olmuş ve Mustafa Kemal Paşa, Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na tayin edilmiştir.⁴³⁴

30 Ekim 1918 akşamı, Sadrazam Ahmed İzzet Paşa ; emir ve komutanın Mustafa Kemal Paşa'ya bırakılmasıyla Liman Paşa'nın hemen

⁴²⁹ ATASE Arşivi, 4 / 11122, Klasör: 3705, Dosya: 29, Fihrist: 34, 34-1'den nakleden: **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina - Filistin Cephesi**, C. IV, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât , 21 Nisan 1917-30 Ekim 1918, s. 722.

⁴³⁰ Sanders, **a. g. e.** , s. 377.

⁴³¹ Atatürk, **Söylev ve Demeçler**, C. I, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1989, s. 29.

⁴³² 14 Ekim 1918'de Padişah Mehmed Vahideddin, Talât-Enver Paşa Kabinesi'ni feshederek yerine İzzet Paşa Kabinesi'ni kurmuştur.

⁴³³ ATASE Arşivi, 4 / 11122, Klasör: 3705, Dosya: 29, Fihrist: 35'ten nakleden: **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina - Filistin Cephesi**, C. IV, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât , 21 Nisan 1917-30 Ekim 1918,

⁴³⁴ ATASE Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 84, Dosya: 430. ; Steuberin, **a. g. e.** , s. 58.

İstanbul'a hareket etmesi ve aynı zamanda Alman subay ve birliklerinin süratle İstanbul'a nakillerinin gerektiğini bildiren bir telgraf göndermiştir.⁴³⁵

Mustafa Kemal Paşa, durumun hassasiyetini ve ağırlığını anlayarak hemen hareket etmiş ve 31 Ekim'de Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'nı devralmak üzere Grup Karargâhı'nın bulunduğu Adana'ya gelmiştir.⁴³⁶ Liman Paşa, görevinden ayrıldığını duyuran bir yazıyla komutayı Mustafa Kemal Paşa'ya bıraktığını belirterek Adana'dan ayrılmıştır.⁴³⁷

Liman Paşa, 4 Kasım'da İstanbul'a gelmiş ve karargâhını Haydarpaşa'ya taşımıştır.⁴³⁸ Türkiye'den ayrılincaya kadar Alman birliklerinin geri gönderilmesi işiyle ilgilenmiş, 25 Kasım 1918 tarihinde İtilâf Devletleri temsilcilerinin Mondros Mütarekesi'ne göre Alman birliklerinin Türkiye'den sevk edilmesini istemeleri⁴³⁹ sonucunda 3 Aralık 1918 tarihinde, siyasî zaruretlere dolayı maiyetiyle birlikte İstanbul'u terk etmeleri istenmiştir.⁴⁴⁰ Aldığı talimat üzerine komutayı bırakarak 24 Ocak 1919 tarihinde İstanbul'dan ayrılmıştır. Dönüş yolculuğunda Malta'da savaş esiri olarak alıkonulan Liman von SANDERS, 21 Ağustos 1919 tarihinde ülkesine dönebilmiştir.⁴⁴¹

Liman Paşa'dan Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'nı aldıktan hemen sonra orduların yeniden düzenlenmesi, ulaşım ağının yenilenmesi gibi hazırlıklara girişen Mustafa Kemal Paşa, 7 Kasım 1918 tarihinde aldığı bir padişah iradesiyle Yıldırım Orduları Grubu ve Yedinci Ordu'nun lağvedildiği haberini almış ve faaliyetlerini sona erdirmiştir. Yıldırım Orduları ve Yedinci

⁴³⁵ Sanders, a. g. e. , s. 377.

⁴³⁶ Uluğ İğdemir, **Atatürk'ün Yaşamı, 1881 - 1918**, C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1980, s. 132-133; Atay, **Atatürk'ün...** , s. 73.

⁴³⁷ Sedat, a. g. e. , s. 298; Tezer, a. g. e. , s. 171.

⁴³⁸ Wallach, a. g. e. , s. 226.

⁴³⁹ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 5, Gömlek: 51, Belge: 51-1.

⁴⁴⁰ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 5, Gömlek: 67, Belge: 67-1.

⁴⁴¹ Wallach, a. g. e. , s. 227-229. Malta'da İngilizler tarafından savaş esiri olarak tutulmuş, Türkiye'de geçirdiği yıllarını, anlattığı "Türkiye'de Beş Sene" isimli kitabını da bu sırada kaleme almıştır.

Ordu'nun lağvı ile bu cephede bulunan tüm kıtalar İkinci Ordu emrine verilmiştir.⁴⁴²

Sîna-Filistin Cephesi, Harbîye sıraları ve Çanakkale Cephesi'nden sonra Kâzım Paşa ve arkadaşlarının neredeyse aynı kadroyla Büyük Harp'te görev yaptıkları son cephedir. Bir savaş için oldukça zor şartlar altında savaşıyan bu değerli kadro, bu yetersizlikler karşısında birbirini daha yakından tanıma fırsatı bulmuş, birbirinden güç alarak edindikleri deneyimlerle Millî Mücadele'yi teşkilâtlandırmışlar ve Yeni Türk Devleti'nin mimarları olmuşlar, Türk Milleti'nin kaderini değiştirmişlerdir.

Kâzım Paşa, burada da arkadaşlarının özellikle Ordu Komutanı ile ilgili görüşmelerinde aktif rol oynamıştır. Bu örneklerden birini Fahrettin Paşa, anılarında aktarmıştır. Adana'da On ikinci Kolordu Komutanlığı'na tayin emrini alan Fahrettin Paşa, giderken Nasıra'daki Ordu Karargâhı'na veda için uğrayarak Kâzım Paşa ile görüşmüştür. Kâzım Paşa'nın: *"Mareşal sizi bırakmak istemiyor, Kudüs'ü geri almak için Alman kuvvetleriyle beraber hazırlayacağı bir kolorduya sizi kumandan yapmayı düşünüyor."* sözleri üzerine Fahrettin Paşa, bu harekâtın başarılı olamayacağını düşündüğünü ifade etmiştir. Kâzım Bey, ısrar etmeyerek veda etmesi için Fahrettin Paşa'yı Ordu Komutanı ile görüştürmüştür.⁴⁴³

Filistin Cephesi şartları içinde karargâhın sürekli yer değiştirmesi ve ani baskınlar sebebiyle Kâzım Paşa, daha önce aldığı madalya ve nişanlarını kaybetmiştir. Bunun üzerine Başkomutanlık Vekâleti'ne durumu bildiren bir yazı yazarak bu kayıpların yeniden verilmesini istemiştir.⁴⁴⁴ Ayrıca Kâzım Paşa, bu cephede bulunduğu dönem içinde 25 Mayıs 1918 tarihinde bir de kıdem zammı almıştır.⁴⁴⁵

⁴⁴² ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Harbi Koleksiyonu, Kutu: 27, Gömlek: 59, Belge:59-1.

⁴⁴³ İmparatorluktan Cumhuriyete..., s. 137.

⁴⁴⁴ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

⁴⁴⁵ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

1. 3. 3. Mütareke Dönemi'ndeki Faaliyetleri:

Osmanlı Devleti, Almanya'nın yanında büyük ümitlerle girdiği Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmış ve savaş, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ile sona ermiştir. Mütarekenin imzalanmasıyla işgalleri de kendi tanımlarınca yasallaştıran İtilâf Devletleri, vakit kaybetmeden yurdu işgale girişmişlerdir. Böylece Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden Millî Mücadele'nin başlamasına kadar sürecek olan Mütareke Dönemi başlamıştır.

Bu dönemin başında İttihad ve Terakkî Partisi iktidardan çekilmiş ve tarihî devrini tamamlamıştır.⁴⁴⁶ Talât Paşa'nın sadâret mührünü geri vermesinden sonra onun yerine hükûmeti 14 Ekim 1918 tarihinde Müşir Ahmed İzzet Paşa kurmuştur. Mondros Mütarekesi'ni imzalayan Ahmed İzzet Paşa Hükûmeti, padişahla arasında anlaşmazlıkların baş göstermesiyle iktidarda yirmi beş gün kaldıktan sonra 8 Kasım'da istifa etmiş, bunun üzerine 11 Kasım 1918 tarihinde Tevfik Paşa sadârete getirilmiştir.⁴⁴⁷

Mütarekenin imzalanmasından Şubat 1919 tarihine kadar, İtilâf Devletleri'nin baskısı sonucu Harbîye Nezâreti, ordu komutanlıklarını birer birer lağvetmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Ordusu'nu çeşitli cephelerde idare etmiş olan vatansever komutanlardan bir kısmı İstanbul'da Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyâseti Karargâhı'nda görevlendirilirken, bir kısmı da mülkî ve askerî yeni birtakım görevlere atanmışlardır.⁴⁴⁸ Nitekim, Mustafa Kemal Paşa, Kâzım (İNANÇ) Paşa, Kâzım (KARABEKİR) Paşa,

⁴⁴⁶ Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, C. III, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1972, s. 357. İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin önde gelen lider kadrosundan olan Enver, Cemal ve Talât Paşalar, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra 1 Kasım 1918'de ülkeyi terk etmişler, parti de bunun üzerine 5 Kasım 1918 tarihinde kendini feshetmiştir. Partiden ayrılan bazı kişiler Teceddüt Fırkası'nı kurmuşlardır. Bu konuyla ilgili tüm gelişmeler için Bkz. Eric Jan Zürcher, **Millî Mücadele'de İttihatçılık**, Çev. Nüzhet Salihoğlu, İstanbul, Gümüş Basımevi, 1987.

⁴⁴⁷ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, Haz. Süheyl İzzet Furgaç, Yüksel Kanar, İstanbul, Nehir Yayınları, 1993, s. 37-39; Metin Ayışığı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa, Askerî ve Siyasî Hayatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s. 147-195; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kırıatlı, 8. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, s. 239.

⁴⁴⁸ Zekeriya Türkmen, **Mütareke Dönemi'nde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması, 1918 - 1920**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001, s. 32 - 33.

Fevzi Paşa, Mersinli Cemal Paşa, Ali Fuad Paşa, Ali Rıza Paşa, Salih Paşa, Nihat Paşa, Ali Fuad (ERDEN) Paşa, Miralay İsmet Bey, Kâzım (ÖZALP) Bey, Refet Bey, Selahaddin Adil Bey, bu sırada İstanbul'da toplanmışlardır.⁴⁴⁹ Büyük bir kısmı Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyâseti karargâhında görev alan bu kişiler, memleketin içinde bulunduğu feci durumu enine boyuna inceleyerek bir kadro oluşturduktan sonra Anadolu'daki yeni görevlerine tayin olmuşlar⁴⁵⁰ ve Millî Mücadele'nin temelini atmışlardır.

Bu önemli isimlerden biri olan Kâzım Paşa, Mütareke'den hemen önceki görevi olan Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Kurmay Başkanlığı'nı 24 Şubat 1918 tarihinden, Ordular Grubu Komutanlığı'nın Mustafa Kemal Paşa'ya bırakıldığı 27 Ekim 1918'e kadar yerine getirmiştir. Bu görevin son dönemlerini ağır bir zatürreeye yakalanmasından dolayı, dönemin şartları içinde sürekli yer değiştiren karargâhlarda istirahatle geçirmiştir. Kâzım Paşa, Filistin Cephesi'ndeki görevini yeni komutaya teslim ettikten sonra 4 Kasım 1918 tarihinde Liman Paşa ile birlikte İstanbul'a gelmiştir.⁴⁵¹ Onun İstanbul'a gelmesi ve burada etkin olacağı işler, Türk Milleti açısından hayati bir sürecin önemli bir parçası olacaktır.

İstanbul'a döndükten sonra Çanakkale ve Filistin Cepheleri'ndeki kader arkadaşı olan Liman von SANDERS ile yolları ayrılan Kâzım Paşa, bundan sonraki yolculuğunda daha önce Enver Paşa'ya yazdığı telgraftaki ifadelerinde belirttiği gibi,⁴⁵² “bir asker ve bu ülkenin bir çocuğu olarak sade paşa rütbesiyle değil, nefer olarak da” vatanına hizmet edecektir.

Kâzım Paşa, İstanbul'a geldiğinin ertesi günü; 5 Kasım 1918 tarihinde Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reis-i Sanîsi (Genelkurmay İkinci Başkanı)

⁴⁴⁹ Kâzım Karabekir, **Paşaların Hesaplaşması, İstiklâl Harbi'ne Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik?**, Haz. İsmet Bozdağ, İstanbul, Tecelli Basımevi, 1992, s. 33.

⁴⁵⁰ Türkmen, **a. g. e.**, s. 58.

⁴⁵¹ Wallach, **a. g. e.**, s. 226.

⁴⁵² Kâzım'ın Enver'e Özel Yazısı: Federal Askerî Arşiv, No: 247 / 197'den nakleden: Wallach, **a. g. e.**, s. 207.

olarak atanmıştır.⁴⁵³ Kendisi gibi gözde olan diğer arkadaşlarından Albay İsmet Bey, 22 Kasım'da Harbîye Nezâreti Müsteşarı , Fevzi Paşa, Rauf ve Fethi Beyler de hükûmet azâsı olmuşlardır.⁴⁵⁴ Bu tarihte Ahmed İzzet Paşa Kabinesi'nin Harbîye Nâzırı Şakir Paşa, Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisi de Cevad Paşa'dır.⁴⁵⁵

Kâzım Paşa'nın Mütareke Dönemi içinde Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reis-i Sanîsi gibi önemli bir görevde olması,⁴⁵⁶ Millî Mücadele Dönemi'nin hazırlık sürecinde onun tarihteki yerini almasına fırsat vermiştir. Bu görevde kaldığı süre içindeki en önemli faaliyetleri Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçişinde oynadığı rol olmuştur.

1.3.3.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçişindeki Rolü:

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Adana'dan hareket ederek 13 Kasım'da İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa, İtilâf Devletleri donanmalarını İstanbul önlerinde demirlemiş bir halde görünce Yaveri Cevad Abbas (GÜRER)'e dönerek: "*Geldikleri gibi giderler!*" demiştir. Ancak, gördüğü manzara karşısında kendisini karşılamaya gelen arkadaşı Dr. Rasim Ferit (TALAY)'e: "*Hata ettim; İstanbul'a gelmemeli idim, ne yapıp Anadolu'ya dönmenin çaresine bakmalı.*"⁴⁵⁷ ifadeleriyle pişmanlığını belirtmiştir. İstanbul'a geldiği andan itibaren, millî istiklâlin sağlanabilmesi için siyasî yollardan çözüm aranmasının yararlı olacağı inancıyla siyasî ve fikrî çalışmalarına başlamıştır.⁴⁵⁸ Anadolu'ya geçmeden önce İstanbul'da kaldığı

⁴⁵³ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

⁴⁵⁴ Jean Deny, *Yeni Türkiye*, Ankara, Cumhuriyet Yayınları, 2000, s. 56.

⁴⁵⁵ Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s. 2 vd.

⁴⁵⁶ Osmanlı Devleti'nin hayatî bir sürecinde Hükûmeti'n askerî kanadında böylesi önemli bir görevde gelen Kâzım Paşa'nın bu görevi ile ilgili olarak belgelerden elde ettiğimiz bilgiler, çoğunlukla Kâzım Paşa imzalı yazışmalar ve ordu kuruluş şemalarından ibarettir. Örneğin, selâmlığa çıkacak askerî heyetin sunulması, askerî kuvvetlerin harp öncesi ve sonrası durumlarının belirlenmesi gibi belgelerde ismi sıkça geçmiştir. Bkz. ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 47, Gömlek: 35, Belge: 35-3. Bu nedenle isminin geçtiği tüm belgeler ele alınmamış, onun etkili olduğu olaylar üzerinde durulmuştur.

⁴⁵⁷ Bayur, *Atatürk...*, s. 189.

⁴⁵⁸ Zekeriya Türkmen, "Mustafa Kemal Paşa'nın IX. Ordu Kıtaları Müfettişi Olarak Samsun'a Çıkışı ve Meydana Gelen Gelişmelere", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 124, Şubat, 2000, s. 80.

altı aylık süre, Millî Mücadele hareketinin başlangıcını oluşturan hazırlık dönemidir. Bu dönem, yakın tarihimizde yeni Türk Devleti'nin yapılanmasında siyasî ve fikrî temellerin olduğu fevkalâde öneme haiz tarihî hadiseler silsilesi ile doludur.⁴⁵⁹

Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde düşüncesi, henüz Mebuslar Meclisi'nde güven almamış bulunan Tevfik Paşa Kabinesi'ne, mecliste güvenoyu verilmesini önleyerek hükûmet kurmak, olmazsa kurulacak hükûmete Harbîye Nâzırı olmak, ya da mebus olarak meclise girmektir.⁴⁶⁰ Kabineye güvenoyu vermeme düşüncesini yakın çevresindeki arkadaşlarına ve yaptığı bir toplantıda bazı milletvekillerine kabul ettirmiştir. Bu toplantıda bulunan milletvekilleri kabineyi düşürmeye karar vermelerine rağmen Sadrazam Tevfik Paşa, istediği güvenoyunu meclisten, tartışma bile olmadan almıştır.⁴⁶¹

Bu sonuçtan hiç memnun kalmayan Mustafa Kemal Paşa, Padişah'ın Başyaveri Naci (ELDENİZ) vasıtasıyla, Sultan Mehmed Vahideddin'den görüşme istemiştir. 29 Kasım 1918'de⁴⁶² gerçekleşen bu görüşmede Padişah, Mustafa Kemal Paşa'nın düşündüklerini anlatmasına fırsat vermeyerek: “ *Bilirim ki, ordunun zâbitleri ve kumandanları sizi severler. Bana temînat verebilir misin ki, onlardan bana bir fenalık gelmeyecektir?*” demiştir. Buna karşılık Mustafa Kemal tarafından kendisine sorulan “...ordu tarafından aleyhinize hazırlanan bir harekete dair malumat ve mahsusatınız mı var?”⁴⁶³ sorusuna, Padişah kesin bir cevap vermemekle beraber o gün hiç değilse

⁴⁵⁹ E.Semih Yalçın, “Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Geçişi Meselesi ve 19 Mayıs Ruhu”, (Erişim) [http:// yayim.meb.gov.tr / yayimlar / ndergi / 8.htm](http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar/ndergi/8.htm), 29.04.2002, s. 2.

⁴⁶⁰ Falih Rıfkı Atay, **19 Mayıs**, Ankara, y.y. 1944, s. 5; Atay, **Atatürk'ün...**, s. 103; Sîna Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1983, s. 125-134.

⁴⁶¹ Atay, **Atatürk'ün...**, s. 105; Atay, **19 Mayıs**, s. 6.

⁴⁶² Bu görüşmenin tarihi kimi eserlerde 22 Kasım olarak yer almaktadır. Bkz. Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C. I, İstanbul, MEB Yayınları, 1991, s. 77. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da kaldığı süre içinde Padişah ile 15 Kasım, 29 Kasım ve 20 Aralık tarihlerinde üç görüşme yapmıştır.; Akşin, **a. g. e.**, s. 125-134.

⁴⁶³ Atay, **19 Mayıs**, s. 6; Atay, **Atatürk'ün...**, s. 6.

bile ilerisi için böyle bir ihtimâli mümkün gördüğünü istemeyerek ifade etmiştir.⁴⁶⁴

Padişah'la görüştüktan sonra yakın çevresindeki arkadaşlarıyla Şişli'deki evinde sık sık görüşmeler yapmaya başlayan Mustafa Kemal Paşa, bir gün Akaretler'deki annesinin evinde iken evinin kapısının İtalyan askerleri tarafından zorlandığı haberini almıştır. Bunun üzerine evde telefon olmadığı için bir köşe yukarıda bulunan Diyarbakirli Kâzım Paşa'nın oturduğu Sürenyan Apartmanına giderek yakın arkadaşı Kâzım Paşa'nın evinden İtalyan Temsilciliği'ni aramış ve sorunu çözmüştür. O sıralarda Kâzım Paşa, yakın arkadaşı ve komşusu olan Mustafa Kemal Paşa'yı çok sık ziyaret etmiş, görevi itibariyle vaziyetten haberdar etmiş ve onun isabetli fikirlerinden de istifade etmiştir.⁴⁶⁵

Her an evlerin basılabildiği, insanların tutuklanabildiği bir hâl alan İstanbul'da Mustafa Kemal Paşa, bu şartlar karşısında bir toplantı yapıldığı şüphesi uyandırmamak için Şişli'deki evinin orta katında, sokağa bakan ve pencereleri her zaman inik olan odada arkadaşları ile görüşmelerine devam etmiştir.⁴⁶⁶ Mustafa Kemal'in genel olarak İstanbul'daki çalışmaları ve özellikle arkadaşları ile Millî Mücadele'nin hazırlığını yapma aşamaları şüphesiz ayrı bir çalışma konusudur. Ancak bütüncü bir bakış açısıyla ele aldığımız bu dönem içerisinde onun İstanbul'da toplanan tüm arkadaşlarıyla⁴⁶⁷ evinde yaptığı toplantılar, Millî Mücadele'nin planlarının yapıldığı ve ileride kurulacak olan yeni Türkiye Cumhuriyeti yönetici kadrosunu bir araya getirmesi bakımından yakın tarihimizde farklı bir yere

⁴⁶⁴ E. Semih Yalçın, Salim Koca, **Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Geçişi**, Ankara, Berikan Yayınları, 2005, s. 147.

⁴⁶⁵ “İzmir Mebusu Kâzım Paşa'nın Bir Mektubu”, **Cumhuriyet**, 17 Mayıs 1933.

⁴⁶⁶ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal, 1881-1919**, C. I, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1993, s. 378.

⁴⁶⁷ Şevket Süreyya AYDEMİR'in ifadesiyle “Geleceğin Kadrosu” olarak ifade edilen ve bu sırada İstanbul'da bulunan isimler: İsmet Bey, Fevzi Paşa, Kâzım Paşa, Ali Fuad Paşa, Refet Bey, Rauf Bey, Kara Vasıf Bey, Nureddin Paşa, Kemalettin Sami Paşa, Mersinli Cemal Paşa, Adnan Bey gibi isimlerdir. Bu konudaki tüm ayrıntılar için Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal, 1881-1919**, C. I, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1993, s. 371 vd.

sahiptir. Geleceğin kadrosu⁴⁶⁸ bu toplantılar sonucunda, vatani kurtarma çabalarını İstanbul'da yürütemeyeceklerini, bunun için de yapılacak en iyi işin Anadolu'ya geçmek olduğu görüşünde birleşip hep beraber bu amaçla görev almaya karar vermişlerdir.⁴⁶⁹

Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'da bulunduğu sırada bir diğer faaliyeti de İtilâf Devletleri temsilcileri ile görüşmelerde bulunarak çözüm yolları aramak olmuştur. Basın yoluyla İngilizler'den yana bir tavır sergileyerek onların şüphelerinden uzak durmayı planlamış,⁴⁷⁰ yayınladığı gazete yazılarında⁴⁷¹ İngilizler'in Osmanlı Milleti'ne gösterdiği iyi niyet ve dostluktan söz etmiştir.⁴⁷² Onun bu politik manevrası daha sonra hükûmet adına alacağı görevlerde kendisine sempati duyulmasına ve kendisinden herhangi bir şüphe oluşmamasına îmkan vermiştir. Öyle ki, arkadaşlarından pek çoğu tevkif edilirken onun düşünce ve çalışmalarından kimse endişe etmemiştir.

Aylardan beri devam eden siyasî çalışmaların sona ermesi ile başka bir çare olmadığını anlayan⁴⁷³ Mustafa Kemal Paşa, ülkenin başkentten kurtarılamayacağı kanaatini ve İstanbul'da kalışının sebeplerini:⁴⁷⁴ *...verilmiş bir kararım varken onu niçin hemen tatbik etmiyorum? Ağır ve kat'i bir kararın doğruluğuna inanmak için vaziyeti her köşesinden mütalâa etmek, tereddüte yer bırakmamak, başka ihtimâl kalmadığına inanmak için mütareke esnasında dört-beş ay (13 Kasım 1918-16 Mayıs 1919) İstanbul'da kaldım*" ifadeleriyle belirtmiştir. Bu karardan sonra Anadolu'ya geçerek millî mukavemet kararına varmakla iş bitmemiştir. Bundan sonra o, mümkünse resmî bir görevle, bu mümkün olmazsa özel olarak Anadolu'ya geçme ve

⁴⁶⁸ Aydemir, **a. g. e.** , s. 371.

⁴⁶⁹ Ali Fuad Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul, Vatan Neşriyat, 1953, s. 37.

⁴⁷⁰ Türkmen, **a. g. e.** , s. 121.

⁴⁷¹ Bu yazılar; 19 Kasım 1918 tarihinde Minber Gazetesi'nde ve 18 Teşrîn-i Sanî 1334 tarihinde Vakıf Gazetesi'nde yayınlanmıştır.

⁴⁷² Atatürk, **Söylev ve Demeçler**, C. III, s. 1.

⁴⁷³ İnönü, **Hatıralar**, C. II, s. 176.

⁴⁷⁴ Atay, **Atatürk'ün....** , s. 97; Atay, **19 Mayıs**, s. 10.

orada bir Millî Mücadele Hareketi'ni başlatmanın çaresini aramaya başlayacaktır.⁴⁷⁵

Bu hususta bir zamanlar Harbîye sıralarını paylaştığı ve askerlik hayatının kanlı ve buhranlı safhalarında birlikte bulunarak⁴⁷⁶ Büyük Savaş'ta cephelerde kader arkadaşlığı yaptığı arkadaşlarından büyük yardım görmüştür. Özellikle Mütareke sonrasında İstanbul'a gelerek çoğunluğu Erkân-ı Harbîye-i Umumîye Riyâseti'nde görev alan dostları ve Devlet Erkânı'nın da desteğiyle IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişi olarak görevlendirilerek Anadolu'ya geçiş için yerinde bir fırsat yakalamıştır.

Türk Tarihi'nde, hatta dünya tarihinde, Mustafa Kemal Paşa'nın IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişliği'ne tayini gibi başlangıçta normal görünen fakat sonucu bakımından böylesine büyük bir olayın bir benzerine daha rastgelmek mümkün değildir. Tarihte Türk Milleti'nin ilk defa tamamen yok olma tehlikesi ile karşı karşıya geldiği bir anda, bu tayini İstiklâl Savaşı'na hareket noktası yapmada ve verilen mücadelenin sonunda yeni bir Türk Devleti'nin doğmasında şüphesiz, en büyük şeref payı Mustafa Kemal'e aittir. Zîra Mustafa Kemal Paşa yerine başka biri tayin edilseydi, hiç şüphesiz, verilen talimatın dışına çıkmayacak ve belki de bir İstiklâl Savaşı söz konusu olmayacaktı. Ancak böyle bir tayinden Mustafa Kemal gibi hayata atıldığı ilk günden beri kafasında "millî devlet" ve "istiklâl-i tam" fikirlerini taşıyan bir kişi faydalanabilirdi ve öyle olmuştur.⁴⁷⁷

Onun bu tarihî göreve getirilmesi sürecinde, 11 Kasım 1918 tarihinde sadârete gelen Tevfik Paşa Kabinesi'nin 21 Aralık 1918 tarihinde istifasından sonra hükûmeti kurma görevi Damat Ferid'e verilmiş ve yeni kabine

⁴⁷⁵ Yalçın, **a. g. m.** , s. 3.

⁴⁷⁶ Atay, **19 Mayıs**, s. 11.

⁴⁷⁷ Salim Koca, "**Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Müfettişliğine Tayini (6 Mayıs 1919)**", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Ankara, 1984, s. 51.

4 Mart 1919 tarihinde kurulmuştur.⁴⁷⁸ Bu kabinenin Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisi (Genelkurmay Başkanı), 24 Aralık 1918 tarihi itibarıyla göreve getirilen Fevzi Paşa'dır.⁴⁷⁹ Fevzi Paşa bu göreve getirildiğinde Harbîye Nâzırı Cevad Paşa'dır ancak bu göreve 2 Nisan 1919 tarihinde⁴⁸⁰ Şakir Paşa atanmıştır. Kabinenin Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reis-i Sanîsi de Kâzım Paşa'dır. Bir süre sonra, Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisi Fevzi Paşa, işgallere karşı ateşle karşı koyma beyanlarından rahatsız olan işgal kuvvetleri hükûmete baskısı sonucunda Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisliği görevinden alınmış⁴⁸¹ ve yerine 14 Mayıs 1919 tarihinde Cevad Paşa atanmıştır.⁴⁸²

Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyâseti bu sıralarda orduyu sefer halinden savaş haline getirmek amacıyla planlar hazırlamaktadır.⁴⁸³ Bu amaçla, esasen Mütareke'den önce ihtiyaç sonucu çıkmış olan müfettişlik teşkilâtına yeniden geçilmesi düşünülmüştür. Osmanlı Ordusu'nda müfettişlik uygulamasına, Mahmut Şevket Paşa'nın Hareket Ordusu ile İstanbul'a hakim olmasından sonra tüm idarî, mülkî ve askerî otoriteyi eline almasıyla geçilmiştir. Bundan sonra müfettişlik uygulaması Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyâsetlerinin benimsediği ve olağanüstü durumlarda uygulamaya koyduğu bir yöntem olmuştur. Sonuç olarak bir ihtiyaçtan ortaya çıkan bu uygulamayla, Osmanlı Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyâseti'nin 9 Temmuz 1910 tarihinde kabul ettiği "Teşkilât-ı Askerîyye Nizamnamesi" çıkarılmış,

⁴⁷⁸ Ahmet İzzet Paşa, **a. g. e.** , s. 52-73; Metin Ayışığı, "Mütareke Dönemi'nde İstanbul Hükûmetleri ile Kuvayı Millîye Arasındaki Münasebetler, 14 Ekim 1918 - 16 Ekim 1920", (Erişim) <http://w3.balikesir.edu.tr/metinay/istanbull.htm>, 26 Temmuz 2007, s.1; Aydemir, **Tek Adam**, C. I, s. 390.

⁴⁷⁹ Süleyman Külçe, **Mareşal Fevzi Çakmak, Askerî Hususi Hayatı**, Ankara, Cumhuriyet Matbaası, 1953, s. 82; Nilüfer Hatemi, **Mareşal Fevzi ÇAKMAK ve Günlükleri**, C. III, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 632.

⁴⁸⁰ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908–1920)**, C. III, Ks. 6, Kitap 1, s. 243; Jaeschke, **a. g. e.** , s. 24.

⁴⁸¹ Mareşal Fevzi Çakmak Arşivi, Tefrika 8'den nakleden: Hayrullah Gök; **Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askerî ve Siyasî Faaliyetleri (1876–1950)**, Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1997, s. 28.

⁴⁸² Bu tarih, kimi eserlerde 17 Nisan olarak yer almaktadır. Bkz. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908–1920)**, C. III, Ks. 6, Kitap 1, s. 135.

⁴⁸³ Asım Us, **Gördüklerim Duyduklarım Duygularım, Meşrutîyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler**, İstanbul, Vakıf Matbaası, 1964 , s. 88.

ordu komutanlıkları kaldırılıp yerlerine müfettişlikler teşkil edilmiştir.⁴⁸⁴ Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine, seferber duruma geçen Osmanlı Ordusunun müfettişlik teşkilâtına son verilmiş, ordu komutanlıkları yeniden teşekkül etmiştir. İttihad ve Terakkî Cemiyeti Hükûmetleri Dönemi'nde dış tehditlerin etkisini azaltmak, ülke bütünlüğünü korumak amacıyla Osmanlı ülkesi, askerî ve mülkî olarak taksim edilmiş ancak bu hedefe ulaşamamıştır.⁴⁸⁵

Mütareke Dönemi'nde Mütareke hükümleri gereği orduların lağvedilmesi, kuruluş ve kadroların yeniden düzenlenmesi zarurîyetini ortaya çıkarmıştır. Hükûmet, bu sırada İstanbul'da toplanmış bulunan genç ve iktidar sahibi komutanların Anadolu'da etkin görevlere atanmasıyla buralarda asayişin sağlanacağını düşünmüştür. Bu noktada ordu müfettişliklerinin kurulması, orduların lağvedilmesi ile görevlerinden alınarak İstanbul'da toplanmış üst rütbeli komutanların yeniden aktif vazifeye atılmaları için hazırlanmış büyük bir fırsat olarak telâkkî edilebilir.⁴⁸⁶ Nitekim tarihe "Üçler Misakı"⁴⁸⁷ olarak geçen ve vatanın kurtarılmasına yönelik kararların kabul edildiği rapor sonucunda müfettişlik uygulamasına yeniden geçilmiştir. Buna göre üç ayrı ordu müfettişliğinin teşkilâtlanması onaylanmış; merkezi İstanbul olan I. Ordu Kıtaâtı Müfettişliği'nin başına Ferik Kavaklı Mustafa Fevzi Paşa, merkezi Konya olan II. Ordu (Yıldırım) Kıtaâtı Müfettişliği'ne Ferik Mersinli Cemal Paşa, IX. Ordu Kıtaâtı (III.Ordu)⁴⁸⁸ Müfettişliği'ne de Mustafa Kemal Paşa atanmıştır. ⁴⁸⁹

⁴⁸⁴ Türkmen, **a. g. e.** , s. 102.

⁴⁸⁵ Türkmen, **a. g. e.** , s. 103.

⁴⁸⁶ Türkmen, **a. g. e.** , s. 104.

⁴⁸⁷ Şakir Paşa'dan sonra Harbîye Nezâreti'ne getirilen Hafız Şevket Turgut Paşa, Cevad Paşa ve Fevzi Paşa, Nisan 1919'da İstanbul'da yaptıkları gizli toplantılarda Anadolu'nun mütarekeden sonra mutlaka düşman tarafından işgal edileceği görüşünden hareketle vatanın kurtarılmasına yönelik olarak hâl çaresi aramaya koyulmuşlardır. Bu isimlerin yaptıkları müzakereler sonucunda vatanın kurtarılmasına yönelik alınan kararlar bir rapor halinde 30 Nisan 1919 tarihinde Erkân-ı Harbiyye-i Umumiye Riyâseti tarafından kabul edilmiş ve bu rapor tarihte " Üçler Misakı" adını almıştır.

⁴⁸⁸ IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişliği teşkilâtı 15 Haziran 1919'da yalnızca numarası değiştirilerek III. Ordu Kıtaâtı Müfettişliği adıyla yeniden düzenlenmiş ve merkezi Erzurum olarak belirlenmiştir.

⁴⁸⁹ Sabahattin Selek, **Millî Mücadele**, C. I, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1965, s. 211.

Ordu Komutanlıklarının yerini dolduracak olan bu müfettişlikler, talim ve terbiyeyle uğraşmaktan başka, dağınık bulunan silah ve cephaneyi depolarda toplama⁴⁹⁰ bölgelerdeki iç güvenliğin sağlanması , asayişsizlik sebeplerinin araştırılarak tespit edilmesi, silah ve cephanenin toplatılması, bölgelerindeki vilâyetler ve mutasarrıflıklara talimat vermesi, diğer müfettişliklerle koordineli çalışması gibi askerî ve mülkî yetkilerle donatılmışlardır.⁴⁹¹ İstanbul Hükûmeti'nin bu görevlerle ordu müfettişliklerini kurma çalışmaları ve bu sırada İngilizler'in Anadolu'nun bazı bölgelerinde asayiş ve düzenin sağlanması yolundaki istekleri zaman ve biçim açısından da birbirine denk düşmüştür.⁴⁹²

Mütareke Dönemi'nde kurulan müfettişlikler içerisinde şüphesiz en önemlisi IX. Ordu Kitaâtı Müfettişliği'dir. Bu müfettişlik gerek ordunun yeniden teşkilâtlanmasında, gerekse ülkenin kurtarılmasında büyük rol oynayacak olan Mustafa Kemal Paşa'nın uhdesinde bulunmasından dolayı son derece mühimdir.⁴⁹³

Bu sırada Samsun Bölgesi'nde bulunan Rumlar'ın çetecilik faaliyetleri hızlanmıştır ve Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyaseti'ne bölgedeki kolordulardan bu konuda her gün farklı çatışma haberleri gelmektedir. 12 Nisan 1919 tarihli ve Kâzım Paşa'nın imzasının yanında Basri⁴⁹⁴ ve Şakir Paşa imzalı bir belgeye göre;⁴⁹⁵ Samsun ve civarında eşkiyalık yapmakta olan Rum çetelerinin bastırılması amacıyla vukû bulan çatışmada verilen zayıat tam ve doğru bir şekilde Sivas'ta bulunan Üçüncü Kolordu Komutanlığı'ndan istenmektedir. Osmanlı Hükûmeti, Samsun Bölgesi'ndeki gelişmelere seyirci kalmasını ve gerekli tedbirleri alma hususundaki

⁴⁹⁰ Us, **a. g. e.** , s. 88.

⁴⁹¹ Türkmen, **a. g. e.** , s. 107.

⁴⁹² Zekeriya Türkmen, “**Mütareke Dönemi'nde Ordu ve Yeniden Yapılanma (1918-1920)**”, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1995 , s. 110.

⁴⁹³ Türkmen, **a. g. e.** , s. 121.

⁴⁹⁴ Erkân-ı Harbiye Birinci Şube Müdürü Erkân-ı Harp Kaymakamı Basri Bey.

⁴⁹⁵ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 14, Gömlek: 135, Belge: 135 -1.

yetersizliğini IX. Ordu Kıtâatı Müfettişliği'ni kurarak gidermeyi amaçlamıştır.⁴⁹⁶ Dönemin şartları içinde Samsun ve dolayları mütareke Türkiye'si'nin en çapraşık çete faaliyetlerine sahne olan ilimizdir. Mevcut çete faaliyetlerinin çoğunluğunu Pontus hayali içinde olan Pontusçu Rumlar oluşturmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın, IX. Ordu Kıtâatı Müfettişliği'ne atanmasının başlıca nedeni de bu yöredeki Rumları, orada yaşayan Türkler'e karşı korumak ve Anadolu'da kurulmakta olan millî cemiyetleri dağıtmaktır. Onun bu göreve atanmasındaki isabetlilik, şahsî kaygı ve korkuların bariz bir şekilde ön plana çıktığı günlerde "Millî Mukavemet" fikrini en üst düzeyde düşünen ve bunun uygulaması için çaba gösteren kişi olmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁹⁷

Bütün bu gelişmeler sonucunda, bir yanda Mustafa Kemal Paşa kendisine uygun bir görevle vakit kaybetmeden Anadolu'ya geçmeyi beklerken diğer yanda da günün şartları içinde doğan ve onun beklentisine uygun bir görev vücuda getirilmiştir. O günün şartlarına göre Mustafa Kemal Paşa'nın bir general olarak böyle önemli bir göreve tayininin⁴⁹⁸ Osmanlı Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyâseti, Harbîye Nezâreti, Sadrazam ve Hükûmet, Padişah ve nihayet işgal kuvvetleri komutanlığı barajlarından geçmesi gerekmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın IX. Ordu Kıt'aatı Müfettişliği'ne seçilmesi ve tayininde; başta Sultan Mehmed Vahideddin olmak üzere, zamanın Sadrazamı Damat Ferid Paşa, Dahiliye Nâzırı Mehmed Ali Bey, Harbîye Nâzırı Şakir Paşa, Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisi Cevad Paşa ve Fevzi Paşa, Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reis-i Sanîsi Kâzım Paşa gibi büyük komutan ve devlet adamları etkili olmuştur.⁴⁹⁹

⁴⁹⁶ Yalçın, Koca, **a. g. e.** , 183.

⁴⁹⁷ Salim Koca, E.Semih Yalçın, "Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Müfettişliği'ne Tayininde Osmanlı Kurmayı'nın Rolü", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. X, S. 29, Temmuz, 1994, s. 402.

⁴⁹⁸ Us, **a. g. e.** , s. 88.

⁴⁹⁹ E.Semih Yalçın, Ali Güler, **ATATÜRK; Hayatı, Düşünceleri ve Kişiliği**, C. II, 1919 Samsun–1938 Dolmabahçe, Ankara, 2000, s. 42.

Başından beri üzerinde durmaya çalıştığımız Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul faaliyetleri içerisinde Mehmed Vahideddin ile görüşmesi, Padişah'ın ona olan büyük güvenini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.⁵⁰⁰ Mehmed Vahideddin'in kendisine karşı asker ve komutanlardan bir fenalık gelmemesinin temînini Mustafa Kemal Paşa'dan istemesi, ona güveninin tam olduğunu ortaya koymaktadır. Aksi takdirde bu tayini tasvip etmeyeceği muhakkaktır.⁵⁰¹ Veliahtlığından beri tanıdığı fahrî yaverinin kabiliyetinden, kendisine olan bağlılığından hiçbir zaman şüphe etmeyen Mehmed Vahideddin, Samsun'a bir müfettiş gönderileceğini öğrenince Mustafa Kemal Paşa'nın da namzetler arasına alınması konusunda hükûmeti ikaz etmiştir.⁵⁰² Padişah, yakından tanıdığı ve güvendiği Mustafa Kemal Paşa'nın tayinine ait irade-i senîyyeyi hiçbir tereddüt göstermeden kendisine getirildiği gün olan 30 Nisan 1919 'da çıkarmıştır.⁵⁰³

Sultan Mehmed Vahideddin'in ardından Mustafa Kemal Paşa'nın IX. Ordu Müfettişliği'ne tayini üzerinde rol oynayan ikinci önemli kişi Damat Ferid Paşa'dır. Talihin kendi üzerine yüklediği görevin öneminden tamamen habersiz olmasına rağmen, saraya bağlılığının ve biraz da Mustafa Kemal Paşa'ya duyduğu güvenin tesîri ile bu tayinin gerçekleşmesinde büyük rol oynamıştır. Ancak o, tayinin gerçekleşmesinde sarfettiği gayret ve hatta ondan daha fazla gayreti de, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'daki hareketine engel olmakta göstermiştir.⁵⁰⁴ Damat Ferid'in öncelikli olarak Mustafa Kemal Paşa'ya güven duyması Dahiliye Nâzırı Mehmed Ali Bey'in tesîriyle olmuştur. 1919 Nisanının sonlarına doğru İngiliz işgal komutanlarından General Calthorpe, Samsun ve havalisindeki asayiş durumu ile ilgili hükûmete bir rapor vermiş, bu rapor zor durumda kalan Damat Ferid tarafından Dahiliye Nâzırı Mehmed Ali Bey'e gösterilmiş ve onun fikri

⁵⁰⁰ Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev. Cemal Köprülü, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 96.

⁵⁰¹ Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da**, İstanbul, Kent Basımevi, 1981, s. 42.

⁵⁰² Selek, **a. g. e.**, s. 212; Salim Koca, "Mustafa Kemal'in IX. Ordu Müfettişliği'ne Tayininde Vahideddin'in Rolü Var mıydı?", **Millî Kültür Dergisi**, S. 50, 1985, s. 3.

⁵⁰³ Us, **a. g. e.**, s. 88.

⁵⁰⁴ Koca, **a. g. t.**, s. 67.

sorulmuştur. Mehmed Ali Bey, bölgeye kudretli bir zât göndermek gereğini belirterek Mustafa Kemal Paşa'yı tavsiye etmiştir. Sadrazam, bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa'yı daha yakından tanımak amacıyla öğle yemeğine davet etmiş ve edindiği mükemmel intiba sonucunda hemen ertesi gün Harbîye Nâzırı Şakir Paşa'ya Samsun'daki hadisenin tahkîkine Mustafa Kemal Paşa'nın memur edilmesi emrini vermiştir.⁵⁰⁵ Damat Ferid, tayini onaylamak ve çabuklaştırmakla kalmamış, ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın hükûmete bağlılığı konusunda da İngilizler'i iknâ etmiş, samîmi olarak görüştüğü sefaret tercümanı Sir Andrews Ryan'ın daha sonra hatıralarında⁵⁰⁶ belirttiği üzere Damat Ferid'in Mustafa Kemal Paşa'nın sadakâti konusunda tatminkâr bir temînat aldığından ve İngilizler'in de Ferid'in samimiyetine güvendiklerinden söz etmiştir. Zîra, Sultan'ın ve Damat Ferid'in güvenini kazananlar muhakkak ki İngilizler'in de güvenine lâayık görülmüşlerdir.⁵⁰⁷

Mustafa Kemal Paşa, hükûmet tarafından yetenekli, güçlü ve vatansever olarak tanınmış ancak bu noktadan sonra da işi olacağına bırakmamıştır.⁵⁰⁸ Dostları aracılığı ile etkin şahıslarla yakınlıklar kurarak kendisine en uygun göreve gelmeye çalışmıştır. Kendisi için uygun bir göreve tayin edilmesi için, onu zamanın Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın nüfuzlu şahsiyetlerinden Mehmed Ali Bey'e tavsiye eden Ali Fuad Paşa olmuştur. Mehmed Ali Bey'in Ali Fuad Paşa'nın babası İsmail Fazıl Paşa ile aralarında akrabalık bağı olması ve bu arada Ali Fuad Paşa'nın rahatsızlığı dolayısıyla Ankara'dan İstanbul'a gelmesi, onun bu tavsiyede bulunmakla kalmayıp aynı zamanda Mehmed Ali Bey'i, Mustafa Kemal Paşa'nın İttihatçı olmadığına iknâ etmesine sebep olmuştur.⁵⁰⁹ Öte yandan, Samsun ve havalisinde asayişsizlik durumu ortaya çıkınca, daha sonra Dahiliye Nâzırı olan Mehmed

⁵⁰⁵ Cebesoy, **Millî...** , s. 46-60.

⁵⁰⁶ Tercüman olarak İstanbul'da bulunan Sir Andrews Ryan,devrin ileri gelenleriyle samimi ilişkiler içinde bulunmuş ve bu döneme ait hatırları Dünya Gazetesi'nde 22 Nisan - 25 Mayıs 1957 tarihleri arasında yayınlanmıştır.

⁵⁰⁷ Jaeschke, **Kurtuluş...** , s. 108.

⁵⁰⁸ Türkmen, **a. g. e.** , s. 122.

⁵⁰⁹ Cebesoy, **Millî...** , s. 34-35; Us, **a. g. e.** , s. 38.

Ali Bey, Damat Ferid Paşa'ya sorunun çözülmesi için bölgeye Mustafa Kemal Paşa'nın gönderilmesini teklif etmiş ve bu konuda onu iknâ etmiştir.⁵¹⁰

Osmanlı Hükûmeti içindeki Devlet Erkânı'ndan başka bu tarihi tayinin gerçekleşmesinde etkin rol alan ve hatta bu işlemleri kısa bir sürede tamamlayarak Mustafa Kemal Paşa'nın on beş gün içerisinde Samsun'a varmasını sağlayan diğer bir etken de Osmanlı Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyâseti (Genelkurmay Başkanlığı)'nin çalışmaları olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa, Harbîye Nâzırı Şakir Paşa'nın damadı olan Bahriye Nâzırı Avni Paşa ile de dostluğunu ilerletmiş, bu yakınlık sonucunda Şakir Paşa'nın da güvenini kazanmıştır.⁵¹¹ Harbîye Nâzırı Şakir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın şahsî kabiliyetini takdir etmiş ve onun İttihatçı olmadığını öğrendikten sonra:” *Bunun üzerinde duralım.*” sözleriyle Samsun Bölgesi sorunlarıyla ilgili olarak aradığını bulduğunu ifade etmiştir. Onun, bu söylemi aynı zamanda tayin yolunu açan önemli gelişmelerden biri olmuştur.⁵¹²

Bu gelişme üzerine aynı fikir üzerinde kesişen Harbîye Nâzırı Şakir Paşa ve Dahiliye Nâzırı Mehmed Ali Bey, 27 Nisan 1919 tarihinde bir araya gelerek görüşmüşler ve mutabakata varmışlardır.⁵¹³ Nitekim aradan çok zaman geçmeden Şakir Paşa görev teklifinde bulunmak üzere Mustafa Kemal Paşa'yı makamına davet etmiştir. Bu görüşmede Şakir Paşa, Samsun ve havalisinde emniyetin temini amacıyla Damat Ferid ve kendisinin Mustafa Kemal'i Samsun'a göndermeyi uygun bulduklarını ifade etmiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Nâzır'ın da onayını alarak memuriyetine şekil vermek amacıyla Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisi ile görüşmek üzere makamdan ayrılmıştır.⁵¹⁴

⁵¹⁰ Koca, Yalçın, **a. g. m.** , s. 5.

⁵¹¹ Jaeschke, **Kurtuluş...** , s. 101.

⁵¹² Yalçın, Koca, **a. g. e.** , s. 243.

⁵¹³ Yalçın, Koca, **a. g. e.** , s. 244.

⁵¹⁴ Atay, **Atatürk'ün...** , s. 124 -125.

Mustafa Kemal Paşa, IX. Ordu Kitaâtı Müfettişliği'ne atandığını ve görevinin neler olduğunu öğrendiği bu görüşmeden hemen sonra Harbîye Nâzırlığı makamından ayrılarak Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisi Fevzi Paşa'yı aramış, yirmi günden beri hasta olduğu için gelmediğini öğrenmiştir. Esasen Fevzi Paşa, Suriye Fatih General Allenby'nin⁵¹⁵ İstanbul'a gelişinde onu karşılama görevini yapmak istemediğinden hastalığını sebep göstererek evine dinlenmeye çekilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, onu yerinde bulamayınca yakın arkadaşı Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reis-i Sanîsi Kâzım Paşa'yı bulmuş ve durumu ona anlatmıştır.⁵¹⁶

Konumuz içindeki önemi itibarıyla Mustafa Kemal Paşa ve Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reis-i Sanîsi Kâzım Paşa ile görüşmelerini ve geniş salâhiyetli bir talîmname hazırlanmasının gelişmelerini iki önemli ismin hatıralarından nakletmek yerinde olacaktır.

Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa'yı yerinde bulamamasından sonraki gelişmeleri hatıralarında şöyle anlatmaktadır:⁵¹⁷ *“Dairede İkinci Reis Diyarbakırlı Kâzım Paşa ile karşılaştım. Kendisine Nâzır Paşa'nın bana verdiği vazifeden bahsettim: “Malûmatınız var mı?” “Hayır!” dedi. “İşte ben haber veriyorum!” dedikten sonra ,” Kapıları kapattırır mısın? “ dedim. Kâzım Paşa gülererek yüzüme baktı: “Ne oluyoruz?” Kâzım Paşa ile açık konuşarak bütün düşündüklerimi anlattım: “ Her ne sebep ve maksatla, beni İstanbul'dan uzaklaştırmak için vesile aramışlar ve bu memûriyeti bulmuşlar. Hemen kabul ettim. Ben zaten şu veya bu sûretle Anadolu'ya geçmek fırsatı arıyordum. Madem ki onlar teklif ettiler, fırsattan mümkün olduğu kadar istifade*

⁵¹⁵ Allenby'nin İstanbul'a geldiği sıralarda bir gün Harbîye Nâzırı Şakir Paşa ve Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reis-i Sanîsi Kâzım Paşa'yı karşısına alarak cebinden çıkardığı bir not defterinden bazı şeyler dikte ettirmek istemiştir. Şakir ve Kâzım Paşalar konuşmak istese de General Allenby onlara;görüşmek için değil, bazı arzularını söylemek için kendilerini kabul ettiğini belirtmiştir. Bu konuşmanın esası Allenby'nin, Mustafa Kemal Paşa'yı Altıncı Ordu Komutanlığı'na tayinin ettirmek istemesidir. Bkz. Falih Rıfkı Atay, **19 Mayıs**, Ankara, y.y., 1944, s. 14.

⁵¹⁶ Atay, **Çankaya**, s. 169.

⁵¹⁷ Atay, **Atatürk'ün...**, s. 126–129; Atay, **19 Mayıs**, s. 19–21.

etmeliyiz!” Kâzım Paşa:” Nasıl?” dedi. Cevabı beklemeksizin ilâve etti:” Ha.. zaten Ordu Müfettişlikleri meselesi var. Sen o taraflara Ordu Müfettişi unvanı ile gidebilirsin!” “ Unvanın ehemniyeti yok, dedim, yalnız şimdi Harbîye Nâzırı ile konuş, benden ne istiyorlar, tesbit et, üst tarafını kendimiz yaparız.” Kâzım Paşa, Harbîye Nâzırı’nı gördü, kendisinden aldığı direktif şu idi:” Maksat Samsun havalisinde Rumlar’a tecavüz eden Türkler’i tedib etmek (cezalandırmak) sonra Anadolu’da birtakım millî teşebbüsler beliriyormuş, onları da ortadan kaldırmak! Mustafa Kemal’i bunun için yolluyoruz. Kendisine Sadrazam Paşa ile beraber salâhiyetname (yetki belgesi) vereceğiz!” Kâzım Paşa bürosuna dönerek bana bunları izah etti:” Çok güzel,” dedim ve kapıların iyi kapalı olup olmadığına baktım: ” Yalnızız!” dedi. “Onlar ne istiyorlarsa azamisini ilâve ederek bir talîmatname kaleme alınız, yalnız bir iki noktayı ben not ettireyim.” “ Peki!” dedi. Benim ehemniyet verdiğim, salâhiyet meselesi idi. Mümkün olduğu kadar Anadolu’nun her tarafına emir verebilmeliydim. İsteğim bir madde, Samsun’dan başlayarak bütün Şark vilâyetlerinde bulunan kuvvetlerin kumandanı olmaklığım ve bu kuvvetlerin bulunduğu vilâyetler valilerine doğrudan doğruya emir verebilmekliğimdi. Bir başka madde, bu mıntika ile herhangi bir temasta bulunan askerî ve idarî makamlara iş’arlarda bulunabilmekliğimdi. Kâzım Paşa’ya dedim ki:” Onların arzularını bir araya topla, fakat sonuna bu iki maddeyi ilâve et! ” Kâzım Paşa yüzüme baktı: ” Bir şey mi yapacaksın?” “ Kulağını bana uzat, dedim...Evet. Bir şey yapacağım. Bu maddeler olsa da olmasa da yapacağım!” Kâzım Paşa güldü: “Vazifemizdir, çalışacağız! “

“Dediğim gibi yazdığı talîmatnameyi okudu. Sonra beni bırakarak, müsveddeyi Harbîye Nâzırı’na göstermek üzere oradan çıktı. Bilmem ne geçti, bu kadar az zamanda ne geçebilir, fakat Kâzım Paşa’nın söylediğine göre Sadrazam Paşa talîmatnameyi imzalamayacakmış. Şakir Paşa da imza komaktan çekinmiş, ancak,bu rahmetlide vicdanî bir seziş olmak lâzım ki ”İmza edemem!” sözünden sonra: “Mühürümü basarım!” demiş.” Mühürünü basıyor mu?” dedim. “ Evet, hatta bana mühürünü verdi ve bas dedi!” “ O halde talîmatnameye Mustafa Kemal Paşa lüzûm gördükçe doğrudan

doğruya Sadrazam Paşa ile muhabere eder, kaydını da ilâve edelim.” “ Çok iyi ama, Şakir Paşa’ya okuduğum müsveddede bu kayıt yoktu.” Bununla beraber Kâzım Paşa böyle bir madde ilâve ederek talimatname beyaza çekildi, Şakir Paşa’nın makam mühürü basıldı. İki nüsha idi, birini cebime koydum. Ötekini de Kâzım Paşa’ya vererek: “Sen de bunu dosyanda saklarsın!” dedim. Lâtifeli bir gülüşle: “Paşam, beni torbaya mı sokuyorsun?” dedi. “Hayır, hayır, sana şimdi yalnız teşekkür ediyorum. Bir gün bunu hatırlarız!” dedi.

Mustafa Kemal Paşa’nın talimatnamenin meydana gelişi hakkında anlattıklarını ondan başka Kâzım Paşa’nın yıllar sonra yazdığı bir mektup da aydınlatmakta ve esasen bu iki anlatım da birbirini tamamlamaktadır. Yaşananlar Kâzım Paşa tarafından şu şekilde aktarılmıştır:⁵¹⁸

“.... O tarihte Şişli’de Gazi Hazretleri’nin ikâmetgâhlarının pek yakınındaki Sürenyan Apartmanı’nda oturdum. Kendilerini pek sık ziyaret eder, vaziyetten daima haberdar bırakır ve isabetli emirlerinden istifade ederdim. Çünkü müşarünileyh Hazretleri bugün hakikâtlerini yaşadığımız⁵¹⁹ o zamanki fikirlerini lûtfen bana tamamen anlatmış ve haizi salâhiyet herhangi bir şekil altında Anadolu’ya gönderilmelerine herhalde bir çare bulmaklığımı emir buyurmuşlardı. Hatta birgün : ” Galiba sen bu işi beceremeyeceksin!” yollu güleryüzlü bir tahtilerine (yanlışını çıkarma)⁵²⁰ uğramıştım.

⁵¹⁸ “İzmir Mebusu Kâzım Paşa’nın Bir Mektubu” Cumhuriyet, 17 Mayıs 1933, Bu mektup, Kâzım (İNANÇ) Paşa’nın, Cumhuriyet Gazetesi’nde yayınlanan ve “Gazi Hazretleri’nin Anadolu’ya nasıl geçtiğini” anlatan Kâzım (KARABEKİR) Paşa’nın mektuplarına cevaben yazdığı bir mektuptur. Kâzım (İNANÇ) Paşa, ölünceye kadar kendisinde gizli kalmasını uygun bulduğu bilgileri, Kâzım (KARABEKİR) Paşa’ nın Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya geçiş meselesiyle ilgili olarak: “...Mustafa Kemal Paşa’nın arzusuna rağmen İstanbul’dan uzaklaştırıldığı..” ifadelerine karşı kaleme alarak hakikati ortaya koyma ihtiyacı duymuştur.

⁵¹⁹ Kâzım Paşa, mektubunu 1933 tarihinde IV.Dönem İzmir Mebusu iken kaleme almıştır. “Bugün hakikâtlerini yaşadığımız” ifadesiyle de Millî Mücadele’nin ardından yeni bir devletin kuruluşunun gerçekleştiğini anlatmaktadır.

⁵²⁰ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi, 2007, s. 1023.

Memleketin hergün bir manzara arz eden hadise safhaları içinde Karadeniz sahilinde Rumlar aleyhine olmak üzere asayişsizlik de baş göstermişti.

Böyle bir sırada ben Harbîye Nâzırına şark mıntıkası için bir müfettişlik ihdası teklifinde bulundum. Teklifi Nâzır kabul edince Gazi Hazretlerine de arz-ı malûmat ettim.

O zaman riyâset- i sanîliğinde bulunduğum Erkân-ı Harbîye-i Umumiye Riyâseti'nde bu aralık bir tebeddül (değişiklik)⁵²¹ vakî olduğundan bu vazifeyi ben ifa ediyordum. Gazi Hazretleri memnuniyetle bendenize: " İyi ama bunu daha mabâdi (devamı)⁵²² var. Al kalemi, kâğıdı eline!" buyurdular ve birçok notlar yazdıktan sonra:" Bu esas dahilinde bir talîmatname tesbit edersen, yarın daireye gelip okuyacağım ve sonra Nâzır'a imzalatırsın!" emrini verdiler.

Ertesi gün müsveddeyi okuyarak bazı tashih ve ilâvelerde bulununca: "Salâhiyetin bu kadarı çok fazla olmaz mı Paşam? Çünkü korkarım ki, Nâzır kabul etmemelik eder." dedimse de : "Hayır, imza etmezse derhal mühürletirsin!" mefhumunda kendilerine mahsus zarif tezatlı bir ihtar yaptılar.

Talîmatnameyi Harbîye Nâzırına götürdüm. Hasta bulunan Nâzır: "Bir defa okuyunuz da dinleyeyim." dedi. Okumaya devam sırasında:" Paşa oğlum, siz III.Ordu Müfettişliği değil,bütün Anadolu'da sahib-i nüfuz bir müfettişlik ihdas etmişsiniz, bu nasıl şey?" deyince:" Hayır efendim, müfettişliklerin kendi hududlarına mücavir(komşu)⁵²³ kıtaât ve vilâyetlerde de temasta bulunması vazifenin mes'ul ve mevzuuna dahildir. Tabirimizi umum Anadolu müfettişliği sarahatinde ifade etsek dahi yeniden bir şey ihdas etmiş olmuyoruz." cevabını verdim.

⁵²¹ Devellioğlu, a. g. e. , s. 1046. Kâzım Paşa, bu ifadeyle o sırada Erkân-ı Harbîye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın raporlu olması dolayısıyla ona kendisinin vekâlet ettiğini ifade etmiştir.

⁵²² Devellioğlu, a. g. e. , s. 558.

⁵²³ Devellioğlu, a. g. e. , s. 703.

Nâzır bulunan merhum Müşir Şakir Paşa, yüzüme gülererek baktıktan sonra imza etmesi teklifime karşı cebinden mühürlerini çıkararak önüme atmış ve: “İmzalamaya lüzûm yoktur. Yalnız mühürlersiniz.” demişti.

Bu iki hatıradan anlaşıldığı üzere gelişen olaylar, daha önceden yakın arkadaş olan ve düşüncelerini paylaşan bu iki önemli ismi, kendileri ve ülke için hayatî bir noktada buluşturmuştur. Öyle ki onlar, zaman ve şartların kendilerine verdiği imkânları bile zorlamaktan kaçınmadan, inandıkları fikri uygulamakta bir an dahi düşünmemişlerdir. Kâzım Paşa, daha bu gelişmelerden önce Osmanlı Erkân-ı Harbîyesi içindeki gelişmelerden dostu Mustafa Kemal Paşa'yı her an haberdar etmiş, komşu olmalarının verdiği imkân ile onu sık sık ziyaret ederek verdiği bilgilerle, ülkeyi bulunduğu durumdan derhal kurtarmak yolunda İstanbul'da hazırlıklar yapan Mustafa Kemal Paşa'yı doğru yönde bilgilendirmiştir. Bu bilgilere göre en azından Osmanlı Erkân-ı Harbîyesi içindeki gelişmeler paralelinde, kendisine bir yol çizen Mustafa Kemal Paşa, kimi zaman kendisiyle ilgili olarak duyulan endişeleri Devlet Erkânı içinde kurduğu yakınlıklar ve kimi zaman da İngilizler'e karşı uyguladığı politik manevralarla bertaraf etmiştir. Aynı yakınlıkla Mustafa Kemal Paşa, kafasındaki tüm düşüncelerini paylaşacak kadar kendisine yakın gördüğü Kâzım Paşa'ya fikirlerini açmakla kalmamış, onun da aynı ortak gayeler içinde olduğundan hiçbir tereddüt duymadan, Kâzım Paşa'nın Osmanlı Genelkurmayı içindeki yetkilerinden vatanın kurtuluşu noktasında büyük bir samimiyetle faydalanmıştır. Kâzım Paşa, sonuçta mühürlenerek de olsa kabul gören, talîmatnameye eklediği ve Mustafa Kemal Paşa'ya Anadolu'nun büyük bir bölümünde askerî ve mülkî yetkilere sahip olmasını sağlayacak olan hükümleri, büyük bir duyarlılık ve cesaret içinde kaleme almış ve Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele'nin başlangıç gücünü aldığı bu hükümlerin gerekliliği konusunda da Şakir Paşa'yı iknâ etmeyi başarmıştır. Yıllar sonra, o günleri bizlere yaşattığı Büyük Nutku'nda Mustafa Kemal, isteklerini kolayca kaleme aldırması konusunda şu

ifadelere yer vermiştir: ⁵²⁴ “... O tarihte *Erkân-ı Harbîye-i Umumîye*’de bulunan ve benim maksadımı bir dereceye kadar istişmam eden zevat ile görüştüm. Müfettişlik vazifesini buldular ve salâhiyete mûtaallik talîmatı da ben kendim yazdırdım. Hatta Harbîye Nâzırı olan Şakir Paşa bu talîmatı okuduktan sonra imzada tereddüd etmiş, anlaşılır anlaşılmaz bir tarzda mührünü basmıştır.” Şüphesiz ki böylesi hayatî bir gelişmede Mustafa Kemal Paşa, belki de vatansever duygularının tezâhürü olarak doğru isimlerle karşılaşmıştır. Onun tayini ve talîmatnamenin hazırlanması hususunda geçtiği aşamalardaki tüm isimler farklı sebeplerle de olsa onu destekleyen isimler olmuşlar, Türk Milleti’ne yapılmış en büyük hizmetlerden birini gerçekleştirmişlerdir.⁵²⁵ Kâzım Paşa da Millî Mücadele’nin kağıt üzerindeki orijini diyebileceğimiz, esaslı bir şekilde genişlettiği ve kendi istediği yetkilerle Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya geçmesini hazırlayan bu talîmatnamenin vücuda gelmesi noktasında, büyük bir özveriyle ve vatansever duygularla elindeki hiçbir imkânı kullanmaktan çekinmemiştir.

Tarihi Talîmatnameyi, Kâzım Paşa’nın yardımıyla cebine koyan Mustafa Kemal Paşa, yaşadığı endişeli günlerin ardından duyduğu sevinci şu sözleriyle anlatmıştır:⁵²⁶ “ Ne alâ şey, tarih bana öyle elverişli şartlar hazırlamış ki kendimi onların kucağında hissettiğim zaman ne kadar bahtiyarlık duydum, tarif edemem. Harbiye Nezâreti’nden çıkarken heyecandan dudaklarımı ısırığımı hatırlıyorum. Kafes açılmış, önümde geniş bir âlem, kanatlarını çırparak uçmaya hazırlanan bir kuş gibi idim.”

Mustafa Kemal Paşa’ya bu sevinci yaşatan ve onun geniş salâhiyetli bir vazife ile Anadolu’ya geçmesini hazırlayan tayin ve talîmatnamenin geçerli olabilmesi için gerekli olan İrâde-i Senîyye ve Meclis-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) kararı, 30 Nisan 1919 tarihli İrâde-i Senîyye ile son ve kesin şeklini

⁵²⁴ Kemal Atatürk, **Nutuk**, C. I, 1919 -1920, 10. Baskı, İstanbul, MEB Basımevi, 1970, s. 9 -10.

⁵²⁵ Selahattin Tansel, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, C. I, İstanbul, MEB Basımevi, 1991, s. 235.

⁵²⁶ Atay, **Çankaya**, s. 170; Atay, **19 Mayıs**, s. 22.

almıştır.⁵²⁷ Bu İrâde, Kâzım Paşa imzasıyla ve 2576 numaralı belgeyle neşredilmiştir. İrâde'de:⁵²⁸ “Mülgâ Yıldırım Grubu Kumandanı Mirliya Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Dokuzuncu Ordu Kıtaâtı Müfettişliği'ne tayin olunmuştur. İş bu İrâde-i Senîyye'nin icrâsına Harbîye Nâzırı memurdur. Müşarünileyhin emrinde Üçüncü ve On beşinci Kolordular bölgesini içine alan Sivas, Van, Trabzon, Erzurum vilâyetleriyle Samsun Sancağı mülkî memuriyeti Mustafa Kemal Paşa'nın emrinde olacaktır.” denilmekle tarihi tayin resmîleşmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın tayininin geçerli olması için ikinci önemli adım da Meclis-i Vükelâ kararıdır. Harbîye Nâzırı Şakir Paşa, Sâdâret'e İrâde-i Senîyye'nin alındığını, tayin İrâdesi ile aynı gün çıkan 30 Nisan 1919 tarihli tezkereyle bildirmiştir.⁵²⁹

Mustafa Kemal Paşa, aynı gün hemen işe girişmiş, vazifesinin hududlarını çizmeye, mahiyetini tespit etmeye, emrine verilecek kuvvetler üzerinde durarak bütün bunları vatani ve milleti kurtarma amacına kavuşturacak vasıtalar haline getirmeye çalışmıştır.⁵³⁰ Bu hazırlıklar içinde Kâzım Paşa da yalnızca yetkilerin geniş tutulmasında rol oynamakla kalmamış, Mustafa Kemal Paşa'nın çabaları paralelinde onun Samsun'a ayak basmasına kadar geçen süre içinde resmî yazışmalar yaparak gerekli hazırlıkların yerine getirilmesi konusunda da çalışmıştır.

Kâzım Paşa'nın aynı gün neşrettiği başka bir tezkere de; işlerin çabuklaştırılmasına önem verdiğini gösteren 30 Nisan 1919 tarihli tezkeredir.⁵³¹ Kâzım Paşa, bu konuda büyük bir duyarlılık göstererek

⁵²⁷ Faik Reşit Unat, “Mustafa Kemal Paşa'ya IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Salâhiyetlere Dair Bazı Vesikalar 1”, **Tarih Vesikaları**, Nisan 1943, s. 1.

⁵²⁸ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 14, Gömlek: 56, Belge: 56-1.

⁵²⁹ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Dosya: 42, Kutu: 14, Gömlek: 56, Belge: 56-1.

⁵³⁰ İlyas Sami Kalkavanoğlu, **Millî Mücadele Hatıralarım**, İstanbul, Ekicigil Yayınları, 1957, s. 62-63; Unat, “Mustafa Kemal Paşa'ya IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Salâhiyetlere Dair Bazı Vesikalar, s. 1.

⁵³¹ Kalkavanoğlu, **a. g. e.**, s. 62-63; Unat, “Mustafa Kemal Paşa'ya IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Salâhiyetlere Dair Bazı Vesikalar 1, Vesika No: 1.

Sadâret'e Padişah İrâdesi'nin alınması ve gereken vilâyetlere tâlimat verilmesi için tezkere yazdığı gün, henüz bu tezkerenin karşılığını dahi almadan Bahriye Nezâreti'ne de yazıp Karadeniz'de gözetleme işlerinde kullanılan iki ganbot (topçeker) ile üç motorbotun Mustafa Kemal Paşa'nın emri altına verilmesini istemiştir.⁵³² Müsveddesi o zaman Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyâseti Birinci Şubesi'nde hazırlanan bu yazıya Kâzım Paşa tarafından, neşredilen surette altı çizilmiş olan "Karadeniz sahili gözetiminde yerleştirmek üzere" kaydı ilâve edilerek ganbot sayısı birden ikiye çıkarılmış ve eklenen bu yeni kayıtla da herhangi bir kuşkulananın önüne geçmek istenmiştir.⁵³³ Ancak daha sonra Ordu Müfettişliği'ne verilmesi gündeme gelen yardımın maliyeti sebebiyle gerçekleştirilemeyeceği Bahriye Nezâreti tarafından Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisliği'ne bildirilmiştir. Bunun üzerine 10 Mayıs 1919 tarihli tezkereyle Kâzım Paşa, durumu IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişliği'ne açıklayan bir yazı ile tebliğ etmiştir.⁵³⁴ Aynı gün Kâzım Paşa imzalı olarak çıkan ve Harbîye Nezâreti'nden Sadâret makamına gönderilen bir başka tezkere ile Ordu Müfettişliği'nin yetkileri belirlenmiştir. Buna göre; "IX. Ordu Müfettişliği emrinde Üçüncü ve On beşinci Kolordular bölgesini içine alan Sivas, Van, Trabzon, Erzurum vilâyetleriyle Samsun Sancağı mülkî memuriyetinin Mustafa Kemal Paşa'nın tarafından yapılacak tebliğatı yerine getirmeleri emri" verilmiştir.⁵³⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişliği'ne tayini ve görevine başlaması aşamasında neşredilenlerin en önemlisi şüphesiz ki, onun Anadolu'ya geçişini resmîleştiren 6 Mayıs 1919 tarihli IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişliği'ne verilecek talimatnamenin 7 Mayıs 1919 tarihli suretidir.⁵³⁶ Bu talimat, Şakir Paşa'nın imzasıyla değil mührüyle tasdik olunmuştur. Başka bir

⁵³² Bayur, **Atatürk...**, s. 295.

⁵³³ Unat, "Mustafa Kemal Paşa'ya IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Salâhiyetlere Dair Bazı Vesikalar 1, Vesika No: 1, 4.

⁵³⁴ Unat, "Mustafa Kemal Paşa'ya IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Salâhiyetlere Dair Bazı Vesikalar 1, Vesika No: 8. 8.

⁵³⁵ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 14, Gömlek:68, Belge: 68-1.

⁵³⁶ Kalkavanoglu, **a. g. e.**, s. 62-63; Unat, "Mustafa Kemal Paşa'ya IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Salâhiyetlere Dair Bazı Vesikalar 1, Vesika No: 7, 6. Bu talimatnamenin aslı Ek 16'da gösterilmiştir.

imza taşımayan bu resmî yazı, Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yazılmış, metin üzerinde Kâzım Paşa tarafından⁵³⁷ bazı değişiklikler yapılarak diğer ilgili makamlara da tebliğ olunacak genel bir talîmat haline getirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'nun büyük bir bölümünde askerî ve mülkî yetkilere sahip genel bir vali konumuna getiren⁵³⁸ bu tarihi talîmatnamenin tam metni aşağıdaki gibidir.⁵³⁹

Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Dairesi

Dokuzuncu Ordu Kıtaâtı Müfettişliğine Verilecek Talîmat Suretidir

Dokuzuncu Ordu Kıtaâtı Müfettişliğine ait görevleri Yüksek şahsınızın Dokuzuncu Ordu Kıtaâtı Müfettişliğine atanması hususunda İrade-i Senîyye çıkmıştır. Ancak işbu müfettişlikteki göreviniz yalnız askerî olmayıp müfettişliğin içine aldığı bölgeler dahilinde aynı zamanda mülkîdir.

1- İşbu ortak görevler şunlardır:

a) Bölgenizde iç güvenliğin sağlanması ve istikrarı, asayişsizliğin ortaya çıkış sebeplerinin tesbiti.

b) Bölgede ötede beride dağınık halde bulunduğu söz edilen silahların ve cephanenin bir an evvel toplatılarak uygun depolara toplanması ve muhafaza altına alınması.

c) Değişik yerlerde birtakım toplulukların bulunduğu ve bunların asker toplamakta olduğu ve gayri resmî bir surette ordunun bunları koruduğu iddia

⁵³⁷ Unat, "Mustafa Kemal Paşa'ya IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Salâhiyetlere Dair Bazı Vesikalar 1, 2.

⁵³⁸ Yalçın, Koca, **a. g. e.** , s. 256.

⁵³⁹ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Dosya: 42, Kutu: 14, Gömlek: 57, Belge: 57-2.

ediliyor. Böyle topluluklar olup da asker topluyor, silah dağıtıyor ve ordu ile de ilişkide bulunuyorlarsa kesin olarak önlenmesi ile bu gibi toplulukların kaldırılması.

2- Bunun için:

a) İki tümenli olan Üçüncü ve dört tümenli olan On beşinci Kolordular müfettişlik emrine verilmiştir. İşbu kolordular harekât ve asayiş konusunda doğrudan doğruya müfettişlikle ve yürürlükte olan işlemler yani özlük işleri genel kuvve ve başkaları gibi konularda eskisi gibi Harbîye Nezâreti ile haberleşeceklerdir. Tümen veya bölge komutanlığı veya bir özel göreve atanacak subayların tayin ve değiştirilmeleri müfettişliğin onayı veya talebiyle olacaktır. Bununla birlikte diğer konularda gerek ve fayda görerek talimatı kolordu komutanlıkları aynen uygulayacaklardır. Özellikle, sağlık işleri çok önemlidir. Bu zemindeki inceleme ve işlemlerin halka yayılması gereklidir.

b) Müfettişlik Bölgesi Trabzon, Erzurum, Sivas, Van illeriyle Erzincan ve Samsun bağımsız sancaklarını kapsadığından müfettişliğin yukarıda sayılan görevleri yürütmek için vereceği bütün talimatı bu illerde mutasarrıflıklar doğrudan doğruya yapacaklardır.

3- Müfettişlik sınırına yakın iller ve bağımsız iller (Diyarbakir, Bitlis, Mamuretülaziz, Ankara, Kastamoni illeri) ile kolordu komutanlıkları da müfettişliğin görevini yapması sırasında doğrudan doğruya olabilecek isteklerine önem vereceklerdir.

4- Müfettişliğin askerî konularda başvuracağı yer Harbîye Nezâreti olmakla beraber diğer konular için ilgili makamlarla haberleşebilecek ve bu haberleşmeden Harbîye Nezâreti'ne de bilgi verilecektir.

Şifreye dönüştürüldü. 7.5.35 (1919)

Re'fet

Harbîye Nâzırı

Mehmed Şakir bin

Numan Tahir

Mustafa Kemal Paşa'nın Kâzım Paşa'ya dikte ettirerek kendi isteklerine göre hazırlattığı bu talîmatname bir diplomasi şaheseri⁵⁴⁰ olmasının yanı sıra tam bağımsızlık, hürriyet daha da önemlisi kurulması muhtemel yeni bir Türk Devleti'nin de ilk işaretleri gibidir.⁵⁴¹ Talîmatnameye göre Mustafa Kemal Paşa'nın görevleri şunlardır: Görevi dahilindeki asayişin temin etmek, mütareke hükümlerince ordunun elindeki fazla silahları toplatmak, Doğu Anadolu'da oluşturulduğu söylenen şuraları dağıtmak.⁵⁴² Bu görevlere karşı, Talîmatname'nin ikinci ve üçüncü bölümlerinde Kâzım Paşa'nın yardımıyla esaslı bir şekilde genişletilmiş yetkiler yer almıştır. Bu yetkilerle Mustafa Kemal Paşa'ya hem askerî, hem de mülkî görevler verilmiş, ayrıca askerî görevlerin ifası için Üçüncü ve On beşinci Kolordular ve bu kolorduların her türlü işleri ona bırakılmıştır.

Bu Talîmatname'nin dikkate değer en önemli kısmı mülkî salâhiyet ve yetki sahasıdır. Bu konuda Meclis'te büyük tartışmalar olmuş, bir askerin aynı zamanda sivil iradeye karışması, ona her türlü emri vermesi, tayin etmesi, görevden alması konusu bu Talîmatname'nin diplomasi şaheseri olarak kabul edilmesinin esas sırrı olmuştur.⁵⁴³

Müfettişliğin görevleri gereğince verilebilecek talîmat doğrudan doğruya Trabzon, Erzurum, Sivas, Van vilâyetleriyle Erzincan ve Canik Müstakil Livalarında ifa edilecektir. Yine müfettişlik sınırına komşu vilâyet ve mutasarrıflıklar olan; Diyarbakır, Bitlis, Mamuretülâziz, Ankara, Kastamonu vilâyetleri ve Kolordu Komutanlıkları da verilecek emirleri dikkate alacaklardır.⁵⁴⁴ Bu vilâyetlerin arasında kalıp onlarla komşu olan ancak Talîmatname'de adı geçmeyen Kayseri ve Maraş Mutasarrıflıkları da

⁵⁴⁰ Jaeschke, "Atatürk", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 34, Aralık, 1987, s.12.

⁵⁴¹ Osman Akandere, "Mustafa Kemal'in IX. Ordu Kıtâatı Müfettişliği'ne Tayini ve Bu Görevle İlgili Olarak Kendisine Verilen Talîmatnamenin Mahiyeti", **Ata Dergisi**, C. I, S. 1 Konya, 1991, s. 115.

⁵⁴² **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Dosya:42, Kutu: 14, Gömlek: 57, Belge: 57-2.

⁵⁴³ Erdal Aydoğan, **Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000, s. 16.

⁵⁴⁴ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Dosya: 42, Kutu: 14, Gömlek: 57, Belge: 57-2.

Müfettişlik mıntıkasına dahil edilmiş ve bu gelişme Mustafa Kemal Paşa'ya Samsun'a çıktığı gün ulaştırılmıştır.⁵⁴⁵

Söylemeye bile gerek yoktur ki, bu Talimatname'de Mustafa Kemal Paşa'nın o zaman Kâzım Paşa'ya dikte ettirdiği maddelerle sağladığı yetki açıkça belli olmaktadır.⁵⁴⁶ Mustafa Kemal Paşa'ya olağanüstü yetkilerle bir an önce yola çıkması amacıyla gerekli yazışmalar sürdürülmüş, görevine başlanmasının istendiği bir tezkerenin⁵⁴⁷ ardından tayininin kendisine tebliğ edilmiş⁵⁴⁸ ve bir başka tezkereyle de görev yerine gitme emri verilmiştir.⁵⁴⁹ IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'ya vazifeleri hakkında Meclis-i Vükelâ tarafından müzakere edilerek kaleme alınmış olan talimatnameyi 6 Mayıs 1919 tarihinde tebliğ eden ve yola çıkması için hızlı hareket etmesini bildiren bir tezkere neşredilmiştir. Bu tezkere, 6 Mayıs 1919 tarihli ve Harbîye Nâzırı Şakir Paşa ile Kâzım Paşa'nın imzalarıyla hazırlanan 2690 numaralı tezkeredir. Bu yazının müsveddesinden, Kâzım Paşa'nın kalemiyle "IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişliği yalnız askerî olmayıp Müfettişliğin ihtiva eylediği mıntika dahilinde aynı zamanda da mülkîdir." ibaresi çıkarılmıştır.⁵⁵⁰

Şakir Paşa ile Kâzım Paşa'nın imzalarıyla çıkan 7 Mayıs 1919 tarihli ve 2713 numaralı tezkere ile IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişi'nin vazife ve salâhiyeti hakkındaki talimat, Yıldırım Kıtaâtı Müfettişliği 'ne, 13 ncü, 3 ncü ve 15 nci Kolordu Kumandanlıkları'na tebliğ edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁵¹ Aynı tarih ve imzaları taşıyan 2714 numaralı tezkere ile de Sadâret Makamı'na ve Dahiliye Nezâreti'ne emir ve talimatların bildirildiği belirtilmiştir.⁵⁵²

⁵⁴⁵ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 14, Gömlek: 96, Belge: 96 -2. Bu belge; Şakir, Muzaffer, Basri, Kâzım, Cevad imzalıdır.

⁵⁴⁶ Yalçın, Koca, **a. g. e.**, s. 256.

⁵⁴⁷ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu:14,Gömlek:72, Belge:72- 1.

⁵⁴⁸ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 14,Gömlek:61, Belge:61-1.

⁵⁴⁹ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu:14,Gömlek:62, Belge: 62-1.

⁵⁵⁰ **HTVD.**, Yıl 1, S. 1, Eylül, 1952, Vesika No: 4; Unat, Mustafa Kemal Paşa'ya IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Salâhiyetlere Dair Bazı Vesikalar 1, Vesika No: 4, 5 .

⁵⁵¹ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu:14, Gömlek: 70, Belge:70-1.

⁵⁵² **HTVD.**, Yıl 1,S. 1, Eylül, 1952, Vesika No: 7; Unat, "Mustafa Kemal Paşa'ya IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Salâhiyetlere Dair Bazı Vesikalar 1, Vesika No: 6..

Mustafa Kemal Paşa'nın tayini hususunda özellikle Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyâseti ilgili muameleleri büyük bir hızla tamamlamış, aynı çabuklukla hazırlıklarını sürdüren Mustafa Kemal Paşa, 14 Mayıs günü,⁵⁵³ Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisliği'nden çekilmiş olan Fevzi Paşa ve onun da yerine gelmiş olan Cevad Paşa arasında görev teslimi esnasında kendileri ile görüşerek mutabık kalmıştır.⁵⁵⁴ Cevad Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya: "*Bir şey mi yapacaksın Kemal?*" sorusu karşısında aldığı: "*Evet Paşam, bir şey yapacağım.*" sözleri üzerine Cevad Paşa: "*Allah muvaffak etsin!*" demiş, Mustafa Kemal Paşa'nın buna cevabı: "*Mutlaka muvaffak olacağız.*" olmuştur.⁵⁵⁵ Millî Mukavemet konusunda fikir birliği içinde oldukları⁵⁵⁶ veda konuşmasının ardından Cevad Paşa'nın Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisi ile müfettişlik arasında haberleşmeyi sağlamak üzere Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği şifre anahtarı, onun Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyâseti'nde görevli arkadaşları ile irtibat kurmasını kolaylaştırmıştır.⁵⁵⁷

Yolculuk hazırlıklarına devam eden Mustafa Kemal Paşa, Müfettişlik Karargâhı'nı oluşturmak için yakından tanıdığı, güvendiği şahıslarla görüşmeler yapmış ve birlikte çalışmayı teklif etmiştir. Kâzım Paşa ile konuştuğu sırada, yanına alacağı kişileri kendisi seçeceğini söylemiş ve karargâhını kendisi teşkil etmiştir.⁵⁵⁸ Ancak karargâhındaki subayların

⁵⁵³ Hatemi, a. g. e. , C. II, s. 647. Fevzi Paşa aynı tarihte Birinci Ordu Müfettişliği'ne tayin olmuştur.

⁵⁵⁴ "İzmir Mebusu Kâzım Paşa'nın Bir Mektubu" **Cumhuriyet**, 17 Mayıs 1933, 14 Mayıs 1919 tarihinde Cevad Paşa, Fevzi Paşa'nın yerine Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisi olmuştur. Fevzi Paşa'nın görevinden alınma sebebi; İzmir'deki birliklere bir işgale başlanırsa karşı koymaları hususunda verdiği emirler ve bu konuda gösterdiği direnmedir.

⁵⁵⁵ Kalkavanoğlu, a. g. e. , s. 59.

⁵⁵⁶ Naşit Uluğ, **Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**, y.y., Milliyet Yayınları, 1973, s. 51.

⁵⁵⁷ Külçe, a. g. e. , s. 107.

⁵⁵⁸ Atay, **19 Mayıs**, s. 22. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a beraberinde götürdüğü Erkân-ı Harbîyesi yirmi üç subayın yanı sıra asker ve askerî memurlardan oluşmuştur: Mustafa Kemal Paşa, Kurmay Albay Manastırlı Kâzım (DİRİK), Dr. Albay İbrahim Tali (ÖNGÖREN), Kurmay Yarbay Mehmed Arif (AYICI), Kurmay Binbaşı Kemal (DOĞAN), Dr. Binbaşı Refik (SAYDAM), Yüzbaşı Cevad Abbas (GÜRER), Yüzbaşı Mustafa Sabri (SÜSOY), Yüzbaşı Ali Şevket (ÖNDERSEV), Yüzbaşı Mümtaz (TÜNAY), Yüzbaşı İsmail Hakkı (EDE), Dr. Behçet (FEYZİOĞLU), Üsteğmen Hayati, Arif Hikmet (GERÇEKÇİ), Teğmen Muzaffer (KILIÇ), Abdullah Bey, Ali Rıza Bey, Rahmi Efendi, Ahmed Nuri, Faik (AYBARS), Tahir Efendi, Memduh (ATASEV). Bu isimlerin görevleri ve daha sonra bu guruba eklenen isimler hakkında Bkz. Fethi Tevetoğlu, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**,

sayısının İngiliz işgal komutanlığını endişelendirmesi üzerine dostu Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reis-i Sâni'si Kâzım Paşa yeniden devreye girmiştir. Kâzım Paşa, yaşadığı bu olayı şöyle anlatmıştır.⁵⁵⁹ “..... Ordu müfettişliğine bir de karargâh yapmak lâzımdı. Halbuki Gazi Hazretleri İstanbul'dan çıkmak için isticâl (acele etmeyi isteme)⁵⁶⁰ ediyorlardı.

Gazi Hazretlerinin hareketleri günü dairemdeki yerimde bulunmadım. Ertesi günü İngiliz irtibat zâbitlerinin beni çok aradığını ve nihayet İngiliz kumandanlığının bir mektubunu bıraktığını söylediler. Mektup cevaplı bir protesto idi. Muazzam bir ordu karargâhı gönderdiğimizden ve bunun ahkâm-ı mütareke ile taban tabana zıt bulunduğundan ve hemen cevap talep edildiğinden bahsediliyordu.

İngiliz irtibat zâbitini gördüm. İngiliz ordusu karargâhında kaç zâbit bulunduğunu sordum. İyi hatırlamıyorsam da iki yüze yakın bir rakam söyledi.” Halbuki muazzam gördüğünüz bu karargâhta yirmi zâbit bile yok.” Mukabelesinde bulundum ve o gün cevabını tehir ile ertesi sabah gönderdim.”

Görüldüğü gibi Kâzım Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın tarihi tayini konusunda gösterdiği çabaların yanı sıra bu konuda sonradan ortaya çıkan şüpheleri de bertaraf etmiştir. Kâzım Paşa'nın başından beri büyük bir özveri ve duyarlılık içinde hareket ettiği bu tarihi tayinin gerçekleşmesinde, şüpheleri dağıtmak üzere İngilizler'e yazdığı mektubunu olayın ertesi sabahı yollamıştır.” Bu sabah; Gazi'nin Samsun'a ayak bastığı 19 Mayıs sabahı” olmuştur.⁵⁶¹

Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 16 vd.; Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, İstanbul, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, 1998, s. 115 – 116.

⁵⁵⁹ “İzmir Mebusu Kâzım Paşa'nın Bir Mektubu”, *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1933.

⁵⁶⁰ Devellioğlu, a. g. e. , s. 454.

⁵⁶¹ “İzmir Mebusu Kâzım Paşa'nın Bir Mektubu”, *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1933.

Bu olaydan sonra o dönemin şartlarından olan ve İstanbul'dan ayrılması için gereken İngiliz vizesini de alan Mustafa Kemal Paşa, veda ziyaretlerini yaptığı 15 Mayıs günü İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiği haberini almıştır.⁵⁶² Vakit kaybetmeksizin yola çıkmasının gerekliliği üzerine 16 Mayıs sabahından itibaren Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyâseti'ndeki arkadaşlarını, Babıâli'deki Nâzırları, saraydaki erkânı ve nihayet Padişah'ı ziyaret etmiştir.⁵⁶³ Yıldız Sarayı'ndaki bu tarihi görüşmede Mehmed Vahideddin'in: *"Paşa, Paşa; devleti kurtarabilirsin!"*⁵⁶⁴ sözleriyle ona duyduğu güveni bir kez daha belirtmesinin ardından Bandırma Vapuru ile Galata Rıhtımı'ndan Samsun'a doğru yola çıkmıştır.⁵⁶⁵

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a ayak basışını Büyük Nutku'nda:⁵⁶⁶ *"1919 senesi Mayısının 19 uncu günü Samsun'a çıktım."* ifadesiyle, eserinin ilk ve başlangıç cümlesi olarak aktarmıştır. Bu tarihi olay ile Büyük Türk İnkılâbı'nın düşünce aşamasından uygulama aşamasına geçilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a ayak basması, hem kendi kaderine, hem milletimizin tarihine, hem çağımızın akışına çeşitli yönlerden yön ve şekil veren bir safha başlatmıştır.⁵⁶⁷

Bu sırada Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyaseti ile Anadolu'daki tüm ordu müfettişlikleri arasındaki yazışmalardan anlaşıldığına göre, karşılıklı haberleşme, şifreler vasıtasıyla oldukça verimli bir şekilde sürmüştür.⁵⁶⁸ Çalışmamızın kapsamı itibarıyla iki taraf arasındaki bu yazışmalardan yalnızca Kâzım Paşa'nın imzasının bulunduğu ve onun faaliyetlerini aydınlayabilecek olanlara yer verilmiştir.

⁵⁶² ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 19, Gömlek: 114, Belge:114-1.

⁵⁶³ Atay, *Çankaya*, s. 172-174; Feridun Kandemir, *Millî Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal, Arkadaşları ve Karşısındakiler*, İstanbul, Yakın Tarihimiz Yayınları, 1964, s. 9.

⁵⁶⁴ Yılmaz Çetiner, *Son Padişah Vahdettin*, 9. Baskı, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1997, s. 132; Atay, *19 Mayıs*, s. 28.

⁵⁶⁵ Atay, *Atatürk'ün...*, s. 124.

⁵⁶⁶ Atatürk, *Nutuk*, s. 1.

⁵⁶⁷ Aydemir, *Tek Adam*, s. 411.

⁵⁶⁸ Çalışmamızın kapsamını aşacağı düşüncesiyle ayrıntılı olarak yer vermediğimiz söz konusu yazışmalar için Harp Tarihi Vesikaları Dergisi'nin 2. - 5. Sayılarına bakılabilir.

Samsun'a çıkar çıkmaz Mustafa Kemal Paşa'nın yayınladığı bir tebliğatla memleketteki asayişsizliğin ve eşkiyalığın sebeplerine ait bilgi istemesi ⁵⁶⁹ İngilizler'de endişe uyandırmıştır. Onun Samsun'a çıktığı gün İngiliz İşgal Kuvvetleri Karadeniz Ordu Komutanı General George Milne, Harbiye Nezâreti'ne bir mektup göndererek; IX. Ordu dağıtıldığı halde ona bağlı birlikler için bir müfettişin geniş bir kurmay heyetiyle gönderilmesindeki asıl maksadın ne olduğunu, ayrıca bu heyetin neden Sivas'a doğru hareket etmekte olduğunun açıklanmasını istemiştir.⁵⁷⁰ General Milne'e Harbiye Nezâretî'nin Basri, Kâzım ve Cevad Paşaların imzasıyla 24 Mayıs'ta verdiği cevabında, IX. Ordu Müfettişliğinin Konya'da kurulan Yıldırım Ordu Kıtâatı (II.Ordu) Müfettişliğinin benzeri olduğu ve belirli bir merkezi olmadığı açıklanmıştır. 3014 numaralı aynı yazıda müfettişlikten beklenen görevler ise, geniş bir bölgeye dağılmış olan birliklerinin genel durumlarını yerinde incelemek, bölgedeki silahların toplanarak belirlenen yerlere gönderilmesini sağlamak, bölgede herhangi bir asayişsizlik olayına meydan vermemek şeklinde sıralanmıştır.⁵⁷¹ General Milne'in açıklamalarından yetinmiş olduğu⁵⁷² bu cevaba göre denilebilir ki; Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyaseti'nde görevli arkadaşları tarafından korunmuştur.⁵⁷³

Bu saptamayı destekleyen bir başka belge de Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyaseti'nden aynı tarih ve imzalarla çıkan; İngilizler'le ilgili olarak Hariciye Nezâreti'ne gönderilen yazıdır. 3048 numaralı bu yazıyla, IX. Ordu Kıtâatı Müfettişliği'nin İngilizler'in keyfi davranışları karşısındaki ikazları⁵⁷⁴ doğrultusunda Harbiye Nezâreti'nden General Milne'in bu tutumu konusunda tedbir alınması istenmiştir.⁵⁷⁵

⁵⁶⁹ HTVD., Yıl 2, S. 4, Haziran, 1953, Vesika No: 62.

⁵⁷⁰ ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Dosya: 42, Kutu: 14, Gömlek: 85, Belge: 85 -1.

⁵⁷¹ HTVD., Yıl 1, S. 1, Eylül, 1952, Vesika No: 16.

⁵⁷² Jaeschke, **Kurtuluş...**, s. 120.

⁵⁷³ Türkmen, **a. g. e.**, s. 132.

⁵⁷⁴ HTVD., Yıl 2, S. 4, Haziran, 1953, Vesika No: 69.

⁵⁷⁵ HTVD., Yıl 2, S. 4, Haziran, 1953, Vesika No: 70.

Anadolu'da bulunan ordu müfettişliklerinin faaliyetlerinden rahatsızlık duyan İngilizler ve müfettişliklerle kimi zaman fikir ayrılığına düşen Sadâret Makamı'na karşı, orduyu en azından müfettişliklere bölmek kaydıyla elde tutmaya çalışan Osmanlı Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyaseti, müfettişliklere müdahale edilmemesi için yeniden düzenlemeler yapmıştır. Görülen lüzum üzerine Osmanlı Ordusu'nun memleket içinde üç ordu müfettişliğine taksim edildiğine, müfettişlik bölgeleri hudutlarına ve müfettişliklerin mülkî makamlarla ilişkilerine dair yeniden yapılan düzenleme 25 Mayıs 1919 tarihli ve Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisi Cevad Paşa ile Reis-i Sâni Kâzım Paşa'nın imzalarının bulunduğu yazı, Sadâret Makamı'na sunulmuştur.⁵⁷⁶ Meclisi Vükelâ'da müzakere edilerek tasdik edilen Ordu Müfettişlikleri Görev Talimâtı, 4 Haziran 1919 tarihinde Basri, Kâzım ve Cevad imzalarıyla ilgili müfettişliklere gönderilmiştir.⁵⁷⁷

Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reis-i Sâni Kâzım Paşa'nın, vatansever duygular içinde gerçekleştirdiği bu faaliyetleri içinde en önemlisi, başta Mustafa Kemal olmak üzere, Millî Mücadele içerisinde etkin alacak isimlerin Anadolu'ya geçişlerinde oynadığı rol olmuştur. Nitekim, Bekir Samî Bey ve Yüzbaşı Selâhattin hatıralarında ondan aldıkları şifrelerle Anadolu yolculuklarına başladıklarından söz etmişlerdir. Daha sonra Millî Mücadele'de içinde başarılarıyla adından sıkça söz ettirecek olan Bekir Sâmi Bey,⁵⁷⁸ Kâzım Paşa ile görüşmelerini şu ifadelerle anlatmıştır:⁵⁷⁹ “ 20 Mayıs 1919 günü İstanbul'a indim. Öğleden sonra Yüzbaşı Selahattin Bey ile birlikte Harbiye Nezâreti'ne gittik. Önce Genelkurmay İkinci Başkanı arkadaşım ve dostum Kemahlı Miralay Kâzım Bey'i gördüm. Selahattin'in şifre anahtarını temin ettirdim.” Bekir Sâmi Bey'in bu ifadelerinde Kemahlı Kâzım Bey'e Genelkurmay İkinci Başkanı olarak hitap etmesi bilgi karışıklığından

⁵⁷⁶ HTVD. , Yıl 2, S. 4, Haziran, 1953, Vesika No: 73.

⁵⁷⁷ HTVD. , Yıl 2, S. 4, Haziran, 1953, Vesika No: 76.

⁵⁷⁸ Millî Mücadele'de Bekir Sâmi Bey, Batı Anadolu'da, Akhisar'da, Manisa'da, Ödemiş'te, Bergama'da ilk mukâvemet silahını patlatmak için emir vermiş ve Halkı Millî Mücadele'ye sevk etmiştir.

⁵⁷⁹ Miralay Bekir Sâmi GÜNSAV'ın Kurtuluş Savaşı Anıları, Haz. Muhittin Ünal, İstanbul, Cem Yayınları, 1994, s. 23.

kaynaklanan hatalı bir ifade kullandığını göstermektedir. O sıralarda İhtilâl için Anadolu'ya geçiş hazırlıklarını anlatan Yüzbaşı Selâhattin, aynı olayı anlatımında bu karışıklığı aydınlatmıştır:⁵⁸⁰ ... *Bekir Sâmi Bey ile buluşup Harbiye Nezâreti'ne gittik. Benim emrimi yazdılar, ben ikimizin işlerini yaptırmaya başladım. Önce Harbiye Nezâreti Müsteşar Muavini Kurmay Albay Kemahlı Kâzım Bey'e gittim. Kâzım Bey seferberlikte kumandanımdı. Kendisine benim ve Bekir Sâmi Bey'in evrâkını verdim. Kâğıtlara baktı. Elden evrak takip edilmeyeceğini söyleyerek yukarı katta işi olduğunu belirttiğim Bekir Sâmi Bey'i çağırmamı istedi, kızdı, küfretti. Gittim Bekir Sâmi Bey'i çağırdım. Aralarındaki şakalaşmalardan çok yakın ve iyi arkadaş olduklarını anladım.....İşimiz bittikten sonra Genelkurmay Başkanı Cevad ve İkinci Başkanı Kâzım Paşalarla görüşmek için özel şifre anahtarı alındı. Bundan sonra bir de resmî şifre anahtarı alındı. Böylece 21 Mayıs'ya Anadolu'ya geçtik."*

Kâzım Paşa'nın Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reis-i Sâ'nisi olarak büyük bir sorumluluk içinde yaptığı işler onu tarihin önemli sayfalarına yerleştirmiştir. Kâzım Paşa, Mütareke Dönemi'nde bu görevinin yanı sıra Millî Mücadele'ye katılmak üzere Anadolu'ya geçeceği zamana kadar geçen süre içinde Askerî Şûra üyeliğinde de bulunmuştur.

1. 3. 3. 2. Askerî Şûra Üyeliği:

Mütareke Dönemi'nde ordu müfettişlik teşkilâtına geçerek hem mütareke hükümlerini uygulamak, hem de orduyu kontrol altında tutmak isteyen hükûmet amacına ulaşamamıştır. İşgal olaylarıyla birlikte başlayan

⁵⁸⁰ **Yüzbaşı Selâhattin'in Romanı**, Haz. İlhan Selçuk, C. II, İstanbul, y.y. , 1993, s. 49-50. Bekir Sâmi Bey, o sırada yakın arkadaşı olduğunu ifade ettiği ve Genelkurmay İkinci Başkanı dediği Kâzım Bey için hem "Kemahlı" ifadesini hem de "Bey" ifadesini kullanmıştır. Oysa Kâzım Paşa, Diyarbakırlıdır ayrıca, gelenek olarak mirlivalığa terfi edenlere bundan sonra "Bey" değil, "Paşa" olarak hitap edilmektedir. Yüzbaşı Selâhattin bu konuda bizi aydınlatarak Kâzım Bey'in; Harbiye Nezâreti Müsteşar Muavini Kurmay Albay Kemahlı Kâzım Bey olduğunu belirtmiştir. Kara Harp Okulu Arşivi'nde yaptığımız araştırmada 14 Numaralı Künye Defteri'nde adına ulaştığımız Kemahlı Kâzım, Erkân-ı Harbiye İkinci Sene Şakirdanı Listesi içinde karşımıza çıkarken Diyarbakırlı Kâzım, aynı defter içinde Piyade Birinci Sene Şakirdanı Listesi'nde yer almaktadır.

Kuva-yı Milliye Hareketi karşısında nizamî ordu birlikleri de sessiz kalamamıştır. Özellikle İzmir'in işgalinden sonra, Batı Anadolu'da teşkil edilen Kuva-yı Milliye bünyesinde ağırlıklı olarak nizamî birlikler bulunmuştur. Bu durum ise, İtilâf Devletleri nazarında hükûmetin itibarının sarsılmasına sebep olmuştur. Bütün bunları dikkate alan hükûmet, Kuva-yı Milliye'ye olan ilgiyi azaltmak, diğer taraftan müfettişlik teşkilâtının lağvını takip eden dönemde orduya yeni bir düzen vermek amacıyla çalışmalar yapmıştır.⁵⁸¹ Anadolu'da bulunan ve hükûmeti dinlememekte direten orduyu daha ılımlı hale getirmek amacıyla, İstanbul'da bulunan Cevad Paşa gibi genç komutanların kullanılması düşünülmüş, ancak bu hükûmetin işine gelmemiştir. Bundan dolayı Damat Ferid Paşa Hükûmeti, ordu içinde tecrübe kazanmış eski paşalar aracılığıyla bir askerî kamuoyu oluşturmak ve Kuva-yı Milliye Hareketi'ne katılmış olanları ılımlı bir siyasetle meşru yola çekmek istemiştir. Bu kamuoyu hareketi için Şûra-yı Askerî'nin oluşturulmasına karar verilmiştir.⁵⁸²

Bir askerî danışma meclisinin kurulması ihtiyacıyla Temmuz ayı boyunca süren çalışmalar, 2 Ağustos 1919 tarihinde Şûra'nın teşkil edilmesiyle sonuçlanmıştır.⁵⁸³ İlk toplantısını 9 Ağustos'ta yapan Şûra, fikir ayrılıkları ve İtilâf Devletleri'nin baskılarından dolayı uzun ömürlü olamamıştır. Bu durumun sonucunda ayrıca Kuva-yı Milliye yanlısı olanların görevlerinden alınmaları gündeme gelmiş ve Cevad Paşa, Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisliği gibi aktif bir görevden ayrılarak daha pasif bir makama getirilmiştir.⁵⁸⁴

Mütareke Dönemi'nin ilk Askerî Şûra deneyiminin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine yeniden teşkili gündeme gelmiş ve 16 Aralık 1919 tarihinde yeniden teşkil edilmiştir. Bu Şûra'nın öncekinden farkı; üyelerinin, Anadolu'daki kıpırdanışları mevcut sisteme bir karşı çıkış olarak değil de, bir

⁵⁸¹ Türkmen, a. g. e. , s. 176.

⁵⁸² Akşin, a. g. e. , s. 450.

⁵⁸³ ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 20, Gömlek: 144, Belge: 144 -1.

⁵⁸⁴ Türkmen, a. g. e. , s. 180.

hak arama hareketi olarak yorumlamalarıdır. Bu sırada iç ve dış siyasetin etkisiyle Damat Ferid Paşa'nın istifasıyla 2 Ekim 1919 tarihinde Ali Rıza Paşa kabineyi kurmuş,⁵⁸⁵ Damat Ferid Paşa Hükûmetleri Dönemi'nde küstürülen Anadolu'daki kumandan ve idâreciler, görev başına yeni gelen Ali Rıza Paşa Kabinesi ile yeniden kazanılmak istenmiştir.⁵⁸⁶

Millî Mücadele'yi destekleyen Askerî Şûra'nın azâlıklarına Birinci Ferik Abdullah, Zeki, Hurşit, Abuk Ahmed, Şevket Turgut, Mustafa Fevzi ve Mirliya Yakup Şevki Paşalar ile Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye İkinci Reisi Kâzım Paşa atanmıştır.⁵⁸⁷

Millî menfaatler konusunda kararlı ve atılgan kadrosuyla Askerî Şûra, Kuva-yı Milliye'ye büyük bir güven aşılamış, özellikle dönemin Harbiye Nâzırı Cemal Paşa'nın çalışmalarıyla, Anadolu Hareketi'ne her konuda destek vermiştir. Şûra, Anadolu'da mevcut olan orduyu korumak ve ayakta tutmak amacıyla iâşe, ikmâl ve ihtiyaçlarını temin etme konusunda önemli çalışmalar yapmıştır. Ancak İstanbul'un işgalinin ardından faaliyetlerinde aksama olmuş ve 18 Nisan 1920 tarihinde İngilizler'in etkisiyle çıkan "Askerî Şûra'nın Lağvı Hakkında Kararname" ile lağvedilmiştir.⁵⁸⁸

Bundan sonraki dönemde Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyaseti, Anadolu'daki millî hareketin gelişmelerini yakından izlemiş, Anadolu'daki ordu ile Hükûmet arasındaki kopukluğu gidermeye çalışmıştır. Subay kadrosunu tamamlamak, silah ve mühimmat sağlamak amacıyla tedbirler almaya gayret etmiştir.⁵⁸⁹

Mütareke'den sonra Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyaseti'nin millî hareketin liderleri ile işbirliği yapması, Hükûmet'in yanı sıra özellikle İngilizler'i

⁵⁸⁵ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 2, 4 Eylül - 9 Kasım 1920, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1999, s. 72.

⁵⁸⁶ Türkmen, **a. g. e.**, s. 181.

⁵⁸⁷ **Düstur**, 2. Tertip, C. I, s. 75.

⁵⁸⁸ Türkmen, **a. g. e.**, s. 183.

⁵⁸⁹ **HTVD.**, Yıl 7, 1958, Vesika No: 56.

endişelendirmiştir. İtilâf Devletleri siyasî temsilcileri adına General Milne tarafından 28 Ocak 1920 tarihinde, Kuva-yı Milliye'ye yardım ettikleri gerekçesiyle Harbiye Nâzırı Cemal Paşa ve Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisi Cevad Paşalar'ın kırksekiz saat zarfında görevden uzaklaştırılmalarını isteyen ültümatom⁵⁹⁰ Hükûmet'i zor duruma sokmuş,⁵⁹¹ Ali Rıza Paşa Kabinesi toptan istifayı düşünmüştür. Sonuç olarak Harbiye Nâzırı Cemal Paşa ile Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyaseti istifa ederek,⁵⁹² millî menfaatler açısından bu hükûmetin bir süre daha iktidarda kalmasını sağlamışlardır.⁵⁹³

Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyaseti'nde gerçekleşen bu istifa üzerine Harbiye Nezareti'ne 3 Şubat 1920 tarihinde Fevzi Paşa atanmış, onun faaliyetleri de önceki kadro doğrultusunda devam etmiştir. Kuva-yı Milliye'nin İstanbul'daki temsilcisi kabul edilen⁵⁹⁴ Ali Rıza Paşa Kabinesi, İngilizler'in baskısı sonucu 3 Mart 1920 tarihinde istifa etmek zorunda kalmıştır.⁵⁹⁵

Esasen, Mütareke Dönemi'nde Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reis-i Sânisî Kâzım Paşa'nın da içerisinde yer aldığı ve Hükûmet'in askerî kanadı sayılan Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyaseti ve Harbiye Nezareti, vatansever duygularla orduyu ayakta tutmaya çalışmış, bu faaliyetler TBMM'nin açılışıyla birlikte düzenli ordunun kurulmasını tamamlayan bir yapılanma gerçekleştirmiştir.

Özellikle Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyaseti, Yunan işgaline karşı, Damat Ferid'e rağmen mukavemetçi bir ruh ve zihniyet taşımıştır. İzmir'e Yunan çıkarmasının ertesi günü Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisi Cevad Paşa, 16 Mayıs 1919 günü orduya yaptığı bir yayında; genel olarak kıtaların terk edilmeyerek yerlerinde kalmalarını, her kıtanın toplu, silah başında ve disiplinli bir halde bulundurulmasını, en küçük silahlı kıtanın dahi

⁵⁹⁰ ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, Kutu: 27, Gömlek: 85.

⁵⁹¹ Miralay Bekir Sâmî GÜNSAV'ın Kurtuluş Savaşı Anıları, s. 269.

⁵⁹² Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, C. II, Ks. 2, 4 Eylül – 9 Kasım 1920, s. 131.

⁵⁹³ Türkmen, a. g. e. , s. 294.

⁵⁹⁴ Türkmen, a. g. e. , s. 295.

⁵⁹⁵ Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, C. II, Ks. 2, 4 Eylül – 9 Kasım 1920, s. 137.

bu yolda hareket etmesi için, bütün komutanlar ve asker alma teşkilâtı başkanlarınca her kıtaya duyurulmasını bildirmiştir.⁵⁹⁶ Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyaseti, verdiği bu emirle Yunan işgaline karşı direnme ve savunma fikrini benimsemiş ve desteklemiş olduğunu göstermiştir.

1. 3. 3. 3. Anadolu'ya Geçişi:

Kâzım Paşa, Mütareke Dönemi boyunca bulunduğu Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reis-i Sâniîliği görevinde, her zaman millî menfaatler doğrultusunda çalışmış, devlet içindeki konumunun önemini iyi idrak ederek vatanın bağımsızlığı yolunda büyük çabalar göstermiştir.

11 Mart 1920 tarihinde İtilâf Devletleri temsilcilerinin yaptığı bir toplantıda İstanbul'da bulunan Kuva-yı Milliye destekçilerinin tutuklanmasına ilişkin karar kabul edildikten sonra Kâzım Paşa'nın, Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reis-i Sâniîsi olarak Mondros Mütarekesi'nin gizli maddelerinden malûmatı da olduğu görüşülmüş⁵⁹⁷ ve aradan çok geçmeden; 12 Nisan 1920 tarihinde görevine son verilmiş ve yerine Miralay Mahmud (BELİĞ) Bey tayin edilmiştir.⁵⁹⁸

İtilâf Devletleri temsilcilerinin aldığı kararlar sonucunda Damat Ferid Hükûmeti'nin İstanbul'da Kuva-yı Milliye ile alâkadar subayları açığa alması, ulemeden bazılarını tutuklaması⁵⁹⁹ ve böylece vatansever kabinelerin iş başından çekilmesiyle Kâzım Paşa, devrini tamamladığı görevinden ayrıldıktan hemen sonra, İstanbul'da yararlı olamayacağını düşünerek dava arkadaşları gibi Anadolu'ya geçerek vatan hizmetinde çalışmayı oradan sürdürmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda 22 Nisan 1820 tarihinde

⁵⁹⁶ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 1, 15 Mayıs – 4 Eylül 1919, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1963, s. 68.

⁵⁹⁷ **ATASE Arşivi**, Atatürk Koleksiyonu, Kutu: 33, Gömlek: 46.

⁵⁹⁸ **ATASE Arşivi**, Atatürk Koleksiyonu, Kutu: 8, Gömlek: 84.; **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası. Dosya içinde numarası bulunamayan bu belge 12 Nisan 1336 tarihli ve Harbiye Nâzırı Mehmed Said Paşa imzalıdır.

⁵⁹⁹ **ATASE Arşivi**, Atatürk Koleksiyonu, Kutu: 29, Gömlek:115, Belge:115– 1.

Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek Ankara'ya gelmek istediğini bildirmiştir.⁶⁰⁰

Kâzım Paşa'nın Anadolu'ya geçişi önemli bir olay içinde gerçekleşmiştir. Görevlerinden ayrılan Hüseyin Bey, Nureddin ve Yakup Şevki Paşalar'la birlikte Ankara Hükûmeti ile uzlaşması için Damat Ferid Paşa'yı ikna etmeye çalışmışlar,⁶⁰¹ nitekim Millî Mücadele'nin gerekliliği konusunda onu ikna etmeyi başarmışlardır.⁶⁰² Uzun süren rica ve ısrarların ardından Damat Ferid Paşa, bu konuda onlara telgrafla Ankara ile irtibat kurmalarına izin vermiştir.⁶⁰³ İngilizler'in de kontrolü altında olmak kaydıyla, Mayıs başında Ankara ile görüşmeye başlanmıştır. Bundan sonra Kâzım Paşa, bu konuda Ankara ile görüşmek ve resmen Millî Mücadele'de görev almak üzere arkadaşlarıyla yola çıkmış, ancak bu çabanın sonuç vermemesi ile vatanının ona emrettiğini yerine getirmek⁶⁰⁴ üzere 1920 yılının Haziran ayı ortalarında⁶⁰⁵ geldiği Anadolu'da kalarak Millî Mücadele içinde önemli görevler almıştır.

Kâzım Paşa'nın Anadolu'ya geçişi, İstanbul Hükûmeti'nin Ankara Hükûmeti ile anlaşmasını temine çalışan Nureddin Paşa ile birlikte gerçekleşmesi sebebiyle Büyük Nutuk'ta yer almıştır. İzmir Eski Valisi Nureddin Paşa'nın bu teması sağlama çalışmaları içinde Büyük Eseri'nde

⁶⁰⁰ ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, Kutu: 29, Gömlek: 133.

⁶⁰¹ Orgeneral İzzettin ÇALIŞLAR'ın Not Defterinden On Yıllık Savaşın Günlüğü, Haz. İzzettin Çalışlar, İsmet Görgülü, 3. Baskı, İstanbul, Güncel Yayıncılık, 2007, s. 422.

⁶⁰² Selma Yel, Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2002, s. 204.

⁶⁰³ Necâti Fahri Taş, "Nurettin Paşa'nın Biyografisi", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1988, s. 114.

⁶⁰⁴ İzmir'in Yunanlılarca işgali, Türklük için pek büyük bir darbe olmuş, bu hadise ile idamımıza karar verilmişti. İngiltere'nin yalnız Osmanlı'yı değil, Türk mevcudiyetini dahi kasdeylemiş olması demektir. Buna o zaman Damat Ferid Hükûmeti'nin Genelkurmay'ında kalabilmiş en hamiyetli askerî erkânımız bile inanamıyordu. Bu halde bir an önce işbaşına cesur, fedakâr, mesûliyetten korkmaz komutanlar yollamak gerekti. Bunlardan biri olan Bekir Sâmî Bey, tayin emrini alınca zamanın Harbiye Nâzırı Şevket Turgut Paşa'yla görüşmeye gittiğinde Nâzır:" Size hiçbir emir vermedik. Anadolu'da ne yapacaksınız? dediği vakit Bekir Sâmî Bey'in:" Vatanım neyi emrederse onu..." cevabı Şevket Turgut Paşa'yı ağlatmıştı. Paşaların Anadolu'ya geçişine dair Bkz. Rahmi Apak, **İstiklâl Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?**, İstanbul, Güven Basımevi, 1942.

⁶⁰⁵ Atatürk, Nutuk, C. II, 1920-1927, s. 456.

Kâzım Paşa'ya da yer veren Mustafa Kemal, konuyla ilgili olarak Mayıs ayının başında İstanbul'dan Leon adında birinin, İstanbul'un Ankara ile anlaşmak isteğini bildirdiğini ve bundan birkaç gün sonra da Nureddin Paşa imzasıyla bir telgraf aldığını belirtmiştir. Bu telgrafta:” *Ben, iki arkadaşımınla birlikte, İstanbul'un sizinle anlaşmasına aracılık etmeyi vatan için yararlı bir görev sayarım. Buradaki İngilizler ve Hükûmet de buna razı oldular. Sizin de olumlu cevabınızı bekleriz.*” diyen Nureddin Paşa, 1920 yılının Haziran ayı ortalarında Diyarbakirli Kâzım Paşa ve Nihat Paşa ile Ankara'ya gelmiştir.⁶⁰⁶ Ankara Ziraat Okulu'nda gece yapılan görüşmede Mustafa Kemal, Kâzım Paşa, Nureddin Paşa, Fevzi Paşa ve Miralay İsmet Bey bulunmuştur.⁶⁰⁷ Görüşmede işbirliği yapmadan önce bazı konularda görüş almak isteyen Nureddin Paşa, hilâfet ve saltanat makamı, Bolşeviklik ve İtilâf Devletleri'ne karşı savaşma konularında sorular sormuştur. Aldığı cevapları pek tatminkâr bulmayan Nureddin Paşa'ya, özellikle millî sınırlarla ilgili olarak yapılan tartışmaların ardından yeni kararlar almanın mümkün olamayacağı anlatılmıştır. Bu görüşmenin sonunda Ankara Hükûmeti tarafından kendisine uygun bir görev verilmesi kararıyla Konya Valisi sivil görevi ve Konya yöresi komutanı unvanıyla, Yunan cephesinin güneyindeki bölgenin komutanlığı verilmişse de⁶⁰⁸ böyle pasif bir görevi kabul etmeyeceğini belirtmiş ve bu görev onaylanmamıştır. Onunla irtibatı kesmeyen Ankara Hükûmeti Aralık 1920'de Nureddin Paşa'yı kurulan Merkez Ordusu Komutanı olarak atanmıştır.⁶⁰⁹ Nureddin Paşa isyanların bastırılmasında izlediği sert siyaset üzerine yargılanmışsa da sonraları Birinci Ordu Komutanı olmuştur.⁶¹⁰

Anadolu'ya geçişleri ve buradaki uzlaşmacı faaliyetleri sonunda Anadolu Hareketi'ne katılmaları ile Diyarbakirli Kâzım Paşa ve Nureddin

⁶⁰⁶ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıralarım**, C. III, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1968, s. 664; Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 456.

⁶⁰⁷ Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 457.

⁶⁰⁸ Mahzar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümü'ne Kadar Atatürk'le Beraber**, C. II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1966, s. 581-582; Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 458.

⁶⁰⁹ **Orgeneral İzzettin ÇALIŞLAR'ın Not Defterinden On Yıllık Savaşın Günlüğü**, s. 429.

⁶¹⁰ Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 629.

Paşa hakkında 12 Ağustos 1920 tarihinde idam kararı alınmış,⁶¹¹ bu hüküm 28 Ocak 1921 tarihinde kaldırılmış⁶¹² ve 15 Şubat 1921 tarihinde de iptal edilmiştir.⁶¹³

Mütarekenin imzalanmasının ardından İstanbul'a gelen Kâzım Paşa, 5 Kasım 1918'den 12 Nisan 1920'ye kadar Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reis-i Sanîsi olarak görev yapmış, ayrıca bu görevi sırasında bir ara Askerî Şurâ üyeliğinde bulunmuştur. Kâzım Paşa'nın bu görevde olduğu süreç, Türk Milleti için bir geçiş dönemine rastlaması bakımından daha da büyük bir ehemmiyet taşımıştır. Onun bu dönem içinde, vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığı yolunda gösterdiği çaba, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Millî Mücadele'nin mimarı olan isimlerin geniş yetkilerle ve özgür bir şekilde Anadolu'ya gönderilecekleri görevlerin düzenlenmesi konusunda büyük yararlılıklar göstermiştir. Ancak İtilâf Devletleri temsilcilerinin baskısıyla Hükûmet'in Millî Mücadele taraftarlarını görev dışı bırakması sonucunda Kâzım Paşa da vatansever duygularının karşılığı olarak görevinden alınmıştır. Bundan sonra tüm yakın arkadaşları gibi o da, bu şartlar altında İstanbul'da vatani için yapılabilecek çok şey olmadığını görerek Anadolu'ya geçmiştir. Anadolu'ya geçişi yine büyük sorumluluklar çerçevesinde iki hükûmeti uzlaştırma çabaları içinde gerçekleşmiş, Ankara'ya geldikten sonra Mustafa Kemal Paşa'nın onun için uygun bulduğu görevlerde vatan hizmetine devam etmiştir. Kurtuluştan kuruluşa geçen bu süreç içinde Kâzım Paşa, İstiklâl Harbî'ne kimi zaman idarî, kimi zaman da askerî hizmetlerde bulunmaya devam edecektir.

⁶¹¹ Jaeschke, **Türk Kurtuluş...**, s. 116.

⁶¹² Jaeschke, **Türk Kurtuluş...**, s. 137.

⁶¹³ Jaeschke, **Türk Kurtuluş...**, s. 140.

2. MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ ASKERÎ FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti, büyük ümitlerle girdiği Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesi üzerine, daha savaşın içinde kendi aralarında gizli antlaşmalar yaparak Osmanlı topraklarını paylaşan İtilâf Devletleri ile Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmıştır. Böylece, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi, müttefikler tarafından Osmanlı Devleti'nin önceden varılmış antlaşmalara göre paylaşılmasına atılan ilk adım olmuştur.

Kayıtsız şartsız teslim anlamını taşıyan Mütareke'nin imzalanmasından hemen sonra İtilâf Devletleri orduları, mütarekenin yapıldığı hat üzerinde durmaları gerekirken mütarekeyi bir ileri hareket parolası olarak kabul etmişler ⁶¹⁴; İngiliz, Fransız, İtalyan deniz ve kara kuvvetleri, birkaç hafta içinde Boğazları ve İstanbul'u ele geçirmişlerdir. Ayrıca müttefiklerden her biri, mütareke hükümlerine uymaya gerek görmeden ve kendi güvenliklerini ileri sürerek, Anadolu ve Trakya'da kendilerine ayrılan bölgeleri işgal etmeye başlamışlardır. İngilizler; Mütareke'nin imzalanmasından hemen birkaç gün sonra, 3 Kasım 1918 tarihinde Musul'u, Kasım ve Aralık 1918 tarihlerinde, geçen iki ay içinde Fransızlar; Adana ve Mersin'i, İngilizler; Antep, Maraş ve Urfa'yı, İtalyanlar; Antalya, Fethiye, Bodrum ve Konya'yı işgal etmişler, İngiliz askerleri Samsun ve Merzifon'u kontrol altına almışlardır.

Bütün bunların yanında, eskiden beri Megali İdea⁶¹⁵ peşinde koşan Yunanlılar, Mütareke'nin verdiği serbestlikten de yararlanarak Anadolu'daki Rumlar vasıtasıyla karışıklıklar çıkartmaya ve karışıklıkları Avrupa

⁶¹⁴ Tevfik Bıyıklıoğlu, "Başkumandan Atatürk'ün Kısa Bir Portresi", **Belleten**, C. XX, S. 77–80, s. 705.

⁶¹⁵ Megali İdea (Büyük Ülkü); Yunanlılar'ın Batı Anadolu'dan Karadeniz'e kadar uzanarak Trakya, Anadolu'nun kıyı bölgeleri ve İstanbul'u kapsayacak bir sınır içinde tüm Yunan ırkını birleştirmek ve bunun için de Anadolu'daki Türk hakimiyetine son vererek burada Eski Bizans İmparatorluğu'nu diriltmek ülküsüdür. Megali İdea'nın geniş yorumu için Bkz. Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev. Cemal Köprülü, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s.47 – 61.

kamuoyuna Anadolu'daki Hıristiyanlar'ın Türkler tarafından katledildikleri ve zulme uğradıkları şeklinde duyurmaya çalışmışlardır.⁶¹⁶

Ayrıca ülkenin içinde bulunduğu bu ağır durumdan yararlanmak isteyen Ermeniler de kendi amaçlarına ulaşabilmek için devletin bir an önce çökmesi yönünde çaba göstermişler, özellikle doğuda İngilizler'in destek ve yardımını gören Ermeniler, güneydoğuda bir devlet kurmak için devlete karşı ayaklanmışlardır.

Bu sırada ülkenin iç durumu, çetin savaşların ardında bıraktığı acıları yansıtmakta, daha önceki savaşlarla birlikte sürekli olarak yedi yılı aşkın bir süreyi kapsayan çarpışmaların Türk toplumu üzerindeki olumsuz etkilerinin derinliği göze çarpmaktadır.⁶¹⁷ Zira bu uzun savaş yılları boyunca, askerî harekâtın ağırlığı, teknik yetersizlikler yüzünden her zaman insan gücüne dayanmıştır. Halk yorgun ve yoksul hale gelirken ordu, özellikle Büyük Harp boyunca çeşitli cephelerde hayli yıpranmış, Mütareke hükümleri gereğince, silahları elinden alınmaya başlanmış ve yapılan terhislerle de bir asayiş gücünden öteye geçmeyen küçük ve önemsiz bir kuvvet haline getirilmiştir. Mondros Mütarekesi'nin sonucu olarak, mevcut ulaştırma sisteminin İtilâf Devletleri'nce işgal ve kontrol edilmesi de esasen sarsılmış bulunan ülke ekonomisinin tamamen bozulmasına sebep olmuştur.

Ülkenin bu acı tablosu karşısında millî bağımsızlığın gerçekleştirilmesini sağlayacak siyasî ve askerî güce sahip olmayan Padişah Mehmed Vahideddin ve Hükûmet Başkanı Damat Ferid, ülkenin çıkarlarından çok kendi makam ve kişisel çıkarlarına öncelik vermişlerdir. Bu amaçla dış siyasette İngilizler'i gücendirmeme politikası güden ve kayıtsız şartsız İtilâf Devletleri'nin isteklerine uymayı tek çözüm yolu olarak kabul eden devlet

⁶¹⁶ Mustafa Turan, “İzmir'in İşgalinden Önce Anadolu'da Rum Taşkınlıkları ve Tedbirler”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, , Yıl 3, S. 6'dan Ayrı Basım, Kasım 1990, s.349.

⁶¹⁷ Cemal Enginsoy, “Türk İstiklâl Harbi'nde Batı Cephesi Harekâtı Üzerine Görüşler”, **Askerî Tarih Bülteni**, Yıl 6, S. 11, Şubat, 1981, s. 4.

erkânı, mütarekenin imza edilmesinde bir sakınca görmeyerek izledikleri politika sonucunda İngilizler'in fikirlerini daha sonra değiştirebileceklerini savunmuşlardır.⁶¹⁸

Bu ortam içerisinde hükûmetin askerî kanadı olan Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyaseti, Fevzi Paşa ve Cevad Paşa gibi vatansever isimler başkanlığında, millî menfaatler doğrultusunda önemli çalışmalar yapmıştır. Elleriindeki kuvvetleri koruyacak tedbirler almış, muktedir komutanları resmî görev ve geniş yetkilerle Anadolu'da görevlendirmiş, Anadolu Hareketi kadrosu ile İstanbul Hükûmeti arasında dengeyi sağlamış ve Anadolu'da başlayan Kuva-yı Milliye Hareketi'ni maddî ve manevî açıdan destekleyerek sonraki düzenli ordunun temelini hazırlamıştır.⁶¹⁹

Bu şartlar karşısında Türk Milleti, varlığını korumak için silaha sarılmış, bir yandan da siyasî varlığını korumak amacıyla millî cemiyetler kurmuştur. Bu cemiyetler daha sonra Türk İstiklâl Harbi'nin hareket noktasını oluşturmuşlardır.

Mütareke sonunda elinden silahları alınmış ve kadro haline getirilmiş Türk Ordusu'nun düşman işgallerine karşı koyacak güce ulaşması, millet ile bütünleşerek milletin de orduya destek vermesi yoluyla millî mukavemetin gerçekleştirilmesi için bir öndere ihtiyaç duyulmuştur. Bu çok karmaşık ve çözümü mümkün görünmeyen durumda, İstanbul'dan ülkenin kurtarılamayacağını gören Mustafa Kemal, İzmir'in Yunanlılarca işgalinden dört gün sonra; 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a ayak basarak Millî Mücadele'nin ilk adımını atmıştır. Bundan sonra millî cemiyetlerin çabalarını Millî Mücadele çatısı altında toplama çabalarına başlamış, öncelikle kendi çevresinde millî hedefler doğrultusunda çalışacak bir karargâh meydana getirerek Millî Mücadele'nin idarî kadrosunu oluşturmaya çalışmıştır.

⁶¹⁸ Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 2.

⁶¹⁹ Türkmen, **a. g. e.**, s. 57.

İzmir'in işgaliyle durumun gittikçe ağırlaşması üzerine, tüm ülkede millî birliğin sağlandığı bir mücadele planının hazırlanması için, millî cemiyetlerin bir isim altında toplanılması düşünülmüş, bu konuda milletin güvenini kazanmış kimselerle toplanarak fikir birliğine varılması planlanmıştır.

21 Haziran 1919 tarihinde Amasya'da millî iradeye dayalı ve memleketin geleceği üzerinde, milletin isteklerine yakışır bir şekilde, elden geleni yapacak millî bir "İdare Heyeti"nin iş başına getirilmesi fikri ilk kez karara bağlanmış,⁶²⁰ bu kararlar millî egemenliğe dayanan ve bağımsız bir Türk Devleti'nin kurulması temelini atılması için Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin bir an önce yapılması planlanmıştır.

Yunanlılar'ın İzmir'i işgalinden sonra İkinci bir İzmir hâdisesinin Doğu Anadolu'da, Ermeni tehdidiyle Erzurum'da yaşanmasını önlemek amacıyla toplanan, işgallere karşı silahlı mücadeleyi kabul eden Erzurum Kongresi (23 Temmuz – 7 Ağustos 1919) kararları, tüm ülkenin temsilcilerinin katılımıyla toplanan Sivas Kongresi'nde (4 – 11 Eylül 1919) bütün ülke adına kabul edilmiştir.⁶²¹ Daha önce kurulmuş olan tüm millî cemiyetler tek merkezde toplanarak " Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adı ile birleştirilmiş,⁶²² Heyet-i Temsiliye'nin de oluşturulmasıyla Millî Mücadele'nin siyasî ve askerî teşkilâtının temelleri atılmıştır.

Bu sırada Damat Ferid Paşa Kabinesi'nin istifası üzerine yeni kabineyi Ali Rıza Paşa kurmuş ve yeni kabine millî birliği destekleme politikası gütmüştür. Bu noktada ortak hedeflerle Amasya Görüşmesi (20 – 22 Ekim 1919) gerçekleştirilmiş, bu görüşmenin sonucu olarak toplanan Meclis-i Mebusan'da Türk vatanının sınırlarını belirleyen Misak-ı Millî kabul edilmiştir. Osmanlı Hükûmeti'nin Kuva-yı Milliyeciler ile birlikte hareket etmesi üzerine İngilizler, Osmanlı Meclisi'ni dağıtmış ve İstanbul'u işgal etmişlerdir. Böylece

⁶²⁰ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 2, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1999, s. 13.

⁶²¹ Bıyıklıoğlu, **a. g. m.**, s. 714.

⁶²² Mustafa Turan vd. **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2006, s. 186.

27 Aralık 1919 tarihinde Ankara'ya gelen Heyet-i Temsiliye, milletin tek millî ve meşrû teşkilâtı⁶²³ haline gelmiş, bunun üzerine Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal, ulusu yönetecek bir millî meclisin kurulması çalışmalarına başlamıştır. “Olağanüstü yetkilere sahip bir Mebuslar Meclisi'nin Ankara'da toplanacağını ve İstanbul'dan gelecek mebuslarında buna alınacağını” bildiren bir tamim yayınlamasının ardından milletin yeniden seçtiği temsilciler ve İstanbul'dan katılan mebuslardan kurulmuş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da açılmıştır.

Böylece genel hatlarıyla ele almaya çalıştığımız Millî Mücadele'nin hazırlık safhasının ardından, düzenli ordunun da teşkil edilmesi ile, Millî Mücadele'de yeni bir dönem başlamış, Türk İstiklâl Savaşı içinde düşmana karşı direniş, Millî Cephelerde devam etmiştir.

Güney Cephesi'nde Fransız kuvvetlerine ve onların yönetimindeki Ermeni birliklerine karşı genellikle Millî Kuvvetler tarafından sürdürülen direniş hareketleri başarıyla yürütülmüştür. Beklemedikleri bir halk direnişiyle karşılaşan Fransızlar, Mart 1920'de 20 günlük bir mütareke istemek zorunda kalmışlardır. Nihayet ele geçirdikleri Türk topraklarında kesin bir yerleşme sağlanamayacağını anlayan Fransa, kendi kamuoyunun da baskısıyla barış görüşmelerinin yollarını aramaya çalışmıştır.⁶²⁴ Bu çabalar sonucunda 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara Antlaşması imzalanacaktır.

Doğu Cephesi'nde Ermeni kuvvetlerine karşı 20 Eylül 1920 tarihinde başlayan Türk Taarruzu, Kâzım (KARABEKİR) Paşa komutasındaki Türk kuvvetlerinin kesin başarısı ile sonuçlanmıştır. 3 Aralık 1920 tarihinde imzalanan Gümrü Antlaşması ile Ermeniler ve destekçilerinin Büyük Ermenistan hayalleri yıkılmış, TBMM ilk askerî ve siyasî zaferini elde etmiştir.

⁶²³ Refik Turan, vd. **Atatürk İlke ve İnkılâp Tarihi**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1994, s. 136.

⁶²⁴ Enginsoy, **a. g. m.**, s. 9.

2. 1. Garp Cephesi'ndeki Faaliyetleri

15 Mayıs 1919 tarihinde Yunan birliklerinin İzmir'e çıkmasıyla Türk – Yunan Savaşı fiilen başlamış, bu tarih ayrıca Batı Cephesi'nin de kurulduğu tarih olmuştur.

Kökeni Megali İdea ülküsüne dayanan Yunan saldırılarının planları, Yunan Başbakanı Venizelos tarafından daha önce yapılmıştır. Venizelos, Osmanlı mirasından yararlanmak için Rum nüfus yoğunluğunun bulunduğu yerlerin korunması fikrini büyük devletlere kabul ettirmiş ve bu amaçla İzmir'e asker çıkarma iznini almıştır.

İtilâf Devletleri'nin hoşgörüsünden ve özellikle İngilizler'in desteğinden yararlanarak Eski Bizans İmparatorluğu'nu diriltmek projesini gerçekleştirmek idealine kapılan Yunanlılar, şehri ve çevresindeki önemli yerleri planlı bir şekilde işgal etmeye başlamışlar, kısa bir süre içinde Aydın – Nazilli – Tire – Bayındır – Ahmetli – Akhisar – Bergama – Ayvalık genel hattına kadar ilerlemişlerdir.⁶²⁵ Yunan birliklerine karşı az sayıdaki ordu mensubu subay ve erler birleşerek Ayvalık, Ödemiş, Nazilli, Denizli, Sarayköy, Çine ve Muğla çevrelerinde millî kuvvetleri teşkilâtlandırmışlardır.

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali ve bu işgalle birlikte yapılan zulümler Kuva-yı Millîye'nin⁶²⁶ teşkilinde önemli bir amil olmuş,⁶²⁷ bu haksız işgallere karşı oluşan direniş hareketleriyle Türk Millî Hareketi doğmuştur.

⁶²⁵ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 19, Gömlek: 125, Belge: 125 -1.

⁶²⁶ Kuva-yı Millîye; Birinci Dünya Harbi'nin ardından imzalanan Mondros Mütarekesi ile yurdun işgal edilmeye başlanmasına karşı halkın, yaşadığı bölgeleri savunmak amacıyla oluşturduğu direniş gücünün adıdır. Kuva-yı Millîye ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz., Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 65 – 73.

⁶²⁷ Mustafa Turan, **Yunan Mezalimi – İzmir, Aydın, Manisa, Denizli, 1919 – 1923**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2006, s. 268.

Bu sırada Mustafa Kemal ve arkadaşları, kongreler teşkil etme kararı almış ve “ Milletin istiklâlinin, yine milletin azim ve kararı ile kurtulabileceği” ni açıklamışlardır. Böylece Kuva-yı Milliye ruhu daha da canlanmış, bunun ilk yansıması Batı’daki Millî Kuvvetler’in başarıları olmuştur. 28 Haziran 1919 tarihinde Yunan işgalindeki Aydın’a Millî Kuvvetlerin taarruzuyla başlayan müsademedi sonra Yunanlılar, Aydın’ı terk etmek zorunda kalmışlardır. 30 Haziran 1919’da Aydın, Millî Kuvvetlerin eline geçmiştir.⁶²⁸

Yunanlılar’ın işgal ettikleri hemen her yer insanlık dışı olaylara sahne olmuştur. Türk halkını imha ve tehcir gayesi ile yapılan zulümler bir süre sonra Batı kamuoyuna da yansımıştır.⁶²⁹ Muhtelif zaman ve vesilelerle Yunan işgal bölgesinde meydana gelen olayları tahkik etmek amacıyla askerî şahıs ve heyetler gelmişlerdir.⁶³⁰ 1919 Ağustosunda Büyük Devletler, Yunan zulmüne son vermek ve Türkler’e karşı reva görülen bu hareketleri yerinde incelemek üzere Tahkik Heyetleri görevlendirmişlerdir.⁶³¹ 15 Mayıs – 20 Temmuz 1919 tarihleri arasındaki olayları inceleyecek olan, Amerikan Yüksek Komiseri Mark Lambert Bristol başkanlığındaki Müttefiklerarası Tahkik Heyeti,⁶³² çalışmaları sonucunda hazırladığı raporla Yunan mezalimini tüm açıklığıyla tespit etmiştir. Ancak bu rapor Müttefik hükûmetler tarafından dikkate alınmamış ve Paris Barış Konferansı’nda Yunan işgalinin devamına karar verilmiştir.⁶³³

Yıllardan beri içeriden yıkamadıkları Anadolu’yu bu defa yerli Rumlar’la takviye etmeyi düşünen Yunan Hükûmeti, 18 Haziran 1920 tarihinde taarruza

⁶²⁸ Turan, a. g. e. , s. 152.

⁶²⁹ Mustafa Turan, “İstiklâl Harbi’nde ‘ Müttefiklerarası Tahkik Heyeti’ Çalışmaları, Raporu ve Tahkikat Neticesi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, , Yıl 4, S. 8’den Ayrı Basım, Kasım, 1991, s. 698.

⁶³⁰ Turan, a. g. e. , s. 311.

⁶³¹ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 2, s. 3.

⁶³² Turan, a. g. m. , s. 700.

⁶³³ Turan, a. g. e. , s. 328. Tarihe Bristol Raporu olarak geçen bu raporun tüm ayrıntıları Tahkik Heyeti’nin çalışmalarıyla ilgili olarak Bkz. Mustafa Turan, “İstiklâl Harbi’nde ‘ Müttefiklerarası Tahkik Heyeti’ Çalışmaları, Raporu ve Tahkikat Neticesi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, , Yıl 4, S. 8’den Ayrı Basım, Kasım, 1991.

başlamıştır.⁶³⁴ Yunanlılar'ın Batı Anadolu'da giriştikleri işgal hareketlerine karşı başlangıçtan beri zayıf olan Türk askerî gücünün derhal düzenlenerek düşman kuvvetlerinin zamanında durdurulması amacıyla askerî düzenlemeler konusunda süregelen çalışmalar hızlandırılmıştır.

Yunan işgalinden sonra, düşmana karşı gönüllü birliklerle başlatılan mücadele, daha sonra subayların da katılımıyla sistemli bir hale getirilmeye çalışılmıştır. Kuva-yı Milliye Dönemi denilen bu süreç içinde ülke cephelere bölünmüş, eldeki mevcut askerî birlikler düzenli orduya geçecek şekilde örgütlenmiştir.⁶³⁵ Yunan taarruzuyla yeni bir döneme girildiğini gören TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, 21 Haziran'da birkaç bakan⁶³⁶ ile Eskişehir'de, TBMM Hükûmeti'nin organizasyonunu yapıncaya kadar batıda ve doğuda iki cephe komutanlığının kurulmasına karar verdiğini, Şark Cephesi Komutanlığına Kâzım (KARABEKİR) Paşa'nın, Garp Cephesi Komutanlığı'na da Ali Fuad Paşa'nın, atandığını belirtmiştir.⁶³⁷ Esasen, Ali Fuad Paşa, Sivas Kongresi'nin 9 Eylül 1919 tarihinde aldığı karar gereğince Batı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Komutanlığı'na atanmış⁶³⁸ ve yeni düzenlemeyle de Garp Cephesi Komutanlığı'na getirilmiştir.

Yunan ileri harekâtı karşısında düzenli ordunun kurulmasına karar veren TBMM, 24 Ekim 1920 tarihinde Batı Cephesi Komutanı Ali Fuad Paşa'ya bağlı kuvvetlerin Gediz'de başarısız olması üzerine düzenli ordunun kurulması kararının haklılığını anlamıştır.

⁶³⁴ Cebesoy, **Millî...**, s. 423.

⁶³⁵ Türkmen, **a. g. e.**, s. 274.

⁶³⁶ Esasen o dönemlerde “bakan” yerine “vekil” tabiri kullanılmaktadır. Buna göre bakanlık kelimesini de “vekâlet” karşılarmaktadır. Ancak Cebesoy, bu kullanımları kendi üslûbunca kaleme almıştır. Bkz. Ali Fuad Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul, Vatan Neşriyat, 1953, s. 424.

⁶³⁷ Cebesoy, **Millî...**, s. 424.

⁶³⁸ **Türk İstiklâl Harbi**, C. VII, İdarî Faaliyetler, 15 Mayıs 1919 – 2 Kasım 1923, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1975, s. 30.

Yunan ordusu Türk kuvvetlerinin bu taarruzuna cevap olmak üzere 25 Ekim günü Bursa'dan saldırıya geçmiş, ilerleyen düşman karşısında Türk kuvvetleri Dumlupınar'a kadar çekilmiştir.⁶³⁹

Gediz yenilgisinin sonucunda Ali Fuad Paşa, Moskova Büyükelçiliği'ne atanmış, ayrıca 9 Kasım 1920 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Garp Cephesi Bölgesi kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmış ve her iki cephe komutanlığı da Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekâleti'ne bağlanmıştır.⁶⁴⁰ Bakanlar Kurulu'nun bu kararı uyarınca Garp Cephesi Bölgesi'nin İzmit, Ertuğrul, Eskişehir, Kütahya sancaklarını kapsayan Kuzey Cephesi kesimi Genelkurmay Başkanı olan Miralay İsmet Bey, Afyonkarahisar, Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, Menteşe, Antalya sancaklarıyla Konya ili ve Silifke sancakları ve Adana Merkez Sancağı'nı kapsayan Güney Cephesi kesimi de Miralay Refet Bey komutasına verilmiştir.⁶⁴¹

Bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisi Sâniliği görevine devam eden Kâzım Paşa, mütarekenin haksız uygulamaları karşısında vatansever duygularla Sadaret Makamı'na bu konuda uyarıcı yazılar göndermiştir. 14 Mart 1920 tarihli yazıyla İtilâf Devletleri'nin giriştikleri askerî hazırlıklara karşı hükûmeti uyarmış,⁶⁴² Fransızlar'ın Urfa, Antep, Maraş bölgesindeki tutumlarına karşı harekete geçilmesini istemiştir.⁶⁴³ Ayrıca Yunanlılar'ın İzmir civarındaki kuvvetlerini artırmaya başlaması üzerine tedbirler alınmasının zorunluluğunu Sadaret Makamı'na arz etmiş,⁶⁴⁴ Yunan kuvvetleri ve Ermeniler'in ülkede tehlikeli bir hal aldığını ve buralardaki halkın zulme maruz kalmaması amacıyla hükûmet tarafından alınacak tedbirlerin uygulanmaya başlamasının gerekliliğini bildirmiştir.⁶⁴⁵

⁶³⁹ Atatürk, **Nutuk**, C. II, 1920-1927, s. 496.

⁶⁴⁰ Atatürk, **Nutuk**, C. II, 1920-1927, s. 503.

⁶⁴¹ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 3, Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri, 9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921), Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966, s. 41.

⁶⁴² **HTVD.**, Yıl 6, S. 12, Eylül, 1957, Vesika No:524.

⁶⁴³ **HTVD.**, Yıl 6, S. 12, Eylül, 1957, Vesika No: 531, 533.

⁶⁴⁴ **HTVD.**, Yıl 6, S. 12, Eylül, 1957, Vesika No: 534.

⁶⁴⁵ **HTVD.**, Yıl 6, S. 12, Eylül, 1957, Vesika No: 535.

Kâzım Paşa, Mütareke Dönemi boyunca Millî Mücadele yararına çalışmasının sonucu olarak 12 Nisan 1920 tarihinde hükûmet tarafından görevinden alınmıştır.⁶⁴⁶ Bundan sonra İstanbul'da Hüseyin Bey, Nureddin ve Yakup Şevki Paşalarla birlikte Ankara Hükûmeti ile uzlaşması için Damat Ferid Paşa'yı ikna etmeye çalışan Kâzım Paşa, bu konuda başından beri desteklediği Ankara Hükûmeti ile görüşmek üzere 1920 Haziranı'nın ortalarında Anadolu'ya geçmiştir. Görüşmeden sonra Kâzım Paşa, Anadolu'da kalarak şimdiye kadar edindiği askerî deneyimlerini Millî Mücadele'ye hizmet etmekte kullanmak istemiş ve bu sebeple de hakkında Osmanlı Hükûmeti tarafından idam kararı çıkarılmıştır.

Anadolu'ya geldikten sonra TBMM Başkanı Mustafa Kemal imzalı bir yazıyla meclis içinde görev yapacağı belirtilmiş⁶⁴⁷ ve TBMM Başkanı emrinde Garp Cephesi Komutanlığı bölgesinde emniyet, asayiş ve askere alma işlerini yürütmekle görevlendirilmiştir.⁶⁴⁸

Bu sırada duyulan ihtiyaç üzerine Garp Cephesi Komutanlığı Vekâleti ihdas edilmiş⁶⁴⁹ ve Kâzım Paşa, aynı salâhiyetle 28 Temmuz'dan 12 Kasım'a kadar görev yapacağı Garp Cephesi Komutanlığı Vekâleti'ne şu tayin emirnâmesi ile atanmıştır:⁶⁵⁰

⁶⁴⁶ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

⁶⁴⁷ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 579, Gömlek: 71, Belge: 71-1; **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

⁶⁴⁸ **TBMM Arşivi**, Sicil No: 855, Azayî Kiramına Mahsus Tercüme-i Hâl Varakası. Belgede Kâzım Paşa'nın ifadesiyle bu görev, Metbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü olarak yer almıştır.; **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

⁶⁴⁹ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 838, Gömlek: 138, Belge:138-3.

⁶⁵⁰ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

Garp Cephesi Karargâhı

28 Temmuz 1336

Erkân-ı Harbiyye Umumîye Riyasetine

Garp Cephesi Komutanlığının sevk ve idareden gayri bilûmum muamelâtını ve geri hidematını tedvir etmek üzere teklifiniz üzerine Garp Cephesi Komutanlığı Vekâleti ihdas edilmiş, vekâletine zat-ı âlîlerine muhavvel salâhiyetle ve kolordu komutanlığı muhassasatı ile Sâbık Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reis-i Sânîsi Mirliva Kâzım Paşa Hazretleri tayin edilmiştir.

B.M.M. Reisi

Mustafa Kemal

Esasen Garp Cephesi Komutanlığı Vekâleti, cephedeki harekâtın ve yeni ordunun teşkilinin bir elden idare edilmesinin güçlüğü üzerine teşkil edilmiş, levazım işlerini ve geri hizmetlerini düzenlemek, gerektiğinde de cephe komutanlığına vekâlet etmek üzere görevlendirilen⁶⁵¹ Kâzım Paşa, dönemin Garp Cephesi Komutanı Ali Fuad Paşa'nın vekîli unvanıyla, ilk ve tek örnek olarak atanmıştır.

Hatıralarında Kâzım Paşa'nın kendi vekâletine atandığından söz eden Ali Fuad CEBESÖY, Kâzım Paşa hakkındaki düşüncelerini; “Kâzım Paşa İstanbul’da Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye İkinci Reisi iken, Millîciler’e birçok hizmet ve yardımları dokunmuş kıymetli bir arkadaşımıdır.”⁶⁵² sözleriyle ifade etmiştir. Ali Fuad Paşa, hatıratında ayrıca Vekîli Kâzım Paşa’nın hizmet ve fedakârlıklarıyla, komutanlığına atandığı Garp Cephesi’nin kısa bir süre içinde düzenlenmesinden, kendi vasıta ve salâhiyetleriyle küçük

⁶⁵¹ Mehmed Arif, *Anadolu İnkılâbı, Millî Mücadele Anıları, 1919–1923*, Haz. Bülent Demirbaş, İstanbul, Arba Yayınları, 1987, s. 48.

⁶⁵² Cebesoy, *Millî...*, s. 437 – 438.

bir ordu teşkil edildiğinden, ordunun disiplinli ve iktidar sahibi oluşundan söz etmiştir.⁶⁵³ Fahrettin ALTAY da anılarında; Kâzım Paşa'nın bu görev dahilinde Eskişehir'den Afyon'a gelerek Sandıklı'da yeni bir tümenin⁶⁵⁴ teşkili için görüşmeler yaptığından ve kurulan tümenin kumandanlığına da Albay Sabri'nin getirildiğinden söz etmiştir.⁶⁵⁵ Bu sırada Garp Cephesi Karargâhı Eskişehir'de bulunmakta olup cephe komutanlığı, iki kolordu; Ertuğrul Grubu ve On ikinci Kolordu, bir bağımsız tümen; Yirmi dördüncü Tümen, Birinci Kuvve-i Seyyare ile cephe bağlı birliklerinden kurulmuştur. Ertuğrul Grubu; On birinci ve Atmış birinci Tümenlerle kolordu bağlı birliklerinden, On ikinci Kolordu ise; Yirmi üçüncü Mürettep ve Elli yedinci Tümenlerle kolordu bağlı birliklerinden teşkil edilmiştir.⁶⁵⁶

Kâzım Paşa'nın 1931 yılında maaşının hesaplanmasıyla ilgili yaşanan bir sorunda, dönemin Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekîli olan İsmet Paşa, bir örneği daha olmayan bu görevin özelliklerini aktarmıştır. İsmet Paşa'nın 1931 yılında Millî Müdafaa Vekâleti'ne verdiği yazısında yer alan bilgilere göre; Kâzım Paşa'nın cephe komutan vekîli unvan ve yetkisi, cephe komutanının herhangi bir sebeple olmadığı durumlarda amir tarafından tabiatı ile verilen bir vekâlet değildir. Kâzım Paşa, cephe kumandanının teklifi ve Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye'nin onayı üzerine TBMM Yüksek Reisliği'nin tasdik ve tayini ile cephe kumandan vekîli olmuştur. Salâhiyeti TBMM Reisliği'nin tayin emirnâmesinde açık olduğu üzere daimi olarak ordu kumandanlığı salâhiyetidir. Cephe veya ordu kumandanları herhangi bir

⁶⁵³ Cebesoy, **Millî...**, s. 488.

⁶⁵⁴ Fahrettin ALTAY, anılarında yeni tümenin ismini belirtmemiştir. Kâzım Paşa'nın kurulması için çaba harcadığı bu tümen komutanın adından ve kuruluş tarihinden hareketle Gediz Türk Taarruzu'nda Fahrettin Paşa'nın komutasındaki On ikinci Kolordu'ya bağlı Mehmed Sabri komutasındaki Mürettep Sekizinci Tümen olabilir. Bkz. İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, 257.

⁶⁵⁵ **İmparatorluktan Cumhuriyete...**, s. 222. Fahrettin Paşa, Kâzım Paşa'ya ait bu bilgileri verirken ondan, Albay ve Cephe Kumandanlığı Kurmay Başkanı olarak söz etmiştir. Oysa Kâzım Paşa, o sırada mirlivadır ve Cephe Kumandan Vekili'dir. Fahrettin Paşa, Çanakkale Cephesi'nde yakın arkadaş olduğu Kâzım Paşa'dan Çanakkale'deki rütbe ve göreviyle söz etmiş, aynı ifadeleri Büyük Taarruz içindeki anılarını anlatırken de yinelemiştir. Bkz. **İmparatorluktan Cumhuriyete: Fahrettin ALTAY Paşa Anlatıyor**, Haz. Taylan Sorgun, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları, 2003, s. 285.

⁶⁵⁶ **Türk Kara Kuvvetleri Tarihi**; s. 244. Garp Cephesi'nin kuruluşu anılarına dair Bkz. Rahmi Apak, **İstiklâl Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?**, İstanbul, Güven Basımevi, 1942.

sebeple ayrılırlarsa genel olarak, kolordu kumandanlarından en kıdemlisi değil, her zaman cephe kumandan vekîli kumanda etmiştir. Bu makam bir tek defa oluşturulmuş olup özel ve müstesna bir memûriyet olmuştur.⁶⁵⁷

Kâzım Paşa'ya Kumandanlık Vekâleti görevinin verildiğinde henüz Garp ve Cenup Cepheleri ayrımı yapılmamıştır. Bu durumda onun görev ve yetkileri bütün cepheyi kapsamıştır.⁶⁵⁸

Bu görevin ardından, önceki harplerde hep beyin adamı olarak bulunan Kâzım Paşa'nın bu tecrübelerinden gereğince faydalanılması amaçlanmış ve Garp Cephesi Komutanlığı Vekili Kâzım Paşa, 12 Kasım 1920 tarihinde Millî Müdafaa Vekâleti Müsteşarlığı'na atanmıştır.⁶⁵⁹

Kuruluşundan itibaren Fevzi (ÇAKMAK) Paşa'nın başkanlığını yaptığı Millî Müdafaa Vekâleti, ordunun idare, iaşe, silah, cephane, araç ve gereç ikmâlî yanında her türlü eksikliğini gidermekten sorumlu olmuştur.⁶⁶⁰ O dönemin zor şartlarında bu sorumlulukları taşıyan Millî Müdafaa Vekîli Fevzi Paşa, o günlerdeki durumu şöyle anlatmaktadır:⁶⁶¹ “...durumumuz hiç de parlak değildir. Acele olarak halledilmesi gereken bir çok çetin meselelerle karşı karşıya idik. ..Bir taraftan Yunan kuvvetlerinin ilerlemekte olmaları, bir taraftan ciddi bir ordunun hala kurulamaması, bir taraftan silahsızlık ve cephanesizlik, bir taraftan parasızlık, bir taraftan da artık Anadolu'ya karşı kesin bir şekilde cephe almış bulunan İstanbul Hükûmeti'nin fetvaları ve

⁶⁵⁷ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

⁶⁵⁸ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası. 5 Ağustos 1931 tarihinde Başvekil İsmet Paşa'nın Başvekâlet Hususî Kalem Müdürlüğü'nden çıkıp Millî Müdafaa Vekâleti'ne gönderilen bu yazısı, Kâzım Paşa'nın maaş hesaplanmasının hangi makama göre yapılacağı konusundadır. Bu konuda İsmet Paşa'dan örneği olmayan kumandan vekilliği makamının hangi makama tekabül ettiği sorulmuş ve dönemin Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Reisi olarak fikirleri alınmıştır. Belgede İsmet Paşa, Kâzım Paşa'nın vekâlet ettiği kumandan statüsünde değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir.

⁶⁵⁹ MSB Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası. ; ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1065, Gömlek: 172, Belge: 172-1. Kâzım Paşa'nın Millî Müdafaa Vekâleti Müsteşarlığı'na tayin tarihi MSB Arşivi Dosyası'nda 12 Kasım 1336 olarak yer alırken, ATASE Arşivi Tayin Belgesi'nde 16 Kasım 1336 olarak belirtilmiştir.

⁶⁶⁰ Türkmen, a. g. e. , s. 273.

⁶⁶¹ Mareşal Fevzi Çakmak Arşivi, 21 Nisan 1975, Tefrika 12'den nakleden: Hayrullah Gök, **Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askerî ve Siyasî Faaliyetleri (1876 – 1950)**, Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1997, s. 47.

tamimleri, bu yüzden dört bir tarafta baş gösteren isyanlar, çözümler, hatta hıyanetler, sonra da bütün bunlar yetmiyormuş gibi Çerkes Ethem'in de gitgide artan tahakkümü ortalıktaki havayı dayanılmaz bir şekilde ağırlaştırmış bulunuyordu...."

Kâzım Paşa'nın göreve başlamasından sonra da Millî Müdafaa Vekâleti bu yöndeki faaliyetlerini hızla sürdürmüştür. Bu noktada kuruluşundan itibaren varolan Harbiye Dairesi, Askeralma Dairesi, Zât İşleri Dairesi, Levâzım Dairesi, Sağlık ve Veteriner Şubeleri'nin yetersiz görülmesi üzerine, Kasım 1920 tarihinde Muhasebe, Mubayaât Komisyonu, Ordu Dairesi yerine Umur-u Mehâkim Daire Müdüriyeti, Piyade ve Süvari Muhafız Bölüğü teşkil edilmiş ve İnşaat Şubesi de levâzımdan ayrılmıştır. Ocak - Şubat 1921'de Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü, Heyet-i Teftişye Dairesi, İmalât-ı Harbiye Müdürlüğü, Umur-u Bahriye ve Havaiye Müdürlüğü'nün kurulmasıyla teşkilât genişletilmiş ve bu kadro ile de savaş sona erdirilmiştir.⁶⁶²

Ayrıca Millî Mücadele Hareketi'ni destekleyen ve Anadolu'nun askerî açıdan güçlenmesinde etkili olan bazı gizli gruplar, Millî Müdafaa Vekâleti tarafından desteklenmiştir. Bu gruplardan biri olan Namık Grubu, Millî Müdafaa Vekâleti'nin emri ile Anadolu'nun silah ve mühimmat ihtiyacını temin etmek üzere 30 Ocak 1921 tarihinde kurulmuştur. Kuruluşunda bizzat Fevzi Paşa'nın etkili olduğu bu grubun en önemli faaliyeti Çobançeşme Silah Deposu'ndaki malzemenin tamamına yakınına Anadolu'ya aktarmak olmuştur.⁶⁶³

Fevzi Paşa'nın emri ve desteğiyle cesur ve kahraman asker veya sivil kimseler tarafından kurulan ve Anadolu'daki Millî Ordu'yu subay, silah, cephane kaçırmak ve sevk etmek suretiyle, haber alma, propaganda ve yayın hizmetleriyle destekleyen örgütlerden birisi de Hamza Grubu olmuştur.

⁶⁶² Türkmen, a. g. e. , s. 273.

⁶⁶³ Türkmen, a. g. e. , s. 254.

Bu grup, dönemin Millî Müdafaa Vekâleti tarafından desteklenmiş ve yönlendirilmiş, TBMM Hükûmeti'nin İstanbul'daki tek ve hakiki temsilcisi olmuştur.⁶⁶⁴

1920 yılı sonuna kadar Harbiye Dairesi tarafından Eskişehir ve Ankara'da silah fabrikaları kurulmak suretiyle sürdürülen harp imalâtı işlemlerinin, artan ihtiyaçları karşılamaya yeterli olmaması nedeniyle, geleceğe yönelik çalışma ve projeler Harbiye Dairesi'nden alınarak Millî Müdafaa Vekâleti'ne bağlı olduğu halde 10 Ocak 1921 tarihinde teşkili ön görülen İmalât-ı Harbiye Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir.⁶⁶⁵

Kâzım Paşa'nın Millî Müdafaa Vekâleti Müsteşarlığı yaptığı dönemde onunla ilgili olarak yaşanan ilginç bir olayı Kılıç Ali Bey anılarında anlatmıştır. Kılıç Ali Bey, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde hakimlik yaptığı sıralarda İhsan Bey ile birlikte mahkemeye giderken üstü başı perişan, yorgun ve hasta görüldüğü halde cepheye sevk edilen bir asker kafilesine rastlamıştır. Bu manzara karşısında birbirini teselli etmişler ve akşam mahkeme dönüşlerinde aynı yol üzerinde Fırka Kumandanı Miralay Hulusi Bey'in evinin önünde muntazam giyimli, sağlığı yerinde görünen dinç bir askerin odun kırdığını görmüşlerdir. Hulusi Bey'in hizmet eri olduğunu sandıkları bu asker, onlara dinç neferlerin cephe gerisinde hizmet erliği için alıkonulduğunu düşündürmüştür. Bu durum üzerine tekrar mahkemeye dönerek olayı mütalâa etmişler ve sonuçta Hulusi Bey'in tevkifi ile mahkemeye sevkine karar vermişlerdir.

Mahkemeden Hulusi Bey'in gelmesini beklerken bu tevkife Millî Müdafaa Vekâleti Müsteşarı Kâzım Bey'in engel olduğu haberini alan Kılıç Ali ve İhsan Beyler, bu hareketin İstiklâl Mahkemeleri Kanununa göre bir cürüm olduğunu, kanuna göre mahkemenin emirlerini infaz etmeyen kim olursa

⁶⁶⁴ Mesut Aydın, **Millî Mücadele Dönemi'nde TBMM. Hükûmeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1992, s. 48.

⁶⁶⁵ Veli Yılmaz, **Mareşal Fevzi ÇAKMAK**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 2006, s. 288.

olsun aynı mahkeme tarafından tevkif ve muhakeme olunması gereği üzerine Merkez Kumandanı'na derhal Kâzım Bey'in de mahkeme kararına muhalefetten dolayı yargılanması için hemen tevkifi ile mahkemeye sevki emrini vermişlerdir. Merkez Kumandanı'na verilen bu emir ve kararın herhangi bir yerde, herhangi bir kimse tarafından engellenmesi durumunda meseleyi BMM'ne arz edecekleri ve gerekirse istifa edeceklerini kararlaştırmışlardır.

Çok geçmeden Mustafa Kemal Paşa'nın istasyondaki ikâmetgâhına çağırılan Kılıç Ali ve İhsan Beyler'e tevkif ve yargılama kararlarını hangi salâhiyetle aldıkları sorulmuştur. Husûsi işlerini ordununkinden ileri tutanlara karşı orduyu korumak adına mahkemenin verdiği salâhiyete dayandıklarını belirtmeleri üzerine Mustafa Kemal, kendilerinden şikâyet ettikleri durumun önleneyeceği sözüyle kararın geri çekilmesini rica etmiştir.⁶⁶⁶

Böylece Kâzım Paşa hakkında çıkarılan tevkif ve yargılama kararı üzerine yaşanan bunalım, Mustafa Kemal Paşa'nın müdahalesi ile sona erdirilmiştir.

Millî Müdafaa Vekâleti Müsteşarı Kâzım Paşa, Şubat ayı içinde Eskişehir ve Konya'yı kapsayan bir teftiş seyahati yapmış, bu bölgelerdeki askerî ihtiyaçları tespit etmeye çalışmıştır.⁶⁶⁷

Bu görevi içindeki diğer bir faaliyeti de muharebelerde kahramanlık gösterenlerin basın yoluyla ilânını sağlamak ve vatansever kişilerin bu şekilde adını duyurarak bir nevî taltif edilmelerini sağlamak olmuştur.⁶⁶⁸

⁶⁶⁶ Kılıç Ali, **İstiklâl Mahkemesi Hatıraları**, İstanbul, Sel Yayınları, 1955, s. 77–78. Kılıç Ali'nin anılarında Kâzım Paşa ile ilgili bilgi yanlışları yer almıştır. Mirliya olan Kâzım Paşa'ya miralay denmiş, Sakarya Savaşı sırasında yaşandığını söylediği bu olay Kâzım Paşa'nın Millî Müdafaa Vekâleti Müsteşarlığı Dönemi'nde yaşandıysa adı geçen savaştan önce yaşanmıştır. Zira Kâzım Paşa, Sakarya Meydan Muharebesi'nde Müsteşarlık görevini tamamlamış ve Başkomutanlık Kalemî Başkanlığı'na atanmıştır. Ayrıca Kılıç Ali'nin söz ettiği müsteşarlık döneminde Vekil Refet Bey değil Fevzi Paşa'dır.

⁶⁶⁷ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 567, Gömlek: 85, Belge: 85 – 1.

⁶⁶⁸ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 836, Gömlek: 227, Belge: 227–1.

Kâzım Paşa'nın Sakarya Meydan Muharebesi'ne kadar yaptığı Millî Müdafaa Vekâleti Müsteşarlığı sürecinde , Garp Cephesi'nde peşpeşe önemli muharebeler vukû bulmuştur. Düzenli orduların ilk muharebesi olan Birinci İnönü Muharebesi; 6 -11 Ocak 1921 tarihinde gerçekleşmiş, Bursa – Uşak genel hattındaki Yunan kuvvetlerini mevsimin pek de elverişli olmadığı bir sırada, nispeten hazırlıksız olarak genel bir taarruza geçmesiyle başlamıştır. O sırada cereyan eden Çerkes Ethem İsyanı'ndan faydalanmayı amaçlayan Yunanlılar, İtilâf Devletleri'nin de desteğini kaybetmemek için harekete geçmiş ve Küçük Asya Seferi'ne devam etmişlerdir. Türk birlikleri, silah, cephe, malzeme ve araç bakımından kendisinden çok üstün bulunan düşmanı bu sebeple oyalayarak ve yer yer ağır kayıplar verdirerek kademe kademe çekilme taktiği uygulamıştır.⁶⁶⁹ Böylece Türk birlikleri, hazırlıksız olmalarına rağmen gösterdikleri savaş azmi sonucunda İnönü Mevzii'ni korumuşlar ve Yunanlılar'ı geri çekilmek zorunda bırakmışlardır.⁶⁷⁰

Türk Zaferi ile Türk Ordusu'nun savaş gücü ortaya çıkmış, Fransız ve İtalyanlar'ın sempatisi kazanılmış, TBMM'nin iç ve dış itibarı artmıştır. Buna karşın prestiji sarsılan Yunan Hükûmeti, istediklerine siyasî yolla ulaşmak amacıyla Londra Konferansı'nı topladıysa da buradan da hüsrarla ayrılmıştır.

Askerî ve siyasî alanda umduğunu bulamayan Yunanlılar, İngilizler'in teşviki ile yeniden harekete geçmişlerdir. Bu sırada Anadolu'da durum oldukça karışık olup henüz iç güvenlik sağlanamamıştır. Cephe gerisinde iç isyanlar ile mücadele edilmektedir. Asker kaçakları, salgın hastalıklar, yiyecek ve ilaç yokluğunun yanı sıra askerin sırtına giyecek elbisesi yoktur. Kuvvet dağılımı da oldukça orantısızdır. Bu şartlar içinde 29 - 31 Mart 1921 tarihinde İkinci İnönü Muharebesi'nde karşılaşan kuvvetlerden Yunanlılar, yer yer başarı kazandıysa da 31 Mart günü Türk kuvvetlerinin yaptığı karşı

⁶⁶⁹ Atatürk, **Nutuk**, C. II, 1920-1927, s. 547.

⁶⁷⁰ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 3, s. 150-247; **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, Türk İstiklâl Harbi, C. 4, Ks. 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Dönemi, 23 Nisan 1920 – 29 Ekim 1923, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1984, s. 425 – 433.

taarruzda kesin bir yenilgiye uğramışlar, Türkler'in yüksek savaş kabiliyeti karşısında girdikleri mevzilerden geri atılmıştır.⁶⁷¹

Yunanlılar'ın, kuzeyde Eskişehir doğrultusunda yaptıkları taarruzun İnönü Mevzii'nde başarısızlığa uğraması üzerine muharebeyi keserek Bursa çıkış mevzilerine çekilmeleri, güneyde Afyon doğusuna kadar ilerlemiş bulunan Birinci Yunan Kolordusu'nun yan ve gerilerine taarruz imkânı veren uygun bir durum yaratmıştır. Türk Komutası, bu elverişli durumdan faydalanmak amacıyla Garp Cephesi'nden artırabildiği kuvvetlerle Kütahya kesiminde kuvvet topladıktan sonra, Gediz – Uşak genel istikâmetinde taarruza başlamıştır. 8–12 Nisan 1921 tarihinde gerçekleştirilen Aslıhanlar Muharebesi'nde sonuç olarak bu elverişli durumdan beklendiği gibi faydalanılamamış, Türk Kuvvetleri muharebeden kesin sonuç almadan çıkmıştır.⁶⁷²

Birinci Yunan Kolordusu'nun, Afyon'dan çekilerek Dumlupınar mevziine yerleşmesi ile yeniden harekete geçen Türk kuvvetleri 13–15 Nisan 1921 tarihinde Dumlupınar Muharebesi'nde de başarı elde edememiştir.⁶⁷³

Kısaca belirtmek gerekirse; hazırlıksız, yorgun ve taarruz yeteneğinde olmayan birliklerle ve eksik önlemlerle plansız bir şekilde yapılan Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri, taktik alanında Yunanlılar'ın üstünlüğüyle sona ermiştir.⁶⁷⁴

Yunan Hükûmeti, Türk ordusunun imha edilmesi için harekâtın devamını ve bunun için de Afyon–Kütahya ve Eskişehir'in ele geçirilmesini hedeflemiştir. Bu nedenle Yunanistan'da genel seferberlik ilân edilmiş ve kuvvetler artırılmaya çalışılmıştır. Lojistik olarak zayıf olan Türk kuvvetleri

⁶⁷¹ Atatürk, **Nutuk**, C. II, 1920-1927, s. 579; **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 3, s. 282-509.

⁶⁷² **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 3, s. 534-562.

⁶⁷³ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 3, s. 562-574.

⁶⁷⁴ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türk İstiklâl Harbi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Dönemi**, 23 Nisan 1920 – 29 Ekim 1923, C. IV, Ks. 1, s. 447.

8–23 Temmuz 1921 tarihinde gerçekleştirilen Kütahya–Eskişehir Muharebeleri’nde Yunanlılar’ın kuşatma manevrasından kurtulmak için büyük bir mücadele göstermişse de sonuç alamadan geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁷⁵

Yunan kuvvetlerinin İnönü Muharebeleri’nde başarısızlığa uğraması üzerine Kütahya’ya kadar gelerek burada siyasî ve askerî toplantılar yapan Yunan Ordusu Başkomutanlığını da üzerine alan Kral Konstantin, yeniden Ankara istikâmetine taarruz ederek Türk Ordusu’nu yok etme ve Ankara’yı ele geçirme kararını almıştır.⁶⁷⁶

Kütahya – Eskişehir Muharebeleri’nden sonunda Eskişehir, Kütahya, Afyon gibi stratejik önemi olan şehirlerin elimizden çıkması, insan ve silah gücündeki kayıplar sonucunda Garp Cephesi Kumandanlığı, birliklerine 25 Temmuz 1921 tarihinde Sakarya’nın gerisine çekilme emri vermiştir.⁶⁷⁷

Sakarya gerisine çekildikten sonra , Türk İstiklâl Harbi’nin tehlikeye girmesi TBMM içinde de tepkilere sebep olmuştur. Bu tepkiler içinde Mustafa Kemal Paşa’ya muhalif olanlar, onun artık Ankara’dan ayrılarak ordunun başına geçmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa, TBMM’nin yetkilerinin yanı sıra Başkomutanlık yetkilerinin de kendisine verilmesi şartıyla tam yetkiyi almayı istemiş, yaşanan tartışmaların ardından kabul edilen özel kanunla 5 Ağustos 1921 tarihinde Başkomutan olmuştur.⁶⁷⁸

⁶⁷⁵ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 4, Kütahya – Eskişehir Muharebeleri, 15 Mayıs – 25 Temmuz 1921, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1974 , s. 550.

⁶⁷⁶ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 5, Kitap 1, Sakarya Meydan Muharebesinin Başlangıç Dönemindeki Olaylar ve Harekât, (25 Temmuz – 22 Ağustos 1921), s. 3.

⁶⁷⁷ Turan vd. **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, s.251.

⁶⁷⁸ Atatürk, **Nutuk**, C. II, 1920-1927, s. 653; Atay, **Çankaya**, s. 295–300; **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türk İstiklâl Harbi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Dönemi**, 23 Nisan 1920 – 29 Ekim 1923, C. IV, Ks. 1, s. 463.

Mustafa Kemal'in fiilen başkomutanlığı eline almasından sonra Garp Cephesi Kumandanlığı birliklerinin yeniden teşkilâtlanması ve düzenlenmesine başlanmış, yapılan yeni düzenlemeyle Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekîli⁶⁷⁹ olan İsmet Paşa, Garp Cephesi Kumandanlığı'nın kazanmış olduğu önem sebebiyle, Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekâletinden ayrılmış, Fevzi Paşa; Müdafaa-i Milliye Vekilliği'nden Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekilliği'ne seçilmiş, Müdafaa-i Milliye Vekilliği'ne de Refet Paşa getirilmiştir.⁶⁸⁰

Bütün bu düzenlemelerden sonra Başkumandanlık Karargâhı Ankara'da kurulmuş ve bu karargâhı Müdafaa-i Milliye Vekâleti ve Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekâleti teşkil etmiştir. Gerek Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ni, gerekse Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekâleti'ni ve orduyu ilgilendirip de Başkomutanlık tarafından çözümlenmesi gereken diğer bakanlıklara ait işlemlerin yürütülmesi ve bu iki kademenin ortak çalışmalarını sağlamak için 8 Ağustos 1921 tarihinde Başkomutanlık nezdinde Başkomutanlık Kalemi (Genel Sekreterlik) kurularak başkanlığına Kâzım Paşa atanmıştır.⁶⁸¹ Askerî Husûsî Kalemi olarak da anılan bu büroya Kâzım Paşa'dan başka Miralay Mehmed Arif Bey, Erkân-ı Harbiye Yüzbaşı Faruk Bey ve Piyade Yüzbaşı Hilmi Bey memur edilmişlerdir.⁶⁸² Esasen kalem, bir başkan, bir emir subayı, iki kurmay subay, üç sınıf subayı ve bir evrak memurundan ibarettir.⁶⁸³

Osmanlı Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Riyaseti'ndeki birlikteliklerinin ardından Millî Mücadele içinde Müdafaa-i Milliye Vekâleti çatısını da birlikte paylaşan Fevzi Paşa ve Kâzım Paşa, bu sefer de Sakarya Muharebesi için yapılan düzenleme içinde Başkomutanlık Karargâhı çatısını paylaşmaya devam etmişlerdir.

⁶⁷⁹ Halifeliğin ilga edildiği 3 Mart 1924 günü Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekilliği kaldırılmış ve yerine Genelkurmay Başkanlığı kurulmuştur.

⁶⁸⁰ Atatürk, **Nutuk**, C. II, 1920-1927, s. 586.

⁶⁸¹ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1263, Gömlek: 4, Belge: 4–2.

⁶⁸² Mehmed Arif, **a. g. e.**, s. 77; **Türk Kara Kuvvetleri Tarihi**, s. 250.

⁶⁸³ **Türk Kara Kuvvetleri Tarihi**, s. 250.

Bu sırada Yunanlılar da, önceki yenilgilerinin ardından Türkler'i kesin bir darbe ile imha etmek için vakit kaybetmeden yeniden toparlanmak, sayılarını arttırmak, araç ve gereçlerini çoğaltmak amacıyla genel seferberlik ilân etmişlerdir.

Sakarya Meydan Muharebesi, Kral Konstantin'in Küçük Asya Seferi'ne devam etmek amacıyla 23 Ağustos 1921 tarihinde taarruza geçmesiyle başlamış, 100 km.lik cephe üzerinde çetin çarpışmalar gerçekleşmiştir. Cephe başlangıçta batıya dönükken güneydoğu tarafındaki Polatlı – Haymana hattına yönelmiş ve mevziler savunma hatlarına yakın mesafede yeniden kurulmuştur. 12 Ağustos'tan bu yana cephede bulunan Başkomutan Mustafa Kemal, tarihî emrini burada vermiştir: *“Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaş kanı ile sulanmadıkça terk olunamaz. Küçük büyük her birlik, ilk durabildiği noktada tekrar düşmana karşı cephe kurarak muharebeye devam eder. Yanlarındaki birliklerin çekilmek zorunda kaldığını gören birlikler onlara bağlı olmaz. Bulunduğu mevzide sonuna dek direnmek, karşı koymak zorundadır.”*⁶⁸⁴

Bu inançla Türk askeri her koşulda vatani savunmaya devam etmiş, Türk kuvvetlerinin karşısında yenilgiye uğrayan Yunan Ordusu, 13 Eylül 1921 tarihinde geri çekilmeye başlamıştır. Savaşın sonucunda Yunanlılar'ın geri çekilmesiyle Türk Ordusu üstünlüğü ele geçirip taarruz gücüne ulaşmış ve bu zafer Türk Devleti'nin kurtuluş simgesi,⁶⁸⁵ bağımsızlık teminatı olmuştur.

Sakarya Meydan Muharebesi içinde Başkomutanlık Kalemî'nin ilgili yerlere duyurduğu bir hadise gerçekleşmiştir. 16 Ağustos 1921 tarihinde Başkomutan Mustafa Kemal'in atından düşerek bir kaburga kemiğini

⁶⁸⁴ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türk İstiklâl Harbi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Dönemi**, 23 Nisan 1920 – 29 Ekim 1923, C. IV, Ks. 1, s. 473.

⁶⁸⁵ Enginsoy, **a. g. m.**, s. 19.

kırmıştır. Aynı tarihte Başkumandanlık Kalem Reisi Kâzım Paşa imzasını taşıyan bir yazıyla Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekâleti bu durumdan haberdar edilmiştir. Söz konusu yazı bir aydan biraz daha fazla olan hayatta kalmış olan bu kaleme ait önemli belgelerden biridir. Yazıda Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekili Fevzi Paşa'ya hitaben; Başkomutan Mustafa Kemal'in yapılan muayenesinde kaburga kemiklerinden birinin kırık olduğunun anlaşıldığı, şimdiye kadar ciddi bir nöbet hali gerçekleşmediği ve ertesi gün karargâhta bulunacağı haber verilmiştir.⁶⁸⁶ Bu olay üzerine savaşın sevk ve idaresi Fevzi Paşa'nın kontrolüne girmişse de Mustafa Kemal Paşa, Ankara yakınlarındaki Alagöz Karargâhı'ndan sürekli olarak Fevzi Paşa ile irtibat halinde olmuş ve gerekli emirleri vermiştir.⁶⁸⁷

Kâzım Paşa'nın Başkanlığı yürüttüğü Başkomutanlık Kalemi, Sakarya Meydan Muharebesi'ne yönelik yapılan hazırlıklardan biri olmuş, savaş sırasında kurumlar arası yazışmaların ara bir kurum tarafından yapılmasıyla işlerin ağırlaştığı görülmüştür. Bu sebeple Kâzım Paşa'nın başkanlığında bulunan Başkomutanlık Kalemi, Sakarya Meydan Muharebesi'nin sona erdiği gün olan 13 Eylül 1921'de verilen bir Başkomutanlık emriyle kaldırılmıştır.⁶⁸⁸ Bu emirde; Başkomutanlık işlemlerinin daha basit bir cereyanı için bu kararın alındığı ve Başkomutan'ın bundan sonra Müdafaa-i Milliye Vekâleti ve Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekâleti ile direkt olarak temas etmek suretiyle çalışmalarını düzenleyeceği bildirilmiştir.⁶⁸⁹

⁶⁸⁶ **ATASE Arşivi**, 1 / 4282, Dolap: 17, Göz: 4, Klasör: 1027, Dosya: 38 (61), Fihrist: 17' den nakleden: **ATBD.**, S. 79, Yıl 30, Mayıs, 1981, Belge No: 1751. **HTVD.**, S. 75, Eylül, 1976, Vesika No: 1621.

⁶⁸⁷ Gök, **a. g. e.**, s. 64.

⁶⁸⁸ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1224, Gömlek: 42, Belge:42– 1.

⁶⁸⁹ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 5, Kitap 2, Sakarya Meydan Muharebesi, 23 Ağustos –13 Eylül 1921 ve Sonraki Harekât 14 Eylül – 10 Ekim 1921, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1973, s. 275; **Türk Kara Kuvvetleri Tarihi**, s. 259.

2. 1. 1. Büyük Taarruz'daki Faaliyetleri

“.... Yunanistan, bir an için gerçekleştirmek üzere olduğu büyük hayallerini Sakarya'nın çamurlu kıyılarında bırakmıştır....”⁶⁹⁰ Bu anlamlı sözlere bakılarak denilebilir ki, Yunanlılar'ın Türk toprakları üzerindeki büyük millî hedefleri olan Megali İdea'nın peşine düşerek başlattığı Küçük Asya Seferi, tam bir hayal kırıklığına dönüşmüştür.

İngilizler'in teşvikiyle Anadolu'ya saldıran Yunan kuvvetleri ile Anadolu'da sürüp giden muharebeler, Sakarya boyuna kadar uzanmıştır. Misak-ı Millî sınırları içinde kalan Türk topraklarını düşmandan temizleyerek yurdu kurtarmak olarak tanımlanan askerî hedefe, Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra elde edilen zaferle daha yaklaşılsa da henüz belirlenen amaca ulaşamamıştır. Sakarya'da yok edilmekten kurtulabilen Yunan ordusu, henüz Anadolu'dan sökülüp atılamamış, yenilmiş olan düşman ordusu Eskişehir – Afyonkarahisar hattında tutunmayı başarmış ve bu mevzide çok kuvvetli bir tahkimat yaparak, Yunanistan'dan İzmir'e çıkarılan birliklerle de kuvvetlendirmiştir.⁶⁹¹ Bu durum karşısında, Sakarya'da verilen çetin meydan muharebesi ve bunu sonucunda kazanılan zaferden sonra da Türk ordusu, kesin sonuçlu yeni bir meydan muharebesine hazırlanmaya başlamıştır.

Zira Yunanlılar, Batı Anadolu'yu ellerinde tutabilmek için Eskişehir – Afyon hattında savunma düzenleri geliştirmeyi sürdürdüğü gibi Sakarya'da kaybettikleri prestijlerini kurtarmak amacıyla da Trakya'da bulunan kuvvetlerini pekiştirmişler ve İstanbul'u hedef alan birtakım yeni harekât planlarının hazırlığı içine girmişlerdir.⁶⁹²

⁶⁹⁰ Jorge Blanco Villalta, *Atatürk*, Çev. Fatih Özsu, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, 'den nakleden: Gök, a. g. e. , s. 67.

⁶⁹¹ Sadık Atak, *Büyük Komutan Harputlu Yakup Şevki SÜBAŞI*, Broşür 2, y.y., 1978, s. 8.

⁶⁹² *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türk İstiklâl Harbi*, C.IV, Ks. 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Dönemi, 23 Nisan 1920 – 29 Ekim 1923, s. 481.

Bu durum karşısında düşmana son darbenin indirilmesi için TBMM, genel bir taarruza hazırlanmak üzere karşısındaki Yunan ordusunun maddî kuvvet üstünlüğünden doğan dengesizliği gidermek zorunda kalmıştır.

Sakarya Meydan Muharebesi'nde hayli kayıplara uğramış, yıpranmış, silah, araç, gereçler yönünden çok fazla eksiği bulunan Garp Cephesi Kuvvetleri, böyle bir genel taarruz için yaklaşık bir senelik hazırlık dönemine girmiştir. Teşkilât, yeniden gözden geçirilmeye ve Sakarya'da yenilgiye uğratılan Yunan ordusunun takviyesine fırsat vermeden planlanan taarruz için gerekli hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca olası bir Yunan taarruzu ihtimaline karşı belirlenmiş savunma hatlarında da sağlamlaştırma faaliyetleri geliştirilmiştir.

Türk ordusunun düşmanı Anadolu'dan atmak gibi kesin sonuçlu bir amaca ulaşmak için yaptığı topyekûn savaş hazırlıkları, insanüstü çalışma ve çabaları gerektirmiş, bu son hesaplaşma, bir ölüm – kalım meselesi haline gelmiştir.⁶⁹³ Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın çevresinde birleşen Türk Milleti, bu ağır şartlar altında elindeki tüm imkânları ortaya koyarak Büyük Taarruz'a hazırlanmıştır.

Amacına ulaşabilmek için, bir yandan yurt içi kaynaklarından en iyi şekilde yararlanmayı sağlayacak tedbir ve düzenler alan TBMM, diğer taraftan da dış kaynaklardan faydalanma imkânlarını kolaylaştıracak aktif bir siyaset gütmeye devam etmiştir.⁶⁹⁴ Birbirini izleyen savaşlar sebebiyle tükenmek üzere olan tüm kaynakları seferber etmek amacıyla olabildiğince dış kaynaklardan ve o tarihte Türk Millî Mücadelesi'ni benimsemiş olan Sovyet Rusya ve Fransa'nın desteğinden faydalanmaya çalışılmıştır. Nitekim, izlenen başarılı bir dış politikayla bu destek sağlanmıştır.

⁶⁹³ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türk İstiklâl Harbi**, C.IV, Ks. 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Dönemi, 23 Nisan 1920 – 29 Ekim 1923, s. 481.

⁶⁹⁴ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 1, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz, 10 Ekim 1921 – 31 Temmuz 1922, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1994, s. V.

Bu arada Başkomutanlık süresi 5 Mayıs 1922 tarihinde dolacak olan Mustafa Kemal Paşa'nın görev süresinin uzatılması için meclise teklif verilmiştir. 6 Mayıs 1922 tarihinde meclisin yaptığı bir toplantıda ilgili kanun kabul edilmiştir. Kanunun kritik durum devam ettikçe uzatılması kararının ardından 20 Temmuz 1922 tarihinde çıkarılan yeni bir kanunla yetkileri bu defa sınırsız uzatılmıştır.⁶⁹⁵

Askerî alanda hazırlıklar hızla devam etmiş, Doğu ve Güney Cepheleri'nde serbest kalan kuvvetler ve özellikle Doğu Cephesi'nden topçu birlikleri ve cephanesi Garp Cephesi'ne kaydırılarak cephe pekiştirilmiştir.

Önceki savaşlarda Garp Cephesi'nde kolordu ve ordu teşkilâtı yerine kolordu yetkisine sahip grup komutanlıklarının bulunmasına karşı bu komutanlıklar kaldırılarak yerlerine üçer tümenli kolordu komutanlıkları ve yeni ordular kurulmuştur. Kurulan bu yeni teşkilâta göre Büyük Taarruz'un hemen öncesinde Garp Cephesi Kumandanlığı, Birinci ve İkinci Ordular ile Kocaeli Grup Komutanlığı ve Beşinci Süvari Kolordusu'ndan oluşmuş durumuyla toplam on sekiz piyade tümeni ve beş süvari tümeninden ibarettir.⁶⁹⁶

1922 yılı ortalarına doğru Yunanlılar'ın Küçük Asya Ordusu, dörder tümenli Birinci, İkinci, Üçüncü Kolordular ile üç alaylı bir süvari tümeni ve ordu bağlı birliklerinden ibaret olup ayrıca, bu ordunun emrinde dokuz piyade ve iki ağır topçu alayı, bir ağır topçu, iki istihkâm depo taburu, bir uçak grubu ve bir telsiz istasyonu bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Ege yöresinin Rumları da silah altına alınarak birlikler oluşturulmaktadır.⁶⁹⁷

⁶⁹⁵ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 1, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz, 10 Ekim 1921 – 31 Temmuz 1922, s. 220.

⁶⁹⁶ Fahri Belen, **Büyük Türk Zaferi, Afyon'dan İzmir'e Kadar**, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, 1999, s. 7; **Türk İstiklâl Harbi**, Batı Cephesi, C. II, Ks. 6, Kitap 1, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz, 10 Ekim 1921 – 31 Temmuz 1922, s. 483.

⁶⁹⁷ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 1, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz, 10 Ekim 1921 – 31 Temmuz 1922, s. 483-484.

İki tarafın kuruluşlarına göre,Yunanlılar'ın insan ve silah gücü Türk kuvvetlerine göre oldukça üstündür. Türkler, yalnızca süvari sayısı olarak düşman süvarisinden fazladır.⁶⁹⁸

Bu arada TBMM'den en alt kademeye kadar gösterilen olağanüstü çabaların ardından tasarlanan Büyük Taarruz planı üzerindeki çalışmalar da geliştirilmiş ve büyük bir gizlilik içinde hazırlanan plan, Temmuz 1922 sonunda kesin şeklini almıştır.

Bu planın esası 1921 yılı sonbaharında hazırlanan Sad Planı olmuş ancak arada geçen sürede yapılan tetkikler, düşman hakkında alınan bilgiler ve kumandanların mütalâaları sonucunda bazı değişiklikler yapılmıştır. En önemli değişiklik kuşatma kanadının Uşak'a kadar uzatılmayarak taarruzun güçlü bir ağırlık merkeziyle Afyon'un güney batısında yapılması olmuştur.⁶⁹⁹ 1922 Haziranı sonunda hazırlanan yeni plana göre ordular, esas kuvvetlerini düşman cephesinin her kanadında ve mümkün olduğu kadar dış kanadında toplayarak bir imha muharebesi gerçekleştirecek, bu muharebede taarruz ani bir baskınla yapılacaktır. Çabuk ve kesin bir sonuç almak için, düşmanın en hassas ve en önemli noktası olan Akarçay ve Dumlupınar arasında vurulması düşünülmüştür. Bu amaçla Türk kuvvetlerinin büyük kısmının, düşmanın Afyonkarahisar civarında bulunan sağ kanat grubu güneyinde ve Akarçay ile Dumlupınar hizasına kadar olan sahada toplanması planlanmış ve bu plan gizli tutulmuştur.⁷⁰⁰

Tüm bu çalışma ve planların ardından Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, bütün birliklerce sabırsızlık ve heyecan içinde beklenen genel taarruz emrini vererek 26 Ağustos 1922 sabahı düşmana genel taarruzun başlayacağını bildirmiştir. Verilen emre göre Garp Cephesi birlikleri 26 Ağustos sabahı taarruza geçecek şekilde yerlerini almış bulunmaktadır.

⁶⁹⁸ Fahrettin Altay, **İstiklâl Harbimizde Süvari Ordusu**, y.y., İnsel Kitabevi, 1925, s. 40; **İmparatorluktan Cumhuriyete...**, s. 285.

⁶⁹⁹ Fahri Belen, **Büyük Türk...**, s. 9.

⁷⁰⁰ Atatürk, **Nutuk**, C. II, 1920 – 1927, s. 671.

Bu noktaya kadar genel ön bilgileri verilen savaşın bundan sonraki gelişmelerine, çalışmamızın sınırlarının aşılmaması amacıyla Kâzım Paşa'nın ve yer aldığı birliğin savaş içindeki faaliyetleri odağında devam edilmiştir.

Sakarya Meydan Muharebesi'nin ardından Büyük Taarruz'a hazırlık kapsamında, orduda oluşturulan yeniden yapılanmaya göre, grup komutanlıkları kaldırılarak yerine üçer tümenli kolordu komutanlıkları kurulmuştur. Büyük Taarruz Dönemi başında, geniş bir cephe üzerinde mevzilenmiş bulunan Garp Cephesi kuvvetlerinin, özellikle idarî ve lojistik faaliyetlerinin tek karargâh tarafından yürütülmesindeki kaçınılmaz güçlükleri önlemek amacıyla, önce 7 Ekim 1921 tarihinde Mirliva Ali İhsan Paşa⁷⁰¹ komutasında Birinci Ordu kurulmuş ve daha sonra ordunun başına Nureddin Paşa getirilmiştir.⁷⁰² Kurulan diğer bir ordu da 19 Kasım 1921 tarihinde Yakup Şevki Paşa kumandanlığında teşkil edilen İkinci Ordu olmuştur.⁷⁰³ Ayrıca Fahrettin Paşa komutasında bir süvari kolordusu oluşturulmuştur.⁷⁰⁴ Böylece kolorduların emir komuta bağlantıları yeniden düzenlenmiştir.

Ordunun bu yeni kuruluşu içinde Kâzım Paşa, İkinci Ordu'ya bağlı olan ve iki tûmenden oluşan Altıncı Kolordu Kumandanı olarak yerini almış,⁷⁰⁵ 22 Mart 1922 tarihinde, Millî Mücadele Dönemi'nin sonuna dek yerine getireceği Altıncı Kolordu Komutanlığı'na atanmıştır.⁷⁰⁶

⁷⁰¹ Ali İhsan Paşa, Cephe Kumandanı İsmet Paşa ile aralarında yaşanan görüş ayrılıkları, İsmet Paşa'ya karşı tutumu ve ordu içerisinde bölücülük yaptığı düşüncesiyle Ordu Komutanlığından alınmıştır. Bkz. Falih Rıfkı Atay, **Çankaya, Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar**, İstanbul, Kırıl Matbaası, 1984, s. 308.

⁷⁰² Atatürk, **Nutuk**, C. II, 1920–1927, s. 670.

⁷⁰³ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 1, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz, 10 Ekim 1921 – 31 Temmuz 1922, s. 53; Yel, **a. g. e.**, s. 24.

⁷⁰⁴ Atak, **a. g. b.**, s. 8. İkinci Ordu'ya bağlı İkinci ve Dördüncü Kolordular, savaşın gelişimi içinde Birinci Ordu emrine verilmiştir.

⁷⁰⁵ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1595, Gömlek: 35, Belge: 35-1.

⁷⁰⁶ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası. 291 Sayılı Atama Yazısı. Bu dosyada bulunan bir başka belgede Kâzım Paşa'nın Altıncı Kolordu Komutanlığı'na atanma tarihi 2 Nisan 1338 (1922) olarak yer almaktadır. Ali İhsan SABİS de Hatıralarında bu tarihi 15 Nisan olarak vermektedir.

Esasen İkinci, Üçüncü, Dördüncü Kolordular ve bir süvari tümeni ile birlikte İkinci Ordu'yu oluşturan Altıncı Kolordu,⁷⁰⁷ Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa tarafından taarruz ihtimalinin kuvvetlenmesiyle cephede değişiklik yapması üzerine teşkil edilmiştir. 22 Mart 1922 tarihinde⁷⁰⁸ bu değişiklik kapsamında On altıncı ve On yedinci Piyade Tümenleri'ni Altıncı Kolordu olarak düzenleyen İsmet Paşa,⁷⁰⁹ yeni kolordunun kumandanlığına da Kâzım Paşa'yı getirmiştir.⁷¹⁰ Kâzım Paşa'nın Kurmay Başkanı Binbaşı Mehmed Nihad'dır.⁷¹¹

Altıncı Kolordu Karargâhı Özbek'de, bağlı birliklerinden Albay Aşir Komutasında bulunan On altıncı Tümen Karargâhı; Akpınar (İnpınar)'da, Albay Nureddin Komutasındaki On yedinci Tümen Karargâhı ise Kuruca'da bulunmaktadır.⁷¹²

Kâzım Paşa kumandasında Altıncı Kolordu'nun kuruluşundan itibaren Büyük Taarruz'un başında kadar geçen süre içindeki ilk faaliyeti, 21 Nisan 1922 tarihli ve 6 Numaralı ordu emri ile Şamdağı–Paşadağı hattındaki asıl müdafaa mevzilerini oldukça kuvvetli bir hale getirmiş olan Dördüncü Kolordu'nun ihtiyata alınmasıyla Kolordu cephesinden Beşinci ve On ikinci Tümen cephesinin teslim alınması olmuştur. Emri yerine getiren Altıncı Kolordu, 26 Nisan'a kadar yeni bölgesine intikal etmiş ve burayı

Bkz. Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım, İstiklâl Harbi**, C. V, Ankara, Güneş Matbaası, 1961, s. 283.

⁷⁰⁷ Atak, **a. g. b.**, s. 8.

⁷⁰⁸ On altıncı ve On yedinci Tümenlerden teşkil edilen Altıncı Kolordu'nun kuruluş tarihi ATASE Arşivi belgelerinde 25 Mart 1338 olarak yer almıştır.

⁷⁰⁹ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1595, Gömlek: 35, Belge: 35-1.

⁷¹⁰ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası. 291 Sayılı Atama Yazısı.

⁷¹¹ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1 – 31 Ağustos 1922, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1995, s. 327.

⁷¹² Görgülü, **a. g. e.**, s. 294; **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1 – 31 Ağustos 1922, s. 8; **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 1, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz, 10 Ekim 1921 – 31 Temmuz 1922, s. 167'de On yedinci Tümen Karargâhı Göynük olarak belirtilmiştir.

teslim almıştır. Ayrıca Özburun'da bulunan seyyar hastane ile muhabere şebekesi de olduğu gibi Altıncı Kolordu'ya devredilmiştir.⁷¹³

İkinci Ordu'yu teslim aldığı anda oldukça zayıf bulan Yakup Şevki Paşa, vakit kaybetmeden teftişler yapıp ordusunun eksiklerini gidermeye çalışmıştır.⁷¹⁴ Talim ve terbiye çalışmalarının ardından 9 Mayıs 1922 tarihinde savunma esaslarıyla ilgili bir emir yayınlamıştır. Bu emir içinde Altıncı Kolordu birlikleri, asıl savunma hattının içinde bulunacaklar, böylece asıl muharebe hattının önünde derinliğine savunulan bir ileri mevzii alanı bulunacaktır.⁷¹⁵

Yakup Şevki Paşa, Yunanlılar'ın yapacağı kısmî bir taarruzun hangi yönden olursa olsun genel durum etkileyebilecek bir önemi olmayacağını düşünmüş, fakat tersi olup da genel bir taarruzda bulunurlarsa hangi yönden yapılırsa yapılsın karşılık verilmesini gerekli görmüştür. Bu durumda Altıncı Kolordu'nun mıntıkasında taarruza geçmesinin uygun olacağını belirtmiştir.⁷¹⁶ Böyle bir durum için tedbirler almaya çalışmış ve İsmet Paşa'dan; müstakil tümenlerden birinin Afyon doğu cephesinde görevlendirmek üzere Altıncı Kolordu'ya eklemesini istemiştir. Bu şekilde Birinci, İkinci ve Üçüncü Kolorduları Aziziye (Emirdağ)'nin batı ve doğusunda topladıktan sonra, Sakarya'nın büyük bölümüyle Altıncı Kolordu'nun taarruza hazır durumunu devam ettirmeyi amaçlamıştır.⁷¹⁷

⁷¹³ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 1, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz, 10 Ekim 1921 – 31 Temmuz 1922, s. 152–153.

⁷¹⁴ Yel, **a. g. e.** , s. 292.

⁷¹⁵ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 1, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz, 10 Ekim 1921 – 31 Temmuz 1922, s. 175-176.

⁷¹⁶ **ATASE Arşivi**, 4 / 5281,Klasör: 2015, Dosya: 54, Fihrist: 1-2' den nakleden: Yel, **a. g. e.** , s.296.

⁷¹⁷ **ATASE Arşivi**, 4 / 5281,Klasör: 2015, Dosya: 54, Fihrist: 1 / 6' dan nakleden: Yel, **a. g. e.** , s. 298.

20 Ağustos gecesı Akşehir’de ordu kumandanları ile plan üzerine görüşen Başkomutan Mustafa Kemal, taarruz planının ana hatlarını açıklamış ve genel taarruzun 26 Ağustos 1922 tarihinde başlayacağını bildirmiştir.⁷¹⁸

Planın ana hatları şöyledir:⁷¹⁹ Birinci Ordu, İkinci Ordu’nun İkinci ve Dördüncü Kolorduları ve Süvari Kolordusu ile takviye edilerek kuvveti on iki piyade, üç süvari tümenine çıkarılacak ve bu ordu Afyon – Toklusivrisi arasından taarruz edecektir.

İkinci Ordu’ya bağlı Üçüncü ve Altıncı Kolordular Eskişehir – Afyon Cephesi’ndeki düşmanın büyük kısmını taarruzla karşısında tutacaktır. Bu kolorduların en önemli görevi; Birinci Ordu kesin sonuç alıncaya kadar birbiri ardındaki mevzileri düşmana karşı savunarak gereken zamanı kazandırmaktır.

Kocaeli ve Menderes Grupları da baskınlarla karşılarındaki kuvvetleri tutmaya çalışacaklardır.

Bu planın başarıya ulaşması, İkinci Ordu’nun üstün kuvvetleri karşısında tutabilmesine, Afyon güneyinde yapılacak toplanmanın düşmandan gizlenerek taarruzun baskın şeklinde yapılmasına ve Birinci Ordu’nun ilk taarruz gününde düşman cephesini yarmasına bağlıdır.

Taarruz planına göre İkinci Ordu’ya verilen görev oldukça ağır olmuştur. Üçüncü ve Altıncı Kolorduların, kırk beş bin kişilik beş tümenle 120 km. geniş bir cephe üzerinde yüz bin kişilik sekiz düşman tümenine karşı taarruz etmesi gerekmektedir. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, bir tümenini ihtiyatta bulundurmak istediği için Eskişehir Cephesi’ne , Porsuk Müfrezesi ile Kırkbirinci Tümen tahsisi olunmuştur. Bu suretle kırk bin kişilik bir Yunan

⁷¹⁸ Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 674.

⁷¹⁹ **ATASE Arşivi**, 4478, Klasör: 1759, Dosya: 103, Fihrist: 40, 46-1’ den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1 – 31 Ağustos 1922, s. 22-23; Belen, **Büyük Türk...**, s. 9-10.

kolordusuna karşı on bin kişi kalmaktadır ki Ankara istikameti de açık bırakılmıştır.⁷²⁰

22 Ağustos sabahı 7 numaralı ordu emriyle birliklerine taarruz sırasındaki görevlerini bildiren Yakup Şevki Paşa, genel olarak İkinci Ordu'nun asıl görevini: "....*karşısındaki düşman mevzilerini işgal ve tespit, düşman taarruzlarına mukavemet ve Birinci Ordu'nun cenahını muhafazadan ibaret olarak...* belirlemiştir. Bu plan içinde Altıncı Kolordu'nun görevi, düşmana taarruzda bulunmak Birinci Ordu ve Üçüncü Kolordu'nun taarruzları sırasında, Şabhane'den Akarçay'a kadar devam eden ileri hatları korumak ve savunmakla birlikte, karşısındaki düşmanı da tespit ve işgal etmektir. Bunun için, On altıncı Tümen'in Uzungöz sırtları istikametinde taarruza geçilmesi uygun görülmüştür. Altıncı Kolordu 'nun diğer tümeni olan On yedinci Tümeni ise, Birinci Ordu'nun sağ cenahını Akarçay'ın kuzeyinden korumakla görevlidir.⁷²¹

Bu plana göre genel taarruz Birinci Ordu mıntikasından yapılacak olup bu durumda Yakup Şevki Paşa'nın birlikleri Üçüncü ve Altıncı Kolordulardan ibarettir. Bu kolordular düşmanın Eskişehir ve Afyon cephesinde bulundurdıkları büyük kısmını bulundukları mevzilerde tespit edecek, bu tespitle birlikte Birinci Ordu da taarruza başlayacaktır.⁷²²

25 Ağustos'ta gelen son keşif raporlarına göre bu görev dağılımının olduğu gibi uygulanacağı, taarruzla yükümlü olan birliklerin 25 – 26 Ağustos gecesi Yunanlılar'a mümkün olduğunca yaklaşarak sabaha kadar bütün hazırlıklarını bitirmiş olacakları ve şafakla beraber taarruza başlanacağı bildirilmiştir.⁷²³

⁷²⁰ Belen, **Büyük Türk...** , s. 10–11.

⁷²¹ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1675, Gömlek: 58, Belge: 58–5.

⁷²² **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1675, Gömlek: 58, Belge: 58–5.

⁷²³ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1675, Gömlek: 58, Belge: 58–5.

25 Ağustos 1922 sabahı Altıncı Kolordu, bağlı birlikleriyle Akpınar'a naklettiği karargâhında son hazırlıklarını yapmaktadır. Bu hazırlıklar içinde, topçu taburundan bir bataryayı Doğlat'a On altıncı Tümen'in emrine, diğer bir bataryayı da On yedinci Tümen emrine vermiştir.⁷²⁴ Aynı gün Altıncı Kolordu Kumandanı Kâzım Paşa, bağlı birlikleriyle Akpınar'dan Seyitler'e gelerek şu emri vermiştir:⁷²⁵ “ *On altıncı Tümen en fazla iki alayı ve emrine kolordudan verilen obüs bataryası ile Selimiye Köyü – güneybatı sırtlarını ve Yanıktepe - Uzun güney sırtlarını ele geçirecek bir piyade alayını kolordu ihtiyatı olarak Akkaya'da bulunduracaktır. On yedinci Tümen en fazla bir alayı ve kolordudan verilen obüs bataryası ile bir Ks. topçusu desteğinde Kabačkıran sırtlarını ele geçirecektir. Diğer kuvvetleriyle Seyitler Deresi (dahil) ile Akarçay'ın güneyindeki cephesini savunacak ve önemle Çavdarlı istikametini gözetleyecektir. Karagüney sırtlarına karşı gösteriş hareketlerinde bulunması da uygun olur. Taarruz edecek birlikler* 25 – 26 Ağustos 1922 *gecesi mümkün olduğu kadar düşmana sokulacak, sabaha kadar her türlü hazırlıklarını tam bir sükûnetle tamamlayacaklar, ortalık ağarmasıyla taarruza başlayacaklardır. Kolordu Karargâhı'nın birinci kademesi Seyitler'de, ikinci kademesi Akpınar'dadır. Ben, 26 Ağustos ortalık ağarırken Kazuçuran*⁷²⁶ *Tepesi'nde bulunacağım.”*

Bu emrin ardından 13 Numaralı Kolordu Hastanesi İmralı'da göreve hazırlanmış, kolordunun üçer toplu iki obüs bataryasından birer batarya tümenler emrine gönderilmiştir.⁷²⁷

Yapılan hazırlıkların ardından nihayet taarruzun yapılacağı 26 Ağustos sabahı Kâzım Paşa, Akkaya'ya kolordu ihtiyatına gelen Kırk dördüncü Alayı

⁷²⁴ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1 – 31 Ağustos 1922, s. 87.

⁷²⁵ **ATASE Arşivi**, 4 / 5281, Klasör: 2024, Dosya: 89, Fihrist: 2, 2-1' den nakleden: **ATBD.**, S. 97, Yıl 43, Ocak, 1994, Belge No: 2592.

⁷²⁶ “Kazuçuran” ismi çoğu eserde “Kadıuçuran” olarak da yer almıştır. Bu farklılık kelimenin Osmanlıca'dan günümüz Türkçesi'ne çevirisi sebebiyle ortaya çıkmış olabilir.

⁷²⁷ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1 – 31 Ağustos 1922, s. 90.

gördükten sonra Kazuçuran Tepesi'ndeki gözetleme yerine gitmiştir.⁷²⁸ Bu sırada iki tümenli Altıncı Kolordu, düşmanın Afyon kuzeyindeki mevkilerine, Üçüncü Kolordu⁷²⁹ Atmış birinci Tümeni, bu mevzinin kanadına taarruz etmek ve süvari tümeni de düşmanın gerilerine doğru tesir yapmak üzere Afyon Kuzey Cephesi'nin karşısında bulunmaktadır.⁷³⁰

Muharebeyi yakından izlemek ve idare etmek üzere ortalık ağarmadan Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekîli Fevzi Paşa, Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa ve Birinci Ordu Kumandanı Nureddin Paşa, Kocatepe'deki gözetleme yerine gelmişlerdir. Saat 05: 30'da topçu ateşinin açılmasıyla bütün cephelerdeki piyadeler ilerlemeye başlamıştır.⁷³¹

Altıncı Kolordu'ya bağlı On altıncı Tümen'in hücum taburu gecedan, Yunanlılar'ın elinde bulunan Buzağıderesi'ne baskın yaparak işgal etmiş, ortalık ağarınca da birlikler taarruza başlamışlardır. Yunan bataryalarının ve piyadesinin şiddetli ateşinde 500m.den daha fazla yanaşılamamıştır. Kâzım Paşa'nın hedeflerin bir an önce ele geçirilmesi isteği üzerine taarruz tekrar denense de başarılı olunamamıştır.

On yedinci Tümen, taarruza geçtikten hemen sonra karşılıklı ateş muharebesine başlamış, Yunanlılar'ın bu mevkiyi takviye etmesi üzerine hücum kalkamamış ve Kâzım Paşa tarafından gözetleme yerine yanaştırılmıştır.⁷³²

⁷²⁸ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1 – 31 Ağustos 1922, s. 118.

⁷²⁹ 3. Kolordu'nun Birinci Tümeni, İkinci Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa tarafından ihtiyatta bırakılmıştır.

⁷³⁰ Belen, Büyük Türk... , s. 11; **ATASE Arşivi**, 4 / 4478, Klasör: 1764, Dosya: 11-A, Fihrist: 1-55' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1 – 31 Ağustos 1922, s. 58. Altıncı Kolordu'nun 25 – 26 Ağustos 1922 Tarihinde Hazırlık Durumu ve 26 Ağustos günü Gösteriş Taarruzu Krokisi Ek 17' de verilmiştir.

⁷³¹ Atatürk, **Nutuk**, C. II, 1920-1927, s. 674.

⁷³² **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1 – 31 Ağustos 1922, s. 118-119.

Ordu ihtiyatı dışında tüm kuvvetleriyle savaşıyan Altıncı Kolordu, taarruzun ilk günü birinci hatta Yunanlılar ile temas etmiştir. Oldukça geniş bir cephede yapılan taarruz hareketi sonucunda birlikler, düşmanın yerini tespit etmişler ve böylece diğer birlikler tarafından düşmanın güneye inmesine engel olunmasını sağlamışlardır. Ancak bu ilk gün taarruzu, yalnızca tespit amaçlı yapıldığı için düşmana karşı büyük başarılar elde edilememiştir.

Taarruzun birinci günü tüm Türk kuvvetlerinin elde ettiği genel başarı, şiddetli ve kanlı muharebelerle, asıl taarruz cephesi olan Afyon batısında, iki noktadan başka, bütün düşman mevzilerinin zapt olunması ve Türk süvarilerinin İzmir demiryoluna hakim olarak düşmanın İzmir ile bağlantısının kesilmesidir.⁷³³

27 Ağustos günü saat 15:30'da Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, İkinci Ordu'nun sol yanı ile taarruz etmesi emrini vermiş,⁷³⁴ bu emre İkinci Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, "*İkinci Ordu cephesinde düşmanın çekilmesine dair bir bilgi ve alâmet yoktur. Bilâkis, Kuzuçuran'da takviye birlikleri getirilmiştir.*"⁷³⁵ cevabını vermiştir. Sonuç olarak yeniden taarruza geçmenin takviye birlikler getirmiş olan düşmana karşı tehlikeli olacağı düşüncesiyle İkinci Ordu, Büyük Taarruz'un ikinci günü olan 27 Ağustos günü sol yanı ile düşmana karşı hemen harekete geçmemişse de ⁷³⁶ daha sonra Yakup Şevki Paşa birliklerine, dünkü görevlerine devam etmelerini emretmiştir.⁷³⁷

⁷³³ Bıyıklıoğlu, a. g. m., s. 732; Belen, **Büyük Türk...**, s. 31.

⁷³⁴ **ATASE Arşivi**, 4 / 4557, Klasör: 1904, Dosya: 98, Fihrist: 1-110' dan nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1-31 Ağustos 1922, s. 126.

⁷³⁵ **ATASE Arşivi**, 4 / 5281, Klasör: 2021, Dosya: 72, Fihrist: 20-1' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1-31 Ağustos 1922, s. 126.

⁷³⁶ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1-31 Ağustos 1922, s. 127.

⁷³⁷ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1-31 Ağustos 1922, s. 145.

Garp Cephesi Kumandanlığı'nın 26 Ağustos taarruzlarının tekrarlanmasını ve Atmış birinci Tümen'in Kazuçuran'a taarruz etmesini bildiren emir üzerine süngü hücumu ile yapılan taarruzda burası ele geçirilmiştir.⁷³⁸

Altıncı Kolordu tümenlerinden On altıncı Tümen, taarruza geçtiği bölgede Yunan mevzilerinin boş olduğunu görmüş, Yunanlılar cepheden çekilmişlerdir.

Bu durum üzerine Kolordu Komutanı Kâzım Paşa, ordudan aldığı görevi tümenlerine telefonla, kendi kolordularının görevinde herhangi bir değişiklik olmadığını, On altıncı Tümen'in; Yanıktepe – Uzungüney sırtlarını, On yedinci Tümen'in Kabaçkiran Tepesi'ni zapt edeceğini bildirmiştir.⁷³⁹

On altıncı Tümen, 26 Ağustos günü yaptığı taarruzu başaramayınca 27 Ağustos'ta büyük bir gayretle topçu ateşine başlamış, Yunanlılar'ın şiddetli piyade ve topçu ateşlerine rağmen Yanıktepe ele geçirilmiştir. Uzungüney sırtındaki düşman da bu sınırı terk etmek zorunda kalmıştır.

On yedinci Tümen bölgesinde ise, karşılıklı ateşlerin ardından Yunanlılar'ın çekilmeye başlamasıyla Kabaçkiran zaptedilmiş, bundan sonra taarruza devam edilerek Dedesivri Tepesi işgal edilmiştir.⁷⁴⁰

Aynı gün Garp Cephesi Kumandanlığı ordularına; düşmanın dağınık bir şekilde çekildiğini bildirerek İkinci Ordu Altıncı Kolordu'nun gece de şiddetli taarruzlarına devam etme ve düşmanı tam bir bozguna uğratmak için

⁷³⁸ **Sesli Belgelerden Harp Hatıraları**, Haz. İsmet Görgülü, İstanbul, Harp Akademileri Matbaası, 1989, s. 120.

⁷³⁹ **ATASE Arşivi**, 6 / 5987, Klasör: 2301, Dosya: 3, Fihrist: 74' ten nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1–31 Ağustos 1922, s. 148. Altıncı Kolordu'nun 27 Ağustos 1922 Taarruzu Krokisi Ek 18' de verilmiştir.

⁷⁴⁰ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1–31 Ağustos 1922, s. 149.

yakından takip etme emrini vermiştir.⁷⁴¹ Bunun üzerine İkinci Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa da ordusuna verdiği emirle Altıncı Kolordu'nun gece boyunca Afyon doğu grubunun bütün mevzilerini işgal ve takip edeceğini bildirmiştir.⁷⁴²

27 Ağustos günü sonunda Altıncı Kolordu Kumandanlığı Seyitler'dedir, ona bağlı On altıncı ve On yedinci Tümenler işgal ettikleri Yunan mevzilerinde birliklerini toplamaktadır. Bundan sonra da 28 Ağustos günü için taarruz düzeni alınmıştır.

Taarruzun ikinci günü Garp Cephesi'nde elde edilen genel başarı, düşmanın bir seneden beri tahkim ettiği bütün mevzilerden atılması ve Afyon'un kurtarılması olmuştur.⁷⁴³

28 Ağustos 1922 saat 00:30'da Garp Cephesi Kumandanlığı'nın verdiği emre göre İkinci Ordu; düşmanın Eskişehir ve Kütahya doğrultularına çekilmesini önleyecek, bunun için Altıncı Kolordu Susuz – Hasanköy (Belce) hattına karşı ilerleyecektir.⁷⁴⁴

Altıncı Kolordu Kumandanı Kâzım Paşa, taarruzun üçüncü günü sabahı birliklerinin taarruza hazır olduğunu Garp Cephesi Kumandanlığı'na bildirmiş, birkaç saat sonra kumandanlıktan aldığı emre uyarak birliklerine Susuz - Belce hattına kadar hızla ilerlemelerini emretmiştir.⁷⁴⁵ Bu ilerleme emrine rağmen Kâzım Paşa, ordu tarafından bir hedef verilmediğini sanmış ve genel durumu düşünerek kararsızlık içinde kalmış, buna bağlı olarak tümenlerini hareket ettirmemiştir. Ancak bir süre sonra tümenlerine

⁷⁴¹ ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Dosya: 62, Kutu: 1, Gömlek: 29, Belge: 29-8.

⁷⁴² ATASE Arşivi, 4 / 5281, Klasör: 1364, Dosya: 120, Fihrist: 21, 21-1' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1-31 Ağustos 1922, s. 150.

⁷⁴³ Bıyıklıoğlu, a. g. m., s. 732.

⁷⁴⁴ ATASE Arşivi, 4 / 4557, Klasör: 1504, Dosya: 98, Fihrist: 1-116' dan nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1-31 Ağustos 1922, s. 155.

⁷⁴⁵ ATASE Arşivi, 4 / 4478, Klasör: 1767, Dosya: 131, Fihrist: 11' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1-31 Ağustos 1922, s. 181.

yürümelerini emretmiş ve kendisi de Dinar'a gitmek üzere Seyitler'den hareket etmiştir.⁷⁴⁶

On altıncı Tümen, aldığı emir üzerine düşman mevzilerini işgal etmiş, Kâzım Paşa'nın emriyle takip harekâtına başlamıştır.

On yedinci Tümen ise, tümen cephesinde Yunanlılar'ın çekilmesi sonucunda herhangi bir temasta bulunmamıştır.

Altıncı Kolordu Karargâhı, saat 21:00'de Dinar'a gelmiş, Kâzım Paşa durumu orduya bildirmiştir. Bugün elde edilen sonuç, Afyon'un doğusundaki düşman cephesinde İkinci Ordu kuvvetlerinin düşmanı yerinden söküp atması⁷⁴⁷ ve düşmanın Eskişehir bölgesinden batıya doğru çekilmeye başlamasıdır.⁷⁴⁸

Taarruzun dördüncü günü olan 29 Ağustos 1922 tarihinde Garp Cephesi Kumandanlığı'nın emri ile bir görevlendirme yapan İkinci Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, Altıncı Kolordu'nun Genişler – Çalköy hattına durmaksızın ilerleyeceğini ve düşmana rastladığı yerde taarruz edeceğini bildirmiştir.⁷⁴⁹ Bunun üzerine Altıncı Kolordu Çalköy'e doğru yürümeye başlamış, Kâzım Paşa da yürüyüş kolunu takip etmek üzere Dinar'dan ayrılmıştır.⁷⁵⁰

⁷⁴⁶ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1–31 Ağustos 1922, s. 184.

⁷⁴⁷ Bıyıklıoğlu, a. g. m., s. 732.

⁷⁴⁸ **ATASE Arşivi**, 4 / 4478, Klasör: 1764, Dosya: 120, Fihrist: 1-106, 1-107' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1–31 Ağustos 1922, s. 193.

⁷⁴⁹ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1–31 Ağustos 1922, s. 195.

⁷⁵⁰ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1–31 Ağustos 1922, s. 227.

On altıncı Tümen, Susuz'da karşılaştığı düşman ile çarpışmaya başlamış, On yedinci Tümen de Emretepe ve Hamurköy'ü işgal etmiştir.⁷⁵¹ Bu sırada Yakup Şevki Paşa, ordusundan daha ileride bulunmak amacıyla Kâzım Paşa'nın yanına, Beşkarışhöyük'e gelmiş ve Altıncı Kolordu Karargâhı'nda gecelemiştir.⁷⁵²

28 ve 29 Ağustos günlerinde Birinci Ordu; kuzey batı ve İkinci Ordu; batı istikametinde taarruzlarına düşmanı kuşatacak şekilde devam etmişler, her iki ordu ve gerilerde faaliyette bulunan süvari kolordusu düşmanı sıkıştırarak batıya İzmir'e ve kuzeye Bursa'ya giden çekilme yollarını, arasız taarruzlarla kesmişlerdir.⁷⁵³

Büyük Taarruz'un dört günü içinde Yunan ordusunun büyük bir kısmı kuzey, doğu, güney ve güneybatıdan kuşatılması üzerine Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekîli Fevzi Paşa, Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, durumu birlikte inceledikten sonra taarruz planlarının sonuca yaklaştığına ve taarruza şiddetle devam ve durmadan takibe karar vermişleridir.⁷⁵⁴

30 Ağustos 1922 günü çevirme harekâtını yakından takip ederek kesin sonuç almak amacıyla Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekîli Fevzi Paşa bizzat orduların başında harekâtı idare etmişlerdir.⁷⁵⁵

İsmet Paşa'nın, 30 Ağustos 1922 akşamı ordularına verdiği emre göre İkinci Ordu'nun görevi; planlanan Aslıhanlar Meydan Muharebesi'nin tüm kuvvetlerince süratle sonuçlandırılması ve Dumlupınar'ın tamamen

⁷⁵¹ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1-31 Ağustos 1922, s. 239.

⁷⁵² Celâl Erikan, **Komutan Atatürk**, C. II, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1972, s. 814.

⁷⁵³ Bıyıklıoğlu, **a. g. m.**, s. 733.

⁷⁵⁴ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1-31 Ağustos 1922, s. 241.

⁷⁵⁵ **ATBD.**, S. 61, 1967, Belge No: 1381.

kesilmesi, İzmir doğrultusunda takiben aralıksız devamı ile kurtulmuş olması umulan dağınık düşman kollarının da durmaksızın muharebeye ve bu suretle tamamen teslim olmaya zorlanmasıdır.⁷⁵⁶

Bu emirden sonra İsmet Paşa da, Yakup Şevki ve Kâzım Paşalar'ın yanına Altıncı Kolordu Karargâhı'nın bulunduğu Beşkarışhöyük'e gelmiş ve kolorduya taarruza devam etme emrini vermiştir.⁷⁵⁷ Bunun üzerine Kolordu Kumandanı Kâzım Paşa, On altıncı Tümen'i Çalköy, On yedinci Tümen'i Hamurköy istikametinde derhal harekete geçirmiş ve rastlayacakları düşmana karşı taarruz etmelerini emretmiştir.⁷⁵⁸

Altıncı Kolordu kuvvetlerinin bu emre göre ilerlemesi üzerine Yunanlılar karşı taarruza geçmişler, On altıncı Tümen karşısındaki düşman savunmada kalmış, On yedinci Tümen düşmanla hiç karşılaşmamıştır.⁷⁵⁹

Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, Garp Cephesi'ne aynı gün gönderdiği raporda Altıncı Kolordu birliklerinin şimdiye kadar düşmanı Kızılaş Vadisi'nde pek güzel bir şekilde sıkıştırdığını ve şiddetli muharebelerle durdurduğunu, geceleyin de küçük baskınlar gerçekleştirdiğini ancak gecenin karanlığından yararlanan düşmanın tüm malzemesini sahada bırakarak geri çekilip kaçmayı başardığını belirtmiş ve Altıncı Kolordu'nun sahada bırakılan top arabası, otomobil, silah ve mühimmatı toplama ve muhafaza emrini aldığını bildirmiştir.⁷⁶⁰

⁷⁵⁶ ATASE Arşivi, 4 / 4478, Klasör: 1764, Dosya: 120, Fihrist: 1-125' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1-31 Ağustos 1922, s. 242.

⁷⁵⁷ ATASE Arşivi, 6 / 2698, Klasör: 2331, Dosya: H-10, Fihrist: 10-10' dan nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1-31 Ağustos 1922, s. 265.

⁷⁵⁸ ATASE Arşivi, 5 / 5823, Klasör: 2208, Dosya: H-7, Fihrist: 7-9' dan nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1-31 Ağustos 1922, s. 266.

⁷⁵⁹ ATASE Arşivi, 4 / 4281, Klasör: 2020, Dosya: 72, Fihrist: 24-3' den nakleden **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1-31 Ağustos 1922, s. 280.

⁷⁶⁰ ATASE Arşivi, 4 / 4557, Klasör: 1902, Dosya: 92, Fihrist: 26' dan nakleden: **ATBD.**, S. 97, Yıl 43, Ocak, 1994, Belge No: 2619.

30 Ağustos günü yapılan taarruzla Çal Köyü bölgesinde, düşmanın büyük bir kısmını her taraftan çevirerek son bir taarruzla yok etmiş olan Başkomutan Mustafa Kemal Paşa⁷⁶¹, Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekili Fevzi Paşa, Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa ve Birinci Ordu Komutanı Nureddin Paşa ile 31 Ağustos sabahı Adatepe muharebe meydanını birlikte gezmişler, sahanın düşman ölüleriyle dolu olduğunu ve kurtulabilenlerin Kızıldaş Deresi'ne derenin güneyine dağılmış olduklarını anlamışlardır. Çok kayıplara uğramış bulunan Birinci , İkinci ve Yedinci Yunan Tümenleri'nden başka İzmir'e kadar savunma görevi almaya elverişli düşman kuvvetinin kalmadığını görmüşlerdir.

Yıllar boyu sürüp giden mücadele, günlerden beri devam eden ve özellikle bir gün önce 30 Ağustos 1922 tarihinde, düşmanın büyük kısmı yok eden kanlı muharebeler artık kesin olarak bitirilmiştir. Beş yüzyıl önce ebediyen tarihe gömülmüş bir imparatorluğu diriltmek amacıyla peşine düşülen Megali İdea savaşçıları Uşak'a doğru kaçmaktadır.

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, kazanılan zaferle ilgili düşüncelerini; *"Hiç şüphe etmemelidir ki yeni Türkiye Devleti'nin , Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli bu zaferle atılmıştır.... Bu eser Türk Milleti'nin hürriyetinin ve bağımsızlık düşüncesinin ölümsüz bir abidesidir."* sözleriyle ifade etmiş ve ayrıca bu eserin *"Her safhasıyla düşünülmüş, hazırlanmış, idare edilmiş ve zaferle sonuçlandırılmış olan bu harekât Türk ordusunun, Türk subay ve komuta heyetinin yüksek güç ve kahramanlığını tarihe bir kez daha yazdıran büyük bir eserdir."*⁷⁶² ifadeleriyle de cephede fedakârca mücadele etmiş kişilere minnetini göstermiştir. Bu sebeple Başkomutan sıfatıyla cepheden TBMM'ne yaptığı bir teklifle 26 Ağustos'tan 30 Ağustos'a kadar Afyonkarahisar ve Dumlupınar Meydan Muharebeleri'nde fevkalâde hizmetleri görülenlerden bazılarının takdirname ile taltif edilmelerini, bazılarının da birer derece terfi ettirilmelerini talep etmiştir. Nitekim Kâzım

⁷⁶¹ Bıyıkhoğlu, a. g. m., s. 733.

⁷⁶² Atatürk, *Nutuk*, C. II, 1920-1927, s. 677.

Paşa da bu teklif sonucunda TBMM tarafından takdirname ile taltif edilmiştir.⁷⁶³

Beş gün süren Afyon – Dumlupınar Meydan Muharebeleri'nin ardından 31 Ağustos'ta, düşmanın beş tümeni Dumlupınar'da imha edilmiş, çok az kısmı Kızılağaç deresinden çekilebilmiştir. Eskişehir Grubu'ndan gelen bir tümen Gediz–Simav yolu ile Dikili istikametinde çekilmektedir. Bu kuvvetlerden ayrı olarak Dumlupınar batısındaki Kaplangı dağında mağlup edilen ve ağır kayıplar veren üç tümenin kalanları da Uşak genel istikametinde çekilmektedir. Seyitgazi–Eskişehir bölgesinden kalan iki tümen de çekilme belirtileri görülmektedir.

Bu durum karşısında Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Erkân-ı Harbîye-i Umumîye Vekili Fevzi Paşa, Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa ve Birinci Ordu Komutanı Nureddin Paşa, kaçan birliklerin derlenip toparlanmasına ve herhangi bir hatta tutunmasına imkân vermemek için Yunanlılar'ın Eskişehir Grubunu da yakalayıp mağlup etmeye ve asıl kuvvetlerimizle durmadan şiddet ve süratle İzmir'e yürümeye karar vermişlerdir.⁷⁶⁴ Mustafa Kemal Paşa'nın Türk birliklerine kurtuluşa doğru İzmir yönünde yolunu gösteren ve güç veren tarihi söz burada söylenmiştir: *"Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir !"*⁷⁶⁵

31 Ağustos günü Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, geri çekilen Yunan ordusunun Yunanistan'dan ve Trakya'dan takviye güç getirerek yeniden bir savunma hattı kurmasına meydan vermeden bir an önce İzmir'e varılması, Eskişehir Grubu'nun ise Bursa istikametine veya güneye çekilmesini önlemek için ordularına gerekli emri vermiştir. Bu emir içinde

⁷⁶³ Rauf Orbay, **Siyasî Hatıralar**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2004, s. 506; Atak, **a. g. b.**, s. 19.

⁷⁶⁴ Atatürk, **Nutuk**, C. II, 1920-1927, s. 675; **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II 2, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos – 18 Eylül 1922, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1969, s. 1-3.

⁷⁶⁵ **ATBD.**, S. 80, Ağustos, 1981, Belge No: 1773.

Altıncı Kolordu'nun görevi; düşmanı Murad Dağları kuzeyinden Hamidiyehanı doğrultusunda takibe devam etmesidir.⁷⁶⁶

Bu emir üzerine Türk kuvvetleri asıl kuvvetleriyle İzmir'e doğru, talî kuvvetleriyle Eskişehir'den Bursa istikametinde olmak üzere 400 km.lik bir cephe üzerinde takip harekâtına başlamışlardır.⁷⁶⁷

İkinci Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın 16 numaralı emri ile takip harekâtına başlayan Altıncı Kolordu, bu emre göre Albay Salih komutasındaki⁷⁶⁸ Atmış birinci Tümenin de kendisine dahil edilmesiyle düşmana karşı şiddetle taarruz edecek ve düşmanın batıya çekilmesini önleyecektir. Bu emir üzerine Kolordu Kumandanı Kâzım Paşa, Allıören Köyü'ne gelmiş ve İkinci Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın da buraya gelerek yaptıkları görüşme üzerine yeni bir emir hazırlamıştır. Buna göre Birinci Ordu ile irtibat kurularak düşman takip edilecektir.⁷⁶⁹

On altıncı Tümen, Kâzım Paşa'nın ağzından aldığı bir emirle Saraycık'a doğru harekete geçmiş, buraya geldiğinde Yunanlılar'a ait 14. Süvari Tümeni birliklerinden toplanan esirleri ve 2. Kolordusu Kurmay Başkanını teslim almıştır.

On yedinci Tümen, kolordu emri gereğince Abya – Şeyhler doğrultusunda harekete geçmişse de daha fazla ilerlemeyerek burada kalmıştır.

⁷⁶⁶ ATASE Arşivi, 4 / 4557, Klasör: 1904, Dosya: 98' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos – 18 Eylül 1922, s. 3.

⁷⁶⁷ Enginsoy, **a. g. m.**, s. 24.

⁷⁶⁸ Belen, **Büyük Türk...**, s. 109.

⁷⁶⁹ ATASE Arşivi, 4 / 5281, Klasör: 2026, Dosya: H-27' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos– 18 Eylül 1922, s. 15.

Altıncı Kolordu emrine verilen Atmış birinci Tümen de Abya'ya gelmiş, aldığı emirle Şeyhler'e doğru ilerlemeye başlamış ancak düşmanla karşılaşmamıştır. Bu sırada Kolordu Karargâhı da Abya'ya yerleşmiştir.⁷⁷⁰

Altıncı Kolordu'nun bugün geçtiği yerlerde karşılaştığı manzara, Yunanlılar'ın çekildiği bölgelerdeki bütün köyleri yaktığı görüntülerle doludur. Türk kuvvetlerinin karşısında uğradığı yenilginin hazımsızlığını, Anadolu'nun maddî ve manevî tüm varlıklarını yok etmeye çalışarak göstermektedir.

1 Eylül 1922 tarihinde Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, İkinci Ordu'ya Altıncı Kolordusunu Murad Dağları kuzeyinden Hamidiyehani-Uşak batısı veya Kula doğrultusuna yöneltme görevini vermiş⁷⁷¹, İkinci Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa da bu emre uygun olarak takip emrini vermiştir.

Geceyi Abya'da geçiren Altıncı Kolordu Kumandanı Kâzım Paşa, ordu kumandanına batıya doğru takibe devam edeceğini bildirerek birliklerine takip emri vermiştir. Bu emre göre harekete geçen birliklerden On altıncı Tümen, süvari bölüğünü Çukurviran doğrultusuna keşfe göndermiştir. Bu bölük yolunun üzerinde çok sayıda Yunan piyadesinin olduğunu öğrenerek durumu Kâzım Paşa'ya bildirmiştir. Bir gün önce tümen istihkâm bölüğünün Oysu'da esir almış olduğu Dördüncü Tümen Komutanı General Dymaras, On ikinci Tümen Komutanı Albay Kalyiplus ile atmış subay, binden fazla er ve üç dağ topu teslim alınmıştır.⁷⁷²

On yedinci Tümen, aynı gün Atmış birinci Tümen'in arkasından yürüyüşe geçmiş, Kolordu Kumandanı Kâzım Paşa'nın ordudan emrin geç geleceğini düşünerek 2 Eylül için Atmış birinci Tümen'in Gökler-Altıntaş yolu

⁷⁷⁰ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos-18 Eylül 1922, s. 16.

⁷⁷¹ **ATASE Arşivi**, 4 / 5281, Klasör: 2019, Dosya: 71' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos- 18 Eylül 1922, s. 28.

⁷⁷² **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos-18 Eylül 1922, s. 29.

ile Çeltikçi'ye yürümesini, On yedinci Tümen'in yine Atmış birinci Tümen'i takip etmesini, On altıncı Tümen'in Gümüşköy yolu ile Hamidiyehanı'na gitmesini emretmiştir.⁷⁷³ Kâzım Paşa da geceyi Tokul'da geçirmiştir. Kolordunun ikinci karargâhı da Altıntaş'tadır.⁷⁷⁴

Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, 2 Eylül için durumu gözden geçirdikten sonra, alınan bilgilere göre; Yunanlılar'ın Trakya, Bursa ve Yunanistan'dan bütün kuvvetlerini İzmir'e getirerek İzmir'in doğusunu savunacağını kabul edildiğini bildirmiş ve ordularına İzmir doğrultusunda ilerleme emrini vermiştir.⁷⁷⁵

İkinci Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa da 2 Eylül günü verdiği emirle; Gediz yoluyla çekilen Yunan tümeninin birliklerince takip edileceğini, Altıncı Kolordu'nun Kütahya – Gediz yoluyla en yakın tümenini derhal bu düşmana yöneltip taarruz ettireceğini ve Simav yoluna sapmasının önleneyeceğini bildirmiştir.⁷⁷⁶

Bu arada 2 Eylül günü Başkomutanlık, Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekâleti ve Garp Cephesi Kumandanlığı karargâhları Dumlupınar'dan Uşak'a taşınmıştır.⁷⁷⁷

2 Eylül 1922 tarihinde yapılan takip harekâtı içinde İkinci Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, bugüne kadar hiç kullanmadığı Ordu Topçu Taburu'nun iki sahra bataryasını Altıncı Kolordu emrine göndermiştir. Yakup Şevki Paşa, Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'nın emrini aldıktan

⁷⁷³ ATASE Arşivi, 6 / 5891, Klasör: 2299, Dosya: 71' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 30.

⁷⁷⁴ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 40.

⁷⁷⁵ ATASE Arşivi, 4 / 4557, Klasör: 1904, Dosya: 98' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos– 18 Eylül 1922, s. 41–42.

⁷⁷⁶ ATASE Arşivi, 4 / 5281, Klasör: 2019, Dosya: 70' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos– 18 Eylül 1922, s. 43.

⁷⁷⁷ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 44.

sonra verdiği yazılı emirde Yunanlılar'ın savunacakları umulan hatları bildirdikten sonra; Altıncı Kolordu'nun iki tümeniyle Derbent – Orhanlar hattına ilerleyeceğini, bir tümeniyle Gediz – Kütahya şosesindeki düşmanı yakalayıp yok ettikten sonra duruma göre kolordusuna katılacağını belirtmiş, Altıncı Kolordu'dan İzmir doğusunda düşünülen Yunan savunma hatlarına yaklaştıkça düşman tarafından tutulup tutulmadığını acele orduya bildirmesini istemiştir.⁷⁷⁸

Kâzım Paşa, bir gün önceden tümenlerine yürüyüş doğrultularını vermiş bulunmaktadır. Kendisi de Tokul'dan hareket ederek tümenlerinin yürüyüş doğrultunsa uygun olarak Gediz'in 7 km. güneyindeki Altıntaş'a gitmiştir.⁷⁷⁹

Günün sonunda Altıncı Kolordu birliklerinden Atmış birinci Tümen Dainler, On altıncı Tümen Hamidiyehanı, On yedinci Tümen de Gökler'de bulunmaktadır.⁷⁸⁰

Bu sırada Garp Cephesi Kumandanlığı tarafından 3 Eylül 1922 tarihinde ; 30 Ağustos günü Çalköy – Adatepe – Aslıhanlar bölgesinde yapılan imha muharebesine “Başkomutan Muharebesi” ismi verilmiştir.⁷⁸¹

3 Eylül günü Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'nın verdiği cephe emrine göre İkinci Ordu, Bursa doğrultusuna çekilen düşmanı devamlı taarruzlarla takip ve durdurmaya devam edecek, Altıncı Kolordu 4 Eylül 1922 akşamına kadar Soğanlı(Eskin)–Yenişehir (Saray) hattına varacaktır. Kolordu sol yanıla Uşak doğrultusuna yönelerek oralarda bulunan düşman ordusu

⁷⁷⁸ ATASE Arşivi, 4 / 5281, Klasör: 2026, Dosya: H-28' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos– 18 Eylül 1922, s. 45.

⁷⁷⁹ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 46.

⁷⁸⁰ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 57.

⁷⁸¹ Esasen beş gün süren savaşın yalnızca 30 Ağustos 1922 günü yapılan savaşıma ile kısıtlanması kimi çevrelerce doğru bulunmamıştır. Bu fikirde olanlar, 30 Ağustos günü yapılan savaşın, 26 Ağustos 'ta Afyon ve güneybatısında başlayan savaşmanın son parçası olduğunu savunmuşlardır. Bkz. Celâl Erkan, **Komutan Atatürk**, C. II, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1972, s. 796.

döküntülerini Uşak civarına toplayacak, ondan sonra da yürüyüş hedefine gidecektir.⁷⁸²

Bu emri alan Yakup Şevki Paşa, 3 Eylül'de verdiği emirle; Altıncı Kolordu'nun 4 Eylül akşamına kadar Soğanlı (Eskin) - Yenişehir (Saray) hattına varmasını istemiştir.⁷⁸³

3 Eylül günü ordudan hiçbir emir alamayan ve irtibat da yapamayan Altıncı Kolordu Kumandanı Kâzım Paşa, tümenlerine bir emir vermemiş, yalnız karargâhından bir subayı Atmış birinci Tümen'e göndererek İğdiş Köyü'nden ileri gidilmemesini emretmiştir.

Atmış birinci Tümen, Dainler'den İğdiş'e yola çıktıktan sonra öğleden sonra Yunan yürüyüş koluna rastlamış, birkaç defa yanaştıysa da piyade ve topçu ateşleriyle karşılaşmış, hızla çekilen düşmanla aradaki mesafe sebebiyle ateşle etki mümkün olmamış, İğdiş'e varılmıştır.⁷⁸⁴ On altıncı ve On yedinci Tümenler, kolordu emriyle yerlerinden ayrılmamışlardır.

Aynı gün On altıncı Tümen istihkâm bölüğü, Murad Dağı'nda öğle vakti istirahat ettiği sırada bir Yunan subayı birliğe yaklaşmış ve Yunan Başkumandanı General Trikopis ve bazı kolordu ve fırka kumandanlarının muntazam bir kıta kumandanına teslim olmak istedikleri haberini vermiştir. Bu haber üzerine Başkomutanlık Savaşı'ndan sonra takip edilerek önü kesilen düşman ordusundan Başkomutanı General Trikopis ile birlikte üç general, atmış zabıt ve yaklaşık bir alay kadar asker On altıncı Tümen istihkâm bölüğüne teslim olmuşlardır.⁷⁸⁵

⁷⁸² HTVD., S. 62, Yıl 16, Aralık, 1967, Vesika No: 1410; **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 60.

⁷⁸³ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 62.

⁷⁸⁴ **ATASE Arşivi**, 6 / 2698, Klasör: 2331, Dosya: H-11' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos– 18 Eylül 1922, s. 62–63 .

⁷⁸⁵ Atak, **a. g. b.**, s. 15.

Bu sırada Kâzım Paşa, 3 Eylül günü kendi ordusuyla hiç irtibat yapamadığı ve bir emir alamadığını Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'ya bildirmiş, İsmet Paşa telsizle ulaştığı Kâzım Paşa'ya kolordunun 4 Eylül'de Soğanlı'da olması gerektiğinden bir an önce yürütülmesini emretmiştir.⁷⁸⁶

Cephe Kumandanının emri üzerine Kâzım Paşa, 4 Eylül günü tüm birliklerine yürüyüşe geçmeleri emrini vermiştir. Yolların oldukça sarp ve taşlık olduğu yerlerden geçmekte zorlanan birlikler sıcağın ve su yokluğunun da etkisiyle yola büyük molalarla devam edilmiş, On altıncı Tümen Tepeköy'de, On yedinci Tümen Emirfakih'ta, Atmış birinci Tümen Hamidiyehani'nda ve Kâzım Paşa da Derbent Köyü'nde gecelemiştir.⁷⁸⁷

Bu sırada Uşak'ta bulunan Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekîli Fevzi Paşa ve Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, Yunanlılar'ın Alaşehir'de mukavemet edemeyeceklerini, çekilebilen Yunan birliklerinin de muharebe gücü kalmadığı, Yunanistan'dan taze birlikler getirebilirlerse ancak Milne Hattı'nda tutunmaya çalışacakları kanısına varmışlardır. Bu bakımdan takibe hızla devam edilmesi kararına varılmış ve Cephe Kumandanı, 4 Eylül'de yazılı bir emir yayınlamıştır. Bu emre göre İkinci Ordu'dan İzmir doğrultusunda yürümesini istemiştir.⁷⁸⁸

İkinci Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, 4 Eylül gecesini verdiği emirle; Garp Cephesi Kumandanlığı'nın maksadının, tahrip edilmeden İzmir'i kurtarmak ve düşmanı bütün malzemesiyle esir etmek olduğunu belirttikten sonra Altıncı Kolordu'nun harekete devamla her üç tümeniyle Saraycık –

⁷⁸⁶ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 64.

⁷⁸⁷ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 66.

⁷⁸⁸ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 81.

Çayköy – Böğrölce hattına varmasını, kolordu karargâhının 5 Eylül akşamı Selendi’de ve 6 Eylül akşamı da Çalköy’de bulunmasını istemiştir.⁷⁸⁹

Kâzım Paşa, 5 Eylül sabahı ordu emrini alınca On altıncı Tümen’in Satılmış’a, On yedinci Tümen’in Selendi’ye ve Atmış birinci Tümen’in Tepeköy’e varmalarını emretmiş, kendisi de ordu ve kolordu komutanlarıyla geceyi Selendi’de geçirmiştir.⁷⁹⁰

6 Eylül günü Altıncı Kolordu Kumandanı Kâzım Paşa, tümenlerine yürüyüşe devam emrini vermiş⁷⁹¹, 7 Eylül için Garp Cephesi Kumandanlığı’ndan gelen emirle de Gediz Vadisi’ne doğru yürüyüşe devam etmişlerdir.⁷⁹² Aynı gün Yakup Şevki Paşa’dan gelen emirle yeni hedefleri Adala olarak belirlenmiş, Garp Cephesi emrini sonradan alan Ordu Komutanı, birlikleri aynı hedefe doğru yürümekte olduğundan bir değişikliğe lüzum görmemiştir.⁷⁹³

Uzun ve sürekli yürüyüş sırasında On altıncı Tümen yolunda Yunanlılar’ın artçılarıyla temasa gelindiye de Yunan tümeni yürüyüşüne devam etmiştir. Kâzım Paşa ve birlikleri akşamüstü Adala’ya gelerek konaklamışlardır.⁷⁹⁴

Garp Cephesi’nden gelen emirlerle 7 – 8 Eylül günlerinde Altıncı Kolordu birliklerinin yürüyüşe devam etmesi sonucunda Kolordu Kumandanı Kâzım Paşa, Cephe Kumandanlığı’na bir rapor yazarak kolordunun ilerlediği

⁷⁸⁹ ATASE Arşivi, 4 / 5281, Klasör: 2026, Dosya: H-28’ den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos– 18 Eylül 1922, s. 89.

⁷⁹⁰ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 90.

⁷⁹¹ ATASE Arşivi, 6 / 5987, Klasör: 2330, Dosya: H-10’ den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos– 18 Eylül 1922, s. 91.

⁷⁹² **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 103.

⁷⁹³ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 105.

⁷⁹⁴ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 105.

arazinin çok sarp ve yolsuz olduğunu, bu sebeple haritada yapılan hesapların gerçeğe uymadığını, birliklerin emredilen yürüyüş hedeflerine varmak için olağanüstü gayret sarf ettiklerini ve 9 Eylül akşamı için verilen hedefe ulaşmanın şüpheli olduğunu belirtmiştir.⁷⁹⁵

8 Eylül günü Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekîli Fevzi Paşa ve Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, Adala'ya İkinci Ordu Karargâhı'na gelmişler, yapılan görüşme sonucunda alınan kararlar üzerine Yakup Şevki Paşa, Altıncı Kolordu'ya; düşmanla tekrar temasın umulduğunu, her şartta hedefe doğru yürüyüşlerde yaşanan geri kalmaların engellenerek yürüyüşün hızlandırılması gerektiğini bildirmiştir.

Bu emir üzerine Kâzım Paşa da ordu isteklerine uyarak tümenlerine emrini vermiş, kendisi de Pazarköy'de konaklamıştır.

Aynı gün Yunanlılar'ın Akhisar, Kırkağaç ve Soma'dan çekildikleri, Manisa'yı yaktıktan sonra Menemen boğazında durmadan çekilmeye devam ettikleri haberi alınmıştır.⁷⁹⁶

8 Eylül günü orduların İzmir'e yaklaşmasıyla Yunanlılar'ın geri çekilmeye başlaması üzerine Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, saat 20:00'de tüm birliklere İzmir'in işgalini bildirmiştir. 104 numaralı bu emre göre Altıncı Kolordu, Akhisar'da verilecek son emre kadar istirahat ettikten sonra Balıkesir'e yönelecektir.

9 Eylül günü Altıncı Kolordu birlikleri bir süre dinlendikten sonra 10 Eylül'de Gölarmara'ya gelmiştir.⁷⁹⁷

⁷⁹⁵ ATASE Arşivi, 4 / 5281, Klasör: 2026, Dosya: H-29' dan nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos– 18 Eylül 1922, s. 113.

⁷⁹⁶ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 114.

⁷⁹⁷ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 132.

9 Eylül'de Birinci Ordu'nun İzmir'e girdiğini öğrenen İkinci Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, verdiği emirle Altıncı Kolordu Balıkesir'e doğru yürüyüşüne devam etmiş, 11 Eylül akşamı Arpalı'ya varmıştır.⁷⁹⁸

Yürüyüşünü sürdüren ve 13 Eylül günü Garp Cephesi Kumandanlığından aldığı emre göre Altıncı Kolordu'ya, en geç 16 Eylül sabahı Balıkesir'de olması emredilmiştir. Bu sırada İkinci Ordu'ya Üçüncü Kolordu ve Kocaeli Grubu da eklenmiş ve ordunun görevi 105 numaralı cephe emriyle; Eskişehir – Balıkesir – Edremit hattının kuzeyinde bulunması umulan düşmanı esir veya yok ederek buralarda hükûmet kurmak, asayiş düzenlemek, İstanbul ve Çanakkale'ye karşı yapılması düşünülen hareketlere lâzım olan iaşe için aşar ve satın alma suretiyle temini mümkün erzak miktarını keşfettirmek, telgraf hatlarını tamir ve ıslah ederek cephe komutanı ile muhabereyi sağlamak olarak belirlenmiştir.⁷⁹⁹

Arpalı bölgesinde bulunan Altıncı Kolordu, Garp Cephesi Kumandanlığının emriyle 12 Eylül'de Akhisar ve dolaylarına vararak 13 – 14 Eylül günlerini istirahatle geçirmiştir.⁸⁰⁰

Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, 13 Eylül'de verdiği emirle İkinci Ordu birliklerinin 16 Eylül'de Balıkesir bölgesine hareket etmelerini istemiştir. Bunun üzerine 16 Eylül sabahı hareket eden birliklerden On altıncı Tümen; 18 Eylül'de Balıkesir'in batısındaki Gökköy'e, On yedinci Tümen; Küpeler güneyine ve Atmış birinci Tümen; Çayırhisar'a, kolordu karargâhı da Ayşebacı'ya varmışlardır.⁸⁰¹

⁷⁹⁸ Atak, a. g. b. , s. 24; **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 139.

⁷⁹⁹ **ATASE Arşivi**, 4 / 4478, Klasör: 1765, Dosya: 23' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos– 18 Eylül 1922, s. 159.

⁸⁰⁰ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 161.

⁸⁰¹ Atak, a. g. b. , s. 22; **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 162.

Büyük Taarruz'un takip harekâtı 18 Eylül akşamına kadar devam etmiş, her türlü motorlu açtan yoksun olan Türk kuvvetleri on gün içinde 300 km.lik bir takip gerçekleştirmişlerdir.⁸⁰² 18 Eylül'de düşmanın artıkları da Ege ve Marmara Denizi'ne döküldükten ve Batı Anadolu düşmandan tamamıyla temizlendikten sonra takip harekâtı sona ermiştir. Garp Cephesi'nin bundan sonraki görevi, cepheye bağlı orduların Boğazlar'ı tutarak Trakya'ya geçilmesini ve buradaki düşman kuvvetlerini de temizleyerek Doğu Trakya'nın anavatana bağlanmasını sağlamaktır.⁸⁰³

Bu amaçla toplanan Yüksek Komutanlık Makamı, ordunun büyük kısmını artık İzmir'de tutmayıp Boğazlar'a yakın bulundurmak ve İtilâf Devletleri ile silahlı bir çatışmaya meydan vermeden Boğazlar'a yanaşmak kararını almıştır. Bu karara göre Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, 17 Eylül 1922 tarihinde bir emir yayınlamış ve orduların devamlı takibi sonucunda Birinci Ordu'nun İzmir düşmandan temizlediğini, İkinci Süvari Tümeninin, Bandırma ve Edremit Millî Müfrezeleri'nin İkinci Ordu emrine verildiğini bildirerek İkinci Ordu'nun görevinde bir değişiklik olmadığını belirtmiştir.⁸⁰⁴

İkinci Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, 17 Eylül akşamı Balıkesir'e gelerek 18 Eylül günü birliklerine yazılı bir emir vermiştir. Buna göre; Altıncı Kolordu 20 Eylül günü bir tümenini Balye'ye, diğer tümenini Gönen'e gönderecek ve Erdek körfezinden Karabiga'ya kadar kıyı gözetlemesi düzenleyecek ve kıyıyı emniyet altında bulunduracaktır.⁸⁰⁵

⁸⁰² Enginsoy, **a. g. m.**, s. 24.

⁸⁰³ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922 – 1 Kasım 1923, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1969, s. 27.

⁸⁰⁴ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos – 18 Eylül 1922, s. 224.

⁸⁰⁵ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922–1 Kasım 1923, s. 28; **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos–18 Eylül 1922, s. 225.

18 Eylül 1922 tarihinde İtilâf Devletleri, TBMM Hükûmeti Dışışleri Bakanlığı'na verdikleri bir nota ile; İstanbul ve Boğazlar etrafındaki İtilâf Devletleri işgal bölgelerinin tarafsızlıklarına riayet edileceğini umduklarını bildirmişlerdir. Alınan bilgilere göre kesinlikle anlaşılan nokta İngilizler'in Boğazlar'ın serbestliği bahanesiyle Türkler'i Boğazlar'a, İstanbul ve Trakya'ya sokmak istemedikleridir.⁸⁰⁶

20 Eylül günü İkinci Ordu birlikleri 19 Eylül'de verilen harekât emrini uygulamaya başlamışlar, buna göre Altıncı Kolordu birlikleri Gönen ve Balya istikametinde yürüyüşe geçmiştir.⁸⁰⁷

23 Eylül günü Türk birliklerinin Çanakkale çevresine yaklaştığını gören İngilizler, 24 Eylül 1922 saat 06:00'ya kadar tarafsız bölgeyi boşaltmadıkları takdirde muharebeye başlayacaklarını bildirmişlerse de Türk birliklerinin bu tehdidi dikkate almamaları üzerine İngilizler de sükûnetlerini bozmamışlardır.

26 Eylül sabahı Altıncı Kolordu Karargâhı Balıkesir'den Ezine'ye , On altıncı Tümen Gönen'den Biga'ya, On yedinci Tümen Balya'dan Bayramıç'a gitmek üzere hareket etmişlerdir.

28 Eylül günü Altıncı Kolordu Karargâhı Ezine'de, On altıncı Tümen Biga ve çevresindeki köylerde, On yedinci Tümen Bayramıç ve çevresinde bulunmaktadır.⁸⁰⁸

Anadolu'daki Yunan ordusunun imhası ile sonuçlanan ve Boğazlar'a karşı gelişen büyük Türk Taarruzu'nu durdurmak ve bir barış konferansına ortam hazırlamak üzere üç müttefik devlet; Fransa, İtalya ve İngiltere temsilcileri 20 - 23 Eylül tarihlerinde Paris'te toplanmışlardır. Bu toplantılarda

⁸⁰⁶ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos – 18 Eylül 1922, s. 225-226.

⁸⁰⁷ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922–1 Kasım 1923, s. 29.

⁸⁰⁸ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922–1 Kasım 1923, s. 32.

TBMM Hükûmeti yararına alınan kararları bildirmek ve harbin durdurulmasına aracılık etmek üzere Fransa Hükûmeti tarafından memur edilen Franclin Bouillon, 28 Eylül 1922 tarihinde İzmir'e gelerek Başkomutan Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştür. Bu görüşmede Paris kararları hakkında bilgi veren Franclin Bouillon, özellikle Edirne dahil olduğu halde Meriç'ten itibaren bütün Doğu Trakya'nın Türkiye'ye geri verileceği konusunda da teminat vermesi üzerine Garp Cephesi kuvvetlerinin Boğazlar'a yönelen harekâtı 28 Eylül 1922 günü Başkomutan Mustafa Kemal Paşa tarafından durdurulmuştur. Ancak, açılacak mütareke ve barış konferanslarının bir uyuşmazlıkla kesilmesi halinde Garp Cephesi'nin hemen taarruza devam edebilmesini mümkün kılacak duruma getirilmesi gerekmiştir. Bu sebeple ordular, her iki boğaz karşısında da taraflarca tespit edilen hatları geçmemişler ve fakat bu hatların gerisinde, Boğazlar üzerinden Trakya'ya yapılması muhtemel harekât için gereken tertipleri almışlardır.⁸⁰⁹

3 Ekim'de Mudanya Mütarekesi müzakerelerine başlandığı sırada da Garp Cephesi kuvvetleri harekâta devam etmişlerdir.

Müzakerelerde müttefiklerin Doğu Trakya ile ilgili teminatlarına yanaşmaması üzerine Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, harekâtın durdurulması hakkındaki İsmet Paşa'ya verdiği yetkiyi 6 ekim 1922 tarihinde kaldırmış, bunu üzerine İsmet Paşa, 6 Ekim'de yeni bir harekât emri vermiştir. Bu emir içinde İkinci Kolordu da İkinci Ordu emrine verilmiş, İkinci Ordu'nun görevi, İngiliz subaylarına veya birliklerine rast geldikçe temas edilmeden Şile bölgesine varılması olmuştur.⁸¹⁰

Bu sırada, 11 Eylül 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi imzalanmış, Mudanya Askerî Sözleşmesi gereğince Kocaeli Yarımadası'nda ve

⁸⁰⁹ Deny, a. g. e. , s. 117 ; **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922–1 Kasım 1923, s. 33.

⁸¹⁰ **ATASE Arşivi**, 4 / 4478, Dolap: 27, Göz: 43, Harp Ceridesi: 43, Fihrist: 1-19' dan nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922–1 Kasım 1923, s. 34-35.

Çanakkale bölgesinde, Garp Cephesi kuvvetleriyle İtilâf kuvvetleri arasında ayırıcı bir hat tespit edilmiştir. Bunun üzerine 12 Ekim 1922 tarihinde İsmet Paşa ordularına verdiği 108 numaralı cephe emri ile kuvvetlerin yerlerini yeniden düzenlemiştir.⁸¹¹

Bu düzenleme içinde İkinci Ordu Karargâhı'nın Balıkesir'de kalacağı ve kuruluşunda Altıncı ve İkinci Kolorduların bulunacağı belirtilmiştir.⁸¹² Ayrıca Birinci Ordu'nun karargâhı İzmit'te kalacak olup iki ordu arasındaki hattın Gemlik – İnegöl – Domaniç hattı olduğu tespit edilmiştir.⁸¹³

27 Ekim 1922 tarihinde, İsmet Paşa TBMM tarafından Hariciye Vekili seçilmiş, Garp Cephesi de Fevzi Paşa komutasına verilmiştir.⁸¹⁴

Bundan sonraki günlerde Türk birlikleri İzmit ve Çanakkale bölgelerinde, ayırıcı hatlar gerisindeki yığınak tertiplerine, ileri yürüyüş harekâtı ve birlik kaydırmaları şeklinde devam etmişlerdir.⁸¹⁵ 1 Kasım 1922 tarihine kadar bu tertiplerde kalan birlikler bazı iâşe ve ulaştırma koşullarının etkisiyle başvurulana basit kaydırmalarla değişiklikler yaşamışsa da bunlar ufak tefek revizyonlardan ibaret kalmıştır.⁸¹⁶ Bu düzenlemeler içinde İkinci Ordu ve Altıncı Kolordularında eksik görülen yanların tespiti istenmiş ve tamamlanmaya çalışılmıştır.⁸¹⁷

20 Kasım 1922 tarihinde Lozan Barış Antlaşması'nın başladığı sırada Garp Cephesi kuvvetlerinin kuruluşu içinde Altıncı Kolordu Bayramıç'ta bulunmaktadır. Nitekim 4 Aralık 1922 tarihinde İkinci Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, gözlerinden tedavi görmesi amacıyla Almanya'ya

⁸¹¹ **ATASE Arşivi**, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 1907, Dosya: 112.

⁸¹² **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1791, Gömlek: 50, Belge: 50 –1.

⁸¹³ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu:1650, Gömlek: 184, Belge:184-1.

⁸¹⁴ HTVD., Yıl 17, S. 66, Aralık, 1968, Vesika No: 1485.

⁸¹⁵ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922–1 Kasım 1923, s. 95.

⁸¹⁶ Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, C.II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922 – 1 Kasım 1923, 96.

⁸¹⁷ **ATASE Arşivi**, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1667, Gömlek: 101, Belge:101-1.

gönderilmiş, bunun üzerine Altıncı Kolordu ve İkinci Kolordu bu tarihten itibaren doğrudan doğruya Garp Cephesi Kumandanlığı'na bağlanmıştır.⁸¹⁸

20 Kasım'dan sonra Boğazlar'daki Müttefik birliklerine karşı taarruzî harekete girişmek üzere Altıncı Kolordu Çanakkale Boğazı'ndaki ayırıcı hatlar gerisine yanaşmaya devam etmişler ve bu hatlarda taarruz bakımından gerekli hazırlıkları yapmışlardır.⁸¹⁹

20 Aralık günü Lozan Barış Antlaşması Baş Delegatesi ve Türk Hükûmeti Hariciye Vekîli İsmet Paşa'dan alınan raporda, Boğazlarla ilgili görüşmelerde müttefiklerin Türk idaresine müdahale anlamı taşıyan kararlar almaya çabaladığı ve bu sebeple de konferansın her an kesilmesi durumuna karşı daima hazırlıklı bulunulması gerektiği bildirilmiştir.⁸²⁰

Müzakerelerin kritik bir devreye girdiğini gören Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekâleti; "ordunun her an harekete hazır bulundurulması için ihtiyaçlarının hızla tamamlanmasını ve subay izinlerinin geçici olarak kaldırılmasını" emretmiştir.⁸²¹

21 Aralık 1922 tarihinde Başkomutanlıktan Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekâleti'ne; konferansın kesilme ihtimalinin yakın görünmesi üzerine orduların hızla harekete geçirilmesi ve ilk hedefleri, Trakya'da hareket tarzı hakkındaki görüşlerin ve şimdiden alınması gereken tedbirlerin ordulara emir buyurulmasını içeren bir telgraf gönderilmiştir.⁸²²

⁸¹⁸ ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1649, Gömlek: 80, Belge:80 – 1.

⁸¹⁹ ATASE Arşivi, 5 / 5281, Dolap: 36, Göz:4, Dosya: H-46, Fihrist: 46-6' dan nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922–1 Kasım 1923, s. 98.

⁸²⁰ Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, C. I, 1884 – 1938 İstanbul, Remzi Kitabevi, 1988, s. 230.

⁸²¹ ATASE Arşivi, 4 / 4478, Dolap: 28, Göz: 9, Dosya: 8, Fihrist: 11-2' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922–1 Kasım 1923, s. 161.

⁸²² ATASE Arşivi, 4 / 4478, Dolap: 68, Göz: 9, Dosya: 54, Fihrist: 11-7' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922–1 Kasım 1923, s. 161.

Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekîli Fevzi Paşa, bu telgrafa verdiği cevapta; beklenen ihtimalin gerçekleşmesi halinde orduların ilk hedefinin derhal Boğazlar'ı tutarak Anadolu yönündeki İngiliz kuvvetlerini denize atmak ve Boğazlar'dan düşman gemilerinin geliş geçişini yasaklamak olduğunu belirtmiş, ayrıca Trakya'daki Türk kuvvetlerinin de İstanbul üzerine yürüyerek oradaki İngiliz kuvvetlerini imha ve esir edeceklerini, buna göre ön tedbirler alınarak kuvvetler yeniden yerleştirileceğini bildirmiştir.⁸²³

Alınan bu ön tedbirler içinde Altıncı Kolordu'nun görevi; Çanakkale Boğazı'na hızla ilerleyerek İngiliz kuvvetlerini esir ve imha etmek ve Boğazlar'a tamamıyla hakim olarak düşman gemilerinin geliş ve geçişlerini yasaklamaktır. Altıncı Kolordu'nun görevini kolaylaştırmak için İkinci Ordu ve İkinci Kolordu ağır bataryaları kolordu emrine gönderilecek ve gerektiğinde Altıncı Kolordu'yu takviye etmek üzere, İkinci Kolordu da ilk önce Balıkesir – Edremit bölgesinde toplanacaktır.⁸²⁴

Altıncı Kolordu Kumandanı Kâzım Paşa, bu gelişmeler üzerine 2 Ocak 1923 tarihinde Ordu Kumandanı'na verdiği bir raporla, İngilizler'in Boğazlar'ı tehdidi karşısında mutlak suretle yeterli sayıda kuvvet bulundurulması ve planlı hareket edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁸²⁵

Bu sırada Lozan'da devam eden müzâkerelerde Hariciye Vekîli İsmet Paşa'nın Boğazlar Sorunu'nu özetlemesi ve Türk isteklerini belirtmesi üzerine bu istekleri çözümlemeye elverişli bir ortam doğmuştur. Bunun sonucunda İsmet Paşa, Boğazlar Sorunu'nun şimdilik son bulduğuna dair haberleri içeren bir rapor göndermiş, bu rapora göre; Anadolu'da ve Rumeli'de kara ve denize ait hiçbir askerî sınırlamanın olmaması, İstanbul'da

⁸²³ ATASE Arşivi, 4 / 4478, Dolap: 28, Göz: 9, Dosya: 8, Fihrist: 11-8' den nakleden: **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922 –1 Kasım 1923, s. 161.

⁸²⁴ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922–1 Kasım 1923, s. 163.

⁸²⁵ HTVD., S. 67, Yıl 18, Mart 1969, Vesika No: 1504.

bir kolordu bulundurulması, Marmara'nın Anadolu kıyılarının kayıtsız şartsız tahkim ve hazırlanabilmesi, Marmara'da Türk donanmasının ve denizatlılarının bağımsız ve faal olması yeterli savunma nedenleri olarak görülmüş ve bundan ötürü emniyet sağlanmıştır.⁸²⁶

Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekâleti bu gelişme üzerine, Garp Cephesi Karargâhı'nı 1 Eylül 1923 tarihi itibarıyla lağvetmiş, Garp Cephesi emrindeki kolorduların yeni bağlantılarını düzenlemiştir. 1 Eylül'de verilen emirle Altıncı Kolordu'ya 25 bin Lira verilerek tasfiye edilmiştir.⁸²⁷ Ancak daha sonra aynı isimle yeniden kolordu teşkil edilmiş, verilen emirle Altıncı, Yedinci, Sekizinci ve Dokuzuncu Kolorduların birleşiminden Üçüncü Ordu oluşturulmuştur. Yeni kurulan Altıncı Kolordu; Beşinci ve On beşinci Piyade Tümenlerinden kurulmuştur. Kolordu karargâhı Tokat'ta, bağlı birlikleri Tokat, Niksar ve Zile bölgesindedir.⁸²⁸

1 Kasım'a kadar bu kuruluş devam etmiş ve böylece Türk İstiklâl Harbi 24 Temmuz 1923 tarihinde, Türk İstiklâl Seferi 1 Kasım 1923 tarihinde sona ermiştir.⁸²⁹ Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin enkazından milletin vatan sevgisi ve mücadele gücüyle dinamik ve bağımsız Türkiye Cumhuriyeti Devleti doğmuştur.

Millî Mücadele Dönemi içerisinde hükûmet bünyesinde ve daha sonra da cephede görev yapan Kâzım Paşa, gösterdiği üstün hizmetlerinden dolayı TBMM tarafından takdirname ile taltif edilmiş, daha sonra da kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde, önceleri asker ve daha sonra mülkî ve siyasî görevlerde yer almıştır.

⁸²⁶ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922-1 Kasım 1923, s. 167.

⁸²⁷ **Türk Kara Kuvvetleri Tarihi**, s. 271.

⁸²⁸ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922-1 Kasım 1923, s. 268-270.

⁸²⁹ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C.II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922-1 Kasım 1923, s. 272.

3. MİLLÎ MÜCADELE SONRASI ASKERÎ FAALİYETLERİ

3. 1. Üçüncü Ordu Müfettişliği Yılları:

Millî Mücadele Dönemi'nin başında Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Riyaseti içinde vatanın bütünlüğü için çalışan Kâzım Paşa, İstanbul'daki görevinden alındıktan sonra arkadaşları gibi Anadolu'ya geçerek vatana hizmetini sürdürmüştür. Bu dönem içinde sırasıyla Garp Cephesi Kumandan Vekilliği, Millî Müdafaa Vekâleti Müsteşarlığı ve Başkomutanlık Kalemi Müdürlüğü yaptıktan sonra İkinci Ordu'ya bağlı Altıncı Kolordu Komutanlığı görevi ile cephedeki yerini almıştır. Kendisine bağlı birliklerle Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nde başarılı faaliyetlerde bulunmuş ve bundan sonra takip harekâtı ve Boğazlar'a yaklaşma hareketi içinde etkin rol oynamıştır.

Altıncı Kolordu Komutanı Kâzım Paşa, harbin sonra ermesinin ardından öncelikle, 15 Şubat 1924 tarihinde İzmir'de başlayacak Harp Oyunları için İzmir'e gitmiş, burada Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa, Fevzi Paşa, Millî Müdafaa Vekili Kâzım Paşa ile hilâfetin kaldırılması, Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti'nin kaldırılması ve eğitim ve öğretimin birleştirilmesi konularında⁸³⁰ İzmir Orduevi'nde yapılan toplantıya iştirak etmiştir.⁸³¹ Bu toplantıdan sonra 3 Mart 1924 tarihinde 429 sayılı kanunla Erkân-ı Harbîyye-i Umumîye Vekilliği kaldırılarak Genelkurmay Başkanlığı kurulmuş ve ordunun yönetimini günlük siyasetten ayırma yolunda önemli bir adım daha atılmıştır.⁸³²

İzmir seyahatinden sonra Kâzım Paşa, 19 Mart 1924 tarihinde Maraş ve Kilis'e seyahat etmiş, resmî olmayan bu seyahatleri Suriye, El- Cezire ve Şark Vilâyetleri seyahatleri izlemiştir.⁸³³

⁸³⁰ Atatürk, **Nutuk**, C. II, 1920-1927, s. 845.

⁸³¹ Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Fotoğraf Albümü, 1924, "İzmir Orduevinde Harp Oyunlarını İzlerken, 15 Şubat 1924", (Erişim) [http:// www. ataturk. net](http://www.ataturk.net). Türkiye Cumhuriyeti'nin mimarlarının bir arada bulunduğu bu toplantının fotoğrafı Ek 19'da verilmiştir.

⁸³² Turhan Feyzioğlu, **Atatürk Yolu, Akılcı, Bilimci, Gerçekçi Yol**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s. 198.

⁸³³ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

4 Ekim 1924 tarihinde rütbesi Ferikliğe yükseltilen⁸³⁴ Kâzım Paşa, aynı tarihte Dokuzuncu Kolordu Komutanlığı'na tayin olmuştur.⁸³⁵

Ferik⁸³⁶ Kâzım Paşa, yeni görevi olan Dokuzuncu Kolordu Komutanlığı'na atandıktan birkaç gün sonra, 7 Ekim 1924 tarihinde ihtiyaç üzerine yeni görevinin yanı sıra, Tokat Vali Vekâleti'ne atanmıştır.⁸³⁷ Bir ay süresince yaptığı bu görevi sırasında Dördüncü Kolordu Kumandanı Said Paşa'nın ordudan ayrılmak istemesi üzerine, Başvekil'in imzasıyla Millî Müdafaa Vekâleti'ne yazılan bir tezkerede; Kâzım Paşa'nın halen valilik görevini yürüttüğünden Dördüncü Kolordu Kumandanı Said Paşa'nın bir müddet daha Dokuzuncu Kolordu Komutanlığı'na vekâlet etmesine karar verilmiştir.⁸³⁸

Bu sırada ülke içinde Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra ordu birlikleri yeniden düzenlenmeye başlanmış, siyasî hayatta da önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Millî Mücadele'nin bitmesini ardından kurucu meclisin yerine inkılâpçı bir meclise ihtiyaç duyulmuş ve İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmıştır.

Bu yeniliklerle birlikte Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yeniden teşkilâtlanmasına geçilmiş ve Mütareke Dönemi'ndeki gibi üç ordu müfettişliği

⁸³⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 4 / 10 / 1924, S.: 6 / 3434, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 7. 27.17.

⁸³⁵ **B. C. Arşivi**, 4 / 10 / 1924, S.: 6 / 3457, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 7.27.20.

⁸³⁶ Osmanlı Askerî Rütbeleri'nden bazılarının günümüz rütbelerinde tam karşılığı bulunmamaktadır. Feriklik, hem tümgeneral hem de korgeneral yerine kullanılmıştır. Ancak Birinci Ferik şeklinde açık şekilde verilen rütbenin tam karşılığı korgeneraldir. Ferit Devellioğlu, Osmanlıca- Türkçe Lûgatinde ferik kelimesini; kolordu komutanı olarak tanımlamış, birinci ferik için korgeneral, ikinci ferik içinse tümgeneral ifadelerini kullanmıştır. Bkz. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 24. Baskı, Ankara, Aydın Kitabevi, 2007, s. 260. Kâzım Paşa ile ilgili olarak Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgelerinde tümgeneral, Genelkurmay Başkanlığı Kayıtları içinde de korgeneral ifadelerine yer verilmiştir. Kâzım Paşa'nın feriklik rütbesi, son askerî görevinin Kolordu Komutanlığı olduğundan hareketle korgenerale tekabül etmektedir. Bkz. **Türk Silahlı Kuvvetleri General ve Amiralleri Albümü, 1923 – 2000**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2001, s. FK – 9.

⁸³⁷ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası,

⁸³⁸ **B.C. Arşivi**, 7/ 10 / 1924, Dosya: 3946, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 46.299.11 ; **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, 2047 ve 6 / 3462 S.lı Tezkereler.

teşkil olunmuştur. Ankara'daki Birinci Ordu Müfettişliği'ne Kâzım (KARABEKİR) Paşa, Konya'da bulunan İkinci Ordu Müfettişliği'ne Ali Fuad Paşa, Erzincan merkezli Üçüncü Ordu Müfettişliği'ne de Cevad Paşa tayin edilerek her üç müfettişlik de Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın emrine verilmiştir. Ayrıca kolordular, teşkilât ve eğitim bakımından bu müfettişliklere bağlanmıştır.⁸³⁹

Cumhuriyet Devri'nde ordunun yeni teşkilâtı içinde Kâzım Paşa'nın da görevi değişmiştir. 5 Kasım 1924 tarihinde Türkiye Reis-i Cumhuru Gazi Mustafa Kemal, Başvekil İsmet, Millî Müdafaa Vekili Kâzım (ÖZALP) imzalı bir tezkereyle Kâzım Paşa, merkezi Diyarbakır olarak belirlenen Üçüncü Ordu Müfettişliği'ne atanmıştır.⁸⁴⁰

17 Kasım 1924 tarihinde Diyarbakır'a giden⁸⁴¹ Kâzım Paşa, 23 Kasım'da görevi Cevad Paşa'dan teslim almış ve vazifeye başlamıştır.⁸⁴²

Kâzım Paşa'nın doğum yeri olan Diyarbakır'a dönerek bu bölgenin askerî yetkisini alması ona memleketine ve devletin rejime karşı önemli bir tehdidi bertaraf etme şansı verecektir. Cumhuriyet Tarihi'nin Halk Fırkası'ndan sonra kurulan ikinci ve ilk muhalefet partisi olan Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'nın içine sızan cumhuriyet karşıtı kişilerce çıkarılan ve İngilizler tarafından desteklenen Şeyh Said İsyanı, Kâzım Paşa ve ona bağlı kuvvetler tarafından bastırılacaktır.

⁸³⁹ **İmparatorluktan Cumhuriyete...**, s. 327.

⁸⁴⁰ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası. Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet Dönemi'nde ayaklanmalar sırasında Üçüncü Ordu Müfettişliği yapan komutanlar ve komuta tarihleri şu şekildedir: 30 Nisan–8 Temmuz 1919 tarihleri arasında Mustafa Kemal Paşa, 3 Ağustos 1919–21 Ekim 1923 tarihleri arasında Kâzım (KARABEKİR) Paşa, 21 Ekim–17 Aralık 1924 tarihleri arasında Cevad Şakir (ÇOBANLI) Paşa, 5 Kasım 1924–22 Haziran 1925 tarihleri arasında Kâzım (İNANÇ) Paşa, 26 Haziran 1925–22 Kasım 1933 tarihleri arasında İzzettin (ÇALIŞLAR) Paşa, 22 Kasım 1933–24 Ağustos 1935 tarihleri arasında Ali Sabit ALBAYTONGAR, 3 Eylül 1935–25 Şubat 1943 tarihleri arasında Kâzım ORBAY. Bkz. Kemal Yılmaz, **Üçüncü Ordu Bölgesi'nde Çıkan Ayaklanmalar ve Ayaklanmaların Bastırılması**, Ankara, 1991, s.219. Genelkurmay Başkanlığı Yayını olan bu eserde Kâzım Paşa'nın göreve atanma tarihi 5 Şubat 1925 olarak verilmiş, yukarıdaki bilgi arşiv belgeleri esas olarak tarafımızdan düzeltilerek verilmiştir. Eserde verilen tarih Kâzım Paşa'nın resmî olarak isyanı bastırmakla görevlendirildiği tarihtir.

⁸⁴¹ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

⁸⁴² **B.C. Arşivi**, 23 / 11 / 1924, Dosya: 3949, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 46.299.14.

Lozan Barış Antlaşması ile Yeni Türk Devleti, hukukî ve fiilî varlığını Avrupa Devletleri'ne kabul ettirmiş, ancak müzakereler sırasında Musul, nüfus mübadelesi ve Osmanlı borçlarının paylaşımı gibi sorunların çözümü sonraki zamanlarda yapılacak ikili görüşmelere bırakılmıştır. İç ve dış siyasette ciddi meselelerle karşı karşıya olan meclis, bir taraftan Lozan'da halledilemeyen ve çözümü daha sonraki zamanlara bırakılan meselelerin çözümü ile uğraşarak, özellikle de İngiltere gibi devrinin en güçlü ülkesi ile, onun etkisi altındaki bir çevrede hem de üyesi olmadığı Cemiyet-i Akvam'da Musul Meselesi'nin pazarlığını yaparken, diğer taraftan da, özellikle hilâfetin kaldırılmasına tepkili olan bazı mebusların muhalefet hareketleriyle karşı karşıya kalmıştır. Gerçekten de 1924 yılı sonbaharına girilirken iç siyasetin gittikçe karışacağı sezilmektedir.⁸⁴³

Bu sırada Cumhuriyet Anayasası gereğince, üzerinde memurluk bulunan mebuslara iki görevden birini tercih etmeleri bildirilmiştir. Daha önceki Anayasa ve Seçim Kanunu'na göre komutanlık ve mebusluk bir kişide birleşebilmektedir. Ancak bu durum savaş yıllarında bu bir zorunluluk olup, komutan mebuslar ile meclis içerisinde ordunun ağırlığını duyurmak daha kolay olmuştur. Zaferden sonra askerlik işlerinin politikadan ayrı tutulması ilkesi gündeme gelmiş, bu ilkeyi kendileri için bir uyarı olarak algılayan bazı “paşa mebuslar” hemen harekete geçmişlerdir.⁸⁴⁴

26 Ekim 1924'de Kâzım (KARABEKİR) Paşa, Genelkurmay Başkanlığı'na verdiği dilekçe ile Birinci Ordu Müfettişliği'nden istifa etmiş, bu istifayı 30 Ekim'de Ali Fuad Paşa'nın Üçüncü Ordu Müfettişliği'nden istifası izlemiştir.

⁸⁴³ **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar**, 1924–1938, Haz. Reşat Hallı, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1972, s. 77; Yaşar Kalafat, **Bir İsyanın Anatomisi**, Şeyh Said, Ankara, ASAM Yayınları, 2003, s. 54-56.

⁸⁴⁴ Ahmet Mumcu **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1996, s. 117 ; Kalafat, **a. g. e.** , s. 57-58.

1 Kasım 1924'de TBMM'nin İkinci Dönem Altıncı Toplantı Yılı açılırken, muhalefete katılan paşaların sayısındaki artış ve artık meclis içerisinde belirginleşen muhalefet kanadı, yeni bir fırkanın kuruluş haberini vermektedir. 8 Kasım'da Meclis'te yapılan gensoru oylaması sonrasında itimatsızlık oylarının sahipleri bir hafta sonra resmen açıklanacak olan muhalif fırkanın içerisinde yer alırken, Halk Fırkası'ndan da toplu istifalar başlamıştır.⁸⁴⁵

17 Kasım 1924'de Dahiliye Vekaleti'ne bir dilekçe ile başvuran Ali Fuad Paşa, İstiklâl Harbi'nin önder kadrosunun içinde patlak veren ilk çatışmanın sonucunda,⁸⁴⁶ Cumhuriyet Tarihi'nin ilk muhalefet fırkası olan Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunu resmen ilân etmiştir. Yeni fırkanın üyeleri arasında; Kâzım (KARABEKİR) Paşa, Dr. Adnan (ADIVAR) Bey, H. Rauf (ORBAY) Bey, Ali Fuad Paşa, Rüştü Paşa, İsmail (CANBULAT), Refet Bey, Sabit (SAĞIROĞLU) Bey, Şükrü Bey, Muhtar Bey, Halis Turgut Bey, Necati Bey ve Faik Bey gibi isimler bulunmaktadır.⁸⁴⁷

Böylece Yeni Cumhuriyet'in siyasî hayatında bir dönüm noktası gerçekleşmiş ve rejimin gereği olan çok partili siyasî hayat başlamıştır. Siyasî gelişme, Cumhuriyet düzeninde ilerleyişin kaçınılmaz bir sonucu ve şartı olmuştur.⁸⁴⁸ Nitekim Mustafa Kemal de bu konuda; “ *Biz meclisimizde tek parti ile bir diktatör idaresi intibai vermekteyiz. Bize bakan batılılar bu memleketteki idare tarzı ‘Parti diktatoryasıdır’ derler. Bizim meclisimizde de iki parti olmalı, hükûmeti denetleme sistemi kurulmalı ve medenî ülkelerin parlamentolarına benzemeliyiz.*” demiştir.⁸⁴⁹

Programını; liberalizm ve demokrasinin ışığında Cumhuriyet'in güçlendirileceği, düşünce ve dinî inançlara saygılı olunacağı⁸⁵⁰ şeklinde ifade

⁸⁴⁵ Kalafat, **a. g. e.** , s. 62.

⁸⁴⁶ Aydemir, **İkinci Adam**, C. I, s. 290.

⁸⁴⁷ Tunaya, **a. g. e.** , s. 606.

⁸⁴⁸ Kalafat, **a. g. e.** , s. 66.

⁸⁴⁹ Füzûzan Hüsrev Tökin, **Türkiye’de Siyasî Partiler ve Siyasî Düşünce’nin Gelişmesi (1839-1965)**, İstanbul, Elif Yayınları, 1965, s. 70.

⁸⁵⁰ Kalafat, **a. g. e.** , s. 67.

eden T.C.F., mecliste hayli asabî bir hava içerisinde doğmuş, müzakerelere katılmış, hükûmetten çeşitli meseleler hakkında izahat istemiştir.⁸⁵¹

Bu sırada Doğu'da meydana gelen Şeyh Said İsyanı, İstiklâl Mahkemeleri'nin kurulmasına ve Tahrîr-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılmasına sebep olmuştur.⁸⁵² İstiklâl Mahkemeleri Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bazı mensuplarının irticai faaliyetlere karıştığı ve Şeyh Said İsyanı ile ilişkilerinin olduğu öne sürülen Fırka, 3 Haziran 1925'te toplanan Bakanlar Kurulu kararı ile kapatılmıştır.⁸⁵³

İç politikada parti kavgaları sürerken Nakşibendi Tarikatı'nın etkin olduğu Doğu bölgesinde "Hükûmetin dinsizleştiği, dini kaldırmak istediği" gibi propagandalar sonucu inkılâp hareketlerine tepkinin belki de en büyüğü denilebilecek bir isyan patlak vermiştir.

Kendisini "Emir'ül-Mücahidîn" ilân eden Şeyh Said,⁸⁵⁴ 13 Şubat 1925 günü "Şeriat ve halifeliği diriltmek, Sultan Abdülmecid'in oğullarından birini halife yapmak ve Hükûmet'in politikalarına karşı çıkmak" amacıyla Piran'da ayaklanmıştır.

İsyan, rejime karşı belli bir çevrenin hoşnutsuzluğu olarak kalmamış, TBMM'nin Musul Meselesi gündemini bu isyanı kullanarak lehine sonuçlandırmak isteyen İngiltere'nin tazyiki ile tehlikeli bir hal almıştır. Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti, ikili görüşmeler yoluyla siyasî ve iktisadî menfaatlerini

⁸⁵¹ Hamza Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi**, İstanbul, MEB Basımevi, 1982, s. 286.

⁸⁵² **Düstur**, 3. Tertip, C. VI, s. 144.

⁸⁵³ İsmet İnönü, **Hatıralar 2**, İstanbul, Bilgi Yayınları, 1987, s. 112.

⁸⁵⁴ İsyanın lideri olan Şeyh Said, 1865 doğumlu olup aslen Elazığ İli'nin Palu ilçesindendir. Nakşibendi Tarikatı şeyhlerinden olup, Doğu Anadolu'nun güçlü kabul edilen dinî liderleri arasında yer almıştır. Mera temini için Hınıs'a yerleşmiştir. Büyük çapta koyunculuk yapan, hayvan ticareti sebebiyle birçok kere Halep'e gitmiş olan Şeyh Said burada geniş muhit edinmiştir. Hatta bölücü entellektüellerle buralarda temasa geçmiş olabileceği sanılmaktadır. Şeyh Said'in kökeni ile ilgili farklı kaynaklarda farklı iddialar olmakla birlikte, Doğu Anadolu Türk aşiret gruplarından Zazalara mensup olduğu bilinmektedir. Bkz. Türkiye **Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, 1924 – 1938**, Haz. Reşat Hallı, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1972, s. 84; "1806 – 1938 Yılları Arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Meydana Gelen Ayaklanmalar ve Sorun Hakkında İnceleme", **Harp Akademileri Bülteni**, S. 188, Ocak 1998, s. 12.

korumaya yönelik bir politika takip ederek Misak-ı Millî hükümlerini gerçekleştirmek bakımından Musul'un Türkiye'ye iadesi konusunda azimli ve kararlı olmuş, İngiltere ise böyle bir çözüm yoluna imkân ve fırsat vermemek için çeşitli oyunlar düzenlemiştir. Musul meselesinin çözümü için Türkiye ve İngiltere arasında yapılan görüşmeler bir sonuca varamayınca mesele Milletler Cemiyeti'ne havale edilmiş, Milletler Cemiyeti de meselenin milletlerarası bir komisyon gözetiminde yapılacak olan bir halk oylaması ile halledilmesine karar vermiştir. Bu karara göre yapılacak olan bir oylamada Musul'un tercihinin Türkiye'den yana kullanacağını bilen İngiltere, bölgede plebisit yapılmasına karşı çıkmakla birlikte Türk millî sınırları içinde Kürtler'i ayaklandırarak Musul'u elde etme amacına ulaşmaya çalışmıştır. İşte bu ortamda patlak veren Şeyh Said İsyanı, İngiltere'nin işini kolaylaştıracaktır.

Cumhuriyet'in ilânın ve halifeliğin ilgasından hemen bir yıl sonra başlayan ve akisleri 6–7 ay süren Şeyh Said İsyanı, bir Kürtçülük hareketi olarak gösterilmek istenmişse de gerçekte bu ayaklanmanın sebepleri, Cumhuriyet Rejimi'ne karşı duyulan hoşnutsuzluktan kaynaklanmıştır.⁸⁵⁵

Şeyh Said'in 13 Şubat 1925 Cuma günü Genç İli'nin,⁸⁵⁶ Ergani İlçesi'nin Eğil Bucağı'nın Piran Köyü'nde, eşkıya diye haklarındaki tutuklama kararı bulunan Şeyh Said'in adamlarından on kişinin jandarmalara teslim olmayıp ateşle karşılık vermeleri ayaklanmayı başlatan kıvılcım olmuştur.⁸⁵⁷ Şeyh Said, telgraf hatlarını tutarak Hükûmet'e karşı isyan ettiğini etrafa bildirmiştir.⁸⁵⁸ Ayrıca, Piran'da vermiş olduğu vaazda; *"Medreseler kapandı din ve vakıflar bakanlığı kaldırıldı. Din okulları millî eğitime bağlandı, gazetelerde bir takım dinsiz yazarlar, dine hakaret etmeye Peygamberimize dil uzatmaya başladılar. Ben bugün elimden gelse bizzat dövüşmeye başlar*

⁸⁵⁵ Yılmaz, a. g. e. , s. 39.

⁸⁵⁶ Günümüz Bingöl İli.

⁸⁵⁷ Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması, 1923–1931**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 134.

⁸⁵⁸ Ali Fuad Cebesoy, **Siyasî Hatıralarım**, İstanbul, Vatan Neşriyat, 1957, s. 142.

dinin yükselmesine gayret ederim” sözleri ile halkı isyana teşvik etmeye başlamıştır.⁸⁵⁹

Bu ortam içinde Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Paşa, 14 Şubat 1925 günü Genelkurmay Başkanlığı’na verdiği raporda; Şeyh Said’in isyanı başlattığını, 13 Şubat gecesi bazı şahısların Genç’teki hapishaneye ateş açtıklarını, bunları takibe çıkan jandarmalara evlerden ateş açıldığını, Genç Valisi’nin asayişi sağlamak için kuvvet istediğini, silahlı 350 kadar kişi olan Şeyh Said taraftarlarına karşı tedbir olarak iki süvari bölüğünün Piran istikametinde hareket ettirildiğini, “bu kuvvetin Şeyh’i bulana kadar takibine devam etmesi ve silahlı direnme görüldüğü takdirde de bu mukavemetin kırılması talimatının verildiği” bildirilmiştir.⁸⁶⁰

Durumu oldukça ciddi gören Genelkurmay Başkanlığı, Üçüncü Ordu Müfettişliği’ne verdiği emirde; Hükûmet’in dirlik ve düzeni süratle sağlamak istediği, bunun için de takip harekâtının bir elden yönetilmesine ve valilerin de müfettişlik emrinde bulunmasına karar verildiğini belirtmiştir.⁸⁶¹

İsyan bölgesi olan; Diyarbakır – Elazığ – Çemişkezek – Kiğı – Hınıs – Bulanık – Muş – Silvan – Diyarbakır ile çevrili daireyi kapsayan bölgede⁸⁶² Şeyh Said’e çeşitli aşiretlerden asilerin de katılmasıyla durumun giderek ciddi bir boyut kazandığını gören Üçüncü Ordu Müfettişliği tarafından şu tedbirler alınmıştır:⁸⁶³

- Erzurum müstahkem mevki erlerinden teşkil edilen yüz elli kişilik bir bölüğün Hınıs’a intikali emredilmiştir.

⁸⁵⁹ **Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar**, s. 88; Yılmaz, **a. g. e.**, s. 42.

⁸⁶⁰ **Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar**, s. 90.

⁸⁶¹ **Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar**, s. 90.

⁸⁶² Yılmaz, **a. g. e.**, s.40.

⁸⁶³ Yılmaz, **a. g. e.**, s. 42.

- Erzincan Ester Süvari Taburu'ndan yüz yirmi atlı Erzurum yolu ile Hınıs'a, bu taburun geri kalan piyade erleri Eğin - Arapkir yolu ile Elazığ'a hareket ettirilmiştir.

- Diyarbakır'dan yola çıkan ve Üçüncü Ordu Komutan Vekili Tümgeneral Mürsel (BAKÜ) Paşa komutasındaki⁸⁶⁴ Yedinci Kolordu'ya bağlı Süvari Bölüğü ile Jandarma Birliği Piran'da sükûneti sağladıktan sonra Palu'ya intikal ettirmek üzere Piran'a gönderilmiştir.

- Birinci Süvari Tümeni'nin hemen Diyarbakır'a hareket etmesine ve Diyarbakır'a varmasına müteakip bir alayın Lice'ye gönderilmesine karar verilmiştir.

15 -16 Şubat gecesi İçişleri Bakanlığı, isyanın bastırılmasına dair gizli kaydı ile verdiği ve bir sûretini Genelkurmay Başkanlığı'na sunduğu yönergede isyanın çıkışı ve asilerin faaliyetleri anlatıldıktan sonra, yönergenin Beşinci Maddesinde; isyanı bastırma harekâtını Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Paşa'nın sevk ve idare etmesinin ve harekât bölgesindeki tüm illerin harekât bakımından Kâzım Paşa'dan alacakları emre göre hareket etmeleri uygun görüldüğü belirtilmiştir.⁸⁶⁵ Ayrıca yönergenin Yedincive Sekizinci Maddeleriyle de, Kâzım Paşa'nın emrine girmek üzere, 12 Şubat 1925'te Erzincan Ester Süvari Taburu'ndan Yüzbaşı Mustafa komutasında iki makineli tüfekle takviyeli yüz yirmi atlı müfreze ile Erzurum üzerinden Hınıs'a ve yine aynı taburdan yüz süvari, yirmi piyade ve bir makineli tüfekten ibaret ikinci bir müfrezenin Tabur Komutanı Abdullah komutasında 15 Şubat'ta Eğin - Arapkir üzerinden Elazığ'a hareket ettirildiği, Muş İli'nin; Hasnan'lı Halit ve arkadaşlarını takibe memur ettiği kuvvetten tasarruf ettikleri kuvvetleri Kâzım Paşa'nın emrine verileceği ve isyanı bastırma harekâtında Birinci Süvari

⁸⁶⁴ “1806 – 1938 Yılları Arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Meydana Gelen Ayaklanmalar ve Sorun Hakkında İnceleme”, s. 13.

⁸⁶⁵ **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar**, s. 92.

Tümeni'nin görevlendirildiği bildirilmiştir.⁸⁶⁶ Yönergenin Onuncu Maddesi'ne göre; " harekâtın bir elden idaresi gerektiğine ve her günlük harekât ve sonuçları hakkında Kâzım Paşa tarafından makine başında bilgi verileceğine göre, illerin harekâta dair bütün muharebeleri yalnız Kâzım Paşa ile olacaktır."⁸⁶⁷ Bitlis Özel Harp Divanınca harp ve vatan hıyanetinden dolayı tutuklanan şahısların herhangi bir durumdan yararlanarak kurtulma teşebbüslerine mâni olmak üzere Diyarbakır'a nakillerine lüzûm olup olmadığı hakkında Kâzım Paşa'nın düşünceleri ile birlikte Özel Harp Divanı faaliyetinin sekteye uğramaktan korunması, yönergenin On birinci Maddesi ile rica edilmiş, On üçüncü Madde ile de harekâta kullanılacak olan bütün kuvvetlerin durumlarının bildirilmesi Kâzım Paşa'dan istenmiştir.⁸⁶⁸

İsyanı bastırma harekâtına başlanacağı günlerde Kâzım Paşa komutasındaki Üçüncü Ordu Müfettişliği birlikleri ve bu birliklerin bulunduğu yerler şöyledir:⁸⁶⁹

Üçüncü Ordu Müfettişliği Karargâhı:	Diyarbakır'da
Yedinci Kolordu Karargâhı:	Diyarbakır'da
İkinci Tümen Karargâhı:	Siirt'te
Birinci Alay	Bitlis'te
On sekizinci Alay	Siirt'te
Altıncı Alay	Midyat'ta
On yedinci Tümen Karargâhı:	Cizre'de
Otuz altıncı Alay	Cizre'de
Atmış üçüncü Alay	Cizre'nin doğusunda
Atmış ikinci Alay	Cizre'nin kuzeydoğusunda
Birinci Süvari Tümen Karargâhı:	Mardin'de
On birinci Süvari Alayı	Mardin'de

⁸⁶⁶ Yılmaz, a. g. e. , s. 43.

⁸⁶⁷ Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, s. 92.

⁸⁶⁸ Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, s. 93.

⁸⁶⁹ Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, s. 93. Üçüncü Ordu Birliklerinin isyanı bastırma hazırlığı krokisi Ek 20' de verilmiştir.

On dördüncü Süvari Alayı	Mardin'de
Yirmi birinci Süvari Alayı	Mardin'de
On dördüncü Süvari Tümen Karargâhı:	Viranşehir'de
Üçüncü Süvari Alayı	Nusaybin'de
Beşinci Süvari Alayı	Dirik'te
Yirmi sekizinci Alay	Van'da
Yirmi beşinci Alay	Çemişkezek'te

Bu arada henüz Hükûmet kuvvetlerinin etkisinden uzak bulunan ve topladığı kuvvetlerle 15 Şubat'ta Hakik Köyü'ne gelen Şeyh Said ve arkadaşları buradan yeni kuvvetler toplayarak, bir sonraki gün Genç üzerine harekete geçmişlerdir. Üçüncü Ordu'nun aldığı tedbirler henüz yeterli ve etkili olmadığı için Genç'e giren Şeyh Said, hükûmet kuvvetlerine karşı bazı cepheler oluşturmaya başlamış ve esas hedef olarak Diyarbakır'ı ele geçirmeyi amaçlamıştır.⁸⁷⁰

Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Paşa, 15–16 Şubat 1925 tarihinde sunduğu 1376 sayılı raporunda; Genç'in işgali haberini Kulp ve Lice kaymakamlarından aldığını, Lice'nin de bu gece asiler tarafından işgal edileceği haberi üzerine, Bitlis'teki piyade alayı ile bataryanın hareket ettirilmesi ve Bitlis'in de boş bırakılmaması için Siirt'teki alaydan bir taburla bir bataryanın Bitlis'e getirilmesinin lüzumlu olduğunu, Diyarbakır'daki süvari alayı bakiyesinin de yarın (16 Şubat) Lice istikametinde hareketinin emredildiğini bildirmiştir.⁸⁷¹

Ayrıca 16 Şubat günü vilâyetlerde Yedinci, Sekizinci, Dokuzuncu Kolordular'a verdiği ve bilgi için İçişleri Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı'na ve Altıncı Kolordu'ya gönderdiği 126 sayılı şifresinde Kâzım Paşa tarafından; asilerin Genç'i işgal ettikleri, Şeyh'in sıkıştığı takdirde doğu

⁸⁷⁰ Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, s. 94.

⁸⁷¹ Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, s. 95.

hudutlarımıza kaçmasını önlemek için özellikle Erzurum ve Van illeri ile Dokuzuncu Kolordu'nun dikkatinin çekildiği ve alınan tedbirler arasında; makineli tüfekle takviyeli bir süvari müfrezesinin 14 Şubat'ta Diyarbakır'dan Piran'a gönderildiği, bir süvari alayının da bugün (16 Şubat) Lice istikametinde hareket ettirildiği, gerekli sınıflardan müteşekkil bir müfrezenin 17 Şubat'ta Bitlis'ten Genç üzerine gönderileceği, yeteri kadar bir kuvvetin de Siirt'ten Bitlis'e yürümekte olduğu, 17 Şubat'ta Diyarbakır'a gelecek olan Birinci Süvari Tümeni'ne gideceği yerin ayrıca bildirileceği, On dördüncü Süvari Tümen Karargâhı ile Dirik'teki süvari kuvvetinin Mardin'e geleceği, bugün Lice, Genç ve Hani bölgelerinde tayyare uçurulacağı, önceki emirlere göre hareket ettirilen birliklerin yakından izlenmesi bildirilmiştir. Bunlardan başka bu şifre içinde, valilerin harekât bakımından yapmaları gerekli bazı noktalar da yer almıştır.⁸⁷²

16 Şubat 1925 tarihinden itibaren hükûmet kuvvetleri ile asiler arasında ilk çatışmalar başlamıştır. Yirmi birinci Süvari Alay Komutanı Yüzbaşı Hüsnü emrindeki müfreze 17 Şubat akşamı Lice yakınlarında asilerin saldırısına uğramış, Alibardak'a çekilmek zorunda kalan bu müfrezenin başarısızlığını telâfi etmek üzere Üçüncü Ordu Müfettişliği, süvari uzmanı Yüzbaşı Hüseyin emrindeki piyade ve süvariden müteşekkil bir müfrezeyi 19 Şubat'ta Lice'ye göndermiştir. Ancak 20 Şubat'ta asilerin saldırısına uğrayan müfrezenin durumunu tehlikede gören Yüzbaşı Hüseyin, çekilme emrini vermesine rağmen saldırıda şehit düşmüştür.

Kâzım Paşa'nın gönderdiği raporlarla durumu yakından izleyen ve onun düşünce ve önerilerini genellikle uygun bulan Genelkurmay Başkanlığı 21 Şubat 1925'te verdiği emirde; ayaklanmanın büyümesine karşı hazır ve kuvvetli bulunulması lüzumunu kabul ettiklerini ve bunun siyasî durumun

⁸⁷² Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, s. 95.

değişik olduğu şu günlerde diğer cephelerdeki seferberlik tertibatını bozmaya sebep olmaması gerektiğini bildirmiştir.⁸⁷³

Bu arada Hani - Lice istikametinde ilerlemekte olan Birinci Süvari Tümeni kısa bir çarpışma sonrasında 21 Şubat günü Hani'ye girmiştir.⁸⁷⁴ Aynı gün Lice'ye girmeyi planlayan Şeyh Said, Hükûmet birliklerinin de buraya yaklaşmakta olduğu haberini almıştır.⁸⁷⁵ Geri çekilmek zorunda kalan asileri takip eden tümenin bölgeden uzaklaşmasını fırsat bilen 300 - 350 kişilik bir asi grubu tümenin Hani'de kalan unsurları üzerine baskın düzenleyerek bunları esir almış, tümen karargâhı, tugay karargâhı ve On dördüncü Süvari Alay Karargâhı güçlkle Şeritan'a çekilebilmiştir.⁸⁷⁶

İsyanı bastırmakla görevli diğer birliklerin durumu işe şöyledir:⁸⁷⁷

İkinci Tümen Topçu Taburu Siirt'e gelmiş, tümenin On sekizinci Alayı'ndan bir tabur ve bir dağ bataryası Bitlis'e alınmıştır. Erga'da bulunan On yedinci Tümen'in dağ bataryası Elazığ'a alınmıştır. On dördüncü Süvari Tümen karargâhı ile Dirik'teki iki süvari bölüğü Mardin'e intikal ettirilmiş, Midyat'ta bulunan İkinci Tümen'in Beşinci Piyade Alayı'ndan bir tabur da Diyarbakır'a hareket etmiştir.

Üçüncü Ordu Komutan Vekillerinden Tümgeneral Salih (OMURTAK) Paşa komutasında bulunan⁸⁷⁸ Sekizinci Kolordu'ya bağlı Süvari Bölüğü Kiğı'ya, Urfa'daki dağ bataryasının iki topu Diyarbakır'a hareket emrini almışlardır.

⁸⁷³ **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar**, s. 98.

⁸⁷⁴ Yılmaz, **a. g. e.** , s. 44.

⁸⁷⁵ Aziz Aşan, **Şeyh Said İsyanı**, İstanbul, Kuşak Yayıncılık, 1991, s. 14.

⁸⁷⁶ Yılmaz, **a. g. e.** , s. 44.

⁸⁷⁷ Yılmaz, **a. g. e.** , s. 46.

⁸⁷⁸ “1806 – 1938 Yılları Arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Meydana Gelen Ayaklanmalar ve Sorun Hakkında İnceleme”, s. 13.

Ayrıca; Üçüncü Tümen On birinci Piyade Alayı'nın Bayburt'taki taburunun bir dağ bataryası ile Erzincan'a gelmesine, Elbistan'daki İkinci Tümen'in On üçüncü Alayı'nın Elazığ'a, Maraş'taki Yedinci Tümen'in İkinci Alayı'nın Urfa'ya alınmasına, On dördüncü Süvari Tümeni'nin Nusaybin'de bulunan Alayı'nın Mardin'e intikal ettirilmesine, İkinci Alay'ın Urfa'ya gelmesine müteakip On dördüncü Süvari Tümeni'nin Mardin'de toplanmasına karar verilmiştir.

Bu arada asiler ilerlemeye devam etmiş, On yedinci Alay Elazığ'ı tüm gücüyle savunmasına rağmen Şeyh Said kuvvetleri, 24 Şubat günü Elazığ'a girmeyi başarmıştır.

Olayların gittikçe artan bir hızla devamı ve Elazığ'ın düşmesi üzerine hükûmet, 23 ve 24 Şubat günleri iki hükûmet tezkeresi ile Muş, Hakkâri, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siirt, Bitlis, Van, Malatya, Genç, Ergani, Tunceli, Siverek, Kiğı ve Hınıs bölgelerinde bir ay süre ile sıkıyönetim ilân edildiğini bildirmiştir.⁸⁷⁹

Tezkerelerin mecliste okunmasından sonra söz alan Başvekil Ali Fethi Bey, olayı ayrıntılarıyla açıklayan bir konuşma yaptıktan sonra, "isyan mıntıkasının birçok vilâyeti kapsadığını, bu isyan mıntikasını düzene kavuşturmak üzere Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Paşa'nın görevlendirildiğini ve Kâzım Paşa'nın emriyle hareket eden müfrezelerden birisinin Hınıs Boğazı'ndan geçerek Lice'ye gitmek üzere harekete geçtiğini, diğerinin de

⁸⁷⁹ Ergün Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri**, C. I-II, 1920 – 1927, İzmir, 9 Eylül Üniversitesi Yayınları, 1988, s. 261; Yaşar Kalafat, **Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar**, Ankara, y.y. 1992, s. 154; Yılmaz, **a. g. e.**, s. 48. Cumhuriyet Tarihi'nde ilk kez Şeyh Said İsyanı'na karşı uygulanan sıkıyönetim, İsmet Paşa Hükûmeti Dönemi'nde önce bir ay, sonra yedi ay ve iki kere de birer yıl uzatılarak 23 Kasım 1927 tarihine kadar sürdürülmüştür. Sıkıyönetimin ilânı ve uzatılması hakkında Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. 16 – 23.03.1925, Devre 2, s.159 ; **TBMM Z.C. C. 18**, 20.04.1925, Devre 2, s. 282; **TBMM. Z. C. C. 19**, 21.11.1925, Devre 2, s. 173; **TBMM Z. C. C. 27**, 27.11.1926, s. 521.

Piran Köyü'ne uğrayarak Hani üzerinden Lice istikametine doğru yürümek emrini aldığını" belirtmiştir.⁸⁸⁰

Muhalefet partisinin adına konuşma yapan Genel Başkan Kâzım (KARABEKİR) Paşa'nın da Fethi Bey'i destekleyen konuşmasının ardından oy birliği ile örfî idare kabul edilmiş ve daha önce Adliye Encümeni'ne havâle edilmiş olan Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesinin tâdili hakkındaki tasarının encümenden meclise iade edildiği bildirildikten sonra, meclis kanuna yeni bir madde eklenmesi hakkındaki teklifi oy birliği ile kabul etmiştir.⁸⁸¹

Genelkurmay Başkanlığı da Elazığ'ın düşmesi ve isyanın gelişmesi, üzerine, 25 Şubat'ta, kuzeydeki Altıncı, Sekizinci, Dokuzuncu Kolordular'ın sevk ve idaresini doğruca üzerine almış ve isyan bölgesinin kuzey cephesini Sekizinci Kolordu'nun, batı cephesini ise Altıncı Kolordu'nun sorumluluğuna vermiş, bölgenin doğu ve güney cephelerinin sevk ve idaresini ise Kâzım Paşa komutasında bulunan Üçüncü Ordu Müfettişliği'ne bırakmıştır.⁸⁸²

Genelkurmay Başkanlığı, 26 Şubat'ta verdiği diğer bir emirde; halen asilerin bulunduğu bölgenin Genç, Lice, Alibardak, Elazığ ve Çan olduğunu belirtmiş ve Üçüncü Ordu Müfettişliği ile kolorduların harekâtla görevli oldukları bölgeleri ayırmıştır. Birliklere verilen bölgeler şöyledir:⁸⁸³

Üçüncü Ordu Müfettişliği: Genç-Hınıs hattı (hariç) ile Ergani madeni-Fırat hattı (dahil) arasındaki bölge,

Dokuzuncu Kolordu: Genç-Hınıs (dahil) ile Kiğı-Bayburt hattı (hariç) arasındaki bölge,

⁸⁸⁰ Ahmet Süreyya Örgüven, **Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemeleri Vesikalar, Olaylar, Hatıralar**, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2002, s. 50 ; Kalafat, **Bir İsyanın...**, s. 130-132.

⁸⁸¹ Örgüven, **a. g. e.**, s. 55-56; Kalafat, **Bir İsyanın...**, s. 136.

⁸⁸² **TBMM. Z. C.** C.II, 25. 2.1925, Devre 2, İçtima: 2, 157 ; Yılmaz, **a. g. e.**, s. 48.

⁸⁸³ Yılmaz, **a. g. e.**, s. 49.

Sekizinci Kolordu: Kiğı-Bayburt hattı (dahil) ile Elazığ-Çemişkezek-Kovahisar (hariç) hattı arasındaki bölge,

Altıncı Kolordu: Elazığ-Çemişkezek-Karahisar⁸⁸⁴ hattı (dahil) ile Ergani madeni (hariç) ile Malatya (Dahil) arasındaki bölge,

Beşinci Kolordu: Ergani Fırat hattı batısındaki bölge.

İsyan ile ilgili bu teşkilâtlanma yapıldığı sırada Ankara'da Hükûmet değişikliği olmuş, isyana karşı Hükûmetinin aldığı tedbirler yeterli görülmeyen Ali Fethi Bey, azınlıkta kaldığından vazife görmek imkânı bulamadığını söyleyerek⁸⁸⁵ 3 Mart günü istifa etmiş,⁸⁸⁶ İsmet Paşa başbakanlığa getirilmiştir.⁸⁸⁷ Yeni hükûmet göreve başlar başlamaz, 4 Mart 1925 tarihinde "Tahrî-i Sükûn Kanunu"nu ilân etmiştir.⁸⁸⁸ Buna ek olarak 4 Mart 1925 tarihinde Heyet-i Umumiye Kararı uyarınca İstiklâl Mahkemeleri yeniden kurulmuş, TBMM tarafından 7 Mart'ta yapılan seçimle Şark ve Ankara İstiklâl Mahkemeleri'nin reisi, savcısı ve azasıyla ihtiyat azâsı belirlenmiştir.⁸⁸⁹ Şark İstiklâl Mahkemesi Başkanlığı'na Denizli Mebusu Mazhar Müfid (KANSU) Bey, Savcılığı'na Balıkesir Mebusu Ahmed Süreyya (ÖRGEEVREN) Bey, Üyelikleri'ne Urfa Mebusu Ali Saip (URSAVAŞ) ve Kırşehir Mebusu Lütfi Müfid (ÖZDEŞ) Beyler, Yedek Üyeliği'ne Bozok Mebusu Avni (DOĞAN) Bey getirilmiştir.⁸⁹⁰ Şark İstiklâl Mahkemesi'nin kurulduğu sırada belirlenen ilk

⁸⁸⁴ Bu isim metin içinde Kovahisar olarak da kullanılmıştır. Bkz. Kemal Yılmaz, **Üçüncü Ordu Bölgesi'nde Çıkan Ayaklanmalar ve Ayaklanmaların Bastırılması**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1991, s. 51.

⁸⁸⁵ **TBMM. Z. C.** C. 15, 3. 3.1925, Devre: 2, İçtima: 68, s. 55.

⁸⁸⁶ Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri, 1924 – 1930**, Ankara, Başnur Matbaası, 1972, s. 111 ; İlhami Aras, **Adım Şeyh Said**, İstanbul, İlke Yayıncılık, 1992, s. 56; Aşan, **a. g. e.** , s. 19

⁸⁸⁷ **TBMM Z. C.** C. 15, 4. 3.1925, Devre 2, İçtima: 69, s. 132; Cebesoy, **Millî...** , s. 146.

⁸⁸⁸ **Düstur**, 3.Tertip, C. VI, s. 144; **TBMM. Z. C.** C. 15, 4. 3.1925, Devre 2, İçtima: 69, s. 153; Atatürk, **Nutuk**, C. II, 1920-1927, s. 894–897; Goloğlu, **a. g. e.** , a. 111–112.

⁸⁸⁹ Tunçay, **a. g. e.** , s. 148.

⁸⁹⁰ Örgüçevren, **a. g. e.** , s. 88; Aybars, **a. g. e.** , s. 281; Tunçay, **a. g. e.** , s. 148; Goloğlu, **a. g. e.** , s. 121. Bu arada Ankara İstiklâl Mahkemesi Reisliği'ne Afyon Mebusu Ali (ÇETİNKAYA) Bey, Savcılığı'na Denizli Mebusu Necip Ali (KÜÇÜKA) Bey, Üyelikleri'ne Gaziantep Mebusu Kılıç Ali, Rize Mebusu Ali (ZIRH) ve Dr. Reşid Galip Beyler getirilmiştir. Bkz. Mahmut Goloğlu, **Devrimler**

merkezi Elazığ olmasına rağmen isyanın gelişimi üzerine Diyarbakır'a taşınmıştır.⁸⁹¹

Bugüne kadar isyanı bastırma harekâtı, isyan sahasında mevcut zayıf kuvvetlerle ve yalnız isyanın genişlemesine mani olmak maksadıyla ve adeta müdafaa mahiyetinde yapılırken, seferber edilen birliklerin bölgeye ulaşmasından itibaren esaslı bir tedip ve tenkil hareketi başlamıştır.⁸⁹² Diyarbakır'a el koymak için kuvvetlerinin yeterli olmadığını anlayan Şeyh Said, bundan sonra şehir içindeki yurtseverleri ayaklanmaya kazanma yönünde zaman kazanmak amacıyla şehir yöneticileriyle görüşmeye başlamıştır. Dönemin Diyarbakır idarecileri; Vali Ali Cemal (BARDAKÇI) Bey, Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Paşa, Kolordu Komutanı Mürsel Paşa, şehirdeki tüm önemli noktaları almıştır. Ayrıca idareciler, halka silah dağıtmayı reddettikleri için ordu tek başına şehrin savunmasını üzerine almıştır. Yöneticilerin şehre hakim olmaları üzerine Şeyh Said, şehrin ele geçirilmesi amacıyla saldırıya geçmiştir.⁸⁹³ Diyarbakır'ı hedefleyen asiler, 8 Mart günü ilk kez karşılaştıkları bu örgütlü direnme karşısında tutunamayarak dağınık bir halde kaçmaya başlamışlardır.⁸⁹⁴ Diyarbakır'da asilere indirilen bu ilk başarılı darbe dolayısıyla Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa, Üçüncü Ordu Müfettişliği'ne gönderdiği telgrafta; "*Diyarbakır'a tecavüz cüretinde bulunan asilerin tenkilinde subay ve erlerimizle yardımcı kuvvetlerin gösterdikleri fedakarlığı takdir ve isyanın yakında tamamen yok olmasını bekleyerek hepinize selam ederim.*" diyerek tebriklerini bildirmiştir.⁸⁹⁵ Başbakan İsmet Paşa da mecliste yaptığı konuşmasında; meclisin ve hükûmetin gerekli tedbirleri kabul etmesinden sonra Diyarbakır'a saldıran asilerin muvaffak olamadıklarını, bölgeye ilk sevk edilen birlikler

ve Tepkileri, Ankara, Başnur Matbaası, 1972, s. 121; Aziz Aşan, **Şeyh Said İsyanı**, İstanbul, Kuşak Yayıncılık, 1991, s. 22.

⁸⁹¹ Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1977, s. 142.

⁸⁹² Örgüevren, **a. g. e.**, s. 91.

⁸⁹³ Ahmet Süreyya Örgüevren, "Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi", **Dünya Gazetesi**, 12 Mayıs 1957.

⁸⁹⁴ Aybars, **a. g. e.**, s. 282.

⁸⁹⁵ **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar**, s. 119 ; Yılmaz, **a. g. e.**, s. 51.

sayesinde Siverek ve Çemişgezek'in kurtarıldığını, Hani, Lice, Piran gibi Şeyh Said'in başlıca faaliyet bölgelerinin işgal altında olduğunu belirtmiştir.⁸⁹⁶

Bu sırada Kâzım Paşa, harekât bölgesindeki aşiretlerden devletten yana tutum gösterenlere bizzat yazdığı tebrikleri içeren telgraflar göndermiştir.⁸⁹⁷

23 Şubat 1925 tarihinden itibaren alınmaya başlanan askerî tedbirler, ilk meyvelerini Diyarbakır muharebesi ile verdikten sonra, Hınıs kesiminde asiler başarılı olamamış, Palu - Çermik kesiminde Şeyh Said'in yeni bir cephe kurmasını önlemek üzere bölgeye gelen birlikler, bölge halkının yardımı ile Çermik'i geri almış, Ergani'yi tutan asiler dağılmaya başlamış, Koçuşağı Aşireti'nin Çemişgezek'e taarruzu ise başarılı olamamıştır. Bu sonucun ardından asilerle askerî kuvvetler arasındaki temas korunmuş ve iki tarafın hareketlerinde de bekleyici bir manzara görülmeye başlanmıştır. Ordu birlikleri Erzurum, Mardin, Diyarbakır ve Malatya bölgelerindeki yığınaklarına devam ederken asiler, bu istikametlerde genişlemeye ve ayaklanmayı buralara sıçratmaya çalışmaktadır.⁸⁹⁸

24 Şubat 1925 tarihinde Çankaya'da Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve arkadaşları tarafından, asilerin yoğun bulunduğu bölgenin geniş bir şekilde sarılması ile harekete geçmek ve sonra bu çemberi yavaş yavaş daraltarak asileri tamamıyla yok etmek esasına dayanan bir harekât planı yapılmıştır. Kâzım Paşa, bu plan esaslarına uygun olarak Kolordularının harekât bölgelerini ve görevlerini şu şekilde belirlemiştir.⁸⁹⁹

Beşinci Kolordu: Diyarbakır ilinin doğu ve batı hududu ile, Ergani Madeni'nin batı hududu ile Dicle Nehri (güney kıyısı hariç) – Diyarbakır -

⁸⁹⁶ Örguevren, a. g. e. , s. 91-92; Feridun Kandemir, "Şeyh Said İsyanı'nın İçyüzü", *Tarih Dünyası*, C. III, S. 27, 30 Ekim 1951, s. 1130.

⁸⁹⁷ M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, İstanbul, Şaka Matbaası, 1948, s. 84.

⁸⁹⁸ *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, s. 119.

⁸⁹⁹ Yılmaz, a. g. e. , s. 53-55.

Siverek yolu (dahil) bölgesinde; Dicle'nin doğu ve batı bölgelerini asilerden temizleyecek ve yürüyüş hazırlığını tamamlayacak.

Yedinci Kolordu: Dicle Nehri (güney kıyısı dahil) – Diyarbakır - Siverek yolu (hariç) hattının güneyiyle Kolordu'nun eski bölgesinde kalan sahada; Diyarbakır'ı kesin savunacak tertibatı alarak bölgede isyan teşebbüsüne meydan vermeyecek.

Yedinci Kolordu'ya bağlı İkinci Tümen; Siirt'te, On yedinci Tümen; Diyarbakır ve civarında bulundukları durumu muhafaza edecek ve gerektiğinde verilen emirleri yapmaya hazır olacaklardır. On dördüncü Süvari Tümeni; Tümen Karargâhı, Mürettep Süvari Alayı, On ikinci Piyade Alayı ile Mardin'de, Beşinci Süvari Alayı ile Dirik'te, Üçüncü Süvari Alayı ile Savur'da, Elli dördüncü Süvari Alayı ile Un Fabrikası ve Çullu'da bulunacak, On ikinci Alay'dan bir taburu 25 Mart akşamına kadar Üçüncü Alay emrine, bir taburu Beşinci Alay emrine yollayacak, Üçüncü ve Beşinci Alaylar emirlerindeki kitalarla Savur ve Dirik'e hakim olacaklardır.

On dördüncü Tümen Karargâhı 25 Mart'ta Hanik üzerinden Mardin'e dönecek, Beşinci ve Üçüncü Süvari Alayları'ndan Şükrülü ve batısındaki süvari bölükleri ile iki dağ topu ve bir makinalı tüfek takımından mürekkep müfrezeye uygun bir komutan atanacak ve bu müfreze Dicle'nin güney kıyısının emniyetini Kolordu emrinde olmak üzere sağlayacaktır.

Beşinci Tümen Palu ve Çapakçur istikametinde hareket edecek, Çapakçur, Kiğı ve Oğnut (Göynük) üzerinden gelmekte olan Sekizinci Kolordu Müfrezesi On birinci Alay ve Kiğı milisleri ile irtibatı tesis edecektir.

Sekizinci Kolordu Müfrezesi ise; Kiğı ve Oğnut üzerinden Çapakçur'a kadar olan bölgeyi tarayıp bu bölgede harekât yapacak, aynı zamanda Beşinci Tümen ile irtibatı tesis ve devam ettirecektir.

On ikinci Tümen, Hınıs'dan Varto ve Muş üzerine hareket ederek Murad geçitlerini kontrol altına alıp, asilerin İran'a veya dağlara kaçmalarına imkân vermeyecektir.

Böylece daha önce mevcut zayıf kuvvetlerle ve yalnız isyanın genişlemesine mani olmak amacıyla bulundurulmuş birlikler, seferber edilen yeni birliklerin düzenlenmesi ile planlı bir harekâta başlamışlardır.

Yığınaklarını tamamlayan ordu birlikleri, Varto, Elazığ ve Diyarbakır istikametinden harekete geçmişlerdir. Harekâta katılan birlikler “ayrı yürüyüp beraber vurmak” esasına göre ilerlemişlerdir. Harekâtın ilk günlerinde doğudan ve güneyden taarruza geçen birlikler, asilerin yalnız batı cephesini, yani orta Anadolu tarafını açık tutarak asilerin doğudan İran'a, güneyden ise Suriye veya Irak'a kaçmalarına veya buralarla temas etmelerine kesinlikle engel olunmuştur.⁹⁰⁰ 24 Mart'ta başlayıp 15 Nisan tarihine kadar devam eden isyanı bastırma harekâtı genel olarak şöyle gelişmiştir.⁹⁰¹

24 Mart 1925 Salı günü; Kırk birinci Tümen'in On dokuzuncu Alayı, Pirinççil ve Telalo'da bulunan asileri dağıtmış ve kısa bir çarpışma sonucunda bu köyleri işgal etmiştir.

25 Mart 1925 Çarşamba günü; On dokuzuncu Alay, asilerin saldırısına uğrayıp şehit veriyse de saldırıyı geri püskürtmüştür. Yedinci Tümen ise, Cebaz ve Dumalı Köyleri'ni işgal ve asileri Telhami istikametinde çekilmeye mecbur etmiştir.

26 Mart 1925 Perşembe günü, Kırk birinci Tümen Kadıköy ve Somahi Köyleri'ni işgal edip burada bulunan asileri kuzeye çekilmeye mecbur etmiştir.

⁹⁰⁰ 30 Ağustos Hatıraları, İstanbul, Sel Yayınları, 1955, s. 66–67.

⁹⁰¹ Yılmaz, a. g. e. , s. 55–57. Üçüncü Ordu Birliklerinin 24 Mart – 14 Nisan 1925 tarihli harekâtın krokisi Ek 21'de gösterilmiştir.

27 Mart 1925 Cuma günü; Beşinci Kolordu Komutanlığı'ndan aldığı direktifle Yedinci Tümen emrindeki grup önce Kurtbaba'nın kuzeyinde altı yüz kadar asiye perişan ettikten sonra Maden'e girmiş Diyarbakır-Maden yolunu açmıştır.

31 Mart 1925 Salı günü; Yedinci Tümen topçu takımı ile takviyeli bir taburu Maden'e bırakarak kalan kuvveti ile birlikte Piran'a hareket etmiştir.

1 Nisan 1925 Çarşamba günü; Kırk birinci Tümen Hani'ye, Elazığ'da bulunan Altıncı Kolordu'nun Beşinci Tümeni ise Palu'ya hareket etmişlerdir.

2 Nisan 1925 Perşembe günü; Kırk birinci Tümen, Saruhan sırtlarında asilerle yaptığı ağır çarpışma sonucunda Hani'ye girmiş ve asilerin ellerinde bulunan bir hayli harp gerecini teslim almıştır.

3 Nisan 1925 Cuma günü; Beşinci Kolordu Komutanlığı'ndan alınan direktifle, Kırk birinci Tümen karargâhı ve bağlı birlikleri, Altıncı ve On altıncı Alaylar ve Üçüncü Süvari Alayı ile birlikte Genç'e, Yedinci Tümen, bağlı birlikleri İkinci ve Kırk birinci Alaylar ve Elli dördüncü Süvari Alayı olmak üzere Darahini'ye hareket etmişlerdir.

Elazığ kesiminde ise; Kâzım Paşa komutasındaki Hükûmet kuvvetleri, Malatya'dan Elazığ'a doğru hücumla geçmişler ve Şeyh Şerif komutasındaki isyancıları Palu mıntıkasına doğru çekilmeye zorlamışlardır. Palu Ovası'nda şiddetli çarpışmalar olmuş, 3 Nisan günü Kâzım Paşa, Mendo Boğazı'nda asiler tarafından pusuya düşürüldüyse de geriden gelen hükûmet kuvvetleri isyancıları dağıtmaya muvaffak olmuştur. İsyancılar Çapakçar'a çekilirken, Şeyh Şerif yakalanmış ve Elazığ'da kurulan İstiklâl Mahkemesi'ne gönderilmiştir.⁹⁰²

⁹⁰² Yılmaz, a. g. e. , s. 52..

Ayrıca Genelkurmay'a bağlı kolordular da bu harekât içinde yer alarak; 4 Nisan 1925 Cumartesi günü, Altıncı Kolordu'nun Beşinci Tümeni, Palu Kasabasını işgal etmiş ve hükûmet otoritesini yeniden tesis etmiştir. Sekizinci Ordu'nun On birinci Alayı ise Oğnut doğrultusunda ileri harekâtına devam etmektedir.⁹⁰³

4 Nisan tarihli resmî tebliğ genel durumu açıkça göstermiştir. Şimdiye dek yapılan harekât sonucunda asiler, Üçüncü Ordu Kuvvetleri'nin sarma harekâtı karşısında çemberi yarmaya çalışsalar da birliklerin dört yandan ve havadan gelen ateşleriyle büyük kayıplara uğramışlar, dağlık bölgeye sığınmaktan başka çare bulamamışlardır. Kaçamayan asi birlikleri ise dağılmış ya da teslim olmaya başlamışlardır. Harekât bölgesinde şiddetli kar ve tipi olmasına rağmen Üçüncü Ordu Kuvvetleri ileri atılmaya devam etmişlerdir.⁹⁰⁴

5 Nisan 1925 Pazar günü, Beşinci Kolordu Bölgesi'nde harekâtın Lice - Piran hattına ulaşması üzerine asilerin büyük kısmı Genç - Darahini istikametine çekilmişlerdir. Yedinci Kolordu Diyarbakır bölgesinde isyanı bastırma harekâtına başlamıştır. Altıncı Kolordu'nun Beşinci Tümeni Çapakçur istikametinde harekâta başlarken, Sekizinci Kolordu Karber Dağları havzasında bastırma harekâtına devam etmektedir.⁹⁰⁵

6 Nisan'da hükûmet güçlerinin Palu'ya girerek Göynük üzerine yürümesi üzerine Çapakçur asilerin elinden alınmış, Şeyh Said üç yüz kadar kalan atlısıyla Solhan'a doğru çekilmiş ve Kâzım Paşa ile Hınıs Müfreze Komutanı Osman Paşa'nın birliklerinin arasına sıkışmıştır. Bu durumdan sonra asilerin kuvvetlerinde çözümler meydana gelmeye başlamıştır.⁹⁰⁶

⁹⁰³ Yılmaz, a. g. e. , s. 58.

⁹⁰⁴ Behçet Cemal, **Şeyh Said İsyanı**, İstanbul, Sel Yayınları, 1955, s.65; **30 Ağustos Hatıraları**, s. 67.

⁹⁰⁵ Yılmaz, a. g. e. , s. 58.

⁹⁰⁶ Mustafa İslamoğlu, **Şeyh Said Ayaklanması**, 7. Baskı, İstanbul, Denge Yayınları, 1998, s. 121.

7 Nisan günü Başvekil İsmet Paşa, isyanın o günkü durumunu bir milletvekilinin sorusu karşısında şöyle açıklamıştır: ⁹⁰⁷” *Bugünkü vaziyet şudur: Asiler hemen her taraftan tard olunmuşlardır. Silvan ve Beşiri kıtaâtımız hakimiyeti altındadır. Hani, Lice, Piran gibi Şeyh Said’in başlıca faaliyet merkezleri elimizdedir. Elazığ civarında ele geçirdiğimiz birlikler Palu’yu almışlar, Çapakçur üzerine yürümektedirler. Muş’un irtibatı açılmıştır. Asiler şehirler civarında denedikleri şanslarını yenildikten sonra şimdi daha dağlık mıntikalara çekmişlerdir. Fakat silahlarını teslim etmediler ve teşkilâtlarından vazgeçmediler. Kendi akıllarınca çok kuvvetli olduğunu farz ettikleri dağların kendi aleyhlerinde birer mezar olduğunu henüz idrak etmemişlerdir. Genç civarında bulunan dağlara kaçmışlardır. Bunlara karşı harekâta devam edilmektedir.”*

8 Nisan 1925’te İsmet Paşa’nın açıklamalarına paralel olarak harekâta devam edilmiş, Kırk birinci Tümen Kulp’a varmış, Yedinci Kolordu, 5 Nisan’dan beri Beşinci Kolordu bölgesinde bir takım asilerin Hani - Piran bölgesindeki birlikleri ve ikmâl kollarını taciz ettiği için buraya, civar köyleri asilerden temizlemek maksadıyla Yirmi üçüncü Alay’dan bir taburu göndermekle beraber, Atmış üçüncü Alayı da Piran Havzası’nı taramakla görevlendirmiştir. Yedinci Tümen, Memi Yaylası’nda yüz elli kişilik bir asi çetesine taarruzla bunları perişan bir şekilde çekilmeye zorlayarak yürüyüşüne devam etmiştir. Beşinci Tümen, Çapakçur Boğazı’nı tutan asilere taarruz etmiş ve çatışma sonunda Çapakçur işgal edilmiştir. Dokuzuncu Kolordu’nun On ikinci Tümen Müfrezesi, Şerafettin Dağları güneyinde yaptığı temizleme harekâtı sırasında yetmiş kadar asiye Simak istikametinde çekilmeye mecbur etmiştir.

9 Nisan 1925’te Genç’ten kaçan Genç İli Jandarma Emir Subayı Yardımcısı Üsteğmen Mehdi, Yedinci Tümen Karargâhı’na gelerek Şeyh Said’in bir gün önce Genç’te halka hitap ettiğini, daha sonra mahiyetiyle

⁹⁰⁷ TBMM. Z. C. C. 17, 7. 4.1925, Devre 2, İctima:69, 150.

birlikte Murad Suyu'nu geçerek kuzeye doğru kaçtıklarını, onlardan ayrılan bir grubun da Memi Yaylası'nın güneybatısına gittiklerini bildirmiştir.⁹⁰⁸

11 Nisan 1925'te On ikinci Alay'dan alınan rapora göre altı saat süren bir çarpışmadan sonra Senikanlı Aşireti'nin dağılarak Raçkotanlılar'a sığındığı ve onlara ait bazı köylerin yıkıldığı bildirilmektedir. Bu çarpışmadan sonra Batman Suyu'nu geçmeye çalışan On ikinci Alay asilerin saldırısına uğramış, tabur dağılmış, kurtulabilenler Silvan'a gelmiş, geri kalan kuvvetler ise esir edilmiştir.

12 Nisan 1925'te Yedinci Tümen Genç İli'nin merkezi olan Darahini'yi işgal etmiş ve daha önce esir düşen birçok subay kurtarılmıştır.⁹⁰⁹

Aynı gün Şark İstiklâl Mahkemesi Heyeti de görev yeri olan Diyarbakır'a ulaşmıştır. 12 Nisan günü Diyarbakır'a gelen Mahkeme Heyeti, Vali Mithat Bey ve Kolordu Komutanı Mürsel Paşa tarafından karşılanmıştır. Mahkeme Savcısı Ahmed Süreyya Bey, vakit kaybetmeden Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Paşa'yı ziyaret ederek onun görüşlerini almış ve Kâzım Paşa, bölgedeki hareketliliğin devamı ihtimaline karşı gerekli tedbirlerin alınmasını beklediğini ifade etmiştir.⁹¹⁰

İsyan Bölgesi İstiklâl Mahkemesi Savcısı (Müddeiumumi) Ahmed Süreyya Bey ve Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Paşa arasında, Birinci Dünya Harbi'nde Çanakkale ve Filistin Cephelelerinde aynı ordu içinde yer almalarının verdiği samimiyet ve güven, onların gelişmeler karşısında uzun konuşmalar yaparak birlikte hareket etmelerine sebep olmuş, özellikle Ahmed Süreyya Bey, henüz kavramaya çalıştığı olaylarla ve bölgeyle ilgili olarak Kâzım Paşa'nın fikirlerinden büyük ölçüde istifade etmiştir.

⁹⁰⁸ Yılmaz, a. g. e. , s. 58.

⁹⁰⁹ Yılmaz, a. g. e. , s. 58 – 59.

⁹¹⁰ **Dünya Gazetesi**, 14 Mayıs 1957

İlk görüşmelerinde Kâzım Paşa, devam etmekte olan hadiseler ve muhitin durumu hakkında; *"Bugün için muhiti tamamen asi görmek ve bu görüşle hareket etmek lâzım geldiği fikrinde bulunduğu"* nu söyledikten sonra, *"asilerin ilk zamanlarda kendilerine başarı sağlayan hareketlerinin o sıralarda, ordu bölgesi içinde, dağınık ve zayıf birlikler halinde bulunan askerî kıtalara çok zarar verdiğini"* anlatmış ve 7-8 Nisan gecesi yaptıkları taarruzdan bahsetmiştir.⁹¹¹

Kâzım Paşa , aynı zamanda memleketi olan Diyarbakır'da karşılaştığı hayal kırıklığını; *"Doğrusu Diyarbakır'a da taarruz edeceklerine dair verilen ihtimal çok kuvvetli değildi. Çünkü şehrin dört tarafını çevreleyen metin, yüksek surlar dipdiri ayakta duruyordu. Ve Diyarbakır ahalisinin asilere taraftarlık edeceklerine inanılmazdı. Gerçi, şehir halkı içinde bulunan beş on cahil, mutaasıp insanın sergerde şeyhin ve ona bağlı şeyhlerin bu havalinin masum, cahil halkı üzerinde büyük olan manevî nüfuz ve tesirleri bu hususta fena bir âmil olabilirdi. Fakat, Diyarbakır'da sayıları pek az olacağı tahmin edilen, hatta muhakkak olan bu kabil insanların bir çıkış ve gösteriş yapacaklarına hiç ihtimal verilemezdi. Nitekim, bazı ufak tefek kıpırdama tezahürlerinden başka bir hal de görülmedi. Şehri sur dışında muhasara eden asilerden nasılsa şehir dahiline sızabilen, bazı şahıslar olmuştur. Ama onları derhal bertaraf etmek işten bile olmamıştır."*⁹¹² ifadeleriyle anlattıktan sonra bu konuda hükûmetten beklediği duyarlılığı göremediğini, asilere karşı daha uzun süreli tedbirler alınmasını beklediğini de şu sözlerle belirtmiştir:⁹¹³ *"Benim en çok canımı sıkan ve teessüf ettiğim şey; hükûmeti mülkiyenin bu harekete karşı öteden beri habersiz, kayıtsız, zayıf iradeli oluşları ve jandarma, polis, zabıta kuvvetlerinin hadiseyi, ilk çıktığı gün ve yerde karşılayıp bastırabilecek kuvvet ve kudrette bulunmamış olmalarıdır."*

⁹¹¹ *Dünya Gazetesi*, 14 Mayıs 1957.

⁹¹² Örgüven, a. g. e. , s. 97-98; *Dünya Gazetesi*, 14 Mayıs 1957.

⁹¹³ Örgüven, a. g. e. , s. 97-98.

Diyarbakır'a hücum hayli kuvvetle, şiddetli bir süratte vukua gelmişti. Tabiatıyla asiler defedildiler. Ankara hadisenin büyüyüp isyan sahasının genişlemesini önlemek için zamanında lâzım gelen kuvveti göndermedi."

Aynı düşünceleri taşıdığını 27 Nisan 1925 tarihinde Türk Ocağı'ndaki konuşmasıyla ifade eden Mustafa Kemal Paşa da Türk Ocakları'nın hep batı memleketlerinde kurulduğunu örnek verdikten sonra;" Doğu, bu boşluğun cezasını çekmektedir." demiştir.⁹¹⁴

Bu arada Mahkeme Heyeti'nin Diyarbakır'a geldiği sırada halk arasında, ayaklanma esnasındaki çatışmalarda askerî birliklerce atılan top mermilerinin hedefe değil, hedef dışına düştüğü yollu söylentiler dolaşmaktadır. Konu mahkemeyi ilgilendirmede için üzerinde durulmadıysa da Kâzım Paşa, bunun yalanlayarak; " *Buna benzer birçok şeyleri uydurup yayanlar olabilir. Böyle haller ve hadiseler içinde ıstırap duyan, korkular geçiren iyi yürekli fakat saf insanlardan olsun, bazılarının vâhimeleri büyür ve böylelerinden her şey beklenebilir. Ben, bu mesele üzerinde ehemmiyetle duracağım, tahkik ettireceğim. Söylentileri ortaya çıkaranları tayin ve tespit ettirebilirsek onları mahkemeye veya Divan-ı Harpler'e sevkettireceğim.*⁹¹⁵ diyerek bu konudaki rahatsızlığını dile getirmiştir.

Mahkeme Heyeti'nin görev yerine gelmesi ve Mahkeme Savcısı Ahmed Süreyya Bey ile Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Paşa arasındaki görüşmeler yaşanırken isyan içinde de beklenen gelişmeler gerçekleşmeye başlamıştır. 14 Nisan 1925'te Şeyh Said'in mahiyetinde Çapakçur ve Darahini'li olanlardan çoğu gördükleri baskı ile çektikleri açlık ve sefaletten artık şeyhi dinlememeye ve bir kısmı köylerine ve bir kısmı da dağlara kaçmaya başlamıştır. Sebikan bölgesinde On ikinci Tümen'in Otuz beşinci Alayı asileri yakalamak için gerekli tedbirleri alırken, Otuz beşinci Alay'ın İkinci Taburu ve Çarpuh'ta bulunan Süvari Bölüğü, Kâzım Paşa tarafından Hanşeref Dağı

⁹¹⁴ Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, C. III, s. 35.

⁹¹⁵ *Dünya Gazetesi*, 15 Mayıs 1925.

güneyinden doğuya doğru kaçan asileri yakalamak için onları takiple görevlendirilmiştir. Yakalanması istenen bu asi kafilesinde Şeyh Said dahil olmak üzere Şeyh Abdullah, Binbaşı Kasım, Şeyh Ali, Ceyranlı İsmail, Raşit, Mahmut, Timur Ağalar, Kargapazarlı Reşit ve Şeyh Galip gibi isyanın önemli isimleri bulunmaktadır.⁹¹⁶

Bu asi kafilesi, Otuz beşinci Alay İkinci Taburu'nun baskısı ve şiddetli ateşi karşısında kurtuluş çaresi kalmadığını anlayarak aralarında kısa bir müzâkereden sonra önce Şeyh Abdullah arkasından Şeyh Said, Kasım ve Abdurrahman, Murad Nehri geçişinde yakalanmışlar, bir grup asi ise Şerafettin Dağları'na kaçmayı başarmıştır.⁹¹⁷

16 Nisan'da yakalanan Şeyh Said, yargılanmak üzere 6 Mayıs'ta otuz sekiz arkadaşıyla beraber Diyarbakır'a getirilmiş,⁹¹⁸ Diyarbakır Hükûmet Konağı önüne getirilen kafile, Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Paşa, Kolordu Komutanı Mürsel Paşa, Vali Mithat Bey, İstiklâl Mahkemesi Heyeti, sivil ve askerî erkân tarafından karşılandıktan sonra tutuklu olarak bulundurulacakları yere götürülmüşlerdir.⁹¹⁹ Burada bir süre kaldıktan sonra Şeyh Said ve kafilesi, Üçüncü Ordu Müfettişliği'nin 10.05.1295 tarih ve 374 numaralı yazısıyla ve gerekli dosyalarıyla birlikte İstiklâl Mahkemesi'ne gönderilmiştir.⁹²⁰

Yapılan sorgulamalarda Şeyh Said, ayaklanmanın yalnız din ve şariat gereklerinin uygulanmasının sağlanmasından çıkmadığını belirtmiştir. İsyanın başlangıç ve gelişmesi sırasında verdiği emir ve görevlerden , esir alınan asker ve subaylara düşman askeri denmesi, Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Paşa'nın eline geçen Şeyh Said'e ait belgelerin üzerinde “ Kürdistan Harbiye Nezâreti, Kürdistan Reisi veya Hükûmeti” başlıklarının kullanılmış

⁹¹⁶ **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar**, s. 138 ; Yılmaz, **a. g. e.** , s. 59–60.

⁹¹⁷ Yılmaz, **a. g. e.** , s. 60.

⁹¹⁸ Aybars, **a. g. e.** , s. 310; **Dünya Gazetesi**, 28 Mayıs 1957. Savcı Ahmet Süreyya Bey, bu tarihi 5 Mayıs olarak belirtmektedir.

⁹¹⁹ **Dünya Gazetesi**, 6 Haziran 1957.

⁹²⁰ **Dünya Gazetesi**, 6 Haziran 1957.

olması, olayın basit bir amaca yönelik değil, genişliğini ve yaygınlığını göstermiştir.⁹²¹

Şeyh Said'in yakalanması olayı ile vazifeli hükûmet memurları, artık isyanın tamamen bastırılmış olduğunu düşünürken Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Paşa, ihtilâlin esas ve gayesini iyi kavradığı için⁹²² isyanın bastırılmakla sona ermediğini çünkü, Şeyh'in kardeşleri ve asilerin ileri gelenlerinin henüz yakalanmadığını ifade etmiştir. Bu konuda; *"Bugün, isyanın ve harekâtın henüz bitmemiş olmasına rağmen büyük ateşi söndürülmüş sayılabilir. Bundan sonra asileri yakalamak ve cezalarını da vermek zamanı gelmiştir."*⁹²³ diyen Kâzım Paşa, bu düşüncelerle bölgedeki emniyeti temin etmek amacıyla çabalarını sürdürmüştür.

Böylece, geriye kalan asilerin temizlenmesi ve silahların toplanması işleri ile görevli birlikler bölgede faaliyetlerine devam etmişlerdir.⁹²⁴ Bu maksatla, Beşinci Kolordu bölgesi Kâzım Paşa tarafından tümenlere taksim edilmiş; Kırk birinci Tümen Batmazsuyu – Bakur – Şin - Murad Nehri - Güney Zülkarneyn - Ambar Çayı – Silvan - Batman Köprüsü ile sınırlanan bölgede, Yedinci Tümen, doğuda Kırk birinci Tümen'in batı sınırı, kuzeyden Murad Nehri, batıdan Mastar Dağı, güneyden Ağrıvan Bölgesi – Diyarbakır - Elazığ yolu ile çevrelenen bölgede, Beşinci Tümen, Palu ile Çapakçur bölgesinin Murad ve Abid Suları arasındaki bölgede, Sekizinci Kolordu'nun On birinci Alayı Gökdere bölgesi ile Ohi'nin Nevşehir, Haşmasat köyleri bölgesinde, On ikinci Tümen ise, Bulanık, Malazgirt, Hınıs İlçeleri bölgesinde yerleşmişlerdir.⁹²⁵

Bu faaliyetler içinde, henüz yakalanmayan asilerin birleşerek büyük bir tehdit oluşturacakları görüşünde olan Kâzım Paşa, askerî tedbirlerin yanı sıra

⁹²¹ Cemal, a. g. e. , s. 63 ; **Dünya Gazetesi**, 21 Haziran 1957.

⁹²² Örguevren, a. g. e. , s. 110.

⁹²³ Örguevren, a. g. e. , s. 97-98.

⁹²⁴ **Dünya Gazetesi**, 15 Mayıs 1957.

⁹²⁵ Yılmaz, a. g. e. , s. 60-61.

siyasî tedbirler de almaya çalışmış, asilerle birleşme ihtimali olanların devlete sığınmalarının kabul edilmesinde yarar gördüğünü belirtmiştir. Savcı Ahmed Süreyya Bey , suç işlemiş olanların yargılanması şartıyla Kâzım Paşa'yı bu görüşünde desteklemiş, durumu yazıyla Ankara'ya bildirdikten sonra, Kâzım Paşa'nın fikrinin uygun görüldüğü ve ilgililere emirlerin verildiği cevabını almıştır.⁹²⁶

Bölgedeki sükûneti sağlamak amacıyla çalışmalarını sürdüren Kâzım Paşa, 22 Nisan Çarşamba akşamı İstiklâl Mahkemesi üyelerini ziyaret etmiştir. Mahzar Müfid Bey'in bulunmadığı bu görüşmede Kâzım Paşa, Silvan yöresinde firar durumunda olan bazı asilerin ve Şeyh Şemseddin'in sığınmak istediklerini belirterek bu konuda Mahkeme Heyeti'nin görüşünü sormuştur. Savcı Ahmed Süreyya Bey, sığınmanın af anlamını yaratmaması şartı ile, silahını bırakarak teslim olmak isteyen birine, teslim olmayın denemeyeceğini belirtmiştir. Bayram dolayısıyla, tatil için gittiği Mardin'den dönen Savcı Ahmed Süreyya Bey, Genelkurmay Başkanlığı'nın 28 Nisan 1925 tarihinde savcılığa yolladığı yazıyı almış, Başvekil İsmet Paşa; Silvan dolaylarında teslim olmak isteyen Şeyh Şemseddin ve arkadaşları ile ilgili haber aldıklarını ve Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Paşa ile görüşerek derhal cevap verilmesini istemiştir. Kendi görüşünü de belirten İsmet Paşa, adı geçenlerin af edilmelerinin ayaklanma olaylarının tekrarına yol açacağını, İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmalarının gerekli olduğunu, eğer kayıtsız şartsız teslim olurlarsa, bu hareketlerinin mahkemece hafifletici bir sebep olarak değerlendirilebileceğini, yöre halkını yatıştırıcı önlemlere gerek olduğunu belirtmiştir. Bu yazı savcılığa 29 Nisan'da gelmiş, aynı gün İsmet Paşa'ya verilen cevapta; Kâzım ve Naci Paşalar'ın Diyarbakır'da olmadıklarını, fakat konuyu daha önce görüşmüş oldukları belirtilmiştir. Savcı Ahmed Süreyya Bey, cevabında; *“Ayaklanma bağımsız bir Kürdistan kurmak amacıyla çıkmıştır. Birçok yıllar hep bu amaç için çalışmış olduğu kesindir. Bu ruhun ölmesi ve öldürülmesi en kutsal millî bir görevdir. Bunun*

⁹²⁶ **Dünya Gazetesi**, 18 Mayıs 1957

için Kürdistan'da baş olabilecek bütün zararlı kişilerin kesinlikle af edilmemeleri gereklidir.” dedikten sonra Başvekil'in görüşlerine katıldığını, görüşünü Kâzım Paşa'ya daha önce söylemiş olduğunu, Şeyh Şemseddin'in af edilmemek, ancak yargılanması şartıyla sığınmasının kabul edilebileceğini belirtmiştir. İsmet Paşa'nın cevabı aynı akşam gelmiş, konunun Bakanlar Kurulu'nda görüşüldükten ve Genelkurmay Başkanlığı'nın kabul edilen teklifi, Hükûmet'in görüşü olarak bildirilmiştir. Buna göre; Şeyh Şemseddin ve arkadaşlarının yargılanmalarından kesinlikle vazgeçilmediği, onların bu isteklerinin daha önce bir alayın ilerlemesi sırasında da yapıldığı ve askerî harekâtı yedi gün geciktirmiş olduğu, bölgede büyük bir yıkıma sebep olduklarının hatırlanması gerektiği, kayıtsız şartsız teslim olmaları ve İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmalarında ısrar edildiği bildirildikten sonra, bütün asilerin kesinlikle ve derhal yakalanmaları, ayaklanmanın en kısa sürede bastırılmasının devletin iç ve dış çıkarlarının gereği olduğu belirtilmiştir.⁹²⁷

Kâzım Paşa, ayaklanmanın af yoluyla daha çabuk sona erdirilmesi görüşünde olduğu için, bu konuyu Genelkurmay aracılığıyla Hükûmet'e duyurmuştur. Fakat Başvekil, Kâzım Paşa ile yapılan yazışmadan sonra İstiklâl Mahkemesi Savcılığı'nın da görüşünü almak gereğini duymuş ve Hükûmet'in genel politikasına da uyduğu için, istenen af gerçekleşmemiştir.⁹²⁸

Savcı Ahmed Süreyya Bey, Kâzım Paşa ile konuşmalarında onu çok müessir, asabî ve kırgın gördüğünü belirtmiş, aralarındaki samimiyet arttıkça Kâzım Paşa'nın ihtiyatlı bir çekingenlik göstermekle birlikte yeter derecede , görüş ve düşüncelerini açıkça bildirmekten geri kalmadığını ifade etmiştir.⁹²⁹ İki önemli isim arasında sabah saatlerine kadar gerçekleşen görüşmelerde Kâzım Paşa'nın cevabını aradığı ve sıkça yönelttiği sorular isyanın gerçek gayesinin ne olduğu ile ilgili olmuş; “...*Şu melun isyan hiç yoktan zuhura*

⁹²⁷ *Dünya Gazetesi*, 20 Mayıs 1957 ; Örguevren, a. g. e. , s. 126.

⁹²⁸ Örguevren, a. g. e. , s. 129.

⁹²⁹ *Dünya Gazetesi*, 14 Mayıs 1957.

gelmedi elbet. Fakat bunun hakikî sebebi, hakikî gayesi nedir? Cahilâne ve mutaassıbâne bir dinî irtica mıdır, yoksa başka sebeplerden doğan bir şey midir? Millî bir duygunun mahsulü müdür, istiklâl veya muhtariyeti idare arzusundan mı doğmuştur? Bu noktaların iyice anlaşılması gerekir...” sorularının ardından haklın cahil ve çok saf olduğunu ifade ederek Şark'ta ıslahata nereden ve nasıl başlanması gerektiği, ıslahatın nasıl olacağı ve nasıl yapılacağı konularında Ahmet Süreyya Bey'in fikirlerini öğrenmek istemiştir.⁹³⁰

Vatansever duygular ve görevinden dolayı duyduğu sorumluluk içinde hareket eden Kâzım Paşa, ayaklanma bölgesini cephelere ayırarak adeta düzenli bir ordu harekâtı uygulamış ve asileri savunmada bırakmıştır. Bu düzen içinde asilere karşı dört bir koldan harekete geçen birlikler, yaklaşık bir ay süren askerî temizlik harekâtıyla isyanı bastırmışlardır. Askerî temizlik harekâtı bir ay kadar sürmüştür. 31 Mayıs 1925'te seferberlik kaldırılmış, silah altına çağrılanlar 1 Haziran'dan itibaren terhis edilmeye ve birlikler garnizonlarına dönmeye başlamışlardır. Asilerin yargılanması Diyarbakır'da kurulan Şark İstiklâl Mahkemesi'nde gerçekleştirilmiştir.⁹³¹

14 Mayıs - 23 Mayıs arasında devam eden ilk yargılamalar sonucunda, Seyit Abdülkadir, Seyit Mehmet, Kemal, Fevzi, Kör Sadi, Hoca Askeri, Avukat Hacı Abdi'nin idamına, 26 Mayıs'ta başlayıp 27 Haziran'da son bulan yargılamada da Şeyh Said, Kamil Bey, Şeyh Abdullah, Şeyh Şerif, Fakih Hasan Hacı Sadık Bey, İbrahim, Şeyh Celal, Şeyh Hasan, Mehmet Bey, Hani'li Salih Bey, Madenli Kadri Bey, Şeyh Şemsettin, Genç Tahrirat Kâtibi Tahir, Bucak Müdürü Tayyip ve destekçilerinden 29 kişinin idamına karar verilmiş ve kararlar 28 Haziran 1925'de infaz edilmiştir.⁹³² Ayrıca T.C.F. üyelerinden Eski Urfa Mutasarrıfı Fethi Bey, isyanla ilgisi olduğu gerekçesiyle İstiklâl Mahkemesi tarafından hapse mahkûm edilmiş, bu karara dayanarak

⁹³⁰ *Dünya Gazetesi*, 20 Mayıs 1925 ; Örgüevren, a. g. e. , s. 119.

⁹³¹ Yılmaz, a. g. e. , s. 61.

⁹³² Aybars, a. g. e. , s. 323-325 ; Yılmaz, a. g. e. , s. 61.

25 Mayıs 1925 tarihinde bölgedeki T.C.F. şubeleri kapatılmıştır. 3 Haziran 1925 tarihinde toplanan Bakanlar Kurulu, aldığı kararla T.C.F.'nin ülkedeki bütün şubeleri ile birlikte kapatılmasına karar vermiştir.⁹³³

Bu gelişmeler içinde Kâzım Paşa, bölgede tedbirler almasını beklerken seferberlik ilân eden Hükûmet'e karşı tepkili davranışlar içine girmesi, onun görevinden alınmasına sebep olmuştur.⁹³⁴ Dönemin Başvekili İsmet Paşa, hatıralarında Kâzım Paşa'nın isteklerine karşı düşüncelerini ve konuyla ilgili gelişmeleri şu şekilde anlatmıştır:⁹³⁵ *“Seferberlik bittikten sonra, seferber olarak gelmiş olan kıtaâtın yerlerine iadesi icap ediyordu. Bunları geri gönderme kararına vardık. Ordu Kumandanı bulunan Kâzım (İNANÇ) Paşa, askerî tedbirlerin kaldırılmasında ve kıtaâtın yerlerine gönderilmesinde mahzurlar olduğunu ciddi olarak ileri sürdü. “Askerî tedbirlerin kalkması zamanı değildir, bu mesuliyeti üzerime alamam.” dedi. Bu sebepten tamamıyla bir noktainazar ihtilâfı hasıl oldu. Kâzım Paşa, seferberliğin kaldırılmasına itiraz ediyordu. Vaziyeti yakından görüyorum, mesele bitmemiştir, uğraşılacak henüz çok şey vardır, diye görüşünde ısrar etti. Halbuki biz bundan sonra asayiş tedbirleri ile işlerin yürütülmesinin kabil olacağına inanıyorduk. Muharebeden çıkalı henüz iki sene geçmişti. Vatandaşları seferber hayatta tutmak son derece ağır bir yük olacaktı. İşin bir de malî tarafı vardı. Ayrıca vatanda huzur meselesinin, büyük askerî tedbirlere ihtiyaç göstermekte devam ettiği kanaatini yaratmamak lâzımdı. Askerî tedbirleri vaktinde alıp vaktinde kaldırmak hükûmet için esaslı bir karar konusudur. Ordu Kumandanı Kâzım Paşa ile aramızda bundan ihtilâf çıktı. Kendisini vazifeden ayırmaya mecbur olduk. Kendisi orduda kaldı, fakat başka bir vazife verdik. Oraya İzzettin Paşa'yı kumandan olarak gönderdik. “*

Hükûmet ile aralarında görüş ayrılıkları çıkan Kâzım Paşa'nın görevinden ayrılmasıyla ilgili olarak istifade ettiğimiz arşiv belgelerinde, İsmet

⁹³³ Aybars, a. g. e. , s. 253.

⁹³⁴ İsmet İnönü, **Hatıralar 2**, **Hatıralar 2**, İstanbul, Bilgi Yayınları, 1987. s. 107; Örgüevren, a. g. e. , s. 129.

⁹³⁵ İnönü, **Hatıralar 2**, s. 107.

Paşa'nın ifadelerinden farklı olarak, onun Hükûmet tarafından görevden uzaklaştırılmadığına, bizzat kendisinin özür bildirerek istifa ettiğine ve orduda açığa alındığına dair bilgiler yer almaktadır.⁹³⁶

Kararnâme Sureti

Ordu Müfettişi Ferik Kâzım Paşa'nın vukû bulan itizar ve istifası üzerine söz konusu kişinin ordu açığına alınarak Üçüncü Ordu Müfettişliği'ne Birinci Kolordu Kumandanı Mirliva İzzeddin Paşa'nın tayini onaylanmıştır.

21 / 6 / 1334

Türkiye Cumhur Reisi

Gazi Mustafa Kemal

Sonuç olarak, Üçüncü Ordu Müfettişliği'ne 21 Haziran 1925 tarihinde İzzettin (ÇALIŞLAR) Paşa tayin edilmiş,⁹³⁷ Kâzım Paşa'nın görevini İzzeddin Paşa'ya bırakmasından sonra, Üçüncü Ordu Müfettişliği'nin İstiklâl Mahkemesi ile yaptığı yazışmalarından ve Genelkurmay'dan verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, İngilizler 1925 – 1926 yılı kışında Van dolaylarında yeni bir ayaklanma hazırlığı içine girmişler, çıkan yöresel ayaklanmalar karşısında sert tedbirler alınmaya çalışılmış, ilgili görülenler tutuklanarak yargılanmıştır.⁹³⁸

⁹³⁶ **B. C. Arşivi**, 21 / 6 / 1925, S.: 6 / 3031, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 15.28.15 ; **MSB. Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

⁹³⁷ **B. C. Arşivi**, 21 / 6 / 1925, S.: 6 / 3031, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 15.28.15 ; **MSB. Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası. Bu dosya içerisinde İzzeddin Paşa'nın göreve atanma tarihi 20 Haziran 1341 olarak yer almıştır.

⁹³⁸ Aybars, **a. g. e.** , s. 339.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÂZIM (İNANÇ) PAŞA’NIN SİYASÎ FAALİYETLERİ

1. Samsun Valiliği Yılları

Osmanlı Devleti’nin var olma mücadelesi verdiği Balkan Harbi ve ardından Birinci Dünya Harbi cephelerinde bir Osmanlı subayı olarak savaştan Kâzım Paşa, Mütareke’nin imzalanmasının ardından Hükûmet’in askerî kanadında önemli görevlerde bulunmuştur. Daha sonra Millî Mücadele’ye katılmak amacıyla Anadolu’ya geçerek askerî ve idarî görevlerle vatana hizmet etmeye devam etmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti’nin enkazından yeni bir devletin kuruluşunun mimarlarından biri olarak, Cumhuriyet Devri’nde Doğu Anadolu’da rejime yönelik çıkan isyanlara karşı uygulanan bastırma harekâtını başarıyla gerçekleştirmiştir. Son askerî görevi olan Üçüncü Ordu Müfettişliği’nden, Hükûmet ile aralarındaki görüş ayrılıkları sebebiyle 21 Haziran 1925 tarihinde istifa etmiş ve orduda açığa alınmıştır.

Kâzım Paşa, tüm askerî hayatı boyunca millî menfaatler doğrultusunda çalışmasının bir sonucu olarak bundan böyle vatana hizmetini siyasî alanda sürdürecektir.

Ağustos 1926 ortalarında, Bitlis Valisi Halid Bey’in görevinden azledilmesi ve yerine Samsun (Canik) Valisi Fahri Bey’in tayin edilmesi sonucunda boşalan Samsun Valiliği için Kâzım Paşa uygun görülüş ve 22 Ağustos 1926 tarihinde dört yıl süreyle görev yapacağı Samsun Valiliği’ne tayin edilmiştir.⁹³⁹

Kâzım Paşa, 1924 Ekiminde de yaklaşık bir ay kadar Tokat Vali Vekâleti’nde bulunduktan sonra 1926 Ağustosunda, bir zamanlar kendi

⁹³⁹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 22 / 8 / 1926, S.: 4017, Dosya: 71 – 298, Fon Kodu: 30.18.1.01, Yer No: 20. 53.. 18. ; **Millî Savunma Bakanlığı Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Dahiliye Vekâleti, 4354 Numaralı Atama Yazısı.

yardımlarının sonucunda Mustafa Kemal'in gelişiyle Millî Mücadele'nin hareket noktası olan şehrin, artık asil olarak valisi olmuş ve 12 Eylül 1926 tarihinde Samsun'a gelerek görevine başlamıştır.⁹⁴⁰

1926'dan 1930 sonuna kadar sürecektir olan valilik yıllarında Kâzım Paşa, o dönemin kısıtlı imkânlarıyla şehri bayındır hale getirmeye çalışmış ve günümüzde de adının anılmasına sebep olan önemli faaliyetlere imza atmıştır.

Vali Kâzım Paşa'nın dönemin imkânlarıyla gerçekleştirdiği ilk faaliyeti, elektrik ve su şebekesini hizmete sokarak Samsun'a elektriği getirmesi ve su şebekesinin kurulmasıyla da halkın sağlığını korumuş olmasıdır. Aynı dönem içinde ayrıca Fransızlar tarafından kurulan Sigara Fabrikası'nın Tekel'e devri gerçekleştirilmiştir.⁹⁴¹

1926 Aralık ayında Anadolu'nun her türlü mahsulünün ihraç edildiği ve dışarıdan deniz yoluyla gelen malların da Anadolu içlerine gönderildiği⁹⁴² Samsun Limanı'nın inşası hakkında yapılan çalışmalar sonucunda TBMM'nde konuyla ilgili kanun tasarısı kabul edilmiş,⁹⁴³ Samsun-Çarşamba hattına ait inşaat süresi altı ay uzatılmıştır.⁹⁴⁴

1928 yılı Nisan ayında Sıtma Teşkilâtı'nın kurulması konusunda çalışmalar yapılmış,⁹⁴⁵ aynı yılın Mayıs ayında da Kâzım Paşa, Samsun-

⁹⁴⁰ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, 12 Eylül 1916 Tarihli Telgrafı. ; **T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi**, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, 3 / 537 Numaralı Kayıt.

⁹⁴¹ **Samsun Valiliği Kayıtları**. ; **Samsun İl Yıllığı 1967**, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1974, s.320.

⁹⁴² Özen Topçu, **Atatürk ve Samsun**, Samsun, y.y., 2002, s. 155.

⁹⁴³ **B. C. Arşivi**, 12 / 12 / 1926, S.: 4435, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 22.74..19.

⁹⁴⁴ **B. C. Arşivi**, 10 / 3 / 1926, S.: 6 / 3295, Dosya No: 151 – 10, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 18.17.13.

⁹⁴⁵ **B. C. Arşivi**, 18 / 4 / 1928, S.: 6 / 6453, Dosya No: 198 – 12, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 28. 23..8.

Çarşamba arasındaki Yeşilirmak Nehri üzerindeki tahta köprü'nün yerine betonarme bir köprü inşa ettirmiştir.⁹⁴⁶

Kâzım Paşa, gelişigüzel taşıp büyük bir alanı sık sık sel altında bıraktığı için Aptal Irmağı adını alan akarsuya çeki düzen verdirmiş, kışın çamurdan, yazın tozdan geçilmeyen cadde ve sokaklara parke taşları döşetmiş, Rumlar'dan kalan harap bir kiliseyi restore ettirerek akustiği mükemmel bir tiyatro salonu haline getirmiştir.⁹⁴⁷

Ayrıca 21 Ekim 1928 tarihinde Samsun Tütün Müstahsilleri Kooperatif Şirketi kurulmuştur.⁹⁴⁸ Böylece sanayisi büyük oranda tütüne bağlı hale gelen şehirde ekonominin temeli olan tütün, sosyal alanda da kültürel modernleşmenin önemli bir belirleyeni haline gelmiştir. 1927 yılında gerçekleşen ihracatın %65'ini tütün oluşturmuştur.⁹⁴⁹

1929 yılında, Yalı Camii karşısındaki binada faaliyetine başlayan Ticaret ve Zahir Borsası'nı kurulmuş, bu borsa daha sonra İskele Caddesi'ndeki Ticaret ve Sanayi Odası ile birleşerek faaliyetini sürdürmüştür.⁹⁵⁰

Ayrıca şehrin ortasındaki büyük mezarlığı kaldırarak söz konusu geniş sahayı park haline sokturan Kâzım Paşa, bu parkın ortasına 29 Ekim 1931 tarihli Cumhuriyet Bayramı'nda bir Atatürk Heykeli⁹⁵¹ diktirmiş, ışıklı

⁹⁴⁶ B. C. Arşivi, 2 / 5 / 1928, S.: 6520, Dosya No: 159 – 83, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 28. 26..15.

⁹⁴⁷ Topçu, a. g. e., s. 160 – 161.

⁹⁴⁸ B. C. Arşivi, 21 / 10 / 1928, S.: 7235, Dosya No: 210 – 53, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 30.62..9.

⁹⁴⁹ İrfan Yankutan, **Samsun Ticaret ve Sanayi Odası Yıllığı**, Ankara, Şark Matbaası, 1963, s. 22–23.

⁹⁵⁰ Samsun Ticaret Borsası Tarihçesi, (Erişim) <http://www.samsuntb.org.tr>.

⁹⁵¹ Atatürk Anıtı, Avusturyalı Heykeltıraş H. Kriphel tarafından yapılmış olup anıtın kaidesinde Atatürk'ün Samsun'a çıkışı ve Millî Mücadele'yi vurgulayan kabartma figürler yer almıştır. Askerî giysili Atatürk şaha kalkmış atın üstündedir. Samsun'un amblemi haline gelen bu tunç anıt Onur Anıtı olarak da bilinir. Anıt, günümüzdeki Cumhuriyet Caddesi üzerindeki parktır.

fıskiyelerle güzel bir havuz yaptırmış⁹⁵² ve bu alanı Anadolu'nun en güzel bahçelerinden biri haline getirmiştir.⁹⁵³

Kâzım Paşa'nın şehre yaptığı hizmetlerden dolayı Cumhuriyet Meydanı'nı Büyük Postane yoluyla Saathane Meydanı'na bağlayan caddeye "Kâzım Paşa Caddesi" adı verilmiştir.⁹⁵⁴

Vali Kâzım Paşa'nın görev yaptığı yıllar içinde hayatını etkileyen ve ülke içinde dikkat çeken en önemli siyasî gelişme; Ekim 1930 Yerel Seçimleri'nde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kazandığı tek il merkezinin Samsun olmasıdır.⁹⁵⁵ Samsun'da bu seçimlerde, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 416 (%11.23) oyuna karşılık Serbest Cumhuriyet Fırkası; 3312 (% 78.85) oy kazanmış, 472 (% 9.90) oy da geçersiz sayılmıştır.⁹⁵⁶

Samsun'da yaşanan bu şaşırtıcı sonucun önemli âmillerinden biri, şehir hayatında etkili olan Vali Kâzım Paşa'nın tutumu olmuştur. Kâzım Paşa, daha partinin kurulması aşamasındaki gelişmeler içinde yer almış ve hatta kızını partiye üye yaparak bu partinin faaliyetleriyle yakından ilgilenmiştir. Ancak, bu seçimler sonucunda yaşanan gelişmeler Kâzım Paşa'nın görevinden azledilmesine ve ardından tasfiye edilmesine sebep olacaktır.

S.C.F., Türkiye Cumhuriyeti rejimi içinde çok partili rejimin ikinci defa kurulması teşebbüsünü ifade etmesi bakımından önemlidir.⁹⁵⁷ Parti, 1923 -1929 yılları arasında temel olarak, Avrupa'ya tahıl ihraç ederek ekonomisini kurmaya çalışan Türkiye'nin 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın

⁹⁵² **Samsun Valiliği Kayıtları.** Bu kayıtlar genel bilgilerden oluşup valilik bünyesinde o döneme ait arşiv bulunmamaktadır.

⁹⁵³ **Samsun İl Yıllığı 1967**, s. 320.

⁹⁵⁴ **Samsun Valiliği Kayıtları.** Bu cadde günümüzdeki Kale Mahallesi içindedir. "Kâzım Paşa Caddesi"nin o dönemki görüntüsü Ek 22' de gösterilmiştir.

⁹⁵⁵ Çetin Yetkin, **Atatürk'ün Vatana İhanetle Suçlandığı S.C.F.. Olayı**, 3. Baskı, İstanbul, Otopsi Yayınları, 2004, s.267.

⁹⁵⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. 12, Devre 3, İçtima 4, İnikat 5, s. 44.

⁹⁵⁷ Tarık Zafer Tunaya: **Türkiye'de Siyasî Partiler**, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları, 1952, s. 623.

etkisiyle büyük bir yıkıma uğraması⁹⁵⁸ ve bu yıkımın etkisiyle önemli bir toplumsal muhalefetin ortaya çıkması karşısında, bu muhalefeti kontrol etmek⁹⁵⁹ ve ortaya çıkan bunalımı aşmak amacıyla Mustafa Kemal Paşa tarafından düşünülmüş bir siyasî çözüm yolu olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa, 1930 yılının yaz aylarında TBMM’de serbest bir eleştiri ve tartışma yaratacak, dolayısıyla Hükûmet’i denetleyecek, cumhuriyete yeni bir ruh ve canlılık katacak⁹⁶⁰ ve batı anlayışında iki partili bir parlamenter sistem oluşturacak⁹⁶¹ yeni bir parti kurulması kararına varmış, Ali Fethi (OKYAR) Bey’in Paris Büyükelçiliği’nden Temmuz ayında tatilini geçirmek üzere izinli olarak İstanbul’a gelmesi ve Mustafa Kemal Paşa’yı Yalova’da ziyaret etmesi sırasında önce Ali Fethi Bey’in iktidarla ilgili olarak görüşlerini almış ve kurulmasını istediği muhalefet partisinin lideri olarak onu uygun bulmuştur.⁹⁶²

Yalova’da gerçekleşen bu ilk görüşmenin ertesi günü olan 7 Ağustos Perşembe günü⁹⁶³ akşam yemeğinde Mustafa Kemal Paşa, sofradakilere izin verdikten sonra Ali Fethi Bey’e yeni partiyi kurma teklifinde bulunmuştur. Bu tarihi görüşmede o sırada izinle İstanbul’da iken Yalova’ya Mustafa Kemal Paşa’ya saygılarını sunmak üzere gelmiş olan Samsun Valisi Kâzım Paşa da yer almıştır. Mustafa Kemal Paşa, yemek sonrasında sofradakilere izin vermesinin ardından Ali Fethi Bey ve Kâzım Paşa’ya eliyle “kal” işareti vermiştir. Masadan herkes uzaklaştıktan sonra solunda oturan Kâzım Paşa’ya dönen Mustafa Kemal Paşa, bir süre sustuktan sonra;

⁹⁵⁸ F. Hüsrev Tökin, **Türk Tarihi’nde Siyasî Partiler ve Siyasî Düşüncenin Gelişmesi**, İstanbul, Elif Yayınları, 1965, s. 72.

⁹⁵⁹ Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, 2.Baskı, İstanbul, AFA Yayıncılık, 1996, s. 73.

⁹⁶⁰ Osman Okyar, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Fethi OKYAR’ın Anıları**, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1997, s. 66.

⁹⁶¹ Osman Sertel, **Hatırladıklarım**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1977, s. 192.

⁹⁶² **Fethi OKYAR - Üç Devirde Bir Adam**, Haz. Cemal Kutay, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1980, s. 377 – 385.

⁹⁶³ Asım Us, **Gördüklerim Duyduklarım Duygularım, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler**, İstanbul, Vakıf Matbaası, 1964, s. 127. ; Mahzar Müfit Kansu, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar ATATÜRK’le Beraber**, C. II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968, s. 361.

“Vaziyetimizi dahilden nasıl görüyorsunuz? Valisiniz. Halk ile doğrudan temas ediyorsunuz. Bildiklerinizi serbestçe ve çekinmeden bana söyleyiniz.” demiş, bunun üzerine Kâzım Paşa, valilerin elinde salâhiyet bırakılmadığından, en küçük memuru bile azl ve tayin edemediklerinden ve nüfuzu bu kadar sınırlandırılan valilerin iş göremediklerinden bahsetmiştir.⁹⁶⁴

Mustafa Kemal Paşa’nın, Kâzım Paşa’yı ilgiyle dinledikten sonra: “ *Halk bizden şikâyetçi midir? Korkmayınız, söyleyiniz..*” demesi üzerine Kâzım Paşa, tereddütsüz cevap vererek; “ *Evet, halk Hükûmet’ten şikâyetçidir Paşa Hazretleri.. Bilhassa mahkemelere işleri düşenler davalarının bir türlü neticelenmediğinden şikâyet ediyorlar.*” demiştir. Bu cevabın üzerine Mustafa Kemal Paşa’nın, kendisine: “*Bu şikâyetlere sebep olan hallere Hükûmet bilerek mi meydan veriyor?*” sorusunu yöneltmesi üzerine Kâzım Paşa, bunu reddederek böyle bir şeyin hatıra gelmeyeceğini belirtmiştir. Bu cevaba karşı Mustafa Kemal Paşa; “ *O halde Hükûmet’in malûmâtı dışında bazı hatalar oluyor demektir.*” şeklinde düşüncelerini ifade etmiştir.⁹⁶⁵

Türkiye Cumhuriyeti Devleti Reis-i Cumhuru Mustafa Kemal Paşa ile Samsun Valisi Kâzım Paşa arasında geçen bu diyalog, şüphesiz ki onların Erkân-ı Harbiye sıralarından sonraki yıllarda da aynı cephelerde aynı dava içinde yer almış olmasının ardından içinde bulunulan dönemde de vatan için siyasî mücadelelere devam etmelerinin verdiği samimiyet ve güvenin sonucu olarak gerçekleşmiştir.

Bu görüşmede Kâzım Paşa’nın Hükûmet’e ve adlî mekanizmaya ilişkin eleştirilerinden sonra Ali Fethi Bey’e memleket dışından vaziyeti nasıl gördüğünü soran Mustafa Kemal Paşa, Ali Fethi Bey’den, ekonomik ve siyasî alandaki eleştirilerini yaptıktan sonra çare olarak Meclis’in üzerine düşen vazifeyi gereği gibi yapması cevabını almıştır. Bunun üzerine Ali Fethi Bey’e

⁹⁶⁴ Fethi OKYAR - Üç Devirde..., s. 384 – 385.

⁹⁶⁵ Fethi OKYAR - Üç Devirde..., s. 386.

çarenin bir muhalefet partisinin kurulması olduğunu ifade etmiş ve bu konudaki planlarını ilk kez açıklamıştır. Yeni parti kurucusu olarak kendisinin düşünüldüğünü duyan Ali Fethi Bey, Başvekil İsmet Paşa ile karşı karşıya gelmek istemediğini belirtmiş ve bundan sonra görüşme sona ermiş, görüşmenin ardından Kâzım Paşa ile otele giderek Mustafa Kemal Paşa'nın fikirlerinin memleket için isabetliliği üzerinde konuşmuşlardır.⁹⁶⁶

Kâzım Paşa, bu tarihî görüşmenin ardından Yalova'dan ayrılmış ve bundan sonra siyasî alandaki çalışmalarını yeni kurulacak partinin yolunda sürdürmeye başlamıştır.

Ali Fethi Bey'in anılarında sıkça tekrarladığı gibi hem C.H.F.'nin otokratik yapısından, hem de İsmet Paşa'nın yapabileceklerinden kaygı duyması üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın teklifinin ertesi günü olan 8 Ağustos Cuma günü,⁹⁶⁷ İsmet Paşa'nın Yalova'ya gelerek güvence vermesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın tarafsızlık sözü vermesinin ardından Ali Fethi Bey'in kaygıları sona ermiş⁹⁶⁸ ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ikinci muhalefet partisi olan S.C.F., 12 Ağustos 1930 tarihinde resmen kurulmuştur.⁹⁶⁹

Ali Fethi Bey tarafından kaleme alınan on bir maddelik parti programı, Mustafa Kemal Paşa tarafından gözden geçirilmiş, Mustafa Kemal Paşa, iki maddeye; fertlerin güçsüz kalması karşısında devletin ekonomi alanında doğrudan müdahale edeceği ve kadınların siyasal hayata aktif olarak katılmasının sağlanacağı şeklinde ekleme yapmış ve program 13 Ağustos günü gazetelerde yayınlanmıştır. 27 Ağustos 1930 tarihinde açıklanan atmış

⁹⁶⁶ Fethi OKYAR - Üç Devirde..., s. 386 – 389.

⁹⁶⁷ Feridun Kandemir, *Siyasî Dargınlıklar*, 4. C., İstanbul, Ekicigil Matbaası, 1955, s. 54.

⁹⁶⁸ Fethi OKYAR - Üç Devirde..., s. 389. ; Kansu, a. g. e. , s. 373. ; Us, a. g. e. , s. 140.

⁹⁶⁹ *Milliyet*, 13 Ağustos 1930.

maddelik asıl programla da S.C.F., kendisini ; “ Serbest (Liberal)⁹⁷⁰, Laik, Cumhuriyet Fırkası” olarak tanımlamıştır. ⁹⁷¹

Mustafa Kemal Paşa, isteğiyle kurulan S.C.F.’ye karşı tarafsız olduğunu ifade etmek ve destek vermek üzere partinin kurulduğu gün kız kardeşi Makbule Hanım’ı da partiye üye olarak kaydettirmiş,⁹⁷² Mustafa Kemal Paşa’nın yakın arkadaşlarından olan Kâzım Paşa da girişilen bu Güdümlü Muhalefet denemesine⁹⁷³ ayak uydurmak için kızını partiye yazdırmıştır.⁹⁷⁴

Samsun Valisi Kâzım Paşa, Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fethi Bey ile Yalova’daki tarihî görüşmede de ifade ettiği gibi, tek fırka hakimiyetinden rahatsızlık duymakta, valilerin C.H.F.’nin izni olmadan kendi salâhiyetlerini özgürce kullanamamaktan yakınmaktadır. Onun bu konudaki şikâyetlerinin dayanağını aşağıdaki alıntı her yanıyla ortaya koymaktadır:⁹⁷⁵

- *Samsun’da Halk Fırkası, seçimlerde, mevkileri muayyen zevata inhisar ettirmesi dolayısıyla, bazı fırkacı arkadaşların muğber olması,*

- *Fırka müfettişi Mebus Avni Bey’in,⁹⁷⁶ vilâyet işlerine dair kararları fırka kanalından geçirirken, Vali Kâzım Paşa’ya karşı takındığı mağrurane tavırlarla rencide olan Vali, iş bu intihap işini, Avni Bey’den intikam almak hususunda fırsat sayarak açıktan açığa Serbest Fırka’yı iltizam etmiş olması,*

-*Vilâyet ve kaza heyetlerinin, müfettiş de dahil, intihap gürültülerinden tedehhüş etmeleriyle, intihabın en hararetli zamanlarında meydanda*

⁹⁷⁰ Tefik Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839 – 1950**, İstanbul, İmge Kitabevi, 1999, s. 298. ; Şevket Süreyya AYDEMİR, **Tek Adam Mustafa Kemal**, C. III, 1922 - 1938, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1993, s. 387.

⁹⁷¹ **Cumhuriyet**, 13 Ağustos 1930 ; Çetin Yetkin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası: Atatürk’ün Başarısız Demokratik Devrimi**, 2. Baskı, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997, s. 260. ; Okyar, Seyitdanlıoğlu, **a. g. e.**, s. 70 – 71.

⁹⁷² **Cumhuriyet**, 13 Ağustos 1930.

⁹⁷³ Çavdar, **a. g. e.**, s. 296.

⁹⁷⁴ Mahmut Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet**, Ankara, Kalite Matbaası, 1974, s. 5.

⁹⁷⁵ Hasan Umur, **Samsun’da On Beş Sene**, İstanbul, Güven Basımevi, 1947, s.43.

⁹⁷⁶ Üçüncü Dönem Samsun Milletvekili Avni AKTULGA.

görülmemelerinin, Halk Fırkası'na sadık kalanları da şüphe ve tereddüde düşürmeleri,

-Serbestçiler tarafından olduğu zannedilen, vergiler kalkacak, her şey ucuzlayacak, propagandalarının halk üzerine, Serbestçiler lehine tesir yapması.

Görüldüğü gibi Kâzım Paşa, C.H.F.'li kadroların seçimlerdeki tutumu ve valiliğe karşı tavırları karşısında açık olarak yeni partiyi desteklemiştir. Ayrıca, 1925 yılında görev yaptığı Üçüncü Ordu Müfettişliği sırasında Başvekil İsmet Bey ile aralarındaki görüş ayrılıkları sebebiyle son askerî görevinden istifa etmiş olması da onun yeni partiye sempati duymasına sebep olduğunu düşündürmektedir. O, S.C.F.'nin kuruluş aşamasında Yalova'da gerçekleşen tarihî görüşmede S.C.F.'nin Mustafa Kemal Paşa tarafından muhalif değil, yardımcı bir parti olarak görüldüğüne⁹⁷⁷ ve bu konuda Ali Fethi Bey'e teminat verildiğine şahit olmuştur. Tüm bu düşüncelerle yeni partiye büyük bir ümitle bağlanan Kâzım Paşa, valisi olduğu ve icraatlarıyla destek gördüğü şehirde açıkça S.C.F.'yi desteklemiş, seçimlerin hiçbir etki altında kalmadan tarafsızlık ve dürüstlük içinde yapılacağını ilân etmiş⁹⁷⁸ ve tam bir özgürlük havası içinde geçmesini sağlamıştır.

Halkın sempatisini kazanan ileri gelenlerin desteği altında girilen seçimlerde özellikle de halk tarafından Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşı olarak bilinen Kâzım Paşa'nın bir de kızını yeni partiye üye yazdırması sonucunda, Ekim 1930 Yerel Seçimleri'nde şehir merkezi ve Ladik'te seçimi S.C.F. kazandığı gibi 3312 oydan 2500'ü kadınlara ait oylar olmuş, Parti oylarının % 75. 48'ini kadın seçmenlerden almıştır.⁹⁷⁹ Şüphesiz ki seçim sonuçlarını, ilk kez seçime katılan kadınların heyecan içinde büyük bir çoğunlukla oy vermesi büyük ölçüde etkilemiştir.

⁹⁷⁷ Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk İle Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, İstanbul, Tan Matbaası, 1945, s. 39.

⁹⁷⁸ Topçu, *a. g. e.*, s. 158.

Seçimler devam ederken bir akşam sofrasında Mustafa Kemal Paşa, S.C.F.’nin kurucularından Ahmet (AĞAOĞLU) Bey’e seçimlerin nasıl gittiğini sormuş, ülke genelinde mağlup oldukları cevabı zerine Samsun’da kazandıklarını belirtmiş, Ahmet Bey bunu zerine; “ *Paşam, eğer bütün memlekette Samsun Valisi gibi bir kanun tanıyan idare memuru da bulunmazsa artık bizlere ağlamak düşerdi! EĞer her tarafta idare memurları bu kabil insanlar olsaydılar hiç şüphe yoktur, seçimlerin dörtte n biz kazanırdık.*” demiştir.⁹⁸⁰ Bu ifadelere göre Kâzım Paşa, S.C.F. için örnek bir idareci olmuş, valisi olduğu şehirde kanunu gereğince uygulamıştır. Buna bağlı olarak seçim de Kâzım Paşa’nın şehirde temin ettiği hürriyet ortamının sonucu olarak Samsun’da kazanılmıştır.

Samsun’da seçimlerin sonucunu etkileyen ilginç de bir olay yaşanmıştır. Belediye Seçimleri’nin C.H.F.li Adayı ve o sırada halen Belediye Başkanı olan Dr. Faik Bey, şehirdeki taksi tarifelerinde düzenleme yapmak amacıyla taksilere taksimetre konulması mecburiyetini getirmiş, bu durumun taksi şoförlerinin işine gelmemesi üzerine seçim günü ilginç bir uygulama gerçekleştirmişlerdir. Dr. Faik Bey’in seçilmemesi umuduyla yoksul halkın yoğun olarak oturduğu kenar mahallelerden Belediye’ye parasız olarak seçmen taşımışlardır.⁹⁸¹

Bu seçimin önemi; seçim sonucunda S.C.F.’nin kazandığı vilâyetlerde, halkın idareden memnun olmayanlarının çokluğunu ortaya koymuş olması⁹⁸² ve Meclis’te yapacağı muhalefete varlık gösterecek pasif bir siyasî parti olması tasarlanan⁹⁸³ Parti’nin hızla toplumsal bir harekete dönüştüğünü göstermiş olmasıdır.⁹⁸⁴ Seçimin ardından ülkede ortaya çıkan tablo

⁹⁸⁰ Ahmet AĞaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi, t.y., s. 63 – 64.

⁹⁸¹ Samih Tiryakioğlu, “ Serbest Fırka Samsun’da Belediye Seçimlerini Taksiler Sayesinde Kazanmıştı”, **Hayat Tarih Mecmuası**, S. 2, şubat 1977, s. 45 – 47.

⁹⁸² Başar, **a. g. e.**, s. 24.

⁹⁸³ şükrü Karatepe, **Tek Parti Dönemi**, İstanbul, AĞaç Yayınları, 1993, s. 39.

⁹⁸⁴ Cem Ermenec, **99 Günlük Muhalefet, Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 192.

karşısında Ali Fethi Bey, Mustafa Kemal Paşa ile çatışarak siyaset yapmak istemediğini açıklamış⁹⁸⁵ ve Parti, kendisinden beklenen işleri karşılayamayacağı, memlekette muhalif grupların bu durumdan yararlanacağı düşünceleriyle⁹⁸⁶ 17 Kasım 1930 tarihinde feshedilmiştir.⁹⁸⁷ Memleketteki muhalefet hareketlerinin kendi şahsına karşı da olduğunu kabul eden⁹⁸⁸ Mustafa Kemal Paşa, bu konuda ortaya çıkan hoşnutsuzluğu yerinde görmek ve S.C.F. 'nin kapatılış nedenlerini anlatmak amacıyla 1930 yılının Kasım ayıyla, 1931 yılının Mart ayı arasında yurt gezisine çıkmıştır. S.C.F.'nin seçimlerde başarılı olduğu Kayseri, Sivas, Tokat ve Amasya'nın ardından bu ziyaretinin durağı 22 Kasım 1930 tarihinde geldiği Samsun olmuştur.⁹⁸⁹

Partinin kapatılması karşısında büyük bir şaşkınlık ve kuşku içinde olan Samsun Valisi Kâzım Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı Amasya'da karşılamış, bu ziyaret için çok sıkı güvenlik tedbirleri almış, yapılacak karşılamalar için büyük bir telaş içine girmiştir. Kâzım Paşa'nın ziyaretçilerini asker kordonunun arasından halkla karşılaştırmadan geçirmesi Mustafa Kemal Paşa'yı oldukça kızdırmıştır. Bu tertibat, ziyaretçiler tarafından, Samsun'da S.C.F.'nin Belediye Seçimlerini kazanması sonucunda halkın sanki C.H.F'lilere düşman gibi bakacağı hissini uyandırmak istendiğini düşündürmüş ve Kâzım Paşa'nın siyasî bir amacı olduğu şeklinde yorumlanmıştır.⁹⁹⁰

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'da karşılaştığı ortamı, onun yanında geziye katılanlardan Ahmet Hamdi BAŞAR, anılarında; Vali Kâzım Paşa'nın

⁹⁸⁵ Karatepe, **a. g. e.** , s. 40.

⁹⁸⁶ Başar, **a. g. e.** , s. 38. ; Okyar, Seyitdanlıoğlu, **a. g. e.** , s. 77.

⁹⁸⁷ Ahmet Kabaklı, **Temellerin Duruşması**, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1990. , s. 291. Partinin fesih tarihini Çetin YETKİN; 16 Kasım 1930 olarak, Tarık Zafer TUNAYA ise 18 Aralık 1930 olarak belirtmiştir. Bkz. Çetin Yetkin, **Atatürk'ün Vatana İhanetle Suçlandığı S.C.F.. Olayı**, 3. Baskı, İstanbul, Otopsi Yayınları, 2004, s.15 ; Tarık Zafer TUNAYA, **Türkiye'de Siyasî Partiler**, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları, 1952, s. 631.

⁹⁸⁸ Başar, **a. g. e.** , s. 36.

⁹⁸⁹ Goloğlu, **a. g. e.** , s. 5.

⁹⁹⁰ Başar, **a. g. e.** , s. 37.

aldığı sıkı tedbirler sonucunda halkla karşılaştırılmadığı bir ortam olarak tasvir ederken ertesi günün gazetelerinde bu ortam;⁹⁹¹ 22 Kasım 1930 Pazar günü saat 21:00'de Samsun İstasyonu'na gelen Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa, istasyonda toplanan binlerce kişinin coşkun alkışları ve 'yaşa!' bağrıışlarıyla karşılandı. Samsun Sokakları o akşam genç, ihtiyar,kadın, erkek hınca hınç dolu idi. Şehrin her yanı Türk Bayrakları ile donatılmıştı. İstasyonda resmî karşılama töreni düzenlendi. Garnizon Komutanı ve Vilâyet Erkânı tarafından trenden indirilen Mustafa Kemal Paşa, hava muhalefetine ve gece olmasına rağmen istasyonu ve caddeleri dolduran Samsun halkına; 'Merhaba, nasılsınız?' hitaplarıyla iltifat buyurdular. Halk samimi ve sürekli alkışlarla ' Hoş geldin, yaşa Gazi Babamız' nidalarıyla her yeri inlettiler " şeklinde yer almıştır. BAŞAR'ın anlattıklarından farklı olarak Cumhuriyet Gazetesi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın halkla hiç karşılaştırılmadığı ifadesinin aksine, o tarihlerde C.H.F. binası olarak hizmet gören Mıntika Palas'ın önünün halkla dolduğu ve halkın yoğun tezahüratına karşı iki kez onları selâmlamaya mecbur kaldığı ifade edilmiştir. ⁹⁹²

22 Kasım akşamı saat 22:00'de Gazi Evi'ne varılmış, sofrada ziyaretçilerin dışında yalnızca Kâzım Paşa yer almıştır. Belediye Başkanı'nın ziyafette bulunmadığını gören Mustafa Kemal Paşa, derhal çağırılmasını emretmiş, biraz sonra da Belediye Başkanı Samsunlu Boşnakzâde Ahmed Resaî Bey ziyafete gelmiştir. Konuşmaların ardından Belediye Başkanı'nın ziyafete çağırılmadığı için gelmediğinin anlaşılması üzerine Mustafa Kemal Paşa, Vali Kâzım Paşa'ya bunun sebebini sormuş ve Kâzım Paşa, karşılama tertibatının kurulmasıyla ilgilendiğini belirterek tam bir cevap vermemiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın bu konudaki nasihatleri sabaha kadar devam etmiştir. ⁹⁹³

⁹⁹¹ Cumhuriyet, 23 Kasım 1930.

⁹⁹² Cumhuriyet, 23 Kasım 1930.

⁹⁹³ Başar, a. g. e., s. 38.

Mustafa Kemal Paşa, ziyafetin ilerleyen saatlerinde S.C.F.'nin nasıl kurulup niçin kapatıldığını anlatmış, sonra tekrar Belediye Başkanı Boşnakzâde Ahmed Resaî Bey'e dönerek partisinin feshedilmiş olmasına göre belediye başkanlığında kalmasının doğru olup olmadığını sormuştur. Ziyafet sofrasında derin bir sessizlik ve korku hakim olmuş, genellikle herkes Boşnakzâde Ahmed Resaî Bey'in "baş üstüne Paşam" deyip hemen Belediye Başkanlığı'ndan istifa edeceğini beklemiş ancak o, tam bir soğukkanlılıkla feshedilmiş bir partinin namzedi olmakla birlikte halkın güvenoyu ile Belediye Başkanlığı'na geldiğini, kendiliğinden istifası halinde bu güveni kötüye kullanmış olacağını, bu nedenle istifa edemeyeceğini, fakat Mustafa Kemal Paşa'nın gücünün büyük olduğunu, bir Danıştay kararı ile seçimi bozdurabileceğini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa, beklemediği bu konuşma üzerine Belediye Başkanı'nın doğru söylediğini belirtmiş ve tepki vermemiştir.⁹⁹⁴ Daha sonra denilen gibi olmuş, henüz memlekette Çok Partili Cumhuriyet düzeninin uygulama zamanının gelmediği, dönem içindeki sınıfsal gelişmelerin henüz bir siyasal partiyi destekleyecek düzeye erişmemiş olduğu⁹⁹⁵ ve ulusal irade temelinden ayrılmaksızın toplumu çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırabilmenin ancak Tek Partili Cumhuriyet düzeni ile mümkün olabileceği düşüncesiyle,⁹⁹⁶ Danıştay kararı sonucunda S.C.F.'nin kazandığı belediye seçimleri bozdurulmuş, S.C.F.'liler görevlerinden alınmış⁹⁹⁷ ve böylece Samsun'da iktidar açısından yeni bir düzenleme yapılmıştır.

Kâzım Paşa'nın kuruluşundan beri demokrasiye yardımcı bir parti olarak gördüğü S.C.F.'nin Samsun'da seçimleri kazanmış olması ve Mustafa Kemal Paşa'nın ziyareti sırasında şehirde alınan sıkı tedbirler, Harbiye sıralarında geçen öğrencilik yıllarından bu yana yakın arkadaş olan ve şimdiye dek hiçbir konuda ters düşmeyen Mustafa Kemal Paşa ve Kâzım

⁹⁹⁴ Başar, a. g. e., s. 39 ; Goloğlu, a. g. e., s. 6.

⁹⁹⁵ Emre Kongar, **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1976, s. 151.

⁹⁹⁶ Goloğlu, a. g. e., s. 3.

⁹⁹⁷ Goloğlu, a. g. e., s. 6.

Paşalar'ın arasında istenmeyen konuşmaların geçmesine sebep olmuş, tüm bu yaşananlar Mustafa Kemal Paşa'ya göre bizzat yakın arkadaşı tarafından mağlup edilmesi olarak düşünülmüş⁹⁹⁸ ve Mustafa Kemal Paşa'yı oldukça kızdırmıştır. Samsun ziyaretinde yaşanan olumsuzluklara bir de Belediye Başkanı Boşnakzâde Ahmed Resaî Bey'in talihsiz sözlerinin eklenmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, bu konuda Kâzım Paşa'yı sorumlu tutarak; *"Reisinizin hareketlerini beğendiniz mi?"* diye sormuş, seçilmesinde bizzat etkili olduğu Belediye Başkanı'nın terbiyesizce davrandığını belirtmiştir.⁹⁹⁹

Bu olaydan birkaç gün sonra; 26 Kasım 1930 tarihinde¹⁰⁰⁰ Dahiliye Vekâleti nâmına ziyarete iştirak eden Mülkiye Müfettişi Necati Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Kâzım Paşa'yı işten el çektirmiştir.¹⁰⁰¹ Kâzım Paşa'nın "seçimlerle ilgili müfettiş tahkîkatının selâmeti için" görevinden azledildiği aynı gün, Samsun Valiliği Vekâletine Dahiliye Vekâleti'nin emriyle Çarşamba Kaymakamı Mahzar Bey atanmıştır.¹⁰⁰²

Yaşanan gelişmeler sonrasında Kâzım Paşa'nın görevden ayrılması konusunda o zamanın Dahiliye Vekîli Şükrü (KAYA) Bey ile arasında yaşanan sorunların da etkili olduğu belirtilmektedir. Cemal KUTAY'a göre Kâzım Paşa, idarî hayattan bu sorun sebebiyle çekilmiştir.¹⁰⁰³ Ancak yaptığımız araştırmalarda bu konuda aynı bilgileri veren başka bir ifadeye rastlanmamıştır. Yalnızca Şükrü Bey'in seçim sonrasında iki şahsın aralarının çok iyi olmadığı fikrini uyandıracak bir söylemine ulaşılmıştır. S.C.F.'nin Belediye Seçimleri'ni Samsun'da kazanması üzerine Meclis'te kıyamet kopmuş, seçimin kazanıldığı yerlerin idarecileri eleştirilmiştir. En çok hücum uğrayanlardan biri de Vali Kâzım Paşa olmuştur. Meclis'te geçen konuşmalar arasında Dahiliye Vekîli Şükrü Bey, Kâzım Paşa için "tarafsız ve dürüst davrandı" dememiş de ; *"Efendim, onun mâzeret-i maneviyesi vardı...."*

⁹⁹⁸ Başar, a. g. e., s. 33.

⁹⁹⁹ Başar, a. g. e., s. 34 – 35.

¹⁰⁰⁰ B. C. Arşivi, 26 / 11 / 1930, Dosya No: 7256, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 64.432..12.

¹⁰⁰¹ Başar, a. g. e., s. 39.

¹⁰⁰² B. C. Arşivi, 26 / 11 / 1930, Dosya No: 7256, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 64.432..12.

¹⁰⁰³ Fethi OKYAR - Üç Devirde..., s.385.

demıştır.¹⁰⁰⁴ Bu ifadeyle Şükrü Bey, Kâzım Paşa'nın seçimdeki tutumunu eleştirmekle birlikte bu söylem, iki şahsın arasında Kâzım Paşa'nın görevinden ayrılacak kadar büyük bir çatışmanın olduğu saptamasına ulaşmak için yeterli değildir.

Valilik görevinden alınan ve hakkında Mülkiye Müfettişleri tarafından yapılan tahkikatların başladığı Kâzım Paşa'nın, işten el çektirildikten sonra vekâlet emrine alınması uygun bulunmuştur. Bu konuda Dahiliye Vekâleti'nin 26 Kasım 1930 tarih ve 5736 Numaralı Tezkeresinin İcrâ Vekilleri Heyeti'nce 30 Kasım 1930 tarihinde kabul edilmesi üzerine Kâzım Paşa, Vekâlet emrine alınmıştır.¹⁰⁰⁵

Vekâlet emrinde bulunan Kâzım Paşa, hakkında Memurin Kanunun Birinci Maddesi uyarınca, Dahiliye Vekâleti'nin 22 Şubat 1931 tarih ve 1207 numaralı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcrâ Vekilleri Heyeti'nin 25 Şubat 1931 tarihli toplantısında verilen kararla tasfiyeye tâbî tutulmuştur.¹⁰⁰⁶

Kâzım Paşa hakkında yapılan tahkikat, 21 Mart 1931 tarihinde sonuçlanmış ve Dahiliye Vekâleti'nin 83 – 663 Numaralı Tezkeresi ile açıklanmıştır. Mülkiye Müfettişlerince yapılan tahkikatta Eski Samsun Valisi Kâzım Paşa, Polis Müdürü Mithat Bey ve Jandarma Kumandanı Mehmet Ali Beyler işten el çektirilmiş ve bu şahıslar hakkında işledikleri iddia edilen suçlar dokuz maddede belirlenmiştir.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰⁴ Topçu, a. g. e. , s. 160.

¹⁰⁰⁵ B. C. Arşivi, 30 / 11 / 1930, S.: 10283, Dosya No: 71 – 347, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 15.78..7. T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228, 10283 Numaralı Kararnâme.; TBMM Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855.

¹⁰⁰⁶ B. C. Arşivi, 25 / 2 / 1931, S.: 10712, Dosya No: 71 – 354, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 18.13..17. ; Emekli Sandığı Arşivi, Dosya No: 531573 / AO.028.567, 10712 Numaralı Kararname.

¹⁰⁰⁷ T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228, 842 – 993 Numaralı Kararname.

1. Belediye Seçimleri sırasında, seçimlerin selâmeti ve güvenliğini bozan olaylar meydana gelmiş, Belediye Seçim Bürosu zorla işgal edilip Hükûmet otoritesi ihlâl edildiği halde Vali Kâzım Paşa, Polis Müdürü Mithat Bey ve Jandarma Kumandanı Mehmet Ali Beyler, görevlerinden müsamaha etmişlerdir.

2. Samsun'da Serbest Fırka'nın teşekkülü zamanında Cemiyetler Kanunu'na göre nizamnamesi alınmayarak faaliyetine müsaade edilmiştir.

3. Seçimin perşembe günü son bulması ve oyların cumartesi günü sayılmasına Seçim Encümeni tarafından karar verilmişken Vali Kâzım Paşa'nın Serbest Fırka lehine tesir yaparak Cuma günü yapılmasına tekrar karar verilmiş ve icra ettirilmiştir.

4. Sandığın muhafazası konusunda Serbest Fırka Reisi Şefik Avni Bey tarafından Polis ve Jandarma Kuvvetlerine hakaret edildiği halde hakkında tahkikat yapılmamıştır.

5. Serbest Fırka Belediye Azâsı arasında vukû bulan görüş ayrılıklarına müdahale edilmemiştir.

6. Seçim günlerinde Belediye önünde toplanan Serbest Fırka mensuplarının Halk Fırkası mensuplarına yaptıkları taciz hareketleri tasvip edilmiştir.

7. Serbest Fırka tarafından başlatılıp seçim mazbatasında yazılması gereken tecavüzleri yazdırmaması için Seçim Encümeni'ne tesir yapılmıştır.

8. Seçim sırasında bazı şahıslar iki yüz silâh alınarak Serbest Fırka mensuplarına verildiği ihbar edilmesine rağmen meseleye müdahale edilmemiştir.

9. Halkın şikâyetlerini görmek üzere Belediye'ye giden Mebus Etem Bey'e Serbest Fırka mensupları tarafından kötü muamele edilmiş ve bu duruma müdahale edilmemiştir.

Mülkiye Müfettişlerinin gerçekleştirdiği tahkikat sonucunda Şûrayı Devlet Mülkiye Dairesi tarafından 22 Nisan 1931 tarihinde birinci derecede verilen karara göre;¹⁰⁰⁸ Samsun Valisi Kâzım Paşa, Polis Müdürü Mithat Bey ve Jandarma Kumandanı Mehmet Ali Beyler'in Belediye Seçimi sırasında seçimlerin selâmeti ve güvenliği yolunda herhangi bir ihmalleri bulunduğu anlaşılmadığı ve Serbest Fırka'nın Samsun'da şube kuruluşunda Vali Kâzım Paşa, Polis Müdürü Mithat Beyler'in Cemiyetler Kanunu hilâfında bir halleri görülmediği ve seçim sonucunda oyların tasnifinin Cuma günü yapılmasında Vali Kâzım Paşa'nın etkisi olduğunun anlaşılmadığı, Serbest Fırka Ocak Reisi Şefik Bey tarafından jandarma ve polise hakaret ettiğinin gerçekliğinin ve Belediye Reisi'nin seçimi meselesinde Vali Kâzım Paşa'nın müdahalesinin anlaşılmadığı, Serbest Fırka mensuplarının suçlandığı taciz hareketlerinin Vali Kâzım Paşa tarafından uygun bulunduğu ispatlanamadığı, yapıldığı iddia edilen tecavüzlerin seçim mazbatasına yazılmaması için Kâzım Paşa'nın Encümen Reisi'ni zorladığının sabit olmadığı, dağıtıldığı söylenen silahlar hakkında gerekli işlemlerin yapılmış olduğu, Polis Müdürü Mithat Bey ve halk tarafından Mebus Etem Bey'e hakaret edildiği iddiasının sabit olmadığı tahkikat içeriğinden anlaşıldığından Samsun Valisi Kâzım Paşa, Polis Müdürü Mithat Bey ve Jandarma Kumandanı Mehmet Ali Beyler'in haklarındaki hükümlerin men'i ittifakla kabul edilmiştir.

Haklarındaki suçlamaların bir iddiadan ibaret olduğu sonucuna ulaşılan Kâzım Paşa, Polis Müdürü Mithat Bey ve Jandarma Kumandanı Mehmet Ali Beyler ile ilgili olarak alınan karar, Mülkiye Dairesi'nin 22 Nisan 1931 tarihli ve 842 / 998 numaralı mazbatası 27 Temmuz 1931 tarihinde Heyeti Umumiye'de okunmuştur. Vazifesini ihmâl etmekle suçlanan Vali Kâzım Paşa

¹⁰⁰⁸ T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228, 842 – 993 Numaralı Kararname.

ile diğer şahıslar hakkında verilen hükümlerin men edilmesi kararı yeniden tetkik edilmiştir. Buna göre Kâzım Paşa'nın diğer suçlamalarının sabit bulunmamasına rağmen görevini suistimal ettiği anlaşıldığından üyelerden Haydar Bey, önceki kararın feshini teklif etmiştir. Ancak bu teklif çoğunluk tarafından pek kabul görmemiş, Kâzım Paşa yalnızca; “genel tedbirler almakta ve Serbest Fırka Reisi'nin hakaret içeren davranışlarına karşı kanunu uygulamakta ihmalinin olduğu” noktalarında eleştirilmiş, bu görüşmeler sonunda, hakkında tahkikat yapılan tüm şahısların hükümlerinin reddedilmesi onaylanmıştır.

Bütün bu gelişmeler karşısında Kâzım Paşa, tahkikat ve görüşmeler sonrasında varılan neticenin, tasfiyesi için gösterilen sebebin¹⁰⁰⁹ delili olmadığı düşüncesiyle ve hakkındaki kararın reddi amacıyla Dahiliye Vekâleti'ni dava etmiştir.¹⁰¹⁰ Hakkındaki tasfiye kararına bu dava ile itiraz eden Kâzım Paşa, bu davada haklı bulunmuş; 15 Kasım 1932 tarihinde Devai Daireleri Hususî Heyeti tarafından yapılan görüşmeler sonucunda “sicilinde ve dosyasında gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde tasfiyesi için sebep gösterilen nedenin delil olarak sayılamayacağı” kararıyla hakkındaki kararın reddedilmesi kararına varılmıştır. Bu karar sonrasında 1 Aralık 1932'de varılan sonuç; “Kâzım Paşa'nın tasfiyesi için sebep gösterilen aczini ispat edecek kâfi delil bulunmadığı” şeklinde açıklanarak ittifakla kararın reddine karar verilmiştir.¹⁰¹¹

Sonuç olarak Kâzım Paşa'nın hakkındaki tasfiye kararı 16 Kasım 1933 tarihinde Şurayı Devlet tarafından kaldırılmıştır.¹⁰¹²

¹⁰⁰⁹ Kâzım Paşa'nın tasfiyesiyle ilgili olarak açıklama içeren bir belgeye ulaşılamamıştır. Ancak Kâzım Paşa'nın şahsî dosyasındaki genel ifadeler “seçimler sırasında gösterdiği kabiliyetsizlik” olarak genel bir ifadeyle belirtilmiştir.

¹⁰¹⁰ **T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi**, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228, 31 / 791 Numaralı Tezkere.

¹⁰¹¹ **T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi**, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228, 31 / 791 Numaralı Tezkere.

¹⁰¹² **T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi**, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228. ; **TBMM Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855, 1387 Numaralı Belge.

Valilik görevinden bu şekilde tasfiye edilen Kâzım Paşa, aralarında geçen gerginliğe rağmen yakın arkadaş olduğu Mustafa Kemal Paşa'nın ona duyduğu güven ve onun iyi niyetinden emin olması sonucunda mebus seçilerek siyasî yaşamına TBMM çatısı altında devam etmiştir.

Kâzım Paşa'nın valilik yılları içinde yaptığı faaliyetler ve 1930 Seçimleri'nde yaşanan gelişmeler dışında da bazı önemli olaylar gerçekleşmiştir.

Bu olaylardan biri Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a yaptığı ziyaretlerdir. Esasen Mustafa Kemal Paşa, 1930 yılında Belediye Seçimleri sonrasında yaptığı Samsun ziyaretinden önce şehre üç kez daha ziyarette bulunmuştur. İlk gelişi Millî Mücadele'nin de ilk adımı olan 19 – 25 Mayıs 1919 tarihinde gerçekleşmiş, ikinci ziyareti Canik Sancağı'nın ilk Valisi olan Fahri Bey dönemine rastlayan 20 – 24 Eylül 1924 tarihinde olmuştur. Sonraki iki ziyareti yakın arkadaşı Kâzım Paşa'nın vali olduğu yıllara rastlar ki üçüncü ziyareti 16 – 18 Eylül 1928'de, son ziyareti de ele aldığımız gelişmeler içinde 22 – 26 Kasım 1930 tarihinde gerçekleşmiştir.¹⁰¹³ Bu noktada Vali Kâzım Paşa'nın faaliyetleri içinde Mustafa Kemal Paşa'nın üçüncü ziyaretine yer vermek yerinde olacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti Reis-i Cumhuru Mustafa Kemal Paşa, en büyük inkılâplardan biri olan Yeni Türk Harfleri'ne geçiş çalışmaları kapsamında Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen uygulamalı ders ve konferanslardan sonra , 1928 yılının Ağustos ve Eylül aylarında Harf İnkılâbı'nın tüm yurttaki büyük bir heyecan içinde yürütüldüğü günlerde, Yeni Türk Harfleri'ni halka öğretmek, halkın bu konuya ilgisini arttırmak amacıyla gezilere çıkmıştır.¹⁰¹⁴

¹⁰¹³ Topçu, a. g. e. , s. 1-2.

¹⁰¹⁴ Mehmet Önder, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975, s. 304.

Mustafa Kemal Paşa, 16 Eylül 1928 Pazar günü saat 08:00'de İzmir Vapuru ile Sinop'tan Samsun'a doğru hareket etmiş, saat 15:00'de Samsun'a gelmiştir.¹⁰¹⁵ Vali Kâzım Paşa, Kolordu Komutanı Salih Paşa, bazı milletvekilleri ve Belediye Başkanı'ndan oluşan karşılama heyeti motorla vapura gelerek onu karşılamışlar, vapurdan çıkma emrini verdikten sonra sağ tarafına Dokuzuncu Kolordu Komutanı Salih (OMURTAK) Paşa ve sol tarafına Vali Kâzım Paşa'yı alan Mustafa Kemal Paşa, Çankaya Motoru ile Gazi İskelesi'ne çıkmıştır.¹⁰¹⁶

Büyük Önder'i görme fırsatını bulan coşkulu halk, minnettarlık hislerini göstermek amacıyla alkışlarla ve haykırıışlarla heyecanlarını göstermiştir.¹⁰¹⁷

Mustafa Kemal Paşa, yanındakilerle birlikte doğruca Hükûmet Konağı'na gelmiş, coşkulu halkı balkondan selâmlamıştır. Hükûmet Konağı'nın genel meclis salonunda başta Vali Kâzım Paşa olmak üzere memurlar ve öğretmenler toplanmış, Mustafa Kemal Paşa kara tahtanın başında gelerek sınava başlamıştır. Önce Kâzım Paşa ve sırasıyla daire müdürleri, öğretmenler, memurlar ve hizmetlilerin sınavdan geçmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, herkesin harfleri kısa süre içinde öğrenmesinden duyduğu memnuniyeti belirtmiştir.¹⁰¹⁸ Üç saat süren çalışmanın ardından Kâzım Paşa ile birlikte halkı selâmlayarak Halk Partisi binasına geçmişlerdir. Aynı günün akşamı Başvekil İsmet Paşa da Malatya gezisinden Samsun'a gelmiştir.¹⁰¹⁹

16 Eylül akşamı Samsun Muallimler Birliği tarafından İstiklâl İlkokulu binasında Türkiye Cumhuriyeti Reis-i Cumhuru Mustafa Kemal Paşa onuruna

¹⁰¹⁵ Ertuğrul Zekâi Ökte, **Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK'ün Yurtiçi Gezileri**, C. I, İstanbul, Tarihî Araştırmalar Vakfı İstanbul Araştırma Merkezi Yayını, 2000, s. 520.

¹⁰¹⁶ Topçu, **a. g. e.** , s. 128. Bu karşılamının fotoğrafı Ek 23' te verilmiştir.

¹⁰¹⁷ **Cumhuriyet**, 17 Eylül 1928. ; **Milliyet**, 27 Eylül 1928.

¹⁰¹⁸ Ökte, **a. g. e.** , s. 520.

¹⁰¹⁹ **Hakimiyeti Milliye**, 18 Eylül 1928.

verilen baloda Mustafa Kemal Paşa, Yeni Türk Harfleri üzerine konuşmalar yapmış ve saat ikiye kadar eğlenmiştir.¹⁰²⁰

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'da ikinci günü olan 17 Eylül Pazartesi gününün büyük kısmını kaldığı Mıntıka Palas'ta geçirmiş, 18 Eylül sabahı da gösterişli bir törenin ardından maiyetiyle birlikte Amasya'ya gitmek üzere Samsun'dan ayrılmıştır. Bu uğurlamada Kâzım Paşa, ziyaretçilerini Samsun il sınırına kadar uğurlamıştır.¹⁰²¹

Konunun başında değinildiği üzere Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'u son ziyareti 22 – 26 Kasım 1930 tarihinde S.C.F.'nin kapatılmasından sonra gerçekleşmiştir. Amasya'da Vali Kâzım Paşa tarafında karşılanan Mustafa Kemal Paşa ve maiyeti akşam saatlerinde Samsun'a ulaşmışlar, yapılan resmî törenin ardından akşam yemeğinde şehirde yaşanan siyasî gelişmeler sebebiyle Kâzım Paşa'ya nasihatlerde bulunan Mustafa Kemal Paşa, yemeğe sonradan katılan Belediye Başkanı'nın beklenmedik tavırlarına maruz kalmıştır. Yemeğin sonunda S.C.F.'nin kapatılma sebepleri üzerinde konuşulmuştur.

23 Kasım Pazartesi günü Mustafa Kemal Paşa, C.H.F. Samsun Teşkilâtı üyeleriyle bir görüşme yaptıktan sonra Samsun'da bulunan Trabzon Mebusu Hasan Bey, Rize Mebusu Fuat Bey ve Vali Kâzım Paşa'yı kabul ederek memleket meseleleri hakkında uzun uzadıya görüşmeler yapmıştır.¹⁰²²

Mustafa Kemal Paşa, 1924 yılında Samsun'a ikinci gelişi sırasında verdiği emirle Mıntıka Palas'ın ilk katının kütüphane yapılmasını istemiş, Samsunlular tarafından oluşturulan kütüphane "Gazi Kütüphanesi" adıyla

¹⁰²⁰ **Cumhuriyet**, 17 Eylül 1928.

¹⁰²¹ Ökte, a. g. e. , s. 523.

¹⁰²² **Cumhuriyet**, 24 Kasım 1928.

23 Kasım 1930 tarihinde açılmıştır.¹⁰²³ Mustafa Kemal Paşa, Samsun'daki siyasî gelişmeler üzerine halka okutulması amacıyla o sırada yanında bulunan Afet İNAN'a 25 Kasım 1930 tarihinde bu kütüphaneden üç kitap aldırılmıştır. Bu kitaplardan bazı satırların altını çizmiş ve kütüphane Müdürü Şefik (ALİŞİK) Bey'e bu satırları halka okutmasını emretmiştir. Madam Rolan'a ait altı çizili satırlar çok anlamlıdır:¹⁰²⁴ *“...Hürriyet bila kaydü şart serbest olmak değildir. Onun kayıtları, şartları vardır. Bila kaydü şart serbest olmak, ormanlarda yaşayan hayvanlara mahsustur. Hürriyet-i Siyasiye her istenilen şeyin yapılmasından ibaret değildir. Bir devlette, yani kavanine malik bir heyet-i içtimaiyede, hürriyet arzu edilmesi lâzım gelen şeyin yapılmasında ve arzu edilmesinde...cebr ve tazyik ibaret olabilir....İlmi esaslara nazaran ferdin hududu hürriyeti, gayri hududa hürriyeti ile mahdud olduğundan başkasının hak ve hürriyetini tanımayan kendi hak ve hürriyetini tanıtamaz. ... Maksat ve gaye bir olduktan sonra ittihat edemezler miydi? Vatan için müfit çalışamazlar mıydı? Hayır... İhtiras denilen manevî düşman bunların yakalarından tutmuş, küçüklüğe sürüklemiştir.”*

Bu cümlelerle özgür olmanın da sosyal kurallarla sınırlı olduğu belirtilmiş, ilmî esaslara göre ferdin özgürlük sınırlarının başkalarının özgürlük sınırlarıyla çevrili bulunduğu söz edilmiş, başkasının özgürlük hakkını tanımayanın kendi özgürlük hakkını tanımayacağı belirtilmiş, ihtiras denilen manevî düşmanın başkasının özgürlüğü için en büyük düşman olduğu ifade edilmiştir.

Bu satırlara dayanarak; demokratikleşmek isteyen bir sistemin bu yöndeki değişim çabalarının hedefi doğrultusunda gerçekleşmemesi üzerine ve ülkede gerçekleştirilen demokratikleşmenin yıpranmasını önlemek amacıyla halka uyarı niteliğinde bir mesaj verilmek istendiği söylenebilir.

¹⁰²³ Fikret Arit, “ Atatürk’ün Halkın Okumasını İsteddiği Kitap”, **Yıllar Boyu Tarih Dergisi**, S. 4, Nisan 1984 s. 12.

¹⁰²⁴ Arit, **a. g. m.**, s. 14 .

23 Kasım günü şehri gezmeye devam eden Mustafa Kemal Paşa Sigara Fabrikası'na gitmiş, Samsun'da bulunduğu üçüncü gün olan 24 Kasım günü Çarşamba İlçesi'ni ziyaret etmiştir.¹⁰²⁵ 25 Kasım gününü Mıntıka Palas'ta kütüphaneden aldığı kitapları okuyarak geçirmiş, ziyaretinin son günü olan 26 Kasım günü Hükûmet Konağı'nı ve Belediye'yi ziyaret etmiş, Samsun Lisesi'nde¹⁰²⁶ Tarih, Coğrafya ve Fransızca derslerine girmiş, buradan da Türk Ocağı'nı ziyaret ederek saat 16:00'te Trabzon'a gitmek üzere Ege Vapuru'na geçerek Samsun Limanı'ndan ayrılmıştır.¹⁰²⁷

Büyük Önder'in Samsun'u son ziyareti olan bu ziyaretin ardından Kâzım Paşa'nın daha önce düzenlediği park alanına 19 Mayıs 1919 tarihinin anısını ölümsüzleştirmek amacıyla Cumhuriyet Bayramı'nda Atatürk Anıtı dikilmiştir.¹⁰²⁸

Kâzım Paşa'nın bu dönem içerisinde yaşadığı diğer önemli bir olay da 1281 Numaralı Kanun'a göre askerî ya da siyasî hayatı arasında bir tercih yapmak durumunda kalmasıdır.¹⁰²⁹ Kâzım Paşa, ülkesine dönemin şartları doğrultusunda mülkî görevlerle faydalı olacağını düşünmüş olmalı ki mülkî memuriyeti tercih etmiştir. Böylece 21 Ekim 1928 tarihinde askerlikten emekliye ayrılan¹⁰³⁰ Kâzım Paşa, ilk askerî görevine başladığı 6 Aralık 1902 tarihinden 21 Ekim 1928'de emekli oluncaya kadar vatanına askerî kimliğiyle hizmet etmiş¹⁰³¹ ve korgenerallik rütbesiyle emekli olmuştur.

¹⁰²⁵ **Cumhuriyet**, 25 Kasım 1930. ; Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918 – 1938**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 511.

¹⁰²⁶ Günümüz Samsun Atatürk Anadolu Lisesi.

¹⁰²⁷ **Cumhuriyet**, 27 Kasım 1930. ; Kocatürk, **a. g. e.**, s. 94. ; Topçu, **a. g. e.**, s. 153.

¹⁰²⁸ **Samsun İl Yıllığı 1967**, s. 320.

¹⁰²⁹ **T.C.İçişleri Bakanlığı Arşivi**, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228, Belge No: 3291.

¹⁰³⁰ **Emekli Sandığı Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Dosya No: 531573 / AO.028.567. ; **T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi**, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228, Belge No: 3291. ; **TBMM Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855. ; **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası.

¹⁰³¹ **MSB Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası. ; **TBMM Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855.

Valilik döneminde Kâzım Paşa, sağlık durumundan dolayı 15 Ekim 1929 tarihinde doktorların gösterdiği lüzum üzerine verilen raporla bir süre görev başında bulunmamış,¹⁰³² görevine, bir süre istirahat ettikten sonra ancak 4 Ocak 1930 tarihinde başlayabilmiştir.¹⁰³³

Samsun'a büyük hizmetlerde bulunan Vali Kâzım Paşa'nın bu süreç içinde yaşadıkları, bir taraftan görevinden alınmasına sebep olmuş, diğer taraftan, siyasal iktidar açısından memleketin gerçek görüntüsünü ortaya koyması ve S.C.F. sonrası ortam sonrasında fikir vermesi bakımından önemli bir sonuç ortaya çıkarmıştır. C.H.F.'nin kazanmasından kuşku bile duyulmayan Samsun'da, Vali Kâzım Paşa'nın yansız ve doğrucu tutumu ile kazanılan¹⁰³⁴ seçim, siyasî çevrelerce farklı yorumlanmış ve tüm bu yaşananlar sonucunda Kâzım Paşa görevinden alınmışsa da daha sonra, Mustafa Kemal Paşa yakından tanıdığı arkadaşının iyi niyetinden emin olduğu için onu İzmir'den mebus seçtirmiştir.¹⁰³⁵ Emekli Korgeneral Kâzım Paşa, bundan sonra İzmir Mebusu seçilecek ve iki dönem boyunca mebus olarak vatan hizmetini sürdürecektir.

2. Mebusluk Yılları

Osmanlı Devleti'nin yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu dönemlerinde asker olarak ülkeye büyük hizmetlerde bulunmuş olan Emekli Korgeneral Kâzım Paşa, bu süreçten sonra siyasî hayatı tercih etmiş, öncelikle dört yıl iki ay süreyle Samsun Valiliği'nde bulunmuştur. Valilik dönemi içerisinde şehre büyük katkılarda bulunmuş, 1930 Yerel Seçimleri'nde izlediği politika sonucunda tasfiye kararı ile valilik görevine son verilse de daha sonra bu karar Devlet Şurasınca reddedilmiştir.

¹⁰³² T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228, 3413 Numaralı Belge. Adı geçen belgede Kâzım Paşa'nın hastalığına dair herhangi bir açıklama yer almamıştır.

¹⁰³³ T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228, 12130 Numaralı Telgrafname.

¹⁰³⁴ Yetkin, a. g. e. , s. 280.

¹⁰³⁵ Topçu, a. g. e. , s. 161.

Yeni devletin mimarlarından biri olarak, özellikle devletin kuruluşu sürecindeki çabalarıyla vatanseverliğinden şüphe duyulmayan Emekli Korgeneral Kâzım Paşa, bundan sonra TBMM çatısı altında mebus olarak siyasî yaşamına devam etmiştir.

6 Haziran 1932 tarihinde Dördüncü Dönem İzmir Mebusu olan Vâsıf Bey'in Roma Büyük Elçiliği'ne tayin edilmesi dolayısıyla mebusluktan istifa etmesi yerinin boş kalmasına sebep olmuş, boşalan mebusluğa İntihabı Mebusan Kanunu uyarınca, B.M.M. Reisliği'nin uygun gördüğü birinin seçilmesi gündeme gelmiştir.¹⁰³⁶ 8 Aralık 1932 tarihinde yapılan ara seçimlerde Vasıf Bey'in yerine İzmir'den sekiz yüz elli yedi oy alarak Kâzım Paşa seçilmiştir.¹⁰³⁷

Kâzım Paşa, 8 Aralık 1932 tarihinde yapılan ara seçimlerde;

İzmir'den	:	232
Torbalı'dan	:	33
Tire'den	:	72
Bayraklı'dan	:	41
Ödemiş'ten	:	150
Urla'dan	:	27
Seferihisar'dan	:	19
Çeşme'den	:	24
Karaburun'dan	:	17
Kemal Paşa'dan	:	45
Menemen'den	:	51
Bergama'dan	:	96

¹⁰³⁶ **B. C. Arşivi**, 6 / 6/ 1932, Dosya No: 78148 – 12, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 74.489..20. ; **T.C. İçişleri Bakanlığı Arşivi**, Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası, Sicil No: 2228. ; **TBMM Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855.

¹⁰³⁷ **TBMM Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855. ; **B. C. Arşivi**, 21 / 12/ 1932, Dosya No: 78151, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 74.489..23.

Kuşadası'ndan : 27
 Foça'dan : 8
 Dikili'den : 15 oy almış ve toplam 857 oy ile İzmir'den mebus seçilmiştir.¹⁰³⁸ Onunla birlikte aynı şehirden seçime katılan Tireli Numan, İzmir'den 1 oy alırken üçüncü aday İbrahim bin Efe tek oy bile alamamıştır.¹⁰³⁹

İzmir Mebusluğu'na seçilen Kâzım Paşa'nın seçim mazbatasını 22 Aralık 1932 Perşembe Günü Reis Refet Bey başkanlığında yapılan 2. İçtima 1. Celse'de oy çokluğuyla kabul edilmiş¹⁰⁴⁰ ve Kâzım Paşa Meclis'e katılmıştır.

Esasen Kâzım Paşa'nın Ara Seçimlerle katıldığı IV. Dönem TBMM, 4 Mayıs 1931 tarihinde başlamış,¹⁰⁴¹ bu durumda Kâzım Paşa, tutanağının onaylanarak Meclis'e girdiği 22 Aralık 1932 tarihinden, Dönem'in bitiş tarihi olan 23 Aralık 1934'e¹⁰⁴² kadar tam iki yıl mebusluk yapmıştır.

İzmir Mebusu Emekli Korgeneral Kâzım Paşa, Meclis'e katılıncaya dek Encümenler'e üyeler seçilmiş ve Hükûmet, faaliyetlerine devam etmektedir. Dolayısıyla Kâzım Paşa, bu dönem içinde mebusluk dışında herhangi bir görevde bulunmamış ve herhangi bir konuda konuşma da yapmamıştır.¹⁰⁴³

¹⁰³⁸ **TBMM Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855, 8 Aralık 1932 Ara Seçimleri Seçim Cetveli.

¹⁰³⁹ **TBMM Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855, 8 Aralık 1932 Ara Seçimleri Seçim Cetveli.

¹⁰⁴⁰ **TBMM Z. C.**, C. 11, Devre 4, İçtima 2, İnikat 15, s. 39.

¹⁰⁴¹ Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi: TBMM IV. Dönem 1931 – 1935**, C. I, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1996, s. 3; İhsan Ezherli, **Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920 – 1986**, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1986, s. 108.

¹⁰⁴² Çoker, **a. g. e.**, s. 3.

¹⁰⁴³ Türk Parlamento Tarihi'ni en kapsamlı şekilde ele alanlardan birisi olan Fahri ÇOKER Paşa'nın IV. Dönem TBMM'yi içeren eserinde Kâzım Paşa ile ilgili olarak; "*Meclis'te III. ve IV. toplantı yıllarında Bütçe Komisyonu'nda çalıştı. Genel Kurul'da Millî Müdafaa'ya ilişkin konularda ve bütçe görüşmelerinde on altı konuşma yaptı.*" denilmektedir. Yaptığımız araştırmalarda söz konusu döneme ait tüm Zabıt Cerideleri taranmış ve aynı dönemde mebusluk yapan tüm Kâzım Paşalar'a ait bilgiler çıkarılmıştır. Sonuç olarak Fahri ÇOKER Paşa'nın verdiği bilgilerin Kâzım (İNANÇ) Paşa'ya değil, aynı dönem içinde Diyarbakır Mebusu olan Kâzım (SEVÜKTEGİN) Paşa'ya ait olduğu tespit edilmiştir. Bu konunun Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu'na iletilmesiyle Diyarbakır Mebusu Kâzım (SEVÜKTEGİN) Paşa'nın Özlük Dosyası'na da ulaşılmış (Dosya No: 682), yaptığımız

Kâzım Paşa'nın mebusluk yaptığı ve Cumhuriyet'in Onuncu Yılı'na rastlayan IV. Dönem ve VI. İnönü Hükûmeti, 317 mebus ile faaliyetlerine başlamış ve İcrâ Vekilleri Heyeti şu şekilde oluşmuştur:¹⁰⁴⁴

Başvekil	İsmet Paşa (İNÖNÜ, Malatya)
Adliye Vekili	Yusuf Kemal Bey (TENGİRŞEK, Sinop) 25 Mayıs 1933 Şükrü Bey(SARAÇOĞLU, İzmir)
Millî Müdafaa Vekili	Zekâi Bey (APAYDIN, Diyarbakır)
Dahiliye Vekili	Şükrü Bey (KAYA, Muğla)
Hariciye Vekili	Dr.Tevfik Rüştü Bey (ARAS, İzmir)
Maliye Vekili	Mustafa Abdülhalik Bey (RENDİ, Çankırı) 3 Şubat 1934: Fuad Bey (AĞRALI, Elazığ)
Maarif Vekili	Esad Bey (SAGAY, Bursa) 10 Kasım 1932: Dr. Reşid Galip Bey (Aydın) 27 Ekim 1933: Hikmet Bey (Manisa) 9 Ekim 1934 Abidin Bey (ÖZMEN, Aydın)
Nafia Vekili	Hilmi Bey (URAN, Adana) 16 Şubat 1934: Ali Bey (ÇETİNKAYA, Afyon)
İktisat Vekili	Mustafa Şeref Bey (ÖZKAN, Burdur) 10 Kasım 1932: M. Celâl Bey(BAYAR, İzmir)
Sıhhat ve İçtimai	
Muavenet Vekili	Dr. Refik Bey (SAYDAM, İstanbul)
	31 Aralık 1931: Muhlis Bey (ERKMEN,

tespitin doğruluğu dosyada yer alan bilgiler doğrultusunda kesinlik kazanmıştır. Soyadı Kanunu'ndan önce aynı dönemlerde yaşayan, paralel görevlerde bulunan ve aynı adı taşıyan altı Kâzım Paşa çoğunlukla karıştırılmıştır. TBMM içerisindeki karışıklıkların sebebi; Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın Diyarbakırlı olmasından ve Diyarbakırlı Kâzım olarak tanınmasına karşılık Diyarbakır Mebusu'nun adının da Kâzım Paşa (SEVÜKTEGİN) olmasıdır. Kâzım (İNANÇ) Paşa, İzmir Mebusu'dur ve ne tesadüf ki Dönemin İzmir Valisi'nin de Kâzım Paşa (DİRİK) olması sonucunda onunla da karıştırılmıştır.

¹⁰⁴⁴ **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri 1923 – 1960**, C. I, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1978, s. 49 – 50. ; Goloğlu, a. g. e., s. 12.

Kütahya)

Gümrük ve İnhisarlar Ali Rana Bey (TARHAN, İstanbul)

Vekili

Bu kabineyle göreve başlayan IV. Dönem TBMM Başkanı Balıkesir Mebusu Kâzım (ÖZALP) Paşa'dır. Meclis çalışma yılına başladığında ilk olarak cumhurbaşkanı seçimi yapmış, Mustafa Kemal Paşa oy çokluğuyla ve üçüncü kez Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Bu dönem içerisinde ara seçimlere kadar yapılan faaliyetlerin en önemlisi; 21 Nisan 1931 tarihli Soyadı Kanunu'nun kabulüdür. Bu kanun 21 Haziran 1934 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.¹⁰⁴⁵ Bu kanunun sonucu olarak 26 Kasım 1934 tarihinde unvan ve lâkapların kaldırılması kabul edilmiş,¹⁰⁴⁶ 13 Aralık 1934 tarihinde kabul edilen kanunla da Millî birliği, millî duyguyu incitici kıyafet ve alâmetler kaldırılmıştır.¹⁰⁴⁷

1931 yılının sonunda iki yeni bakanlığın kurulması için teklif getirilmiş, yapılan görüşmeler sonunda, 26 Aralık 1931 tarihinde Ziraat Vekâleti,¹⁰⁴⁸ 31 Aralık 1931'de de Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti kurulmuştur.¹⁰⁴⁹

Ayrıca, C.H. P., altı ilkeyi programına almış, kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmış, Türk Dil Kurumu kurulmuş, İstanbul Darülfünun'u kaldırılarak yerine İstanbul Üniversitesi açılmıştır.

Meclis'e 5 Aralık 1934 tarihinde Başvekil İsmet İNÖNÜ, Tekirdağ Milletvekili Cemil UYBADIN ve Kütahya Milletvekili Recep PEKER tarafından seçimlerin yenilenmesi için bir teklif verilmiş ve bu teklif oy çokluğu ile kabul edilmiştir.¹⁰⁵⁰ 23 Aralık 1934'te Tekirdağ Milletvekili Cemil UYBADIN tarafından teklif edilen Meclis'in işlerinin tamamlanması ve seçim dolayısıyla

¹⁰⁴⁵ TBMM Z. C., C. 23 - 24, Devre 4, s. 41.

¹⁰⁴⁶ TBMM Z. C., C. 25, Devre 4, s. 1 – 2.

¹⁰⁴⁷ TBMM Z. C., C. 25, Devre 4, s. 67.

¹⁰⁴⁸ TBMM Z. C., C. 5, Devre 4, s. 150.

¹⁰⁴⁹ TBMM Z. C., C. 5, Devre 4, s. 139.

¹⁰⁵⁰ TBMM Z. C., C. 25, Devre 4, s. 81.

tatile girmesi teklifi 836 Sayılı Kararla kabul edilmiş ve IV. Dönem bu son toplantısıyla dağılmıştır.¹⁰⁵¹

8 Şubat 1935 tarihinde yapılan Genel Seçimlerden sonra Meclis, 1 Mart 1934 tarihinde toplanmış, ilk toplantıda Cumhurbaşkanı seçimi yapılmış, Mustafa Kemal ATATÜRK yeniden Cumhurbaşkanı seçilmiştir.¹⁰⁵² Cumhurbaşkanı seçiminden sonra Hükûmet istifa etmiş ve İsmet İNÖNÜ yeniden Başvekilliğe tayin edilmiştir.¹⁰⁵³

V. Dönem TBMM, VII. İsmet İNÖNÜ Hükûmeti ile 1 Mart 1935 tarihinde göreve başlamış, 1079 sayılı karar üzerine 27 Ocak 1939 tarihinde sonra ermiştir.¹⁰⁵⁴ Buna göre yeni Hükûmet, şu üyelerden kurulmuştur:¹⁰⁵⁵

Başvekil	: İsmet İNÖNÜ, Malatya
Adliye Vekili	: Şükrü SARAÇOĞLU, İzmir
Millî Müdafaa Vekili	: Kâzım ÖZALP, Balıkesir
Dahiliye Vekili	: Şükrü KAYA, Muğla
Hariciye Vekili	: Dr.Tevfik Rüştü ARAS, İzmir
Maliye Vekili	: Fuad AĞRALI, Elazığ
Maarif Vekili	: Zeynel Abidin ÖZMEN, Aydın
	16 Haziran 1935:
	Saffet ARIKAN, Erzincan
Nafia Vekili	: Ali ÇETİNKAYA, Afyon
İktisat Vekili	: Mahmud Celâl BAYAR, İzmir
Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili	: Dr. Refik SAYDAM, İstanbul
Gümrük ve İnhisarlar Vekili	: Ali Rana TARHAN, İstanbul
Ziraat Vekili	: Muhlis ERKMEN, Kütahya
	1 Haziran 1937:
	Şakir KESEBİR, Tekirdağ

¹⁰⁵¹ TBMM Z. C., C. 25, Devre 4, s. 310.

¹⁰⁵² TBMM Z. C., C. 1, Devre 5, Fevkalâde İçtima, C. 1, s. 3 – 4.

¹⁰⁵³ TBMM Z. C., C. 1, Devre 5, C. 1, s. 4 – 5.

¹⁰⁵⁴ Sacit Karaibrahimoğlu, *Türkiye Büyük Millet Meclisi*, Ankara, Ege Matbaası, 1968, s. 96 ; Ezherli, a. g. e., s.108.

¹⁰⁵⁵ *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri 1923 – 1960*, C. I, s. 55.

İzmir Mebusu Emekli Korgeneral Kâzım İNANÇ¹⁰⁵⁶, IV. Dönem içinde iki yıl mebusluk yaptıktan sonra, 8 Şubat 1935 tarihinde yapılan Genel Seçimler sonucunda bin yüz elli beş oy alarak yeniden İzmir Mebusu seçilmiş, 11 Şubat 1935 tarihinde tutanağını aldıktan sonra 1 Mart 1935'te Meclis'e katılmıştır.¹⁰⁵⁷ 7 Mart 1935'te tutanağı onaylanan Kâzım İNANÇ, bu Hükûmet içinde Bütçe Encümeni'ne üye seçilmiş,¹⁰⁵⁸ ancak bu konuda adının geçtiği bir faaliyette bulunmamış ve konuyla ilgili herhangi bir konuşma yapmamıştır.

V. Dönem TBMM içinde ayrıca, 23 Kasım 1935 tarihinde hizmete girecek olan¹⁰⁵⁹ Fevzipaşa – Diyarbakır Demiryolu açılma törenine katılacak heyete ve Kamutay adına şehitliklere çelenk koymak amacıyla oluşturulan gruba Umumî Heyet tarafından seçilmiştir.¹⁰⁶⁰

İzmir Mebusu Emekli Korgeneral Kâzım İNANÇ, mebusluk yıllarında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ATATÜRK' ü sık sık ziyaret etmiştir. Uzun yıllar yakın arkadaşlıklarını sürdüren ve siyasî hayatta da aynı noktada kesişen iki dost, Kâzım İNANÇ Paşa'nın kimi zaman tek başına kimi zaman da eşiyle birlikte Mustafa Kemal ATATÜRK'ü ziyaretleriyle bir araya gelmişlerdir. Söz konusu ziyaretler şu tarihlerde gerçekleşmiştir:¹⁰⁶¹ 7 Ocak 1932¹⁰⁶² Eşi Hava Semiha Hanım ile,¹⁰⁶³ 23 Temmuz 1932,¹⁰⁶⁴

¹⁰⁵⁶ Soyadı Kanunu'nun ardından İNANÇ soyadını alan Kâzım Paşa'nın bu adı alma nedenine, elde edilen bilgiler dahilinde rastlanamamıştır.

¹⁰⁵⁷ **TBMM Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855, 11 Şubat 1935 Seçim Mazbatası.

¹⁰⁵⁸ **TBMM Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855.

¹⁰⁵⁹ **B. C. Arşivi**, 18 / 11/ 1935, Dosya No: 15346, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 152.76..24.

¹⁰⁶⁰ İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM V. Dönem 1935 – 1939**, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 2001, s. 372.

¹⁰⁶¹ **Atatürk'ün Nöbet Defteri, 1931 – 1938**, Haz. Özel Şahingiray, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1955, s.23 vd.

¹⁰⁶² **Atatürk'ün Nöbet Defteri**, s. 23.

¹⁰⁶³ **Kadıköy Nüfus Müdürlüğü**, Vukuatlı Aile Nüfus Kayıt Örneği. ; **Emekli Sandığı Arşivi**, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Dosya No: 531573 / AO.028.567.

¹⁰⁶⁴ **Atatürk'ün Nöbet Defteri**, s. 79.

21 Ekim 1932,¹⁰⁶⁵ 14 Aralık 1932,¹⁰⁶⁶ 17 Aralık 1932,¹⁰⁶⁷ 21 Aralık 1932,¹⁰⁶⁸ 26 Nisan 1933,¹⁰⁶⁹ 3 Temmuz 1933,¹⁰⁷⁰ 5 Ağustos 1933,¹⁰⁷¹ 28 Şubat 1934,¹⁰⁷² 3 Mart 1934,¹⁰⁷³ 11 Mart 1934 Eşiyle,¹⁰⁷⁴ 9 Nisan 1934,¹⁰⁷⁵ 10 Nisan 1934,¹⁰⁷⁶ 11 Nisan 1934,¹⁰⁷⁷ 14 Nisan 1934,¹⁰⁷⁸ 23 Nisan 1934,¹⁰⁷⁹ 20 Mayıs 1934,¹⁰⁸⁰ 30 Mayıs 1934,¹⁰⁸¹ 22 Ağustos 1934¹⁰⁸² tarihli bu ziyaret; İstanbul'da yapılan Dil Kurultayı'nda gerçekleşmiştir. Kâzım Paşa, memleket meselelerine her zaman büyük ilgi duymuş, hatırlanacağı gibi Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş aşamasında Yalova'daki görüşmelerde bulunduğu gibi Mebusluk yıllarında da yapılan inkılâp hareketleriyle yakından ilgilenmiştir. 1934 Ağustosunda İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda ikincisi yapılan Dil Kurultayı'na katılmıştır.¹⁰⁸³ Daha sonra 1936 yılında¹⁰⁸⁴ yapılacak olan Üçüncü Dil Kurultayı'na da Fahrettin Altay Paşa ile katılacaktır.¹⁰⁸⁵

¹⁰⁶⁵ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 208.

¹⁰⁶⁶ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 122.

¹⁰⁶⁷ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 123.

¹⁰⁶⁸ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 124.

¹⁰⁶⁹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 156.

¹⁰⁷⁰ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 179.

¹⁰⁷¹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 189.

¹⁰⁷² Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 255.

¹⁰⁷³ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 256.

¹⁰⁷⁴ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 258.

¹⁰⁷⁵ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 268.

¹⁰⁷⁶ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 269.

¹⁰⁷⁷ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 269.

¹⁰⁷⁸ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 270.

¹⁰⁷⁹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 274.

¹⁰⁸⁰ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 283.

¹⁰⁸¹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 286.

¹⁰⁸² Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 300.

¹⁰⁸³ Aslan Tufan Yazman, *ATATÜRK'le Beraber, Devrimler, Olaylar, Anılar, 1922 – 1938*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1969, 287.

¹⁰⁸⁴ Yazman, *a. g. e.*, s. 289. Üçüncü Dil Kurultayı, 24 Ağustos 1936 tarihinde yine Dolmabahçe Sarayı'nda yapılmıştır.

¹⁰⁸⁵ *İmparatorluk, İttihat ve Terakki, Cumhuriyet; “ 1902 – 1938 Üç Devrin Galerisi, İmparatorluktan Cumhuriyete, Fahrettin ALTAY Paşa Anlatıyor*, Haz. Taylan Sorgun, 4. Baskı, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları, 2003, s. 437. Fahrettin ALTAY Paşa, anılarında Dil Kurultayı'na katılmak üzere Kâzım Paşa ile Dolmabahçe Sarayı önünde bir araya geldiklerini 1937 anıları içinde belirtmiştir. Ancak bu Kurultay 1936 Ağustosunda yapılmıştır.

İzmir Mebusu Emekli Korgeneral Kâzım Paşa, 23 Ekim 1934,¹⁰⁸⁶ 15 Kasım 1934,¹⁰⁸⁷ 17 Aralık 1934,¹⁰⁸⁸ 22 Aralık 1934,¹⁰⁸⁹ 28 Aralık 1934,¹⁰⁹⁰ 8 Ocak 1935,¹⁰⁹¹ 10 Ocak 1935,¹⁰⁹² 19 Temmuz 1935,¹⁰⁹³ tarihlerinde Cumhurbaşkanı ATATÜRK'ü ziyaret etmiş, 3 Ağustos 1935 tarihli ziyareti ise; 1 Ağustos 1935 tarihinde Mustafa Kemal ATATÜRK'ün Kâzım İNANÇ Paşa'nın Kızı Fatma Neyran (Niran) Hanım'ın¹⁰⁹⁴ İstanbul Perapalas'ta yapılan düğününe gitmesinden sonra gerçekleşmiştir.¹⁰⁹⁵ Kâzım İNANÇ Paşa, bundan sonra da ziyaretlerine devam etmiş; 6 Ağustos 1935,¹⁰⁹⁶ 13 Eylül 1935,¹⁰⁹⁷ 6 Kasım 1935,¹⁰⁹⁸ 13 Ocak 1936,¹⁰⁹⁹ 17 Nisan 1936,¹¹⁰⁰ 27 Mayıs 1936 Eşiyle,¹¹⁰¹ 13 Haziran 1936,¹¹⁰² 23 Haziran 1936,¹¹⁰³ 24 Haziran 1936 Eşiyle,¹¹⁰⁴ 27 Haziran 1936,¹¹⁰⁵ 16 Ekim 1936,¹¹⁰⁶ 20 Ekim 1936,¹¹⁰⁷ 22 Ekim 1936,¹¹⁰⁸ 4 Kasım 1936,¹¹⁰⁹ 18 Kasım 1936,¹¹¹⁰ 24 Kasım 1936,¹¹¹¹ 27 Kasım 1936,¹¹¹² 30 Kasım 1936,¹¹¹³ 8 Aralık 1936,¹¹¹⁴ 16 Aralık 1936,¹¹¹⁵ 26

¹⁰⁸⁶ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 320.

¹⁰⁸⁷ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 328.

¹⁰⁸⁸ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 338.

¹⁰⁸⁹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 340.

¹⁰⁹⁰ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 342.

¹⁰⁹¹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 345.

¹⁰⁹² Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 346.

¹⁰⁹³ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 405.

¹⁰⁹⁴ Kadıköy Nüfus Müdürlüğü, Vukuatlı Aile Nüfus Kayıt Örneği. ; T.C. İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü Nüfus Kayıtları. Fatma Neyran (Niran) Hanım, 1930 tarihinde babası tarafından Serbest Cumhuriyet Fırkası'na yazdırılmış, 1935 yılında Tahir YETMEN ile evlenmiştir. Fatma Neyran (Niran) YETMEN, 1974 yılında vefat etmiş ve çocuk sahibi olmamıştır. Bu bilgilere göre Kâzım (İNANÇ) Paşa, Devlet Mezarlığı Müzesi Arşivi'nde kaydı bulunan atmış bir komutan içinde varisi olmayan üç komutandan biridir.

¹⁰⁹⁵ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 409.

¹⁰⁹⁶ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 410.

¹⁰⁹⁷ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 422.

¹⁰⁹⁸ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 437.

¹⁰⁹⁹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 460.

¹¹⁰⁰ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 489.

¹¹⁰¹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 501.

¹¹⁰² Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 506.

¹¹⁰³ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 509.

¹¹⁰⁴ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 509.

¹¹⁰⁵ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 511.

¹¹⁰⁶ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 546.

¹¹⁰⁷ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 547.

¹¹⁰⁸ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 548.

¹¹⁰⁹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 552.

¹¹¹⁰ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 555.

¹¹¹¹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 557.

¹¹¹² Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 558.

Aralık 1936,¹¹¹⁶ 15 Mart 1937,¹¹¹⁷ 18 Mart 1937,¹¹¹⁸ 26 Mart 1937,¹¹¹⁹ 27 Mart 1937,¹¹²⁰ 7 Nisan 1937,¹¹²¹ 11 Nisan 1937,¹¹²² 13 Nisan 1937,¹¹²³ 16 Nisan 1937,¹¹²⁴ 18 Nisan 1937,¹¹²⁵ 20 Nisan 1937,¹¹²⁶ 23 Nisan 1937,¹¹²⁷ 26 Nisan 1937,¹¹²⁸ 29 Nisan 1937,¹¹²⁹ 1 Mayıs 1937,¹¹³⁰ 3 Mayıs 1937,¹¹³¹ 5 Mayıs 1937,¹¹³² 7 Mayıs 1937,¹¹³³ 12 Mayıs 1937,¹¹³⁴ 14 Mayıs 1937,¹¹³⁵ 16 Mayıs 1937,¹¹³⁶ 20 Mayıs 1937,¹¹³⁷ 22 Mayıs 1937,¹¹³⁸ 25 Mayıs 1937,¹¹³⁹ 27 Mayıs 1937 Eşyle,¹¹⁴⁰ 29 Mayıs 1937,¹¹⁴¹ 1 Haziran 1937,¹¹⁴² 21 Haziran 1937,¹¹⁴³ 16 Temmuz 1937,¹¹⁴⁴ 17 Temmuz 1937,¹¹⁴⁵ 12 Ağustos 1937,¹¹⁴⁶ 31 Ağustos 1937 Eşyle,¹¹⁴⁷ 27 Eylül 1937,¹¹⁴⁸ 19 Ekim 1937,¹¹⁴⁹ 27 Ekim

-
- ¹¹¹³ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 559.
¹¹¹⁴ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 561.
¹¹¹⁵ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 564.
¹¹¹⁶ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 567.
¹¹¹⁷ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 589.
¹¹¹⁸ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 590.
¹¹¹⁹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 593.
¹¹²⁰ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 593.
¹¹²¹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 597.
¹¹²² Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 599.
¹¹²³ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 599.
¹¹²⁴ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 600.
¹¹²⁵ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 601.
¹¹²⁶ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 602.
¹¹²⁷ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 603.
¹¹²⁸ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 604.
¹¹²⁹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 606.
¹¹³⁰ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 606.
¹¹³¹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 607.
¹¹³² Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 608.
¹¹³³ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 609.
¹¹³⁴ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 610.
¹¹³⁵ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 611.
¹¹³⁶ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 612.
¹¹³⁷ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 613.
¹¹³⁸ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 614.
¹¹³⁹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 615.
¹¹⁴⁰ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 616.
¹¹⁴¹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 618.
¹¹⁴² Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 624.
¹¹⁴³ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 624.
¹¹⁴⁴ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 630.
¹¹⁴⁵ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 630.
¹¹⁴⁶ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 639.
¹¹⁴⁷ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 646.
¹¹⁴⁸ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 656.
¹¹⁴⁹ Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 664.

1937,¹¹⁵⁰ 1 Aralık 1937 Eşiyle,¹¹⁵¹ 4 Aralık 1937,¹¹⁵² 14 Aralık 1937,¹¹⁵³ 8 Ocak 1938,¹¹⁵⁴ 18 Ocak 1938 tarihinde Eşiyle¹¹⁵⁵ yaptığı ziyaretiyle Mebusluk yıllarını geçirdiği Ankara’da ve kimi zaman İstanbul’da, Mustafa Kemal ATATÜRK’ü altı yıl içinde seksen sekiz kez ziyaret etmiştir.¹¹⁵⁶

Kâzım İNANÇ’ın mebusluk yılları kısa sürmüş, müzmin miyokardit neticesi kalp yetmezliğinden 2 Haziran’dan itibaren dört ay İstanbul Haydarpaşa Hastanesi’nde kaldıktan sonra 22 Eylül 1938 tarihinde, henüz elli sekiz yaşında iken, vefat etmiştir.¹¹⁵⁷

Bu haber 22 Eylül 1938 tarih ve 3435 Sayılı Tezkere ile Dahiliye Vekâleti’nce Başbakanlığa bildirilmiştir.¹¹⁵⁸ Vefatına dair Başbakanlığın 29 Eylül 1938 tarih ve 6 / 4106 Sayılı Tezkeresi, 14 Aralık 1938 Pazartesi günü yapılan Genel Kurul’da Başbakan Mahmud Celal BAYAR tarafından okunmuştur.¹¹⁵⁹ İzmir Mebusluğunun açık kalması sonucunda İntihabı Mebusan Kanunu uyarınca, 9 Ocak 1939 tarihinde ittifakla Kâzım İNANÇ Paşa’nın yerine Reşat MİMAROĞLU seçilmiştir.¹¹⁶⁰

İstanbul Edirnekapi Şehitliği’nde toprağa verilen naaşı 6 Kasım 1981 gün ve 2549 Sayılı Devlet Mezarlığı Kanunu’nun geçici Birinci Maddesi

¹¹⁵⁰ Atatürk’ün Nöbet Defteri, s. 666.

¹¹⁵¹ Atatürk’ün Nöbet Defteri, s. 677.

¹¹⁵² Atatürk’ün Nöbet Defteri, s. 678.

¹¹⁵³ Atatürk’ün Nöbet Defteri, s. 681.

¹¹⁵⁴ Atatürk’ün Nöbet Defteri, s. 690.

¹¹⁵⁵ Atatürk’ün Nöbet Defteri, s. 693.

¹¹⁵⁶ Kâzım İNANÇ Paşa’nın Mustafa Kemal ATATÜRK’ü ziyaretlerinin S.sı daha da fazla olabilir. Zira Nöbet Defteri’ne kabul edilenleri kaydeden nöbetçilerin her biri açık olmayan ifadeler kullanmış, Soyadı Kanunu’na kadar çoğunlukla “Kâzım Paşa”olarak kaydedilen isimlerden Diyarbakır Mebusu Kâzım (SEVÜKTEGİN) Paşa , İzmir Valisi Kâzım (DİRİK) Paşa, Meclis Reisi Kâzım (ÖZALP) Paşa ve İzmir Mebusu Kâzım (İNANÇ) Paşalar’dan hangisinin belirtildiği açık olmadığından Kâzım İNANÇ Paşa’yı isim veya eski ve yeni görevleriyle açık bir şekilde belirten bilgiler alınmıştır. Bu konuda Walter F. WEIKER’ ın BELLETEN’de yayınlanan ve aynı Nöbet Defteri’ni esas alarak hazırladığı makalesinde Kâzım İNANÇ Paşa’nın ziyaret S.sı 155 olarak verilmiştir. Bkz. Walter F. WEIKER, “ Kemal ATATÜRK’ün Yakınları (1932 – 1938), BELLETEN, C. 34, No: 133 – 136, Ekim 1970, s. 609 – 627.

¹¹⁵⁷ Emekli Sandığı Arşivi, Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Dosya No: 531573 / AO.028.567.

¹¹⁵⁸ B. C. Arşivi, 9 / 1 / 1939, Dosya No: 78254, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 75.497..9.

¹¹⁵⁹ TBMM Z. C., C. 27, Devre 5, 4. İnikat, İctima 4, s. 21.

¹¹⁶⁰ B. C. Arşivi, 9 / 1 / 1939, Dosya No: 78254, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 75.497..9.

gereğince 25 Ekim 1988 tarihinde Ankara Devlet Mezarlığı'na nakledilmiştir.¹¹⁶¹

¹¹⁶¹ **Devlet Mezarlığı Müzesi Arşivi**, Kâzım İNANÇ Paşa Kayıtları. Kâzım İNANÇ Paşa'nın kabrinin Devlet Mezarlığı alanındaki konumu ve görüntüleri Ek 11'de verilmiştir.

SONUÇ

Büyük Türk Destanı'nın kahramanlarından birisi olan Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın hayatını ve faaliyetlerini aydınlatmayı, bu konudaki eksik ve yanlış bilgileri düzeltmeyi, onun yaşadığı dönemdeki etkinliğini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma sonucunda, ilk olarak; Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın hayatı ana fikir alınarak devrin biyografik bir panoraması çizilmiştir. Böylece bir devrin, onun yaşamının aydınlatılması sonucunda, yeni bilgiler ışığında geniş bir bakış açısıyla değerlendirilmesine zemin hazırlanmıştır.

Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın karakter yapısı olarak uyumlu ve yapıcı biri olması ve ayrıca Almanca'ya hakim olması onun, yaşadığı dönem içinde devrin kilit isimlerinin yamacında yer almasına imkân vermiştir. Büyük Harp'te Çanakkale ve Sîna – Filistin Cepheleri'nde cephe komutanı General Liman von SANDERS'in Kurmay Başkanı olarak görev almış, Liman Paşa onu Türkiye'de bulunduğu süreç içinde yanından hiç ayırmamıştır. Bu ortaklıkta, General Liman von SANDERS ile Türk komuta kadrosu arasında, savaşların çok hassas zamanlarında ortaya çıkan ihtilâflar, Kâzım Paşa'nın denge unsuru olması sonucunda çözüme kavuşmuştur.

Çanakkale Cephesi'nde Beşinci Ordu Kurmay Başkanı iken Başkomutan Vekîli Enver Paşa'nın taarruz emrini erken verdiğini düşünerek askerî teamülleri zorlamış, vatanına karşı duyduğu sorumluluk sonucunda, emir komuta zinciri içinde, Ordu Komutanı Liman Paşa'yı atlayarak, Enver Paşa'ya taarruzun düşmandan beklenmesi gereğini içeren bir telgraf göndermiştir.

Yine devrin kilit isimlerinden olan Fevzi (ÇAKMAK) Paşa ile Osmanlı Erkân – Harbiye Umumiye Riyaseti'nde birlikte çalışmış, Fevzi Paşa Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi iken, Kâzım Paşa İkinci Reis olarak vatana birlikte hizmet etmişlerdir. Bu ortaklığın en önemli yansıması Mütareke Dönemi'nde siyasî varlığı tehlikede olan vatan için Millî Mücadele'yi desteklemeleri ve ona

ivme kazandırmış olmalarıdır. Hükûmet'in askerî kanadının böylesi vatansever subaylardan teşkil olması vatanın bütünlüğünün korunması yolunda büyük yararlar sağlanmıştır.

Fevzi (ÇAKMAK) Paşa ile yolları Millî Mücadele içinde de kesişen Kâzım Paşa, o Millî Müdafaa Vekili iken onun Müsteşarı olmuştur. Osmanlı Devleti Dönemi'ndeki tecrübelerini bu hayatî süreçte yine vatani için hizmette kullanmıştır.

Çalışmamızın en önemli sonuçlarından birisi de Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın Osmanlı Erkân – Harbiye Umumiye Reis-i Sâ'nisi olduğu Mütareke Dönemi'nde izlediği Millî Mücadele politikasını ortaya koymuş olmasıdır. Millî menfaatlerle görev yetkilerini her an vatani için kullanan Kâzım Paşa, bu konuda İşgal Devletleri'nin baskısına rağmen orduyu ayakta tutmaya çalışmış, Kuva-yı Millîye'ye maddî ve manevî destek vermiştir. İstanbul'da etkili olamayacağını anlayan subaylara Anadolu'ya geçişleri konusunda resmî görevler verilmesine çalışmış, bu noktada Mustafa Kemal ile yakın arkadaşlığının da etkisiyle onun kendi beklentilerine yönelik olarak kaleme aldirdığı oldukça geniş yetkili Dokuzuncu Ordu Kıtaâtı Müfettişliği Talimatnamesi'ni hazırlamış ve onaylatmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bu tarihî talimatname ile Anadolu'ya gönderilerek vatanın kuruluş meş'alesini yakmıştır.

Kâzım Paşa, Mustafa Kemal'in Samsun'a gitmesinin ardından İngilizler'de doğan şüpheyi de gidermeyi başarmış, ilerleyen zamanlarda Anadolu'daki subaylara askerî ve siyasî konularda destek vermiştir.

İşgal Devletleri'nin Kuva-yı Milliye'yi destekleyen subayları tasfiye etmesi konusunda Hükûmete yaptığı baskıyla görevinden alınan Kâzım Paşa, bu süreç içinde Damat Ferit ile Millî Mücadele Komuta Kadrosunu uzlaştırmaya çalışmıştır. Bu çabaları onu Anadolu'ya

yönlendirmiş ve yeni kurulacak devletin mimarlarından biri olmasını sağlayacak önemli görevlerde bulunmuştur.

Büyük Taarruz ve onu izleyen Takip ve Boğazları Sarma Harekâtı'nda Altıncı Kolordu Komutanı olarak başarılı faaliyetlerde bulunduysa da kimi zaman merkez ordudan haber alamadığı dönemlerde emir verme konusunda pasif kalmış ve ordunun zaman kaybetmesine sebep olmuştur.

Cumhuriyet'e yönelik olarak çıkan Şeyh Said İsyanı'nı memleketi Diyarbakır ve çevresinde Üçüncü Ordu Müfettişi olarak bastırmış, bu bölgenin güvenliğinin kesin olarak temini konusunda Hükûmet'e karşı sert bir politika izlemiştir.

Valilik yıllarında Samsun'da köklü yenilikler yaparak şehri bayındır hale getirmiş, izlediği politikayla 1930 Yerel Seçimleri'nin kaderini belirlemiştir. Bu olay sonucunda görevinden tasfiye edilmesi üzerine Dahiliye Vekâleti'ne açtığı davayı kazanmıştır.

Çalışmamızın sonuçlarından birisi olarak, Kâzım (İNANÇ) Paşa'nın mebusluk yıllarında faal bir mebus olduğu bilgilerini içeren temel eserlerdeki bu bilgilerin yanlışlığı ispatlanmış, bu durum adı geçen döneme ait yeni bir çalışmanın yapılması mecburiyetini ortaya koymuştur. Yapılan araştırmalarla onun, TBMM içinde aktif bir mebus olmadığı, herhangi bir görev almadığı ve herhangi bir konuda görüş bildirmediği sonucuna ulaşılmıştır.

Kâzım (İNANÇ) Paşa, yakın arkadaşı Mustafa Kemal'i sık sık ziyaret etmiş, onun yanında inkılâp hareketlerine katılmış ve yaşamının her anını vatana hizmet ederek geçirmiştir.

Bu çalışmanın, elde edilen imkânlar doğrultusunda bazı eksikleri de olabilir. Ancak çalışmamızın başında kendisi hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Kâzım (İNANÇ) Paşa'yı, tarihin mezarlığına gömülmeğe de

kurtaracağı savunulabilir. Bu noktada vatana hizmeti ile kendilerine borçlu olduklarımıza vefamızı ve minnetimizi göstermek, onları tarihte hak ettikleri yere taşımak amacıyla biyografik çalışmalara büyük ihtiyaç duyulmaktadır. Yapılacak bu çalışmalarla vatanın kıymeti daha iyi anlaşılacak, millet olma bilinci derinden hissedilecektir.

“... Bu muharebe meydanlarında, emsalsiz kahramanlıklar ve şehamet göstermiş olan zabitlerimizin, neferlerimizin ve kumandanlarımızın her biri ayrı ayrı bir menkıbe, bir destan teşkil eden harekâtını kemali tebcille, hürmetle ve takdirle yâd ediyorum.”

Mustafa Kemal ATATÜRK

KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,

4 / 10 / 1924, Sayı: 6 / 3434, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 7. 27.17.
4 / 10 / 1924, Sayı: 6 / 3457, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 7.27.20.
23 / 11 / 1924, Dosya: 3949, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 46.299.14.
7/ 10 / 1924, Dosya: 3946, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 46.299.11.
21 / 6 / 1925, Sayı: 6 / 3031, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 15.28.15.
10 / 3 / 1926, Sayı: 6 / 3295, Dosya No: 151 – 10, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 18.17.13.
22 / 8 / 1926, Sayı: 4017, Dosya: 71 – 298, Fon Kodu: 30.18.1.01, Yer No: 20. 53.. 18.
12 / 12 / 1926, Sayı: 4435, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 22.74..19.
18 / 4 / 1928, Sayı: 6 / 6453, Dosya No: 198 – 12, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 28. 23..8.
2 / 5 / 1928, Sayı: 6520, Dosya No: 159 – 83, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 28. 26..15.
21 / 10 / 1928, Sayı: 7235, Dosya No: 210 – 53, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 30.62..9.
26 / 11 / 1930, Dosya No: 7256, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 64.432..12.
30 / 11 / 1930, Sayı: 10283, Dosya No: 71 – 347, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 15.78..7.
25 / 2 / 1931, Sayı: 10712, Dosya No: 71 – 354, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 18.13..17.
6 / 6/ 1932, Dosya No: 78148 – 12, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 74.489..20.
21 / 12/ 1932, Dosya No: 78151, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 74.489..23.
18 / 11/ 1935, Dosya No: 15346, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 152.76..24.
9 / 1 / 1939, Dosya No: 78254, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 75.497..9.

Devlet Mezarlığı Müzesi Arşivi, Kâzım İNANÇ Paşa Kayıtları.
DÜSTUR, 2.Tertip, C. 1, 75, 3.Tertip, C. 6, 144.

Emekli Sandığı Arşivi

Dosya No: 531573 / AO.028.567, Dosya No: 531573 / AO.028.567, 10712 Numaralı Kararname.

Genelkurmay Personel Başkanlığı General-Amiral Şubesi Kayıtları.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, Kutu: 27, Gömlek: 85.

Genelkurmay ATASE Arşivi

Koleksiyon	Kutu	Gömlek	Klasör	Dosya	Belge
Atatürk	33 8	46 84			
Birinci Dünya Harbi			211 184 180 540 216 542 84 3474 4350 181	892 786-A 775, 776 2108 905, 908 2116-A 430 H-56, H-10 H-5 779	
İstiklâl Harbi	27 14	59 56, 57, 85, 135, 68 70, 96, 72, 61, 62		42	59-1 56-1, 57-2, 85-1 135-1 68-1 70-1 96-2 72-1 61-1 62-1 125-1 144-1 35-3 131-4 29-8 172-1 42-1 4-2 35-1 80-1 184-1 101-1 58-5 50-1 67-1 57-1 85-1 71-1 227-1 138-3
	19	125, 144			
	47	35			
	50	131			
	1	29		62	
	1065	172			
	1224	42			
	1263	4			
	1595	35			
	1649	80			
	1650	184			
	1667	101			
	1675	58			
	1791	50			
	5	67, 51			
	567	85			
	579	71			
	856	227			
	838	138			

Kadıköy Nüfus Müdürlüğü, Vukuatlı Aile Nüfus Kayıt Örneği.

Kara Harp Okulu Arşivi

Defter No: 13, Hicrî 1313 / Milâdi 1895 Yılında Okuyan Öğrencilere Ait Numara Defteri. Bursa Askerî İdadîsi İkinci Sene Şakirdânı Listesi.

Defter No: 14, 1897 Yılında Askerî Okullarda Okuyan Öğrencilere Ait Numara Defteri - R 1313 / H 1315 / M 1897, Piyade Birinci Sene Şakirdanı Listesi.

Defter No: 15 , 1898 Yılında Askerî Okullarda Okuyan Öğrencilere Ait Numara Defteri - R 1314 / H 1316 / M 1898, Piyade İkinci Sene Şakirdanı Listesi.

Defter No: 17 , 1898-1901 Yıllar Arasında Askerî Okullarda Okuyan Öğrencilere Ait Numara Defteri – R 1314 / H 1316 / M 1898-1901, Piyade Altıncı Kısım Şakirdanı Listesi.

Defter No: 19 , R 1315 / H 1318 / M 1900-1903, Mekteb-i Harbiye'ye 28 Şubat 1315 Duhullü Öğrencilerin Üç Senelik Derecesini Gösterir Defter, Erkân-ı Harbiye Namzetleri Birinci Sınıfı Listesi.

Defter No: 19 , R 1315 / H 1318 / M 1900-1903, Mekteb-i Harbiye'ye 28 Şubat 1315 Duhullü Öğrencilerin Üç Senelik Derecesini Gösterir Defter Erkân-ı Harbiye İkinci Sene Sınıf Listesi.

Defter No: 21 , R 1316 / H 1318 / M 1900 -1903 Yılları Arasında Askerî Okullarda Okuyan Öğrencilere Ait Numara Defteri - Erkân-ı Harbiye Üçüncü Sene Şakirdanı Listesi.

Defter No: 33 , Mekteb- i Fünun-u Şahane Öğrencilerinin Sicil ve Ahlâk Numaralarını Gösterir Defter - R 1314 / H 1316 / M 1898-1901.

Millî Savunma Bakanlığı Arşivi

Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası

2047 Numaralı Tezkere.

6 / 3462 Numaralı Tezkere.

84628 / 1042 Numaralı Hariciye Vekâleti Tezkeresi ; El Yazması Belge. Askerlik Safahatı Belgesi.

Birinci Ordu İkinci Şube / 3540 Numaralı Yazısı.

Harbîye Nezâreti / 24 Şubat 1330 Tarihli Yazısı.

Askerlik Safahatı El Yazması Belge.

Belge No: 2034.

Belge No: 21.

Belge No: 34 / 199.

291 Sayılı Atama Yazısı.

12 Eylül 1916 Tarihli Telgrafı.

Dahiliye Vekâleti, 4354 Numaralı Atama Yazısı.

Almanya'ya Giden Stajyer Subay Künye Defteri, Defter No: 201.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

Dosya No: 855, Tercüme-i Hâl Örneği.

Dosya No: 855, Nüfus Kayıt Örneği.

Kazım (İnanç) Paşa, Özlük Dosyası.

Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855, 11 Şubat 1935 Seçim Mazbatası.

Kâzım (İNANÇ) Paşa Şahsî Dosyası, Sicil No: 855, 8 Aralık 1932 Ara Seçimleri, Seçim Cetveli.

TBMM Zabıt Ceridesi

C. II, 25. 2.1925, Devre 2, İçtima: 2, 157.

C.XXV, 3. 3.1925, Devre: 2, İçtima: 68, 55.

C. XXV, 4. 3.1925, Devre 2, İçtima:69, 132.

C. XXV, 4. 3.1925, Devre 2, İçtima: 69,153.

C. XXVI, 23.03.1925, Devre 2, 159.

C. XXVII, 7. 4.1925, Devre 2, İçtima:69, 150.

C. XXVIII, 20.04.1925, Devre 2, 282.

C. XIX, 21.11.1925, Devre 2, 173.

C. XII, Devre 3, İçtima 4, İnikat 5.

C. V, Devre 4

C. XI, Devre 4, İçtima 2, İnikat 15.

C.XXV, Devre 4,

C. XXIII- XXIV, Devre 4,

C. I, Devre 5, Fevkalâde İçtima , C. 1.

C.I, Devre 5, C. 1.

C. XXVII, Devre 5, 4. İnikat, İçtima 4.

C.XXVII, 27.11.1926, 521.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Evrak Arşivi, Ad Defteri.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Dosya No: 855, Azayi Kiramına Mahsus Tercüme-i Hâl Varakası.

T.C.İçişleri Bakanlığı Arşivi

Vali Kâzım İNANÇ Şahsî Dosyası

Sicil No: 2228, Maaş Çizelgesi.

3 / 537 Numaralı Kayıt.

Sicil No: 2228, 842 – 993 Numaralı Kararnâme.

Sicil No: 2228, 10283 Numaralı Kararnâme.

Sicil No: 2228, 12130 Numaralı Telgrafnâme

Sicil No: 2228, Belge No: 3291.

Sicil No: 2228, 3413 Numaralı Belge.

T.C. İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü Kayıtları; Nüfus Kayıt Örneği.

T.C. İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü Nüfus Kayıtları.

“1806 – 1938 Yılları Arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Meydana Gelen Ayaklanmalar ve Sorun Hakkında İnceleme”, **Harp Akademileri Bülteni**, S. 188 Eki, Ocak, 1998, s. 11-17.

30 Ağustos Hatıraları, İstanbul, Sel Yayınları,1955.

AĞAOĞLU, Ahmet; **Serbest Fırka Hatıraları**, İstanbul, Nebioğlu Yayınları, t.y.

Ahmet İzzet Paşa; **Feryadım**, Haz.: Süheyl İzzet FURGAÇ,Yüksel KANAR, İstanbul, Nehir Yayınları, 1993.

AKANDERE, Osman; "Mustafa Kemal'in IX. Ordu Kıtâatı Mufettişliği'ne Tayini ve Bu Görevle İlgili Olarak Kendisine Verilen Talimatnamenin Mahiyeti", **Ata Dergisi**, C. I, S. 1, Konya, 1991, s. 115-148.

AKÇAYAKALIOĞLU, Cihat; **Anılar ve Belgelerle Atatürk**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1976.

AKKERMAN, Naki Cevat; **Demokrasi ve Türkiye'de Siyasî Partiler Hakkında Kısa Notlar**, Ankara, Ulus Basımevi, 1950.

Akşam, 23 Eylül 1938.

AKŞİN, Sîna; **İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1983.

AKTEPE, Münir; "Atatürk'e Dair Bazı Belgeler", **Belleten**, C. XXXII, S. 125-128, 1968, s. 441-457.

ALTAY, Fahrettin; **İstiklâl Harbimizde Süvari Ordusu**, y.y., İnsel Kitabevi, 1925.

.....; **On Yıl Savaş, 1912-1922**, İstanbul, İnsel Yayınları, 1970.

ANDONYAN, Aram; **Balkan Harbi Tarihi**, Çev. Zaver BİBERYAN, İstanbul, Sander Yayınları, 1975.

APAK, Rahmi; **İstiklâl Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?**, İstanbul, Güven Basımevi, 1942.

.....; **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

ARAS, İlhami; **Adım Şeyh Said**, İstanbul, İlke Yayıncılık, 1992.

ARIT, Fikret ; " Atatürk'ün Halkın Okumasını İsteddiği Kitap", **Yıllar Boyu Tarih Dergisi**, S. 4, Nisan 1984 s. 12 – 23.

ARMAOĞLU, Fahir; **Siyasî Tarih, 1789 –1960**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1960.

.....; 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, C. I – II: 1914 – 1995, Ankara, Alkım Yayınevi, b.t.y.

ARTUÇ, İbrahim; **Kurtuluş Savaşı'nın Zorlu Yılları**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1988.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi,

"Osmanlı Ordusu Hümayunu Başkomutanlığı Vekâleti'nin Liman von SANDERS'i Atama Yazısı", S. 88, Yıl 38, Ağustos, 1989, Belge No: 2129.

S. 61, 1967, Belge No: 1381.

S. 79, Yıl 30, Mayıs, 1981, Belge No: 1751.

"Beşinci Ordu Karargâhından Başkumandanlık Vekâleti'ne Mevrud Şifre", Yıl 38, S. 88, Ağustos, 1989, Belge No: 2133.

"Beşinci Ordu Karargâhından Başkumandanlık Vekâleti'ne Mevrud Şifre", Yıl 38, S. 88, Ağustos, 1989, Belge No: 2148.

S. 80, Ağustos, 1981, Belge No: 1772, 1773.

S. 97, Yıl 43, Ocak, 1994, Belge No: 2592.

S. 99, Yıl 44, Ocak, 1995, Belge No: 2685.

Askerî Müze Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Madalya ve Nişanlar Kataloğu, Haz.: Ayten DENİSENKO, İstanbul, Genelkurmay ATASE Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yayınları, t.y.

- AŞAN, Aziz; **Şeyh Said İsyanı**, İstanbul, Kuşak Yayıncılık, 1991.
- ATAK, Sadık; **Büyük Komutan Harputlu Yakup Şevki SÜBAŞI**, Broşür 2, y.y.,1978.
- ATATÜRK; **Söylev ve Demeçler**, C. I- IV, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1989.
- ATATÜRK, Kemal; **Nutuk**, C. I - III, 10. Baskı, İstanbul, MEB Basımevi, 1970.
- Atatürk Atatürk'ü Anlatıyor, "Benim Tutkularım Var",1881 - 1919**, Haz. İbrahim KARAKAŞ , Gülnur AKSOP, İstanbul, Milliyet Yayınları, 2006.
- Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı, (1899-1919-1927-1932)**, Haz. Niyazi Ahmet BANOĞLU, İstanbul, MEB Yayınları, 1973.
- Atatürk'ün Nöbet Defteri, 1931 – 1938**, Haz. Özel ŞAHİNGİRAY, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1955.
- Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşının Başlatılmasına Dair Belgeler**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1999.
- Atatürk'ün Şehri**, Samsun, 2004.
- ATAY, Falih Rıfkı; **19 Mayıs**, Ankara, y.y.,1944.
-; **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, İstanbul, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları,1998.
-; **Çankaya, Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar**, İstanbul, Kırıl Matbaası, 1984.
- AYBARS, Ergün; **İstiklâl Mahkemeleri**, 1920 – 1927, C. I - II, İzmir, 9 Eylül Üniversitesi Yayınları,1988.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya; **İkinci Adam**, C. I - III, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1988.
-; **Tek Adam Mustafa Kemal**, C. I - III, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1993.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya; **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, C. I - III, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1970.
- AYDIN, Mesut; **Millî Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükûmeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1992.
- AYDOĞAN, Erdal; **Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000.
- AYIŞIĞI, Metin; "Mütareke Dönemi'nde İstanbul Hükûmetleri ile Kuvayı Millîye Arasındaki Münasebetler, 14 Ekim 1918-16 Ekim 1920", (Erişim) <http://w3.balikesir.edu.tr/metinay/istanbull.htm>, 26 Temmuz 2007.
-; **Mareşal Ahmet İzzet Paşa, Askerî ve Siyasî Hayatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Balkan Harbi ,1912-1913**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1979.
- Balkan Harbi Kronolojisi**, Yay.Haz.: Hülya TOKER, Nurcan FİDAN, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1999.
- Balkan Harbi, 1912-1913, Trakya Harp Sahnesinden Mütarekeye Kadar Vukû Bulan Olaylar**,Çev.: Süreyya ONAG, Berlin, Büyük Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Yayınları, 1914.
- Balkan Harbi,1912-1913**, C. I, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1970.
- Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri (Alay ve Daha Üst Birlik Komutanları)**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2004.

- BANOĞLU, Niyazi Ahmet; **Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı**, Ankara, MEB Basımevi, 1973.
- BAŞAR, Ahmet Hamdi; **Atatürk ile Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, İstanbul, Tan Matbaası, 1945.
- Başkomutan Savaşı**, 50. Yıldönümü Onuruna ve Anısına, Afyon, Afyon Turizm Komitesi Yayını, 1972.
- BAYCAN, Nusret; "Türk İstiklâl Harbi'nde Terfi veya Takdirname İle Taltif Edilen Subaylar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. IX, S. 25-27, 1982-1983, 128-280.
- BAYUR, Yusuf Hikmet; **Atatürk: Hayatı ve Eserleri**, Ankara, Güven Basımevi, 1963.
-; **Birinci Balkan Savaşı**, y.y., Yenigün Haber Ajansı, 1999.
-; **İkinci Balkan Savaşı**, y.y., Yenigün Haber Ajansı, 1999.
-; **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. I- III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
-; **Atatürk Hayatı ve Eseri, Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1990.
- BELEN, Fahri; **Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1967.
-; **Büyük Türk Zaferi, Afyon'dan İzmir'e Kadar**, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, 1999.
-; **1912-1913 Balkan Harbi**, İstanbul, Harb Akademileri Matbaası, 1971.
- BELEN, Fahri; "Büyük Taarruz", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 18, Ağustos, 1986, s. 54-59.
- MECHIN, Jacques Benoist; **Kaplan ve Pars, Mustafa Kemal**, C. I, Çev.: Zahir GÜVEMLİ, M. Rasim ÖZGEN, İstanbul, Nurgök Matbaası, 1955.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik; "Başkumandan Atatürk'ün Kısa Bir Portresi", **Belleten**, C. XX, S. 77 – 80, s. 701-735.
-; **Atatürk Anadolu'da**, İstanbul, Kent Basımevi, 1981.
- BİLBAŞAR, Ayhan S.; **Çanakkale 1915**, İstanbul, y.y., 1971.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. I, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi, Haz. Cemal AKBAY, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1991.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, Çanakkale Cephesi , Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1976.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sîna - Filistin Cephesi**, C.IV, Ks. 1, Harbin Başlangıcından İkinci Gazze Muharebesinin Sonuna Kadar, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1986.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sîna - Filistin Cephesi**, C. IV, Ks. 2, İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât , 21 Nisan 1917 - 30 Ekim 1918, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1986.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C. V, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Kitap 2, Amfibi Harekât, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1978.
- BURSALI, Mehmed Nihad; **Büyük Harpte Çanakkale Seferi**, İstanbul, y.y., 1926.

- Büyük Taarruzda Batı Cephesi Komutanları ve Şehitleri**, Afyon, Çeltüt Matbaası, 1972.
- CEBESÖY, Ali Fuad; **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul, Vatan Neşriyat, 1953.
-; **Siyasî Hatıralar**, İstanbul, Vatan Neşriyat, 1957.
- CEBESÖY, Ali Fuat; **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İstanbul, y.y., 1966
-; "Millî Mücadeleyi Hazırlayan Sebepler ve Atatürk", **Hayat Tarih Mecmuası**, C. I, Yıl 1, S. 1, 1 Şubat 1965, s. 80-84.
- CEMAL, Behçet; **Şeyh Said İsyanı**, İstanbul, Sel Yayınları, 1955.
- Cemal Paşa; **Hatıralar**, Düz. Behçet CEMAL, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1977.
- CONK, Cemil; **Çanakkale Conkbayırı Savaşları**, Ankara, Harp Tarihi Dairesi Yayınları, 1959.
- Cumhuriyet**, 17 Eylül 1928, 24 Kasım 1928, 13 Ağustos 1930, 23 Kasım 1930, 25 Kasım 1930, 27 Kasım 1930, 23 Eylül 1938.
- ÇALIŞLAR, İzzettin; **On Yıllık Savaşın Günlüğü, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklâl Savaşları**, Haz. İsmet GÖRGÜLÜ, İzzettin ÇALIŞLAR, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997.
-; **İstiklâl Harbi Hatıratı**, İstanbul, y.y., 1932.
- ÇAM, Yusuf; **Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askerî Okullar, Rüstiye – İdadî – Harbiye (1892 – 1902)**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1991.
- Çanakkale Hatıraları**, Haz. Metin MARTI, C. II, İstanbul, Arma Yayınları, 2002.
- Çanakkale Savaşları Tarihi**, C. III, İstanbul, Askerî Matbaa, 1939-40.
- ÇAVDAR, Tevfik; **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839 – 1950**, İstanbul, İmge Kitabevi, 1999.
- ÇETİNER, Selahattin; **1806-1938 Yılları Arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Meydana Gelen Ayaklanmalar ve Sorun Hakkında İnceleme**, İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 1998.
- ÇETİNER, Yılmaz; **Son Padişah Vahdettin**, 9. Baskı, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1997.
- ÇOBANOĞLU, Abdullah Z.; **Şark Ordusunun Hezimet-i, 1. Nizamiye Kolordusu Anılarından**, İstanbul, Hayriye Basımevi, 1916.
- Çoker, Fahri; **Türk Parlamento Tarihi: TBMM IV. Dönem 1931 – 1935**, C. I, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1996.
- DANIŞMEND, İsmail Hami; **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. I - IV, İstanbul, Türkiye Basımevi, 1955.
- DENY, Jean; **Yeni Türkiye**, Çev. Sencer KODOLBAŞ, Ankara, Cumhuriyet Yayınları, 2000.
- DEVELLİOĞLU, Ferit; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 24. Baskı, Ankara, Aydın Kitabevi, 2007.
- DOKAKİNZADE, Feridun; **Büyükharp, Türk Cepheleri**, İstanbul, Harb Akademileri Matbaası, 1930.
- ENGİNSÖY, Cemal; "Türk İstiklâl Harbi'nde Batı Cephesi Harekâtı Üzerine Görüşler," **Askerî Tarih Bülteni**, Yıl 6, S.11, Şubat, 1981, s. 1-27.

- ERDEN, Ali Fuad, **Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları**, C. I - II, İstanbul, y.y., 1954.
- ERICKSON, Edward J.; **Size Ölmeyi Emrediyorum, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu**, Çev. Tanju AKAD, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003.
- ERİKAN, Celâl; **Komutan Atatürk**, C. I - II, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1972.
-; **100 Soruda Kurtuluş Savaşımızın Tarihi**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1971.
- ERKAL, Şükrü; "Sinâ Filistin Cephelerinde Mustafa Kemal", **Atatürk Haftası Armağanı**, 10 Kasım 1989, S. 22, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1989, s. 73-87.
- ERKİLET, Hüseyin Hüsnü Emir; **Yıldırım**, Ankara, Genelkurmay Yayınları, 2002.
-; **Erkân-ı Harbîye Meslek Vezaifi ve Teşkilâtı**, İstanbul, y.y., 1924.
- ERMENCE, Cem; **99 Günlük Muhalefet, Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.
- EROĞLU, Hamza; **Türk İnkılâp Tarihi**, İstanbul, MEB Yayınları, 1982.
- ERSÜ, Hüsnü; **1912-1913 Balkan Savaşı'nda Şarköy Çıkarması ve Bolayır Muharebeleri**, Yay. Haz. Ahmet TETİK, Çiğdem AKSU, Ankara, Genelkurmay ATASE Yayınları, 2006.
- ERTUNA, Hamdi; **Devlet Yönetiminde Ordunun Yeri ve Rolü**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1985.
- Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları**, İstanbul, Baha Matbaası, 1975.
- ESMER, Şükrü; **Siyasî Tarih**, İstanbul, Maarif Matbaası, 1944.
- EZHERLİ, İhsan; **Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920 - 1986**, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1986.
- Fethi OKYAR - Üç Devirde Bir Adam**, Yay. Haz. Cemal KUTAY, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1980.
- FEYZİOĞLU, Turhan; **Atatürk Yolu, Akılcı, Bilimci, Gerçekçi Yol**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- FIRAT, M. Şerif; **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, İstanbul, Şaka Matbaası, 1948.
- Genelkurmay Başkanlığı Müşterek Askerî Terimler Sözlüğü**, İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 1979.
- GOLOĞLU, Mahmut; **Devrimler ve Tepkileri, 1924 - 1930**, Ankara, Başnur Matbaası, 1972.
-; **Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)**, Ankara, Kalite Matbaası, 1974.
- Goltz Paşa'nın Hatıratı**, Haz. Faruk YILMAZ, Ankara, Berikan Yayınları, 2004.
- GOLOĞLU, Mahmut; **Tek Partili Cumhuriyet**, Ankara, Kalite Matbaası, 1974.
- GÖK, Hayrullah; **Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askerî ve Siyasî Faaliyetleri (1876-1950)**, Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1997.
-; **Kara Harp Okulu Arşiv Kılavuzu**, Ankara, Kara Harp Okulu Basımevi, 1999.

- GÖKBİLGİN, Özalp; "Atatürk'ün Anadolu'ya Geçişi", **50 Yıl Armağanı**, C. I - II, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1970, s. 7-11.
- GÖRGÜLÜ, İsmet; **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
-; **Sesli Belgelerden Harp Hatıraları**, İstanbul, Harb Akademileri Yayınları, 1989.
-; **Çanakkale Zaferi'nin Komuta Kadrosu**, İstanbul, Harb Akademileri Yayınları, 1990.
- GÖZE, Ergun; **Çanakkale'de Kumandanlar Savaşı**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2003.
- GÜLER, Ali, AKGÜL, Suat; **Türk Tarihinde Harbiye**, Ankara, Kara Harp Okulu Basımevi, 1999.
- GÜNDÜZ, Asım; **Hatıralarım**, Haz.: İhsan ILGAR, İstanbul, Kültür Matbaası, 1973.
- GÜNEŞ, İhsan; **Türk Parlamento Tarihi, TBMM V. Dönem 1935 – 1939**, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 2001.
-; **Şeria Muharebeleri**, İstanbul, Askerî Matbaa, 1943.
- GÜNGÖR, Selahattin; **Kumandanlarımızın Harp Hatıraları**, İstanbul, Kanaat Matbaası, 1937.
- Hakimiyeti Milliye**, 18 Eylül 1928.
- Halil Paşa; **Bitmeyen Savaş**, Haz. M. Taylan SORGUN, İstanbul, Yaylacık Matbaası, 1972.
- HALL, Richard C.; **Balkan Savaşları, 1912-1913**, Çev. M. Tanju AKAD, İstanbul, Homer Kitabevi, 2003.
- HALLI, Reşat; **Balkan Harbi, 1912-1913**, C. I, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1970.
- HATEMİ, Nilüfer; **Mareşal Fevzi ÇAKMAK ve Günlükleri**, C. I - II, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

- Yıl 7, S. 56, 1958, Vesika No: 677.
- Yıl 1, S. 1, Eylül, 1952, Vesika No: 4, 13, 14, 16, 18c.
- Yıl 1, S. 2, Aralık, 1952, Vesika No: 24a, 24b.
- Yıl 2, S. 4, Haziran, 1953, Vesika No: 62.
- Yıl 2, S. 5, Eylül, 1953, Vesika No: 24a, 24b, 24c, 31, 33, 34, 87, 89, 93, 108.
- Yıl 6, S. 12, Eylül, 1957, Vesika No: 524, 531, 533, 534, 535.
- Yıl 7, 1958, Vesika No: 56.
- Yıl 8, S. 27, Mart, 1959, Vesika No: 696, 697.
- Yıl 13, S. 47, Mart, 1964, Vesika No: 1091, 1105, 1108.
- Yıl 16, S. 59, Mart, 1967, Vesika No: 1356.
- Yıl 16, S. 61, Eylül, 1967, Vesika No: 1384.
- Yıl 16, S. 62, Aralık, 1967, Vesika No: 1410.
- Yıl 17, S. 66, Aralık, 1968, Vesika No: 1485.
- Yıl 18, S. 67, Mart, 1969, Vesika No: 1504.
- S. 75, Eylül, 1976, Vesika No: 1621.
- IRMAK, Sadi; **Atatürk ve Çevresi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1974.

- İĞDEMİR, Uluğ; "Atatürk'ün Anafartalar Grubu Komutanlığı'ndan İstifasına Dair Bazı Belgeler", **Belleten**, C. XXXII, S. 125 -128, 1968, s. 473-478.
-; **Atatürk'ün Yaşamı, 1881 - 1918**, C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1980.
- İLMEN, Süreyya; **Dört Ay yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka**, İstanbul, Ahmed Said Matbaası, 1951.
- İmparatorluktan Cumhuriyete – Fahrettin ALTAY Paşa Anlatıyor**, Haz. Taylan SORGUN, 4. Baskı, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları, 2003.
- İNAN, Afet; **Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1977.
-; **Mustafa Kemal Çanakkale Savaşları'nda**, y.y., Sümerbank Yayınları, 1965.
-; **Mustafa Kemal Atatürk'ün Son Devir Osmanlı Ordusu ve Savaşları Hakkındaki Yazıları, Temmuz 1918**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.
-; **Atatürk'ten Mektuplar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- İNÖNÜ, İsmet; **Hatıralar, Birinci Dünya Harbi**, İstanbul, Cumhuriyet Yayınları, 1999.
-; **Hatıralar 2**, İstanbul, Bilgi Yayınları, 1987.
-; **İNÖNÜ'nün Hatıraları, Genç Subaylık Yılları, 1884-1918**, Haz. Sabahattin SELEK, İstanbul, Burçak Yayınları, 1969.
- İSKORA, M. Mazlum; **Türk Ordusu Kurmaylık-Erkân-ı Harbîye Tarihçesi**, Ankara, Harb Akademileri Matbaası, 1944.
- İSLAMOĞLU, Mustafa; **Şeyh Said Ayaklanması**, 7. Baskı, İstanbul, Denge Yayınları, 1998.
- "İzmir Mebusu Kâzım Paşa'nın Bir Mektubu", **Cumhuriyet**, 17 Mayıs 1933.
- JACKHE, Ernest; **Yükselen Hilal, Dünkü, Bugünkü ve Yarınki Türkiye**, Çev. Perihan KUTURMAN, y.y., Uğur Kitabevi, 1946.
- JAESCHKE, Gotthard; "Atatürk", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 34, Aralık, 1987, s. 10-14.
-; **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev. Cemal KÖPRÜLÜ, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
-; **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
-; "Mustafa Kemal'i Alıp Götmek İsteyenler", **Belleten**, C. XXXII, S. 125-128, 1968, s. 499-509.
- KABAKLI, Ahmet; **Temellerin Duruşması**, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1990.
- KALAFAT, Yaşar; **Bir Ayaklanmanın Anatomisi, Şeyh Said**, Ankara, ASAM Yayınları, 2003.
-; **Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar**, Ankara, y.y., 1992.
-; **"Şeyh Sait Ayaklanması ve Karakteri"**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987.

- KALKAVANOĞLU, İlyas Sami; **Millî Mücadele Hatıralarım**, İstanbul, Ekicigil Yayınları, 1957.
- KANAT, Şeref, OĞUŞ, Şeref; **Türk Kara Kuvvetleri Tarihi**, Ankara, Kara Kuvvetleri Basımevi, 1996.
- KANDEMİR, Feridun; “Şeyh Said İsyanı Nasıl Başladı, Nasıl Bitti?”, **Tarih Dünyası**, C. III, S. 27, 15 Ekim 1951, s. 1090-1093.
-; “Şeyh Said İsyanı’nın İçyüzü”, **Tarih Dünyası**, C. III, S. 27, 30 Ekim 1951, s. 1129-1133.
-; “Şeyh Said İsyanı”, **Tarih Dünyası**, C. III, S. 28-29, 31 Ocak 1952, s. 1206-1210.
-; “Şeyh Said İsyanı”, **Tarih Dünyası**, C. III, S. 36, 26 Aralık 1952, s. 1483-1486.
-; **Millî Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal, Arkadaşları ve Karşısındakiler**, İstanbul, Yakın Tarihimiz Yayınları, 1964.
-; **Siyasî Dargınlıklar**, C. IV, İstanbul, Ekicigil Matbaası, 1955.
- KANSU, Mahzar Müfit; **Erzurum’dan Ölümü’ne Kadar Atatürk’le Beraber**, C. I - II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968.
- KARABEKİR, Kâzım; **Paşaların Hesaplaşması, İstiklâl Harbi’ne Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik ?**, Haz. İsmet BOZDAĞ, İstanbul, Tecelli Basımevi, 1992.
- KARAİBRAHİMOĞLU, Sacit; **Türkiye Büyük Millet Meclisi**, Ankara, Ege Matbaası, 1968.
- KARAL, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı, 1908-1918**, C. I - IX, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- KARATAŞ, Adem; **Şeyh Sait**, Konya, Sena Yayınları, 1993.
- KARATEPE, Şükrü **Tek Parti Dönemi**, İstanbul, Ağaç Yayınları, 1993.
- KARPAT, Kemal; **Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, 2. Baskı, İstanbul, AFA Yayıncılık, 1996.
- Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, Yay.Haz. M. Şükrü HANİOĞLU, İstanbul, Der Yayınları, 1989.
- KILIÇ, Ali; **İstiklâl Mahkemesi Hatıraları**, İstanbul, Sel Yayınları, 1955.
- KINROSS, Lord; **Atatürk, Büyük Milletin Yeniden Doğuşu**, İstanbul, Sander Yayınları, 1984.
- KOCA, Salim, YALÇIN, E.Semih; “Mustafa Kemal Paşa’nın Dokuzuncu Ordu Müfettişliği’ne Tayininde Osmanlı Kurmayı’nın Rolü”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. X, S. 29, Temmuz ,1994, s. 401-406.
- KOCA, Salim; “Mustafa Kemal’in IX. Ordu Müfettişliği’ne Tayininde Vahideddin’in Rolü Var mıydı?”, **Millî Kültür Dergisi**, S. 50, 1985, s. 3.
-; **“Mustafa Kemal Paşa’nın Dokuzuncu Ordu Müfettişliğine Tayini (6 Mayıs 1919)”**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1984.
- KOCABAŞ, Süleyman; **Son Haçlı Seferi Balkan Harbi**, İstanbul, Vatan Yayınları, 2002.
- KOCATÜRK, Utkan; **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.
- KOCATÜRK, Utkan; **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918 – 1938**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

- KONGAR, Emre; **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1976.
- KONUĞU, Enver; "Hüsrev Gerede'ye Göre Mustafa Kemal'in Samsun Yolculuğu", **19 Mayıs Millî Mücadelede Samsun Sempozyumu-Bildiriler**, Samsun, 19 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2000, s. 233-241.
- KRESSENTEIN, Kress von; **Türkler'le Beraber Süveyş Kanalı'na**, Çev. Mahzar Besim ÖZALPSAN, İstanbul, Askerî Matbaa, 1943.
- KURAT, Akdes Nimet; **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966.
- KURTCEPHE, İsrail, BALCIOĞLU, Mustafa; **Kara Harp Okulu Tarihi**, Ankara, Kara Harb Okulu Matbaası, 1991.
- KÜÇÜK, Zeynel Abidin; **"Osmanlı Askerî Salnamelerine Göre Erkân-ı Harbiye Umumiye Riyâseti ve Harbiye Nezâreti Teşkilâtı"**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2002.
- KÜLÇE, Süleyman; **Mareşal Fevzi Çakmak, Askerî Hususi Hayatı**, C. I - II, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1953.
- LARCHER, M.; **Büyük Harpte Türk Harbi**, C. I - II, Çev. Bursalı Mehmed Nihad, İstanbul, Matbaa-i Askerî, 1933.
- LAUZANNE, Stephane; **Uçurumun Kenarındaki Türkiye, 1. Balkan Savaşı ve Çekilen Acılar**, Çev. Teoman TUÇDOĞAN, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1990.
- LEWIS, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin KIRATLI, 8. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Mahmut Muhtar Paşa; "Balkan Harbi Hezimet", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 4, Haziran, 1985, s. 39-47.
- MANGO, Andrew; **Atatürk**, Çev. Füsun DORUKER, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2004.
- MAZICI, Nurşen; **Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet, 1919-1926**, İstanbul, Dilmen Yayınevi, 1984.
- Mehmed Arif; **Anadolu İnkılâbı, Millî Mücadele Anıları, 1919 – 1923**, Haz.: Bülent DEMİRBAŞ, İstanbul, Arba Yayınları, 1987.
-; **Miralay Arif'in Hatıratı, 1919-1920**, y.y., Yeni İstanbul Yayınları, t.y.
- Mehmed Nihad; **Balkan Harbi, Trakya Seferi, , Savaş Harekâtının Başlamasına Kadar, (5 Ekim 1912)**, C. I, İstanbul, Matbaa-ı Askerîyye, 1924.
-; **Balkan Harbi, Trakya Seferi, Kırklareli Muharebesi**, 5-13 Ekim 1912, C. II, İstanbul, Matbaa-ı Askerîyye, 1924.
-; **Balkan Harbi, Trakya Seferi, Kırkkilise Muharebeleri**, 18-26 Ekim Günleri, C. II, İstanbul, Askerî Basımevi, 1924.
-; **Balkan Harbi, Trakya Seferi, Genel Karargah Harekat Alanında Lüleburgaz Meydan Muharebesi**, C. III, İstanbul, Matbaa-ı Askerî, 1928.
- Milliyet**, 27 Eylül 1928, 13 Ağustos 1930.

- Miralay Bekir Sâmî GÜNSAV'ın Kurtuluş Savaşı Anıları**, Haz. Muhittin ÜNAL, İstanbul, Cem Yayınları, 1994.
- MOOREHEAD, Alan; "Türk'ün Kahramanlık Destanı: Çanakkale", Çev. Ahmet Emin YALMAN, **Vatan Gazetesi**, Ocak – Mayıs 1957.
- MUMCU, Ahmet; **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1996.
- Mustafa Kemal; **Anafartalar Muharebatı'na Ait Tarihçe**, Yayn. Uluğ İĞDEMİR, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Mustafa Kemal; **Arıburnu Muharebeleri Raporu**, Haz. Uluğ İĞDEMİR, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- MÜHLMAN, Carl; **Çanakkale Savaşı, Bir Alman Subayının Notları**, Çev. Sedat UMRAN, İstanbul, Timaş Yayınları, 1998.
- NEDİM, Şükrü Mahmut; **Filistin Savaşı, 1914-1918**, Çev. Abdullah ES, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1995.
- NUR, Rıza; **Hayat ve Hatıratım**, C. I - IV, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1968.
- OGLANDER, C. F. Aspinall; **Büyük Harbin Tarihi, Çanakkale Gelibolu Askerî Harekâtı**, C. I - II, Çev.:Tahir TUNAY, İstanbul, Askerî Matbaa, 1939.
- OKAY, Şenay Sezen, OKAY, M. Vedat; **Büyük Taarruzda Batı Cephesi Komutanları ve Şehitleri**, İstanbul, Yönetici Yayınları, 1986.
- OKYAR, Osman, SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet; **Fethi Okyar'ın Anıları**, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1997.
- ORBAY, Rauf; **Siyasî Hatıralar**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2004.
- Orgeneral İzzettin ÇALIŞLAR'ın Not Defterinden On Yıllık Savaşın Günlüğü**, Haz. İzzettin ÇALIŞLAR , İsmet GÖRGÜLÜ, 3. Baskı, İstanbul, Güncel Yayıncılık, 2007.
- Osmanlı Askerî Teşkilâtı ve Kıyafetleri, (1876-1908)**, İstanbul, Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yayınları, 1986.
- Osmanlı Dönemi'nde Askerî Okullarda Eğitim**, Haz. Hülya YARAR, Ankara, Millî Savunma Bakanlığı Yayını, 2000.
- ÖKTE, Ertuğrul Zekai; **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri**, C. I, (1922-1931), İstanbul, Tarihi Araştırmalar Vakfı İstanbul Araştırma Merkezi, 2000.
- ÖNDER, Mehmet, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975.
- ÖRGEEVREN, Ahmet Süreyya; **Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemeleri Vesikalar, Olaylar, Hatıralar**, Yay. Haz. Osman Selim KOCAHANOĞLU, İstanbul, Temel Yayınları, 2002.
-; "Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi", **Dünya Gazetesi**, 12-28 Mayıs 1957.
- ÖZ, Baki; **Atatürk'ün Anadolu'ya Gönderiliş Olayının İç Yüzü**, C. I - II, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, 2000.
- ÖZALP, Kazım; **Millî Mücadele, 1919-1922**, C. I - II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- ÖZÇELİK, Ayfer, **Ali Fuat CEBESÖY, 1882-10 Ocak 1968**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1993.

- ÖZKAYA, Yücel; **Mustafa Kemal Anadolu’da, Millî Mücadele Tarihi, Makaleler**, Yay. Haz.. Berna TÜRKDOĞAN, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2002, s. 137-149.
- ÖZTUNA, Yılmaz; “Çanakkale’nin Ünlü Kumandanlarından Esad Paşa”, **Hayat Tarih Mecmuası**, Yıl 1, C. I, S. 3, Nisan, 1963, s. 19-23.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. I - III, Ankara, MEB Yayınları, 1971.
- PALAZOĞLU, Ahmet Bekir, **Atatürk’ün Okul Gezileri**, Ankara, MEB Yayınları, 1999.
-; **Atatürk ve Eğitim, Fotoğraflar-Hatıralar-Belgeler-Kronoloji**, Ankara, MEB Yayınları, 1990.
- PEHLİVANLI, Hamit; “Türk İstiklâl Harbi İçerisinde Büyük Taarruz ve 30 Ağustos Zaferi’nin Yeri”, **Büyük Taarruz**, 70. Yıl Armağanı, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1992, s. 295-305.
- Pertev; **Balkan Harbi’nde Büyük Genel Karargâh**, İstanbul, Askerî Matbaa, 1927.
- POMIANKOWSKI, Joseph; **Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü**, İstanbul, Kayihan Yayınları, 1990.
- Rauf Orbay’ın Hatıraları**, 1924-1945, Haz. Osman Selim KOCAHANOĞLU, İstanbul, Temel Yayınları, 2005.
- SABİS, Ali İhsan; **Harp Hatıralarım, İstiklâl Harbi**, C. I - V, Ankara, Güneş Matbaası, 1961.
-; **Harp Hatıralarım, Birinci Dünya Harbi**, C. IV, İstanbul, Nehir Matbaası, 1990.
- Samsun İl Yıllığı 1967**, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1974.
- Samsun ve Samsun Belediyesi**, Samsun, Ünal Matbaası, 1987.
- Samsun Ticaret Borsası Tarihçesi, (Erişim) <http://www.samsuntb.org.tr>.
- Samsun Valiliği Kayıtları**.
- SANDERS, Liman von; **Türkiye’de Beş Sene, Bir Alman Paşasının Çanakkale ve Filistin Hatıraları – Askerî Tarih Encümeninin Cevaplarıyla**, Çev. Osmanlı Genelkurmayı Askerî Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, Yay.Haz. Muzaffer ALBAYRAK, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2006.
- SARISAKAL, Baki, **Bir Kentin Tarihi Samsun**, Samsun, y.y., 2002.
- Sedat; **Yıldırımın Akibeti**, İstanbul, 1927.
- SELEK, Sabahattin; **Millî Mücadele**, C. I - II, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1963-1965.
-; **Anadolu İhtilali**, 6. Baskı, İstanbul, Cem Yayınları, 1976.
-; “Savaş Cepheleri”, **Millî Mücadele**, C. I, S. 3, 18 Kasım 1969, s. 41-44.
- SERTEL, Zekeriya; **Hatırladıklarım**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1977.
- SHAW, Stanford J. , SHAW KURAL, Ezel; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmed HARMANCI, C. I - II, y.y., 1983.
- SONYEL, Salahi R.; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. I - II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- SOYASLAN, Hilmi; **Askerî Terimler Sözlüğü**, İstanbul, y.y., 1971.
- STEUBERIN; **Yıldırım**, İstanbul, Askerî Matbaa, 1862.

- SÜSLÜ, Azmi, BALCIOĞLU, Mustafa; **Atatürk'ün Silah Arkadaşları, Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri**, Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını, 1999.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan; **Kemal ATATÜRK ve Millî Mücadele**, İstanbul, Rafet Zaimler Yayınevi, 1958.
- ŞAHİNGİRAY, Özel; **Atatürk'ün Nöbet Defteri, (1931-1938)**, Ankara, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1955.
- TANSEL, Selahattin; **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C. I - IV, İstanbul, MEB Yayınları, 1991.
- TAŞ, Necâti Fahri; **"Nurettin Paşa'nın Biyografisi"**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1988.
- TAŞKIRAN, Cemalettin; **Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlangıcına Dair Belgeler**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1999.
- TEVETOĞLU, Fethi; **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- TEZER, Şükrü; **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972.
- Tiryakioğlu, Samih; "Serbest Fırka Samsun'da Belediye Seçimlerini Taksiler Sayesinde Kazanmıştı", **Hayat Tarih Mecmuası**, S. 2, Şubat 1977, s. 45 – 47.
- TOPÇU, Özen; **Atatürk ve Samsun**, Samsun, y.y., 2002
- TÖKİN, Füzûzan Hüsrev; **Türkiye'de Siyasî Partiler ve Siyasî Düşünce'nin Gelişmesi (1839-1965)**, İstanbul, Elif Yayınları, 1965.
- TROÇKİ, Leon; **Balkan Savaşları**, Çev. Tansel GÜNEY, İstanbul, Arba Yayın, 1995.
- TUNAYA, Tarık Zafer; **Türkiye'de Siyasî Partiler**, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları, 1952.
- TUNCAL, Vahdettin, **Türk Ordusu Muhabere Sınıfının Tarihçesi**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1950.
- TUNCOKU, Mete; **Çanakkale 1915, Buzdağı'nın Altı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.
- TUNÇAY, Mete; **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması, 1923 – 1931**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- TURAN, Mustafa, EKİNCİKLİ Mustafa, ŞENEL Şennur, ERDOĞAN Emine, DUMAN Selçuk, AKSOY İlhan, BULUT Sedef, ASLAN Taner; **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2006.
- TURAN, Mustafa; **Yunan Mezalimi – İzmir, Aydın, Manisa, Denizli, 1919 – 1923**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2006.
-; "İstiklâl Harbi'nde ' Müttefiklerarası Tahkik Heyeti' Çalışmaları, Raporu ve Tahkikat Neticesi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, Yıl 4, S. 8'den Ayrı Basım, Kasım, 1991, s. 695 – 722.
-; " İzmir'in İşgalinden Önce Anadolu'da Rum Taşkınlıkları ve Tedbirler", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, , Yıl 3, S. 6'dan Ayrı Basım, Kasım 1990, s.349- 375.

TURAN Refik, SAFRAN Mustafa, ŞAHİN Muhammed, YALÇIN E. Semih; **Atatürk İlke ve İnkılâp Tarihi**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1994.
 TÜLBENTÇİ, Feridun Fazıl; **Türk Büyükleri ve Türk Kahramanları**, İstanbul, İnkılâp ve Aka Yayınları, 1967.
Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, Ankara, Bilgi Basımevi, 1974.
Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri 1923 – 1960, C. I, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1978.

Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, C. II, Ks.1, 15 Mayıs – 4 Eylül 1919, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1963.
Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, C. II, Ks. 2, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1999.
Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, C. II, Ks. 2, 4 Eylül - 9 Kasım 1920, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1999.
Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, C. II, Ks. 4, Kütahya – Eskişehir Muharebeleri, 15 Mayıs – 25 Temmuz 1921, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1974.
Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, C. II, Ks. 5, Kitap 2, Sakarya Meydan Muharebesi, 23 Ağustos – 13 Eylül 1921 ve Sonraki Harekât 14 Eylül – 10 Ekim 1921, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1973.
Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, C. II, Ks. 6, Kitap 1, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz, 10 Ekim 1921 – 31 Temmuz 1922, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1994.
Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, C. II, Ks. 6, Kitap 2, Büyük Taarruz, 1-31 Ağustos 1922, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1995.
Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, C. II, Ks. 6, Kitap 3, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, 31 Ağustos – 18 Eylül 1922, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1969.
Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, C. II, Ks. 6, Kitap 4, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, 18 Eylül 1922 – 1 Kasım 1923, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1969.
Türk İstiklâl Harbi, C. VII, İdari Faaliyetler, 15 Mayıs 1919- 2 Kasım 1923, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1975.
Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1989.
Türk Kara Kuvvetleri Tarihi, Ankara, Kara Kuvvetleri Basımevi, 1996.
Türk Kurmay Subaylarının Gözüyle Çanakkale Savaşı, Haz. Burhan SAYILIR, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2006.
Türk Silahlı Kuvvetleri Müşterek Askerî Terimler Sözlüğü, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1992.
Türk Silahlı Kuvvetleri General ve Amiralleri Albümü, 1923–2000, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2001.
Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Balkan Harbi, Şark Ordusu, C. II, Kitap 1, Birinci Çatalca Muharebesi, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1983.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Balkan Harbi, C. II, Ks. 2, Kitap 2, Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1981.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, (1908–1920), C. III, Ks. 6, Kitap 1, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1971.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, (1908-1920), C. III, Ks. 6, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1996.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, C. V, Kitap 3, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915 - Ocak 1916, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1980.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türk İstiklâl Harbi, C. IV, Ks. 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Dönemi, 23 Nisan 1920 – 29 Ekim 1923, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1984.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü, Ankara, TBMM Basımevi, 1984.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü V. Dönem, Ankara, TBMM Basımevi, 1935.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, 1924 – 1938, Haz. Reşat HALLI, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1972.

Türkiye Mülkî İdare Bölümleri (Yer Adları), Ankara, Türk İdareciler Vakfı Yayınları, 2001.

Türkiye'de Vazife Alan Alman Subaylar, Çev. Enis ARSLAN, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi, Basılmamış Daktilo Eser-15.

TÜRKMEN, Zekeriya; "Mustafa Kemal Paşa'nın IX. Ordu Kıtaları Müfettişi Olarak Samsun'a Çıkışı ve Meydana Gelen Gelişmelere", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 124, Şubat, 2000, s. 77-111.

.....; **Mütareke Dönemi'nde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması, 1918-1920**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.

.....; **"Mütareke Dönemi'nde Ordu ve Yeniden Yapılanma (1918-1920)"**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1995.

TÜTÜNCÜ, Ziya; **Şark Fatih General Kazım Karabekir**, y.y., Milliyetçi Yayınları, t.y.

UÇAROL, Rifat; **Siyasî Tarih, 1789 – 1994**, 4. Baskı, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1995.

ULUĞ, Naşit; **Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**, y.y., Milliyet Yayınları, 1973.

Ulus, 22- 23 Eylül 1938.

Umur, Hasan; **Samsun'da On Beş Sene**, İstanbul, Güven Basımevi, 1947.

UNAT, Faik Reşit; "Mustafa Kemal Paşa'ya IX. Ordu Kıtâatı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Salâhiyetlere Dair Bazı Vesikalar 1" **Tarih Vesikaları**, Nisan, 1943.

URAN, Hilmi; **Hatıralarım**, Ankara, Ay Yıldız Matbaası, 1959.

US, Asım; **Gördüklerim Duyduklarım Duygularım, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler**, İstanbul, Vakıf Matbaası, 1964.

ÜNAL, Tahsin; **Türk Siyasî Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul, Kutluğ Yayınları, 1974.

-; **Harp Okulu Tarihi**, Ankara, Berikan Yayınları, 2001.
- ÜNAYDIN, Ruşen Eşref; **Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülâkat**, İstanbul, Varlık Yayınları, 1954.
-; **Çanakkale’de Savaşanlar Dediler ki**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- ÜNSAL, Fethi; “Balkan Harbi Yenilgisinin Nedenleri”, **Askerî Tarih Bülteni**, Yıl 16, S. 30, Şubat, 1991, s. 75-83.
- VILLALTA, Jorge Blanco; **Atatürk**, Çev. Fatih ÖZSU, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- WALDER, David; **Çanakkale Olayı**, Çev. M. Ali KAYABAL, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1970.
- WALLACH, Jehuda; **Bir Askerî Yardımın Anatomisi, Türkiye’de Prusya - Alman Askerî Heyetleri, 1835 - 1919**, Çev. Fahri ÇELİKER, 2. Baskı, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1985.
- Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Fotoğraf Albümü, 1924, “İzmir Orduevinde Harp Oyunlarını İzlerken, 15 Şubat 1924”, (Erişim) <http://www.ataturk.net>.
- YALÇIN E.Semih, GÜLER, Ali; **Atatürk; Hayatı, Düşünceleri ve Kişiliği**, C. I - II, 1919 Samsun – 1938 Dolmabahçe, Ankara, 2000.
- YALÇIN E.Semih, KOCA, Salim; **Mustafa Kemal’in Anadolu’ya Geçişi**, Ankara, Berikan Yayınları, 2005.
- YALÇIN, E.Semih; “Mustafa Kemal’in Anadolu’ya Geçişi Meselesi ve 19 Mayıs Ruhu”, (Erişim) [http:// yayim.meb.gov.tr / yayimler / ndergi / 8.htm](http://yayim.meb.gov.tr/yayimler/ndergi/8.htm), 29.04.2002, s. 1-8.
- YALMAN, Ahmet Emin; **Yakın Tarihte Görüp Geçirdiklerim**, C. I - IV, İstanbul, Rey Yayınları, 1970.
- YANKUTAN, İrfan; **Samsun Ticaret ve Sanayi Odası Yıllığı**, Ankara, Şark Matbaası, 1963.
- YAZMAN, Aslan Tufan; **Atatürkle Beraber Devrimler, Olaylar, Anılar, (1922-1938)**, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1969.
- YEL, Selma; **Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2002.
- YETKİN, Çetin; **Atatürk’ün Vatana İhanetle Suçlandığı S.C.F. Olayı, Atatürk’ün CHP’den Sonra Kurduğu İkinci Parti Serbest Cumhuriyet Fırkası**, 3. Baskı, İstanbul, Otopsi Yayınları, 2004.
-; **Serbest Cumhuriyet Fırkası: Atatürk’ün Başarısız Demokratik Devrimi**, 2. Baskı, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997.
- YILMAZ, Kemal; **Üçüncü Ordu Bölgesi’nde Çıkan Ayaklanmalar ve Ayaklanmaların Bastırılması**, Ankara, 1991.
- YILMAZ, Veli; **Birinci Dünya Harbi’nde Türk-Alman İttifâkı ve Askerî Yardımlar**, İstanbul, İSAM Yayınları, 1993.
-; **Mareşal Fevzi ÇAKMAK**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 2006.
- YILMAZÇELİK, İbrahim; “Yakup Şevki Paşa ve Yakın Tarihimizdeki Yeri”, **Askerî Tarih Bülteni**, S. 25, Ağustos, 1988. s. 132-157.
- Yüzbaşı Selahattin’in Romanı**, Haz. İlhan SELÇUK, C. II, İstanbul, y.y., 1993.

WEIKER, Walter F.; “ Kemal ATATÜRK’ün Yakınları (1932 – 1938), **Belleten**, C. XXXIV, No: 133 – 136, Ekim 1970, s. 609 – 627.
ZURCHER, Eric Jan; **Millî Mücadele’de İttihatçılık**, Çev. Nüzhet SALİHOĞLU, İstanbul, Gümüş Basımevi, 1987.

855 815 (4) T. E. M. M. AZASININ TERGÜMEHAL KÂDIMI ÖRNEĞİ	1. 318 Senesinde mektepten E.H.Yüzbaşıllığıyla çıktım. 2. E.H.U.Birinci Şubede bulundum. 3. İki sene Tabur Kumandanlığı yaptım. Bu müddetin yarısı Aydın havalisinde Çakırcalı takibatında geçti. 4. Bir sene müddetle Almanya'ya lisen tahsiline gittim. 5. Avdetimde E.H.U.de Trablısugarp masası şefliğinde bulundum. 6. Balkan Seferinde: a. 15. Çanakkale K.O. Harekât şubesi müdürlüğünde, b. Karargâhı Umumi İrtibat Zabıtlığı vazifesi inazamamile Şark ordusu Karargâhı üçüncü Şubesinde, d. Çatalca muharebatında Karargâhı Umumi İstihbarat Şubesi müdürlüğünde, 7. Bir seneye yakın bir müddet Roma Atase Millîterliğinde, 8. Umumi Harpte: a. Birinci Ordu İstihbarat Şubesi müdürlüğünde, b. " " Harekât " " d. " " Erkanı Harbiye Reisliğinde, c. Beşinci Çanakkale Ordusu Erkanı Harbiye Reisliğinde, g. İhraq bidayetlerinde E.H.R. lığı uhdemde olmak üzere bir hafta kadar Saros Körfezi Kumandanlığında, h. Çanakkale harekâtının bitimindansonra 19. K.O. Kumandanlığına tayin edildimse de bilahare K.O.K. lığı selahiyetiyle yine O.E.H.R. tinde ipka,	1. Bundansonra Yıldırım Ordular Grubu E.H. Riyasetinde, j. Mütareke esnasında iki defa E.H.U. İkinci Reisliğinde, 9. Cidali Millîye iltihakında: a. Metbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğünde, b. Ordu Kumandanlığı selahiyetiyle Garp cepesi Kumandanlığı vekâletinde, d. Aynı selahiyetle M.M.V. Müsteşarlığında, c. Aynı selahiyetle Baş Kumandanlık Kalemî mahsusu Riyasetinde, g. Umumi tearruzda 6. K.O. Kumandanlığında, i. K.O. Kumandanlığına ilaveten bir ay kadar Tokat Vali vekâletinde, j. Şark harekâtı isyanîyesinde Diyarbekirde j.O. Müfettişliğinde, k. dört sene iki ay Samsun Valiliğinde, m. Birincikanun 932 İzmir Mebusluguna intihap.	Adres Ankara: Adliye Vekâleti karşısında Sakarya Apt. N.7 Harite: İstanbul-Şişli-Bumontî-Afitap sokakı-Hacı Yovan Apt. N.1 1) Bu hane Meclis heyeti tahririyesince imla edilecektir.

5 mi Döner
855

T. B. M. M. Âzayi kiramına mahsus muhtasar tercümei hal varakası

İntihap dairesi İzmir Vilayeti

İsmi Kâzım İMANÇ

Aile ismi Aliyev Zade

Babasının ve ana-
sının ismi Safer Ve Fatma

Doğduğu yer Diyarbakır

Oturduğu yer İstanbul

Doğduğu tarih 1297

Tahsili Ali

Bildiği diller Fransızca, Almanca

Nede ihtisası ol-
duğu

Eserleri

İlmî rütbeleri

Meslek ve meşguliyeti

Evli olup olmadığı ve kaç
çocuğu bulunduğu Evli ve bir kızı olduğu

İntihapın evvel son me-
muriyeti Kütükhane

Memur değilse intihaptan
evvel son vaziyeti

İntihap mazbatasının tarihi

Kaç rey ile mebus intihap
olunduğu

Mazbatasının Meclis Heye-
ti Umumiyesine tasdik ta-
rihi []

Meclise iltihak tarihi 1. Kânun

126

Ek 3 : Tercümei Hâl Varakası

ASLININ FOTOKOPİSİDİR

Canlız BİROĞLU
Sivil MA (MŞ 94-GN.68)
Belge Kağıtına Uzmanı

2

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

97

98

99

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

125

126

127

128

129

130

131

132

133

134

135

136

137

138

139

140

141

142

143

144

145

146

147

148

149

150

151

152

153

154

155

156

157

158

159

160

161

162

163

164

165

166

167

168

169

170

171

172

173

174

175

176

177

178

179

180

181

182

183

184

185

186

187

188

189

190

191

192

193

194

195

196

197

198

199

200

201

202

203

204

205

206

207

208

209

210

211

212

213

214

215

216

217

218

219

220

221

222

223

224

225

226

227

228

229

230

231

232

233

234

235

236

237

238

239

240

241

242

243

244

245

246

247

248

249

250

251

252

253

254

255

256

257

258

259

260

261

262

263

264

265

266

267

268

269

270

271

272

273

274

275

276

277

278

279

280

281

282

283

284

285

286

287

288

289

290

291

292

293

294

295

296

297

298

299

300

301

302

303

304

305

306

307

308

309

310

311

312

313

314

315

316

317

318

319

320

321

322

323

324

325

326

327

328

329

330

331

332

333

334

335

336

337

338

339

340

341

342

343

344

345

346

347

348

349

350

351

352

353

354

355

356

357

358

359

360

361

362

363

364

365

366

367

368

369

370

371

372

373

374

375

376

377

378

379

380

381

382

383

384

385

386

387

388

389

390

391

392

393

394

395

396

397

398

399

400

401

402

403

404

405

406

407

408

409

410

411

412

413

414

415

416

417

418

419

420

421

422

423

424

425

426

427

428

429

430

431

432

433

434

435

436

437

438

439

440

441

442

443

444

445

446

447

448

449

450

451

452

453

454

455

456

457

458

459

460

461

462

463

464

465

466

467

468

469

470

471

472

473

474

475

476

477

478

479

480

481

482

483

484

485

486

487

488

489

490

491

492

493

494

495

496

497

498

499

500

501

502

503

504

505

506

507

508

509

510

511

512

513

514

515

516

517

518

519

520

521

522

523

524

525

526

527

528

529

530

531

532

533

534

535

536

537

538

539

540

541

542

543

544

545

546

547

548

549

550

551

552

553

554

555

556

557

558

559

560

561

562

563

564

565

566

567

568

569

570

571

572

573

574

575

576

577

578

579

580

581

582

583

584

585

586

587

588

589

590

591

592

593

594

595

596

597

598

599

600

601

602

603

604

605

606

607

608

609

610

611

612

613

614

615

616

617

618

619

620

621

622

623

624

625

626

627

628

629

630

631

632

633

634

635

636

637

638

639

640

641

642

643

644

645

646

647

648

649

650

651

652

653

654

655

656

657

658

659

660

661

662

663

664

665

666

667

668

669

670

671

672

673

674

675

676

677

678

679

680

681

682

683

684

685

686

687

688

689

690

691

692

693

694

695

696

697

698

699

700

701

702

703

704

705

706

707

708

709

710

711

712

713

714

715

716

717

718

719

720

721

722

723

724

725

726

727

728

729

730

731

732

733

734

735

736

737

738

739

740

741

742

743

744

745

746

747

748

749

750

751

752

753

754

755

756

757

758

759

760

761

762

763

764

765

766

767

768

769

770

771

772

773

774

775

776

777

778

779

780

781

782

783

784

785

786

787

788

789

790

791

792

793

794

795

796

797

798

799

800

801

802

803

804

805

806

807

808

809

810

811

812

813

814

815

816

817

818

819

820

821

822

823

824

825

826

827

828

829

830

831

832

833

834

835

836

837

838

839

840

841

842

843

844

845

846

847

848

849

850

851

852

853

854

855

856

857

858

859

860

861

862

863

864

865

866

867

868

869

870

871

872

873

874

875

876

877

878

879

880

881

882

883

884

885

886

887

888

889

890

891

892

893

894

895

896

897

898

899

900

901

902

903

904

905

906

907

908

909

910

911

912

913

914

915

916

917

918

919

920

921

922

923

924

925

926

927

928

929

930

931

932

933

934

935

936

937

938

939

940

941

942

943

944

945

946

947

948

949

950

951

952

953

954

955

956

957

958

959

960

961

962

963

964

965

966

967

968

969

970

971

972

973

974

975

976

977

978

979

980

981

982

983

984

985

986

987

988

989

990

991

992

993

994

995

996

997

998

999

1000

1001

1002

1003

1004

1005

1006

1007

1008

1009

1010

1011

1012

1013

1014

1015

1016

1017

1018

1019

1020

1021

1022

1023

1024

1025

1026

1027

1028

1029

1030

1031

1032

1033

1034

1035

1036

1037

1038

1039

1040

1041

1042

1043

1044

1045

1046

1047

1048

1049

1050

1051

1052

1053

1054

1055

1056

1057

1058

1059

1060

1061

1062

1063

1064

1065

1066

1067

1068

1069

1070

1071

1072

1073

1074

1075

1076

1077

1078

1079

1080

1081

1082

1083

1084

1085

1086

1087

1088

1089

1090

1091

1092

1093

1094

1095

1096

1097

1098

1099

1100

1101

1102

1103

1104

1105

1106

1107

1108

1109

1110

1111

1112

1113

1114

1115

1116

1117

1118

1119

1120

1121

1122

1123

1124

1125

1126

1127

1128

1129

1130

1131

1132

1133

1134

1135

1136

1137

1138

1139

1140

1141

1142

1143

1144

1145

1146

1147

1148

1149

1150

1151

1152

1153

1154

1155

1156

1157

1158

1159

1160

1161

1162

1163

1164

1165

1166

1167

1168

1169

1170

1171

1172

1173

1174

1175

1176

1177

1178

1179

1180

1181

1182

1183

1184

1185

1186

1187

1188

1189

1190

1191

1192

1193

1194

1195

1196

1197

1198

1199

1200

1201

1202

1203

1204

1205

1206

1207

1208

1209

1210

1211

1212

1213

1214

1215

1216

1217

1218

1219

1220

1221

1222

1223

1224

1225

1226

1227

1228

1229

1230

1231

1232

1233

1234

1235

1236

1237

1238

1239

1240

1241

1242

1243

1244

1245

1246

1247

1248

1249

1250

1251

1252

1253

1254

1255

1256

1257

1258

1259

1260

1261

1262

1263

1264

1265

1266

1267

1268

1269

1270

1271

1272

1273

1274

1275

1276

1277

1278

1279

1280

1281

1282

1283

1284

1285

1286

1287

1288

1289

1290

1291

1292

1293

1294

1295

1296

1297

1298

1299

1300

1301

1302

1303

1304

1305

1306

1307

1308

1309

1310

1311

1312

1313

1314

1315

1316

1317

1318

1319

1320

1321

1322

1323

1324

1325

1326

1327

1328

1329

1330

1331

1332

1333

1334

1335

1336

1337

1338

1339

1340

1341

1342

1343

1344

1345

1346

1347

1348

1349

1350

1351

[illegible]

Ek 9a : Askerlik Safahatı El Yazması Belge

[illegible]

Ek 9b : Askerlik Safahatı El Yazması Belge

ci reisli-
numi ka-
Seyfeddin
nin, asa-
ti Berker.

cadu-
muştur. Fakat
panlar küçük burjuvaları
ve müstahdimin iken, bu sabahki nu-
ve mayışleri ameleler yapmışlar ve yir-
mişer kişilik sıralar teşkil ederek şeh-
rin merkezine doğru gitmişler, millî
aziz olan Sen Venseslas'ın âbidesi

parayı da... birine sak-
latmışlardır. Madam Loizin müracaatı
üzerine polis işi meydana çıkarmış ve
hepsini mahkemeye vermiştir.

General Kâzım İnanç'ın cenazesi

Cenaze Edirnekapıdaki şehidlikte

Vefatını teessürle yazdığımız İzmir mebusu müteakid general Kâzım İnanç'ın cenazesi dün Cerrahpaşa hastanesinden askerî merasimle kaldırılmış ve Edirnekapıdaki şehidliğe defnedilmiştir.

Cenazede şehrimizde bulunan mebuslar, generaller, Vali ve Belediye reisi B. Muhiddin Üstündağ, askerî erkân ve sair zevat vardı.

Bir askerî müfreze cenazenin önünde gitmekte idi. Başta Başvekil B. Celâl Bayar olmak üzere birçok çelenkler gönderilmişti. Merhum general Kâzım, mühim hizmetlerde bulunmuş ve Çanakkalede Liman paşanın erkânı harbiye reisliğini yapmış kıymetli bir askerdir. Ailesine taziyelerimizi sunarız.

Ek 11a : Devlet Mezarlığı

Ek 11b : Devlet Mezarlığı

Ek 11c : Devlet Mezarlığı

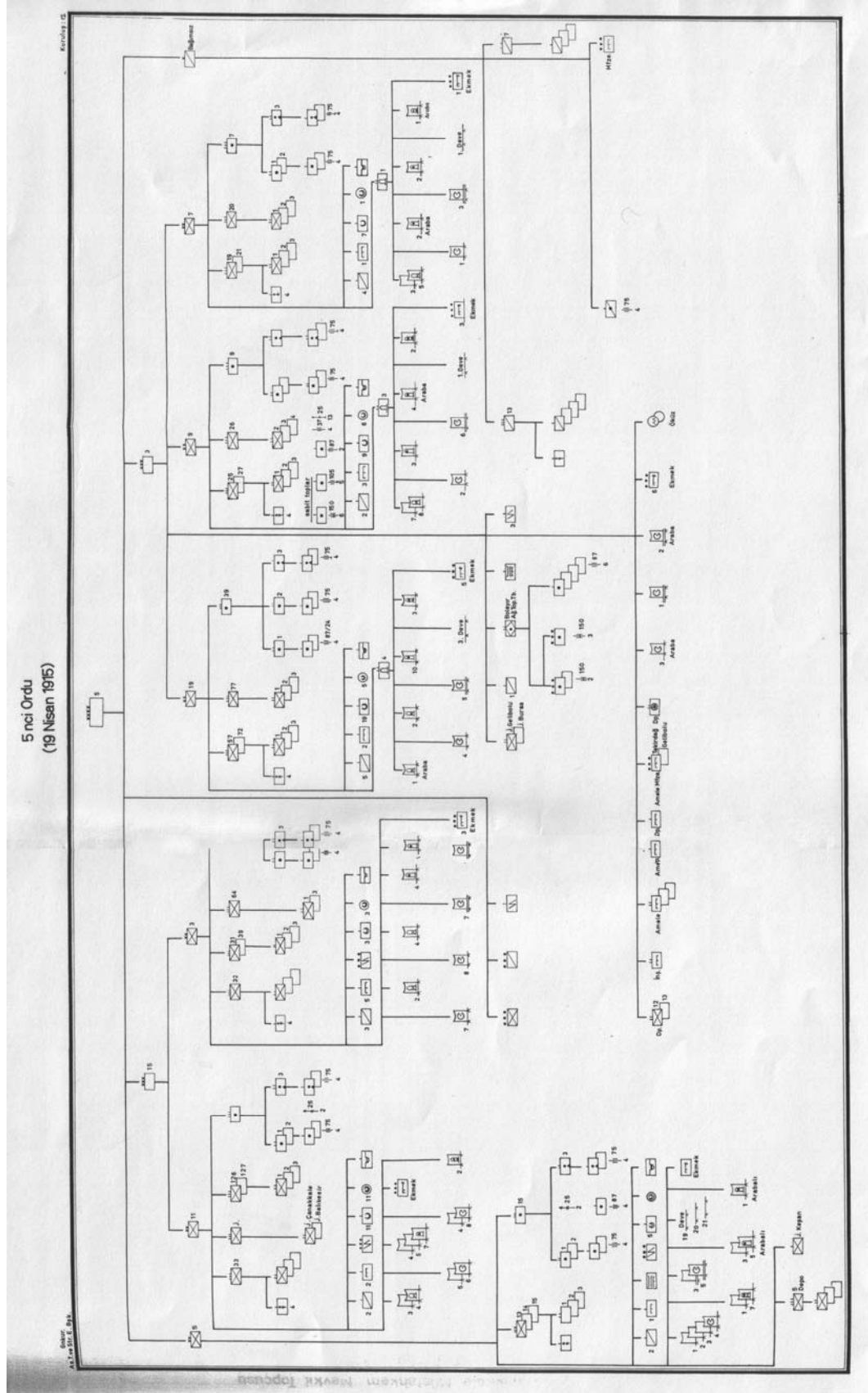
**Ek 12 : İsmet Paşa, Kâzım Paşa ve Osman Ağa Garp Cephesinde
(Devlet Mezarlığı Müzesi)**

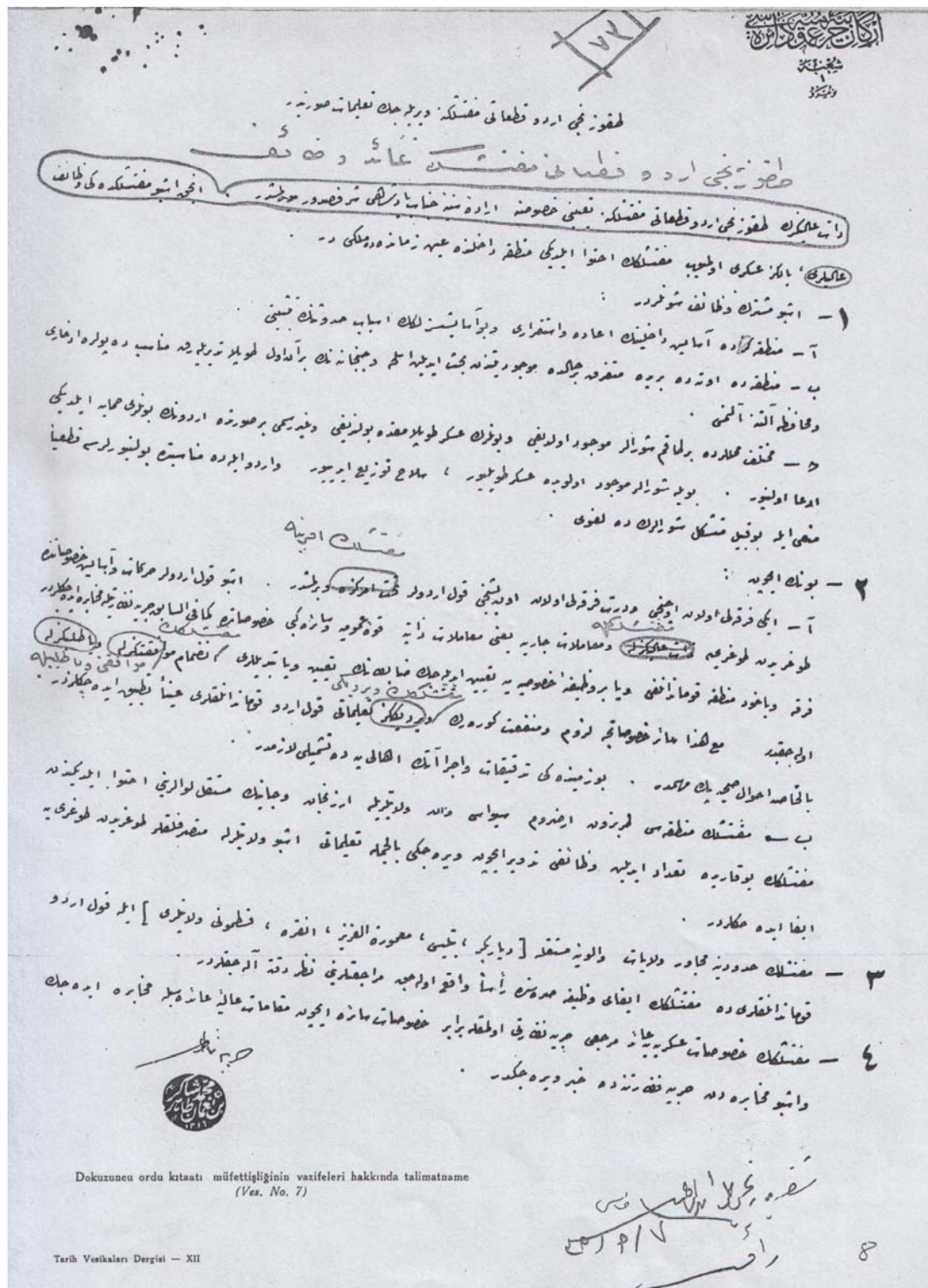
Ek 13 : Devlet Mezarlığı Müzesi

Ek 14 : Kâzım Paşa'nın Kara Harp Okulu Büstlü Protokol Yolunda Bulunan Büstü

Ek 15 : Çanakkale Cephesi Beşinci Ordu Kuvvesi

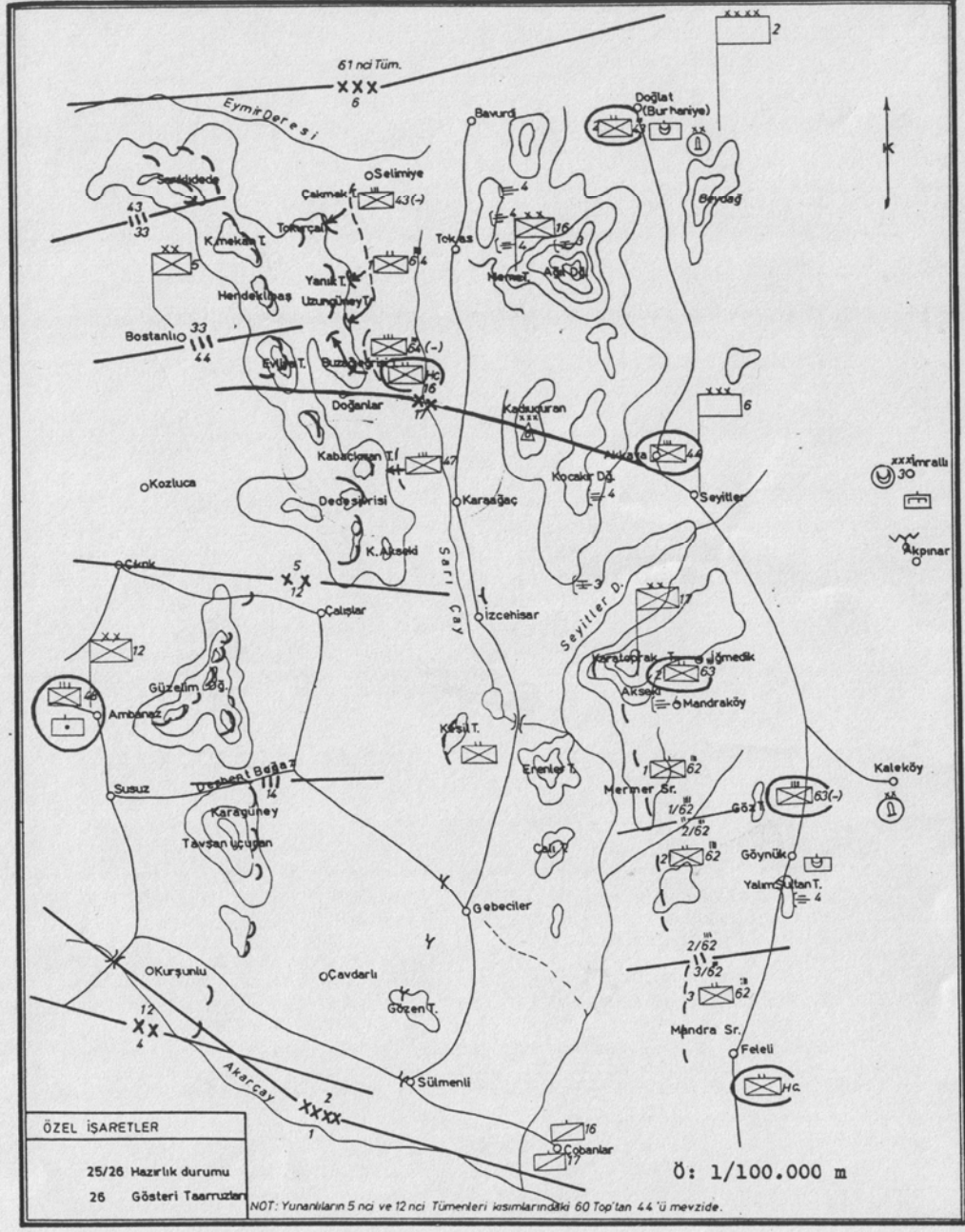

Ek 16 : Dokuzuncu Ordu Kıtaâtı Müfettişliği Tâlimatnamesi

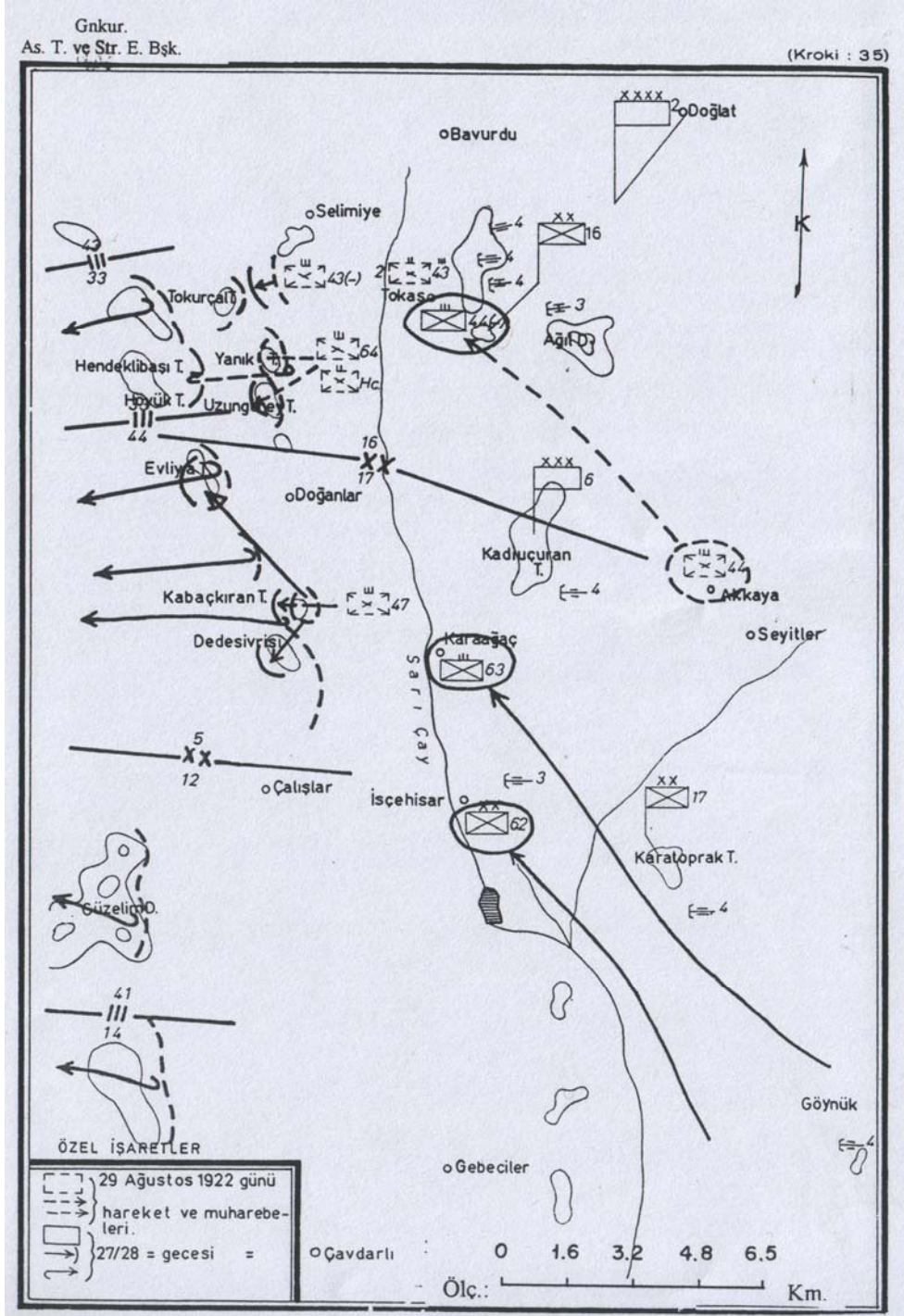
6 ncı Kolordunun 25/26 Ağustos 1922 Hazırlık Durumu ve 26 Ağustos 1922 Gösteriş Taarruzu

Gınkur.
As. T. ve Str. E. Bşk.

(Kroki : 17)

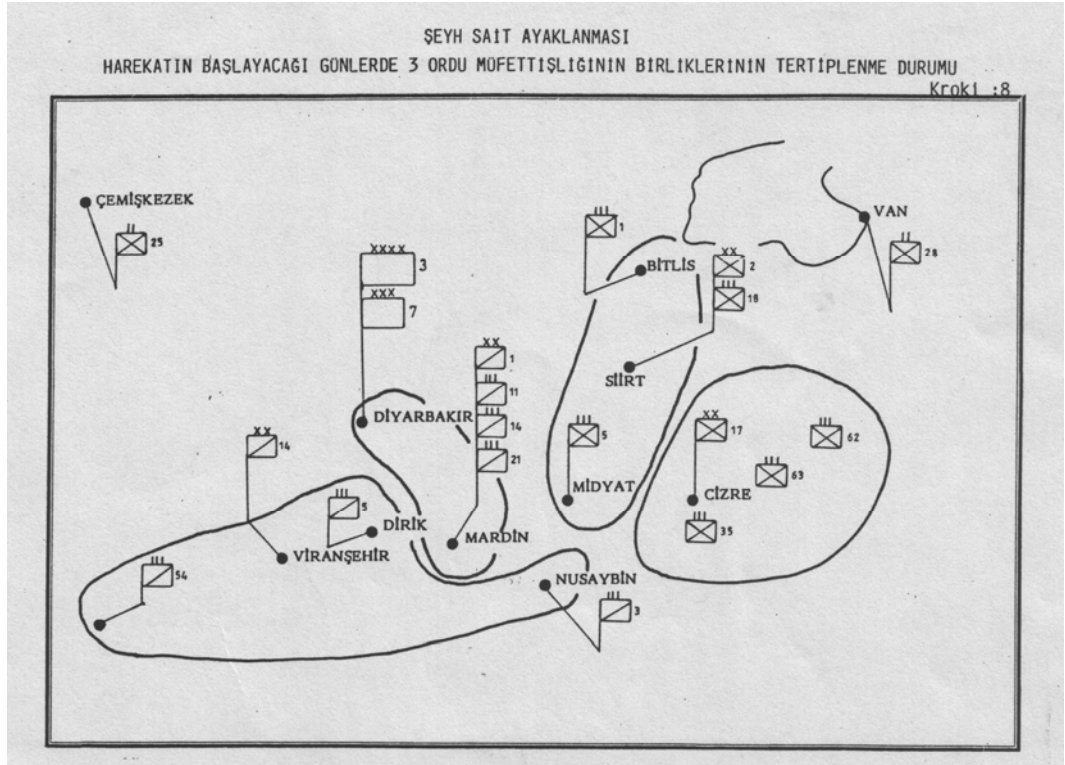
Ek 17 : Garp Cephesi Altıncı Kolordu Kuvvetleri

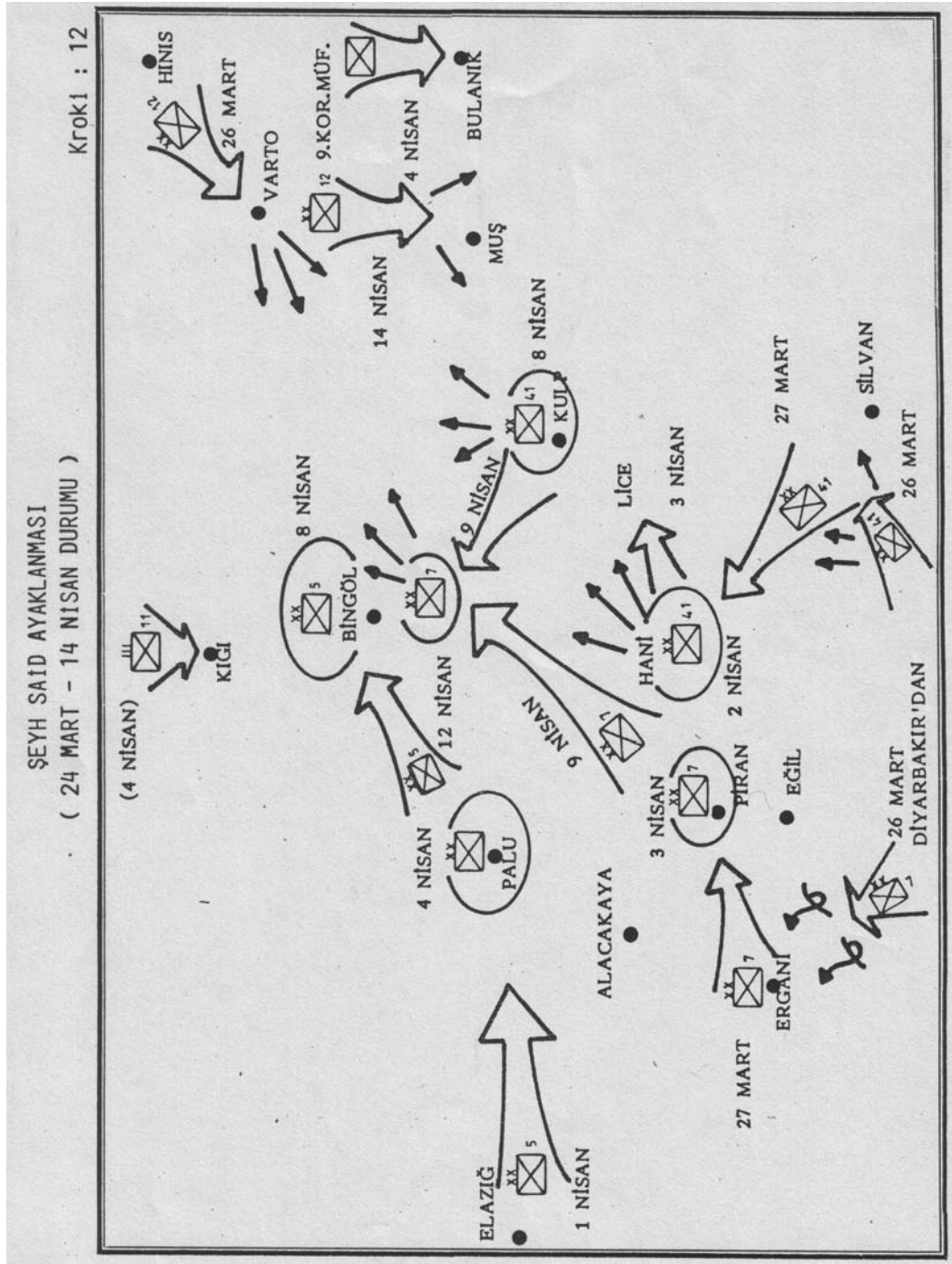
**Ek 18 : Garp Cephesi Altıncı Kolordu Kuvvetleri
27 Ağustos**

Ek 19 : Gazi Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Paşa ve Kurtuluş Savaşı'nın kahraman komutanlarından bir bölümü İzmir Orduevi'nde Harp Oyunlarında (15 Şubat 1924)

Ek 20 : Üçüncü Ordu Birliklerinin Şeyh Said İsyanını Bastırma Hazırlığı Krokisi

Ek 21 : Üçüncü Ordu Birliklerinin Şeyh Said İsyanını Bastırma Harekâtı Krokisi

Kazım Paşa Caddesi 1930'lu yıllar

Ek 22 : Kâzım Paşa Caddesi - Samsun

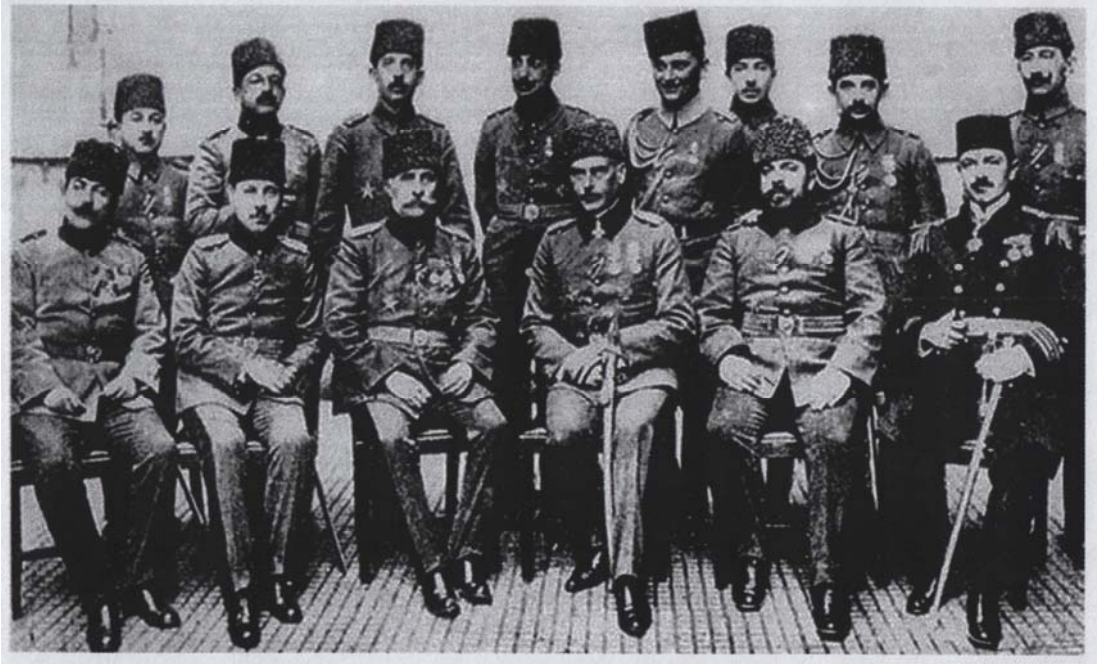

Ek 23 : Samsun Valisi Kâzım Paşa Reisi Cumhur Mustafa Kemal Paşa'yı Karşılarken

Çanakkale'deki Türk birliklerinden 3. Kolordunun Komutanı Esat (Bülkat) Paşa maiyetindeki subaylarla (1915)

Ek 24 : Çanakkale Cephesinde

Ek 25 : Çanakkale Cephesi Beşinci Ordu Komuta Kadrosu

Ek 26 : Çanakkale Cephesinde

Ek 27 : Garp Cephesinde

Ek 28 : Garp Cephesi Altıncı Kolordu Komutanı

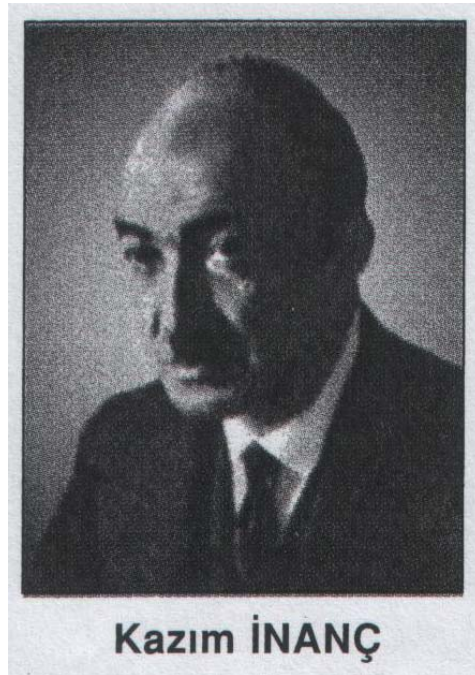
Kurtuluş Savaşı'nın üst rütbeli komutanlarından bir grup: Soldan sağa: Tümğ. Asım Gündüz, Tümğ. Ali Hikmet Ayerdem, Korg. Ali Sait Akbaytugan, tümğ. Şükrü Naili Gökberk, Tümğ. Kazım İnanç, Korg. Fahrettin Altay, Tümğ. Kemalettin Sami Gökçen, Tümğ. Cafer Tayyer Eğilmez, Tümğ. İzzettin Çalışlar

Ek 29 : Garp Cephesinde

Kurtuluş Savaşı'nın kahraman komutanlarından bir grup. Soldan sağa:
1. sıra; Gen. Ali Fuat Cebesoy, Gen. Cevat Çobanlı, Mareşal Fevzi Çakmak, Gen. Kazım Karabekir, Gen. Fahrettin Altay
2. sıra; Gen. Kazım İnanç, Gen. Ali Sait Akbaytugan, Gen. Ali Hikmet Ayerdem, Gen. Kemalettin Sami Gökçen, Gen. Cafer Tayyar Eğilmez, Gen. İzzettin Çalışlar, Gen. Şükrü Naili Gökberk
3. sıra; Gen. Asım Gündüz, Alb. Alaaddin Koval, Gen. M. Sabri Erçetin, Alb. M. Sabit Noyan, Alb. Ömer Halis Bıyktav

Ek 30 : Garp Cephesinde

Kazım İNANÇ

Ek 31 : Samsun Valiliği Yılları

Ek 32: Mebusluk Yılları

ÖZET

POLAT TAŞ Özlem Elif, “Kâzım (İNANÇ) Paşa; Hayatı, Askerî ve Siyasî Faaliyetleri”, Doktora, Ankara, 2008.

“Kâzım (İNANÇ) Paşa; Hayatı, Askerî ve Siyasî Faaliyetleri” adlı çalışmamız, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin mimarlarından biri olan Kâzım Paşa’nın Millî Mücadele Dönemi öncesi ve Millî Mücadele Dönemi içindeki askerî faaliyetlerini ve Cumhuriyet Dönemi siyasî faaliyetlerini ortaya koymaktadır. Bu noktada çalışmamız, Kâzım Paşa’nın 1880 yılında doğumundan 1938 yılında vefatına kadar geçen süreç içinde hayatını ve faaliyetlerini aydınlattıktan sonra, onun hayatını ana fikir kabul ederek, onu devrin önemli askerî ve siyasî aktörlerden biri haline getiren süreci aydınlatmayı amaçlamıştır.

Türk Tarihi’nde önemli tarihî şahsiyetlerden biri olan Kâzım Paşa’nın hayatı ve faaliyetlerinin daha önce planlı bir çalışmayla aydınlatılmadığından hareketle çalışmamız, bu eksiği gidermeyi amaç edinmiştir.

Bu kapsam ve amacı içeren tezimiz, Başbakanlık Cumhuriyet, Millî Savunma Bakanlığı, Genelkurmay ATASE, Kara Harp Okulu, TBMM, İçişleri Bakanlığı, Emekli Sandığı, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivleri, Türk Tarih Kurumu, TBMM, Genelkurmay ATASE Kütüphanelerinden faydalanarak elde edilen belge, resmî yayın, hatıralar, makale ve telif-tetkik eserlerin değerlendirilmesi sonucunda hazırlanmıştır.

Bu çalışma ile varılan sonuca göre Kâzım Paşa; yeni kurulan bir devletin mimarları olmuş bir nesle mensuptur. Balkan ve Birinci Dünya Harbi’nde önemli askerî görevlerde bulunmuştur. Bu dönemde, Çanakkale

Cephesi'nde Beşinci Ordu Komutanı ve Sina-Filistin Cephesi'ndeki Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Alman Generali Liman von SANDERS'in Kurmay Başkanı olmuştur. Liman Paşa ile yakın arkadaşları olan birlik komutanlarının arasında denge görevi görmüştür. Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Genelkurmayı içinde ikinci başkan olarak Anadolu'daki Millî Mücadele'ye büyük destek vermiş, Mustafa Kemal ve diğer vatansever subayların Anadolu'ya geçmesi ve geniş yetkiler almasında büyük çaba göstermiştir. Damat Ferid Paşa ve Millî Mücadele kadrosuyla uzlaşma sağlamaya çalışmıştır. Anadolu'ya geçtikten sonra Garp Cephesi'nde Altıncı Kolordu Komutanı olarak büyük yararlılıklar göstermiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde rejime yönelen Şeyh Said İsyanı'nı Komuta ettiği Üçüncü Ordu ile bastırmıştır. Samsun Valiliği döneminde şehri bayındır hale getirmiş, 1930 seçimlerin izlediği tutumla bu şehirde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kazanmasına sebep olmuştur. Bu sonuç üzerine görevinden alınmışsa da İzmir'den mebus seçilerek IV. ve V. Dönem TBMM içinde yer almıştır.

Anahtar Sözcükler:

Beşinci Ordu

Osmanlı Erkân-ı Harbiyeyi Umumiye Riyaseti

Altıncı Kolordu

Üçüncü Ordu Müfettişliği

Samsun Valiliği

ABSTRACT

POLAT TAS Ozlem Elif, “*Kazım (INANC) Pasha; His life; Military and Political Activities*”, Doctorate, Ankara, 2008.

Our study named “*Kazım (INANC) Pasha; His life; Military and Political Activities*” gives an insight about the military activities before and throughout the Turkish National Movement together with the political activities during the Republican Era. Our study will shed light upon the life and activities of Kazım Pasha from his birth in 1880 until 1938, his death. Setting his life as the core of this study; the study purports to enlighten the process that turned him into one of the most important military and political actors of the time.

The motive behind this study was the fact that there had never been a planned study covering the life and activities of Kazım Pasha, one of the key historical figures of the Turkish History.

Based on this scope and purpose, our thesis has been prepared as a result of an assessment of all the documents, official releases, memoires, articles and Copyright Works thanks to the respective archives of the Primer Ministry, Ministry of National Defense, Department of Military History and Strategic Studies of General Staff (General Staff ATASE), Turkish Military Academy, Turkish Grand National Assembly (TBMM), Ministry of Interior, Pensions Fund, Land Forces Command together with the libraries of Turkish Historical Society, TBMM, General Staff ATASE.

According to the conclusions of this study; Kazım Pasha pertains to a generation whose members are the architects of a newly founded state. He held important military positions during the Balkan War and the First World War. During this period, he was assigned as the Commander of the Fifth Army on the Gallipoli Front and the chief of staff of German General Liman von SANDERS, Commander of the Group of “*Yıldırım Orduları* (Thunderbolt

Army)” on the Sinai and Palestine Front. He served to regulate the relations between Liman Pasha and the troop leaders who were his close friends. During armistice, as being the vice chief of general staff of the Ottoman Empire, he gave remarkable support to the National Movement, and put considerable effort in enabling the transfer of Mustafa Kemal and other patriot officers to Anatolia and conferring on them broad authorities. He sought to reconcile Damad Ferid Pasha and all parties of the National Movement. After his transfer to Anatolia, he held a good record of achievements as the Commander of the Sixth Corps on the Western Front. Thanks to the Third Army that he was in command of, he was successful in settling down the uprising led by Sheikh Said against the regime prevailing in the Republican Era. Throughout his term of office as the Governor of Samsun, the city prospered, and as a result of his approach he owned up to in the 1930 elections, he paved the way for victory of the Liberal Republican Party in this city. Although this led to his deposition, he was elected as a deputy of Izmir and served in the 4th and 5th term of TBMM.

Keywords:

Fifth Army
 Chief of General Staff *of the Ottoman Empire*
 Sixth Corps
 Office of the Third Army Inspector
 Samsun Governor’s Office